IRINA LIVEZEANU
ultură și națională
în România Mare
1918 – 1930
UMANITAS

IRINA LIVEZEANU

Cultură şi nationalism în România Mare
1918-1930

Traducere din engleză de
VLAD RUSSO

HUMANITÁS
BUCUREŞTI
Coperta
IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

N.B: paginile 167-168 prezintă defect fizic

IRINA LIVEZEANU
CULTURAL POLITICS IN GREATER ROMANIA.
Regionalism, nation building and ethnic struggle, 1918-1930
© Cornell University Press, 1995

© Humanitás, 1998, pentru prezenta versiune românească

ISBN 973-28-0865-0

PREFAŢĂ LA EDIŢIA ROMÂNEASCĂ

O primă formă a acestui volum a fost o teză de doctorat încheiată în 1986 la Universitatea Michigan din Ann Arbor. începea cu o dedicaţie: „For my friends in Romania, lovers of their past." Deşi ediţia americană a cărţii, publicată la Corneli University Press în 1995, purta o dedicaţie mai convenţională, pentru versiunea de faţă, aici unde o aşteaptă publicul cel mai larg, îmi reamintesc motivele şi îngrijorările acelei prime dedicaţii: românii îşi iubesc cu adevărat trecutul. Oare cum vor primi ei această carte despre un trecut pe care mulţi îl iubesc mai mult decît îl cunosc ?

Pe la mijlocul anilor '80, cînd am început să lucrez la teză, deceniul al treilea părea o epocă îndepărtată ermetic închisă, o „epocă de aur", de înflorire culturală şi de libertate neîngrădită, cu atît mai strălucitoare cu cît ea se opunea în imaginaţia colectivă „întunericului" ce cuprinsese întregul bloc sovietic după 1947 şi România cu o înverşunare deosebită în a doua jumătate a regimului Ceauşescu. Disidenţii polonezi, unguri şi cehi popularizau idei nostalgice despre trecutul precomunist al ţărilor lor, presupus occidental, iar Milan Kundera reînvia cu un succes imediat denumirea de „Europa Centrală" pentru ţările din Est mai „occidentale" ca celelalte. Unii intelectuali români se alăturau şi ei efortului de a găsi pentru ţara lor un loc în Europa Centrală a lui Kundera, pe cale, se spera, de a se rupe din îmbrăţişarea sovietică şi de a se reuni cu cealaltă Europă, cea indiscutabil occidentală.

întreaga zonă aflată imediat la vest de URSS şi devenită blocul sovietic după al doilea război mondial a fost descrisă în istoriografia occidentală drept „independent Eastem Europe". Ceea ce m-a atras în

primul rînd către studiul anilor ’20 a fost prin urmare această aură, chiar dacă nostalgică şi idealizată, de independenţă, democraţie, deschidere şi creativitate nelimitată. Curiozitatea

 istorică mi-a fost însă stîrnită şi de risipirea moştenirii democratice a Europei Centrale şi de Est cu mult înainte de sovietizarea zonei. Acest subiect era în mare parte ignorat în dezbaterile politice ale anilor ’70 şi ’80 despre soarta tragică a Europei Centrale. Disidenţii acelor vremuri îşi susţineau pledoaria culturală – dar şi politică – pentru eliberarea din lagărul sovietic, fără referinţă la gravele probleme politice şi etnice care marcaseră istoria întregii regiuni dinaintea perioadei comuniste. Nu întîmplător Imperiul Austro-Ungar, multinaţional înaintea Marelui Război, figura la loc de cinste în scrierile lor. Totuşi, nici un cercetător conştiincios al perioadei interbelice nu ar putea ignora tulburările şi dificultatea tranziţiei de la imperiile multinaţionale ale zonei la viaţa de stat independent, sau naţionalismul etnic endemic în Estul Europei în acele decenii de relativ mare libertate. Relatările care indicau doar cauzele internaţionale ale dictaturii, ale autoritarismului sau ale colectivismului – invocate explicit de ideologii comunişti, dar implicit şi de adversarii lor disidenţi, prin ceea ce treceau sub tăcere – păreau suspecte în simplitatea şi caracterul lor eliptic.

După 1989, perioada interbelică şi-a pierdut aparenţa de inac- cesibilitate pe care o avea în vremea cînd putea fi doar idealizată. Anii dintre cele două războaie mondiale şi-au recăpătat din nou relevanţa, iar dezbaterile despre identitatea naţională şi direcţia optimă de dezvoltare economică au reizbucnit. Construirea naţiunilor, dezintegrarea lor şi epurarea etnică domină în ultimul deceniu preocupările întregii Europe, şi mai ales zonele din est. După reunificarea Germaniei, după dezintegrarea Uniunii Sovietice şi a Cehoslovaciei, şi mai ales după războaiele etnice din Bosnia, Croaţia, Transcaucazia şi mai recent Kosovo, nu se mai poate ignora fenomenul naţionalist în Europa Centrală şi de Est. Reunificarea dificilă a celor două Germanii demonstrează problemele specifice construirii naţiunilor chiar şi în cazul cînd legătura etnică dintre cele două grupuri de germani nu este nicidecum sub semnul întrebării. în Germania deceniului actual di-

ficultăţile unificării au generat o recrudescenţă naţionalistă, în unele cazuri sub stindarde neonaziste. Chiar dacă extremiştii alcătuiesc din fericire un număr destul de mic, elemente ale programului lor sînt validate de politica guvernamentală şi de sprijinul unui electorat mai larg. în plus, xenofobia nu este deloc în

acest moment o problemă exclusiv germană, ci mai degrabă una europeană. Dacă problemele tranziţiei şi ale identităţii s-au dovedit aproape insolubile şi în cadrul noii Comunităţi a Statelor Independente, efortul de a forma etno-naţiuni pure din ruinele statelor multinaţionale ale secolului nostru a luat forma cea mai tragică în fosta Iugoslavie.

în unele ţări est-europene, noi generaţii de „autohtonişti" şi „europenişti" au reluat în ultimii ani dezbaterile perioadei interbelice. Spectrele politice ale acelor ani – Pilsudski, Dmowski, Horthy, Pavelic şi cîţiva monarhi disponibili – sînt din nou în centrul atenţiei publice. în România, operele „noii generaţii" a anilor '20, cenzurate sub regimul comunist, se reeditează în tiraje de masă şi sînt citite cu enorm interes de noua generaţie. Gîndi- tori şi oameni politici naţionalişti, de la Nae lonescu, Mircea Eli- ade şi Emil Cioran pînă la Nichifor Crainic şi Ion Antonescu, şi-au făcut reapariţia pe scena contemporană în mare parte ca eroi anticomunişti ai unui idealizat trecut precomunist. Politica culturală a României Mari este, aşadar, de actualitate. Sper ca o cercetare despre dinamica acestei politici să plaseze dezbaterile politice şi literare dintre cele două războaie, precum şi cele ale actualei tranziţii într-un context mai informat şi mai realist.

în România, ca şi în restul Europei Centrale şi de Est, naţionalismul este un subiect cu încărcătură emoţională şi ideologică. M-am străduit să fiu obiectivă, deşi, firește, am un punct de vedere propriu. Născută în Bucureşti, m-am format în mare parte în şcoli americane, astfel încît, la un anumit nivel destul de abstract, cercetarea de faţă a reprezentat pentru mine o călătorie din Lumea Nouă înapoi în universul bunicilor mei. în cursul elaborării manuscrisului, m-am lovit de polarităţile inerente subiectului: unii critici mi-au reproşat un ton prea proromânesc, iar alţii, din contra, au socotit interpretarea mea a fenomenului naţionalist românesc excesiv de negativă. Deşi fiecare dintre aceste poziţii în sine m-ar fi îngrijorat, luate împreună

ele au avut efectul contrar: m-au liniştit, sugerîndu-mi că mă aflu pe un teritoriu interpretativ intermediar pe care nici o „parte” nu-l recunoaşte, nu-l consideră al său. Produsul final, pentru care îmi asum evident răspunderea, a beneficiat de pe urma tuturor acestor exerciţii critice care m-au determinat să întemeiez analiza naţionalismului românesc interbelic pe datele procesului de con-

 struire a naţiunii şi ale politicii culturii acelor vremuri. Aşadar, le mulţumesc tuturor celor care au contribuit la concepţia şi completarea acestei cărţi: Profesorilor Roman Szporluk, Geoff Eley, Bili Rosenberg şi John Fine de la Universitatea din Michigan, în Ann Arbor; apoi lui Gale Stokes, Victor Eskenasy, Daniel Chirot, Tony Judt, Carole Fink, Eve Levin, Les Benedict, Margaret Newell, Dagman Herzog şi Matei Călinescu, care mi-au dat importante sugestii pe parcursul redactării ulterioare. Le sínt de asemenea îndatorată redactorilor de la Corneli University Press şi mai cu seamă lui John Ackerman care a sprijinit proiectul cu discernămînt pînă la capăt.

Mulţumiri speciale li se cuvin bibliotecarilor şi arhivarilor care mi-au înlesnit munca prin cunoştinţele şi bunăvoinţa lor, mai ales celor de la Arhivele Statului, Bucureşti, de la BCU şi de la Biblioteca Academiei unde am lucrat vreme îndelungată între 1982 şi 1984, inclusiv în lunile reci de iarnă cînd o cafea sau o sobă caldă erau adevărate daruri fără de care documentele ar fi fost mai greu de parcurs. Regretatul Octavian Ghibu de asemenea mi-a pus la dispoziţie numeroase documente. Jeff Ottó, Jared Ingersoll, Adolf Armbruster şi Diana Constantinescu m-au asistat la definitivarea ediţiei americane.

Pentru ediţia de faţă le sínt recunoscătoare lui Sorin Antohi care s-a interesat de preluarea volumului în distinsa lui serie, lui Vlad Russo care a tradus volumul, lui Sándor Vári care a redescoperit în arhiva dezordonată a biroului meu citatele în limba română pe care le tradusesem în engleză pentru ediţia americană, şi lui Tiberiu şi Simonéi Popa care m-au ajutat să revăd manuscrisul românesc.

În final nu pot să nu mulţumesc, şi aici, prietenilor care m-au susţinut prin prezenţa, umorul şi grija lor generoasă în momentele grele ale cercetării desfăşurate în cîţiva din cei mai negri ani ai regimului Ceausescu.

IRINA LIVEZEANU

Ţara noastră, în care noi avem şi drepturi istorice, şi drepturile poporului alcătuitor şi creator de stat, şi majoritatea absolută, Ţara noastră, a cărei unitate se întemeiază tocmai pe unitatea poporului român dintre Nistru şi Tisa, această ţară, faţă de populaţiunea ei rurală în majoritate covîrşitoare românească, are o populaţiune orăşenească în cea mai mare parte de alte neamuri, are comerţul şi industria şi bună parte din bănci, deci izvoarele cele mai importante de bogăţie, în mîinile altor locuitori de alte neamuri, arată deci fenomenul unei nepotriviri între oraşe şi sate. Aceasta este o situaţie anormală, nenaturală, căci între guvernanţii români şi populaţiunea rurală românească este intercalată o burghezie în majoritate neromânească.

TRAIAN BRATU, 1923

Naţionalismul şi politica de unificare

în 1939, vizitatorul pavilionului românesc al Expoziţiei Universale de la New York era întîmpinat de următoarea inscripţie, scrisă cu litere mari pe o coloană de marmură în sala principală: „ROMÂNIA ARE PESTE 20 MILIOANE DE OAMENI ÎNTRU TOTUL UNIŢI ÎN LIMBĂ, TRADIŢIE ŞI CULTURĂ" în 1940, la scurtă vreme după expoziţie, mari părţi din România Mare erau anexate de Uniunea Sovietică şi respectiv de Ungaria, potrivit Pactului Molotov-Ribbentrop şi Dictatului de la Viena. Pe lîngă nota de ironie tragică, inscripţia de la Expoziţia Universală este şi un artefact istoric interesant în mai multe privinţe, căci chiar şi înainte de dezmembrarea României, imaginea perfectei unităţi invocate masca diversitatea etnică şi regională,

precum şi conflictele ce au agitat

[1] *Enciclopedia României,* voi. 4 (Imprimeria naţională, Bucureşti, 1943), p. 314.

România Mare, județe și regiuni

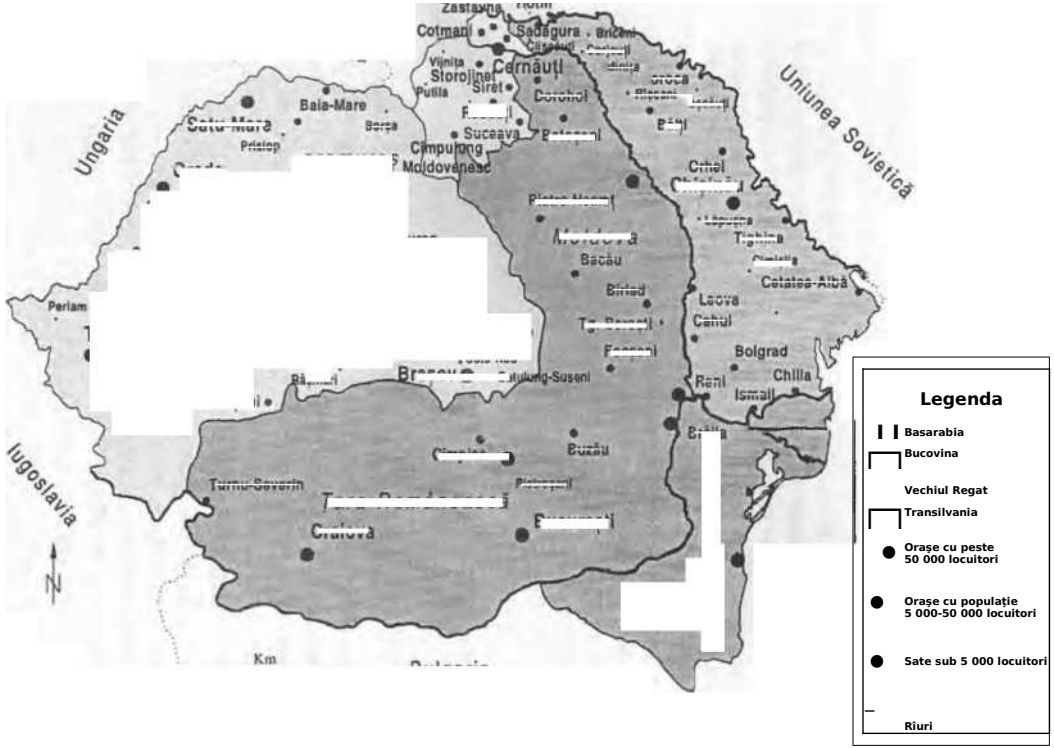
Ungaria
Uniunea Sovietică
Iugoslavia
Cernăuți
Cotmani
Sadagura
Vijnita
Storojinet
Siret
Putila
Baia-Mare
Suceava
Cîmpulung Moldovenesc
Bacău
Buzău
Galați
Reni
Ismail
Bolgrad
Chilia
Leova
Cahul
Km
Legenda
Basarabia
Bucovina
Vechiul Regat
Transilvania
Orașe cu peste 50 000 locuitori
Orașe cu populație 5 000-50 000 locuitori
Sate sub 5 000 locuitori
Riuri

România după 1918. Motto-ul pavilionului românesc exprima totuşi foarte bine ideea naţională ce ajunsese să domine politica şi societatea românească în perioada interbelică. Idealul unui stat unitar, pur din punct de vedere etnic, inspira atît linia generală a politicii statului, cît şi programele mişcărilor naţionaliste de opoziţie radicală. Dar aşa cum naţionalismul etnic integral era în parte un răspuns la neliniştitoarea fragmentare etnică şi regională, inscripţia de]a Expoziţia Universală ce proclama desăvîrşita unitate naţională reflecta şi o adîncă nesiguranţă: deopotrivă dorinţă şi îndoială.

Naţionalismul românesc interbelic nu era desigur un fenomen nou. Începînd cu secolul al XVIII-lea, el s-a dezvoltat în diferitele, chiar dacă apropiate geografic, zone locuite de români: Principatele Dunărene Valahia şi Moldova, formate în secolul al XlII-lea şi căzute sub control otoman în secolul al XV-lea; Transilvania şi zonele învecinate Maramureş, Crişana şi Banat, aflate în diverse perioade sub dominaţie habsburgică, otomană sau maghiară; Bucovina, partea de nord a Moldovei, aflată sub dominaţie austriacă din 1775; şi Basarabia, partea de răsărit a Moldovei, acaparată şi încorporată de Rusia în 1812. Din punctul de vedere al expresiei instituţionale a identităţii naţionale incipiente, românii din Principatele Dunărene erau cei mai favorizaţi. Cele două state, care aveau încă din Evul Mediu nu doar o populaţie majoritară de aceeaşi limbă şi etnie, ci şi aceleaşi instituţii, şi-au păstrat totuşi o statalitate separată pînă la unirea lor din 1859-61. Principatele Unite au fost recunoscute oficial drept independente de către puterile europene în 1878. În 1866, principele Alexandru loan Cuza a fost forţat să abdice şi a fost înlocuit cu principele Cai ol I din dinastia germană de Ho- henzollern. în 1881, Principatele Unite au devenit regat.

Ideea României Mari – adică ideea unirii tuturor etnicilor români, precum şi a tuturor teritoriilor

învecinate în care ei trăiau, într-un singur stat – venea în principal din Regat, mai ales din sînul membrilor Partidului Naţional Liberal, principalii arhitecţi ai unirii Principatelor Dunărene. Naţional-liberalii, succesori ai revoluţionarilor de la 1848 care luptaseră pentru ieşirea românilor de sub dominaţia Turciei, grecilor fanarioţi şi a Rusiei, dezvoltaseră şi un program social alături de cel naţional. Dar în compromisul cu marii deţinători de pămînt din Partidul Conservator, a căror cooperare era indispensabilă realizării unirii, reformele sociale au fost lăsate deoparte. La începutul secolului XX, „unirea cu orice preţ" devenise principalul crez liberal.[2]

Ideea României Mari a învins o dată cu prăbuşirea imperiilor în 1917-18. Delegaţia română la negocierile de pace de la Paris a fost condusă de premierul Ion Brătianu, descendent al familiei aflate în fruntea liberalilor din Muntenia – deşi patrioţii români care au făcut posibilă Marea Unire din 1918 proveneau din toate provinciile. Această carte este relatarea înfăptuirii lor, dar nu se concentrează asupra politicii şi diplomaţiei care au dus la Marea Unire, ci mai degrabă asupra aspectelor legate de construirea naţiunii, ce au urmat naşterii propriu-zise a României Mari. Astfel, cartea relatează şi neaşteptatele dificultăţi, şi soluţiile naţionaliste date substanţialelor probleme puse de însuşi succesul naţionalismului românesc – unificarea din 1918 a Vechiului Regat cu Transilvania, Bucovina şi Basarabia.

Evident, România Mare nu este un caz excepţional al

2 Stephen Fischer-Galati, „Romanian Nationalism", în Peter Sugar şi Ivo Lederer, ed., *Nationalism în Eastern Europe* (University of Washington Press, Seattle, 1969, p. 389). Despre aspiraţiile diferitelor grupuri de naţionalişti şi reformişti români, vezi pp. 373-390; Daniel Chirot, *Social Change în a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony* (Academic Press, New York, 1976), pp. 109-117; şi Paul Michelson, *Romanian Political De- velopement, 1861-1871* (Garland, New York, 1978).

eforturilor de construire a naţiunii. în toate relatările privind construirea naţiunilor există dificultăţi şi conflicte neaşteptate. Căci indiferent de trecutul comun şi de evenimentele istorice dramatice, generatoare de mituri care-i adună laolaltă pe membrii unei naţiuni, purtătorii identităţilor locale au tendinţa să reziste la înlocuirea totală a identităţii limitate, mai familiare, mai „autentice", legate de străvechi tradiţii, cu identitatea mai largă, naţională, mai abstractă. Totuşi, formele particulare ale construirii naţiunii şi ale naţionalismului în România interbelică sînt, desigur, istoriceşte unice. Mare parte a literaturii noi – spre deosebire de dezbaterile anterioare despre naţionalism, scăldate în miturile de întemeiere şi dăinuire ale naţiunilor investigate – recunoaşte că, pentru a transforma populaţii segmentate, chiar înrudite din punct de vedere etnic, în naţiuni coerente din punct de vedere politic şi cultural, e nevoie de o activitate ideologică şi politică riguroasă.[3] Chiar şi naţiunile vest-europene, considerate pînă de curînd unităţi „naturale" solide în comparaţie cu naţiunile est-europene mai tinere şi definite după criterii etnice, apar drept construcţii noi şi vulnerabile la o privire istorică atentă. Franţa, de pildă, a cărei coeziune naţională începînd cu Revoluţia franceză este atît de frecvent presupusă în istoriografia mai veche, a fost definitiv „deconstruită" acum cîţiva ani de cercetarea întreprinsă de Eugen Weber asupra construirii naţiunii franceze la sfîrşitul secolului al XlX-lea şi începutul secolului XX.[4]

în cartea sa despre naţionalism, Liah Greenfeld scriind despre Franţa, Anglia, Rusia, Germania şi Statele Unite, argumentează convingător că în Europa toate identităţile naţionale cu excepţia primei, cea engleză, au fost în mod semnificativ reacţii colectiv

3 Geoff Eley, „Nationalism and Social History", *Social History* 6 (ianuarie 1981): 90, 92.

4 Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914* (Stanford University Press, Stanford, California, 1977).

forjate după alte precedente naţionale.[5] Aşadar, dacă resentimentul faţă de naţiuni mai puternice, mai occidentale a jucat un rol în construirea identităţii germane, ruse (şi chiar franceze), este foarte posibil ca asemenea factori să fi guvernat şi naţiunile est-europene, mai defavorizate, mai slabe şi, în cea mai mare parte din cazuri, cu o dezvoltare mai tîrzie. Greenfeld arată că naţiunile nu sînt în chip necesar produsul modernizării şi industrializării, aşa cum au sugerat alţii, ci că ele pot anticipa „dezvoltarea fiecărei componente importante a modernizării". Ea susţine că singura condiţie prealabilă a naţionalismului este ideea însăşi de naţiune. Dimpotrivă, Ernest Gellner susţine că naţionalismul este produsul relativ recent al „organizării fiinţelor umane în mari unităţi omogene din punct de vedere cultural şi avînd parte de o educaţie centralizată", precum şi că „rădăcinile naţionalismului sînt una dintre cerinţele structurale caracteristice societăţii industriale"[6].

Va trebui, aşadar, să facem aici distincţia între două modalităţi de a concepe naţionalismul. Ambele abordări ne pot ajuta să înţelegem Europa de Est, partea tradiţional mai puţin industrializată, mai puţin „modernă" a continentului, în care naţionalismul a fost şi continuă să fie un fenomen de o importanţă covîrşitoare. în Europa de Est interbelică naţionalismul pare să fi urmat o reţetă de tip Greenfeld; respectiv, el era mai direct legat de imperativele unificării naţionale – în măsura în care statele şi elitele încercau să-şi consolideze cîştigurile (sau să-şi compenseze pierderile) şi să se adapteze noilor împrejurări politice – decît de exigenţele industrializării. Simplu spus, naţionalismul est-euro- pean interbelic era motivat mai mult politic decît economic.

Totuşi, trebuie să recunoaştem că între

5 Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992).

6 *Ibid.,* pp. 21 şi 3-4, şi Emest Gellner, *Nations and Nationalism* (Cornell University Press, Ithaca, 1983), p. 35.

industrie/modernitate şi naţionalism există o dublă relaţie, chiar dacă acest lucru se petrece mai puţin la apariţia naţionalismului decît o dată cu răspîndirea sa. Identitatea naţională poate căpăta rădăcini şi influenţă asupra politicii de masă în afara cercurilor înguste ale avangardei naţionaliste doar în condiţiile urbanizării şi alfabetizării tot mai accentuate. Se poate adapta aici cu folos conceptul lui Alexander Gerschenkron de flexibilitate a precondiţiilor industrializării la ţări întîrziate în egală măsură în construirea naţiunii şi în industrializare.[7] Aşa cum în societăţile „înapoiate" din punct de vedere industrial statul poate înlocui acumularea organică a capitalului cu politici bugetare pentru a crea fondurile necesare industrializării, tot astfel el poate pesemne substitui structurile societăţii industriale stipulate de Gellner drept pre- condiţii ale dezvoltării naţionalismului cu politici culturale. Rolul statului român în proiectarea şi aplicarea unor asemenea politici este una din temele acestei cărţi.

Crearea, recrearea, creşterea (şi chiar diminuarea) statelor est-europene după primul război mondial potrivit principiilor wilsoniene ale autodeterminării au furnizat ocazia formării identităţilor naţionale. Unele dintre ele, cum ar fi cea cehoslovacă şi iugoslavă, au trebuit să fie create din fragmente eterogene, altele însă, cum ar fi cea poloneză, maghiară şi românească, trebuiau „doar" să fie reconstituite pentru a se potrivi cu circumstanţele radical schimbate ale stărilor de fapt postbelice – o ispravă deloc minoră într-o lume dominată de naţiuni industrializate şi

7 Alexander Gerschenkron, „Reflections on the Concept of Prerequisites of Modem Industrialization", în lucrarea sa *Economic Backwardness în Historical Perspective* (Belknap Press, Cambridge, Mass., 1962).

 puternice şi de ideologii recent radicalizate şi polarizate. Susţin în această carte că în România, ca şi în alte părţi ale Europei de Est interbelice, reconstituirea naţiunii în noile graniţe lărgite a creat prilejul unei redefiniri naţionale şi, totodată, profunde crize sociale şi culturale, precum şi că aceste două aspecte au fost strîns legate. Unificarea teritoriilor româneşti în 1918 a reprezentat o revoluţie naţională – în ciuda legăturilor lingvistice, istorice şi culturale indubitabile existente între românii din vechile şi noile teritorii –, iar această revoluţie a iniţiat agitata construire a naţiunii şi competiţia civilă ce a caracterizat deceniile dintre cele două războaie. Acest tablou al unei dezvoltări discontinue, pola- rizatoare şi dificile diferă în chip semnificativ de tendinţa principală a istoriografiei româneşti contemporane, ca şi a celei mai vechi, care accentuează temele neîntreruptei unităţi şi continuităţi a dezvoltării naţionale a României din vremea vechilor daci pînă la Marea Unire şi după ea. Marea Unire din 1918 şi România Mare ca rezultat al său au fost în general caracterizate în termeni exclusiv pozitivi, apoteotici, drept un moment de indiscutabil triumf naţional.[8]

Cred că bogăţia căreia România a trebuit să-i facă faţă în urma stărilor de fapt postbelice a fost un dar ambiguu şi problematic. Aidoma calului troian, ea a adus o glorie momentană şi aparentă, dar a ascuns probleme sociale, demografice, politice şi culturale nemărturisite. Chiar mijloacele împlinirii naţionale

8 Pentru analiza şi bibliografia parţială a acestei extinse istoriografii, vezi Paul Michelson, „Unity and Continuity în Romanian History", *Canadian Review of Studies în Nationalism* 8 (1981), şi Michelson, „Romania", în *Nationalism în the Balkans: An Annotated Bibliography,* cd. Gale Stokes (Garland, New York, 1984). Două exemple între atîtea altele pentru acest tip de istoriografie sînt Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar* (Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1983), tradusă în engleză: *From Ancient Dacia to Modern Romania* (Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1985) şi Ştefan Pascu, *The Making of the Romanian Unitary National State: 1918* (Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1989).

reprezentau sursa unor tensiuni potenţiale (care cu timpul vor deveni reale), căci unificarea însemna şi încorporarea unor importante populaţii minoritare în general mai urbanizate, mai educate şi mai moderne decît românii; însemna şi impunerea unor procese democratice occidentale, precum drepturile egale acor-

date minorităţilor, larg percepute ca un altoi nelegitim, străin; precum şi demonstrarea clară a lipsei de unitate în cadrul comunităţii româneşti înseşi, afectată, ca şi minorităţile, de tradiţii, culturi şi loialităţi diferenţiate din punct de vedere regional.

Problemele construirii naţiunii în România Mare constituie unul din obiectivele acestei cărţi; un al doilea, strîns legat de primul, este apariţia extremismului naţionalist în rîndul tineretului universitar, precum şi acceptarea şi susţinerea acestei ideologii de către politicienii din prima linie şi de către un larg spectru al opiniei publice. Naţionalismul populist care a dominat discursul politic, social şi cultural în perioada interbelică era atît un subprodus cît şi un agent al activităţii energice de construire a naţiunii, desfăşurată în acei ani. Date fiind caracterul covîrşitor rural al românilor, caracterul străin al oraşelor din noile provincii, necesitatea de a spori elitele româneşti la dimensiunea noilor teritorii şi prioritatea stabilirii prezenţei româneşti în sferele cruciale ale culturii şi ale oraşelor, procesul de construire a naţiunii a fost însoţit de intensificarea unui discurs generalizat antiurban, populist, xenofob şi antisemit. Acest climat naţionalist a favorizat ascensiunea fascismului. în România, originile fascismului trebuie căutate în mişcarea studenţilor naţionalişti – „generaţia de la 1922”.

Demografia expansiunii naţionale

România şi-a sporit de mai mult de două ori teritoriul şi populaţia după primul război mondial. Această expansiune s-a realizat prin anexarea Basarabiei de la Rusia, a Bucovinei de la Austria şi a Transilvaniei de la Ungaria. Deşi la scară mondială ea rămînea o ţară mică, cu 14,5 milioane de locuitori în 1919, ea a devenit a doua ţară, după Polonia, ca număr de locuitori în Europa Centrală şi de Est.[9] în 1914, Vechiul Regat, inclusiv

9 Institutul Central de Statistică, *Anuarul statistic al României 1937 şi 1938* (M. O. Imprimeria naţională, Bucureşti,

sudul Dobrogei pe care România îl anexase de la Bulgaria în urma celui de-al doilea război balcanic, avea 137 903 kilometri pătraţi. Teritoriul României Mari era în 1919 de 295 049 kilometri pătraţi. în aceeaşi perioadă, populaţia României a crescut de la

Tabelul 1. Populaţia României Mari, după provincii şi distribuţia rural-urban, 1930

	Total	Rural (%)	Urban (%)
România Mare	18 057 028	79,8	20,2
Vechiul Regat	8 791 254	76,2	23,8
Transilvania	5 548 363	82,6	17,4
Bucovina	853 009	73,3	26,7
Basarabia	2 864 402	87,0	13,0

Sursa : ICS, *Anuarul statistic al României 1937 şi 1938,* pp. 44-45.

7 771 341 la 14 669 841. Potrivit recensământului din 1930, populaţia României era de 18 057 028. Ţara era preponderent rurală, doar 20,2% din populaţie locuind în zone urbane (tabelul 1). Aproape trei sferturi (72,3%) din populaţia totală a României era reprezentată de agricultori. Industria era şi mai puţin dezvoltată decît oraşele: doar 9,5% din populaţia României (incluzînd aici şi membrii familiilor) îşi cîştiga traiul din industrie şi minerit. O proporţie mai ridicată – 18,2% – lucra în sectorul terţiar: comerţ, bănci, transport, comunicaţii, servicii publice, profesiuni liberale etc.[10] Astfel, populaţia neagricolă a României Mari era mai degrabă birocratică decît industrială.

România Mare era foarte eterogenă din punct de vedere etnic şi religios, dar masa mare a minorităţilor trăia în noile provincii. în vreme ce mai puţin de 8% din populaţia vechii Românii aparţinea grupurilor

1939) (în continuare ICS), p. 41.

10 ICS, pp. 41, 44 şi Joseph Rothschild, *East Central Europe between the Two World Wars* (University of Washington Press, Seattle, 1977), pp. 283, 285.

minoritare, majoritatea fiind alcătuită din evrei[11], noua Românie avea o populaţie neromânească de aproape 30% (tabelul 2).

Românii însumau puţin peste două treimi din populaţia ţării, cu o largă minoritate maghiară în Transilvania şi minorităţi mai reduse ca număr dar apreciabile – germani, ucraineni şi ruşi – în noile provincii. Evreii alcătuiau şi ei un grup semnificativ, îndeosebi în zonele urbane, atît în vechile teritorii cît şi în cele noi.[12]

Tabelul 2. Populaţia României Mari după etnie, 1930

	Număr	Procent din total
Români	12 981 324	71,9
Maghiari	1 425 507	7,9
Germani	745 421	4,1
Evrei	728 115	4,0
Ucraineni”	594 571	3,3
Ruşi	409 150	2,3
Bulgari	366 384	2,0
Ţigani	262 501	1,5
Alte[b]	544 055	3,0

Sursa : ICS, *Anuarul statistic al României 1937 şi 1938,* pp. 58-61.

[a] Acest grup include şi pe huţuli.

[b] Naţionalităţi care însumează fiecare mai puţin de 1% din populaţie, respectiv turci, tătari, găgăuzi, greci, armeni, albanezi, polonezi, cehi, slovaci, croaţi, sîrbi, sloveni.

Românii nu se găseau doar „diminuaţi” din punct de vedere etnic prin alipirea noilor provincii, dar echilibrul urban-rural s-a deplasat în defavoarea lor. Etnicii români formau 71,9% din totalul populaţiei în 1930, dar numai 58,6% din populaţia urbană.[13] în Vechiul Regat

11 Rothschild, *East Central Europe,* p. 284.

12 Barbara Jelavich, *History of the Balkans: Twentieth Century,* vol. 2 (Cambridge University Press, Cambridge, 1983), p. 26.

13 Vezi Dumitru Şandru, *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale* (Editura Academiei R.S.R., Iaşi, 1980), p. 51.

trei sferturi din populaţia urbană era românească, dar în diferitele provincii alipite României formau o treime din numărul oraşenilor (tabelul 3).

în general, aşadar, românii alcătuiau marea masă a ţăranilor din noile provincii, ca şi, de altfel, în cele vechi, căci România era rurală în proporţie de 80%. în Basarabia, Bucovina şi Transilvania populaţia urbană redusă era în principal neromânească. Românizarea oraşelor, a elitelor urbane şi a instituţiilor culturale – trei elemente strîns legate în lumea subdezvoltată a României recent unificate – a provocat frecvent confruntări etnice între ţărani români şi orăşeni neromâni. Ţăranul român reprezenta numitorul comun al tuturor provinciilor, vechi şi noi. El a devenit simbolul naţiunii şi aliatul statului şi era îndemnat să se educe, să pătrundă în clasa mijlocie, să se mute la oraş, să intre în biro- *Tabelul 3.* Procentul românilor în totalul populaţiei şi în populaţia urbană, pe provincii, 1930

	Populaţia totală (%)	Populaţia urbană (%)
România Mare	71,9	58,6
Vechiul Regat	88,5	74,3
Transilvania	57,8	34,7
Bucovina	44,5	33,0
Basarabia	56,2	31,0

Sursa: calculat după Dumitru Şandru, *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale,* p. 52 şi ICS, *Anuarul statistic al României 1937 şi 1938,* pp. 58-60.

craţie sau să presteze o muncă industrială ori, mai frecvent, comercială. Acceptînd asemenea îndemnuri, ţărănimea îşi putea ridica nu numai propriul statut, ci şi pe acela al naţiunii. E limpede însă că asemenea mişcări nu reprezentau o sarcină uşoară pentru sătenii lipsiţi de experienţa vieţii urbane, cu o instrucţie limitată şi fără relaţii de afaceri sau de prietenie în afara satului, căci erau puşi – bărbaţii ca şi, mai rar, femeile – să intre în competiţie cu membrii mult mai experimentatelor elite

„străine”.[14] Astfel, revoluţia naţională s-ar fi putut transforma într-o luptă interetnică, în măsura în care statul, persoanele şi grupurile de origine română încercau să disloce minorităţile „străine” din poziţiile deţinute de atîta timp. Mai mult, aceşti „străini” nu erau uşor de dislocat din poziţiile ocupate în mod tradiţional în profesiuni, oraşe şi şcoli. Relaţiile lor sociale nu puteau fi şterse cu aceeaşi uşurinţă ca graniţele internaţionale retrásate de armate şi diplomaţi la încheierea războiului. A urmat o luptă îndelungată, aspră între ţărani şi orăşeni, între sat şi oraş, între români şi străini. Mulţi români au privit-o ca pe o bătălie pentru însăşi supravieţuirea statului lor în mod legitim sporit în dimensiuni. Minorităţile nu vorbeau într-un glas, căci erau divizate după grup etnic, religie, limbă maternă, opţiune politică şi provincie, dar cea mai mare parte dintre ele a ajuns să regrete schimbarea de soartă care le împinsese într-o poziţie subalternă.

Reformele şi „problema evreiască „

O dată cu unificarea ei, România a mai adoptat încă trei iniţiative revoluţionare: sufragiul universal pentru bărbaţi, o reformă agrară rapidă şi emanciparea evreilor. Aceste măsuri, democratice în sine, erau şi ele potenţial destabilizatoare. Ele i-au adus atît pe ţărani cît şi pe evrei în arena electorală, unde înainte li se interzisese accesul.[15] Intrucît în simbolismul social,

14 Privitor la folosirea termenului „străin” cu referire la minorităţile naţionale din Balcani şi Europa de Est, vezi Jelavich, *History ofthe Balkans,* pp. 135-136. Autoarea priveşte nefavorabil noile regimuri în raport cu cele vechi, imperiale: „Noile regimuri naţionale aveau să adopte o perspectivă mult mai puţin conciliantă. Poziţia unui membru al unei minorităţi putea fi mult mai rea sub jurisdicţia lor decît sub cea a vechilor imperii... Conducerile naţionale din întreaga peninsulă au căpătat obiceiul să aplice cuvîntul « străin » cetăţenilor minoritari, chiar dacă familiile trăiseră în regiune de secole.”

15 Atît evreii cît şi ţăranii jucaseră un rol important în economia şi politica României chiar şi înaintea emancipării lor,

etnic şi cultural românesc evreul reprezenta antipodul ţăranului, reformele au pregătit scena pentru conflictul dintre cele două grupuri cărora li se acordaseră recent drepturi: de fapt, ţăranii au fost mai puţin protagonişti în această luptă decît autointitulaţii şi larg recunoscuţii purtători de cuvînt ai ţărănimii şi naţiunii – tineretul naţionalist. Mai mult, satisfăcînd parţial cererea de pămînt a ţăranilor, reforma agrară a făcut posibilă înlocuirea problemei sociale – problema ţărănimii şi a foamei sale de pămînt – de către problema naţională ca principală problemă a societăţii româneşti. în România Mare, aşadar, expansiunea teritorială şi reformele postbelice au contribuit la recrudescenţa unui naţionalism cu o nuanţă de antisemitism, ca în secolul al XlX-lea, dar înflorind acum într-un context nou radicalizat – cel al unui stat românesc mai puternic şi al unor elite româneşti, relativ vorbind, mai slabe.

Deja în perioada de dinainte de război cei mai mulţi lideri de opinie naţionalişti din România îi priviseră cu dispreţ pe evrei

---

aşa cum o atestă marea răscoală ţărănească din 1907, începută de ţăranii moldoveni prin atacarea arendaşilor locali evrei. Vezi Chirot, *Social Chance,* p. 150 şi Philip Eidelberg, *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Brill, Leiden, 1974).

 drept o prezenţă anormală şi dăunătoare în sînul naţiunii române. Potrivit lui William Oldson, între 1859 şi 1914 antisemitismul a devenit „o parte integrantă a vieţii intelectuale" a României într-o asemenea măsură încît „a fi român a devenit sinonim cu a fi antisemit". Antisemitismul „a fost îmbrăţişat de unii dintre cei mai importanţi scriitori şi istorici" şi de „cei mai înzestraţi membri ai intelectualităţii".[16] înainte de război evreilor li se refuzaseră cetăţenia şi dreptul de a dobîndi proprietăţi rurale, iar caracterul comunităţilor evreieşti fusese predominant urban, comercial şi industrial.[17] Dar emanciparea evreilor şi, concomintent, politica de construire a naţiunii dusă în România după unirea din 1918 au extins „problema evreiască" în chiar momentul aparentei sale rezolvări. în ciuda, sau poate tocmai datorită, acordării drepturilor cetăţeneşti evreilor (faţă de care mulţi naţionalişti s-au opus cu înverşunare), opinia publică i-a scos în evidenţă pe evrei ca duşmani interni prin excelenţă.

Reînnoirea importanţei evreilor în simbolismul naţionalist românesc şi recrudescenţa antisemitismului în perioada interbelică se datorau cîtorva factori. Ca şi alte minorităţi, evreii reprezentau o populaţie relativ mai urbanizată şi cu un nivel de instrucţie relativ mai ridicat, alcătuind elita economică şi profesională în mai mare măsură decît românii „proprietari de stat". Totuşi, spre deosebire de celelalte minorităţi, concentrate în

16 William Oldson, *A Providential Anti-Semitism: Nationalism and Polity în Nineteenth-Century Romania* (American Philosophical Society, Philadelphia, 1991), pp. 9-10. Vezi şi Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals în the 1930s* (Pergamon, Oxford, 1991 – trad. rom. *Ideologia naţionalistă şi „problema evreiască" în România anilor '30,* Humanitas, Bucureşti, 1995), pp. 6-16.

17 Andrew Janos, „Modernization and Decay în Historical Perspective: The Case of Romania", în *Social Change în Romania, 1860-J940: A Debate on Development în a European Nation,* ed. Kenneth Jowitt (Institute of International Studies, Berkeley, 1978), p. 91; vezi şi Jelavich, *History of the Balkans,* p. 26.

cea mai mare parte într-o anumită regiune, evreii locuiau în tîrguri şi oraşe pe întreg teritoriul ţării, devenind astfel un soi de numitor comun al elitei urbane pentru toate provinciile, vechi şi noi, într-o vreme cînd românii adoptau o definiţie populistă, ţărănească a naţiunii lor. în măsura în care ortodoxia devenea unul

din însemnele importante ale naţiunii române pentru anumiţi intelectuali naţionalişti, cum ar fi ortodoxiştii conduşi de Nichifor Crainic, cărora li s-a alăturat Nae Ionescu, mentorul tinerei generaţii[18], evreii au devenit inacceptabili şi din motive religioase. (Maghiarii şi germanii nu erau nici ei ortodocşi, dar măcar erau creştini.) Aşa se face că evreii nu puteau fi reperul prin care românii, aflaţi în căutarea unei identităţi naţionale unice, încercau să se definească pe ei înşişi. Deşi nu toţi românii erau de acord cu această definiţie ruralistă şi religioasă, marea masă a intelectualităţii s-a aliniat la interpretarea „tradiţionalistă" a romanităţii.[19] Imaginea evreilor a fost apoi antrenată şi influenţată de nesfîr- şitele dezbateri interbelice privitoare la esenţa naţională – simptom grăitor în sine pentru criza adîncă de identitate resimţită de români. în aceste dezbateri, atît autohtoniştii cît şi occidentalizan- ţii comparau România cu „Occidentul". Pentru autohtonişti, care cîştigau mereu teren în faţa oponenţilor lor, evreii – minoritatea cea mai apărată de guvernele occidentale şi de instituţiile internaţionale, cea mai urbanizată şi cu cea mai numeroasă reprezentare în cadrul universităţilor româneşti – au luat locul „Occidentului" ca termen de comparaţie al imaginarului românesc. Un gen de antisemitism aplicat a devenit astfel o cale de a

18 Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics în Ceauşescu's Romania* (University of California Press, Berkeley, 1991 – trad. rom. *Compromis şi rezistenţă. Cultura română sub Ceauşescu,* Humanitás, Bucureşti, 1994), pp. 47-48; Keith Hitchins, *„Gândirea:* Nationalism în a Spiritual Guise", ín Jowitt, ed., *Social Change în Romania,* pp. 146-156, 168—172.

19 Keith Hitchins vorbeşte despre *„scurta* listă de europeni reprezentativi" (subl. mea) în *„Gândirea...",* p. 142, în timp ce Alexandru George descrie cenaclul literar „Sburătorul" condus de Lovinescu ca devenind „din ce în ce mai mult o *oază* de libertate" (subl. mea), în „Studiu introductiv", la Eugen Lovinescu, *Opere,* vol. I (Editura Minerva, Bucureşti, 1982), p. 32.

triumfa asupra Occidentului, cel puţin în această formă simbolică.[20] Mai mult, evreii fuseseră practic singura minoritate în Vechiul Regat, care a devenit metropola creatoare de stat a României Mari şi de unde erau lansate politica de construire a naţiunii şi

20 Preiau aici, în această formulare, sugestiva conceptualizare a Liahei Greenfeld cu privire la antisemitism în context german. Vezi Greenfeld, *Nationalism,* pp. 378-386.

 lozincile naţionaliste. Astfel, oamenilor din Vechiul Regat orice discuţie privitoare la minorităţi le amintea de problema evreiască.

Consensul naţionalist

Pentru România Mare unificarea oficială a teritoriilor la încheierea primului război mondial a reprezentat doar începutul unui lung proces de unificare „pe teren". în vreme ce naţionalismul antebelic îşi avusese rădăcinile în aspiraţiile iredentiste pentru provinciile româneşti aflate sub dominaţie străină, caracterul atotcuprinzător al discursului naţionalist al României Mari era motivat de dorinţa de consolidare naţională rapidă şi de mecanismele sociale şi politice antrenate în realizarea acestui ţel. Ca şi în alte ţări central şi est europene în perioada interbelică, naţionalismul integral a devenit larg acceptat şi în România drept cadru ideologic al politicii în general. în vederea asimilării noilor provincii cu numeroasele lor populaţii minoritare şi cu populaţiile lor românofone regionalizate, guvernul român a iniţiat strategii culturale şi educaţionale care au dus la o intensă mobilizare naţională. La rîndul lor, aceste strategii au aprins discursul populist, naţionalist, deja existent, care a ajuns treptat să domine viaţa politică, socială şi culturală după 1918.[21] în România Mare naţionalismul integral a devenit larg acceptat drept cadru pentru programe politice şi negociere. Domeniul culturii şi cel al politicii în mediul studenţesc, analizate aici, reflectă cu claritate acest consens naţionalist aflat în plină desfăşurare.

Desigur, consensul nu era absolut. Comuniştii şi socialiştii, de pildă, nu s-au raliat niciodată acestui

21 în comentariul său despre discursul naţionalist din România secolului XX, Katherine Verdery scrie că „anii dintre cele două războaie mondiale au devenit o perioadă de acord pentru transformarea ideologiei naţionale într-o ideologie hegemonică, bază a unui larg consens... Doar 20% din populaţie privea această ideologie drept neatrăgătoare", *Naţional Ideology,* pp. 45-46.

punct de vedere, dar opoziţia lor faţă de naţionalism n-a făcut decît să întărească exclusivismul, mai ales datorită alinierii comuniştilor la poziţia antiromânească a Comintemului, care urmărea expansiunea sovietică în Basarabia şi în nordul Bucovinei.[22] O serie de români

22 Michael Shafir, *Romania: Politics, Economia and Society* (Lynne Ri- enner, Boulder, Colo., 1985), pp. 18-20.

care nu făceau parte din stînga organizată erau şi ei favorabili unei politici deschise, de „melting pot", faţă de minorităţile etnice ale României, care să respecte drepturile lor egale de cetăţeni şi să asigure lealitatea lor faţă de stat. Unul dintre aceştia a fost Traian Bratu, născut în Transilvania, membru al Partidului Naţional Ţărănesc, profesor de germană şi rector al Universităţii din Iaşi în perioada de tulburări a anilor '20, preşedinte al Senatului între 1928 şi 1931. Bratu a plătit scump pentru poziţia sa în favoarea minorităţilor: intrat într-un conflict deschis cu A. C. Cuza şi discipolii săi, în 1937 tinerii naţionalişti i-au tăiat o ureche.[23]

Consensul naţionalist – încă o dată, cu importante excepţii – a caracterizat de asemenea istoria intelectuală a României interbelice, subiect strîns legat de această carte. în examinarea ideologiei precumpănitoare din România Mare, folosesc o definiţie relativ cuprinzătoare a ideologiei, „însemnînd ceva mai mult decît ceea ce se întîmplă în minţile cîtorva literaţi... nu doar idei şi atitudini, ci şi tipuri de comportament, instituţii şi relaţii sociale"[24]. Cartea de faţă este, aşadar, printre altele, un soi de istorie intelectuală, chiar dacă istoricii preocupaţi de istoria intelectuală ce nu urmăresc decît figurile singulare, monumentale sau şcolile filozofice n-o vor recunoaşte de îndată. Bogata activitate intelectuală şi culturală a României interbelice este un izvor de justificată mîndrie pentru generaţiile ulterioare de români şi ea constituie subiectul multor scrieri istorice, sociologice şi critice. Două din cele mai utile modalităţi de analiză a tendinţelor culturale şi intelectuale ale perioadei au fost

23 Vezi Traian Bratu, *Politica naţională falâ de minorităţi: Note şi oh- servaiiuni* (Cultura naţională, Bucureşti, 1923), pp. 61-63.

24 Geoff Eley, „What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of a Capitalist State", *Politics and Society* 12, nr. 2 (1983), pp. 75-76.

centrarea asupra dezbaterii privitoare la identitatea naţională a românilor dintre autohtonişti sau tradiţionalişti şi europenişti sau occidentalişti, pe de o parte, şi, pe de altă parte, considerarea lor prin prisma „generaţiilor”. Ambele modalităţi pun în evidenţă un larg evantai de activităţi artistice, literare, critice şi filozofice impresionant atît calitativ cît şi cantitativ. Spectrul de

 opinii, tendinţe şi poziţii politice de pe scena culturală românească din anii ’20 şi ’30 este bine documentat.[25] [26] [27]

în cadrul acestor multiple manifestări, autohtoniştii, care reprezentau o variantă a naţionalismului intelectual, şi-au accentuat dominaţia, marginalizîndu-i pe „europeni” tot mai mult o dată cu trecerea timpului. La fel, „noua generaţie” a devenit numele naţionaliştilor de dreapta ai generaţiei de după primul război mondial care, de fapt, cuprindea şi europenişti, simţitor reduşi ca număr în cursul perioadei discutate. Este instructivă în acest sens cariera criticului literar Eugen Lovinescu, ilustru reprezentant de frunte al orientării europeniste. Lovinescu, care a stăruit în scrierile sale asupra interdependenţei tuturor culturilor europene, a fost şi rămîne celebru pentru opera sa de istoric şi de critic literar, ca şi pentru cenaclul literar „Sburătorul” condus de el, precum şi pentru tinerii scriitori talentaţi pe care i-a încurajat. Totuşi, în perioada interbelică el a fost marginalizat de instituţiile româneşti în beneficiul adversarilor săi autohtonişti, dintre care unii îi erau egali din punct de vedere intelectual, alţii fiindu-i fără îndoială inferiori. Intelectualii naţionalişti de dreapta şi de centru au înlăturat candidatura lui Lovinescu la Academia Română în 1936, anul în care cel mai de seamă antisemit român, A. C. Cuza, profesor de drept la Universitatea din Iaşi şi mentor al studenţilor naţionalişti de dreapta, a fost ales membru. Alegerii lui Lovinescu i s-a opus nu numai proeminentul lider al Ortodoxismului Nichifor Crainic ce avea să devină ideolog al Gărzii de Fier, ci şi veneratul istoric şi politician Nicolae lorga, lider mult mai moderat şi mai important al gîndirii naţionaliste româneşti, ce avea să

---

25 Hitchins, *„Gîndirea...”',* Verdery, *NaţionalIdeology,* pp. 48-54; Z. Omea, *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea* (Editura Eminescu, Bucureşti,
261980); D. Micu, *Gîndirea şi gîndirismul* (Editura Minerva, Bucureşti, 1975);
27Ileana Vrancea, *Confruntări în critica deceniilor IV-VII (E. Lovinescu şi posteritatea lui critică)* (Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1975), cap. 2.

fie mai tîrziu una din victimele Gărzii de Fier. O coaliţie similară de forţe l-a împiedicat pe Lovinescu să primească premiul Academiei Române în 1940, precum şi să obţină o catedră universitară.[28] Ceea ce vreau să subliniez este

28 George, „Studiu introductiv", p. xxxi; Vrancea, *Confruntări,* pp. 69-71; George Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent,* ed. a 2-a revăzută şi adăugită (Editura Minerva, Bucureşti, 1982), p. 807; Verdery, *Naţional Ideology,* p. 53.

că în cercurile literare şi intelectuale din România Mare – ca şi în domeniul politicii culturale şi şcolare pe care-l studiez amănunţit în această carte – exista o pluralitate de opinii, dar că naţionalismul extremist şi cel moderat se coalizau pentru a exclude o persoană ca Lovinescu de la Academie, asigurînd în acelaşi timp un loc în cel mai înalt forum intelectual al României unor naţionalişti extremişti şi antisemiţi precum Cuza şi Crainic.

Un subiect legat de cele de mai sus este profilul ideologic al „noii generaţii". Deşi generaţia cuprindea oameni de stînga şi de dreapta, autohtonişti şi europenişti, cercetătorii rezervă termenul scris între ghilimele pentru naţionaliştii extremişti, exponenţii de dreapta ai inteligheţiei româneşti de după primul război mondial, reflectînd astfel preponderenţa lor în ansamblul generaţiei.[29] La fel, „mentorul tinerei generaţii" este considerat autohtonistul Nae Ionescu, nu Eugen Lovinescu, care a îndrumat şi el tineri literaţi. Acord puţin spaţiu în această carte curentelor intelectuale în sine; şi totuşi, echilibrul acestor curente trebuie avut în vedere, deoarece cultura literară românească a fost unul din principalele mijloace de integrare naţională aflate la îndemîna pedagogilor şi instituţiilor naţionaliste, iar tendinţele intelectuale naţionaliste erau preponderente în bogata producţie literară şi jurnalistică citită de tineri şi de bătrîni, de profesori şi de studenţi, de românii educaţi de pretutindeni. Mai mult, contextul viu al acestor idei şi dezbateri literare era alcătuit de crearea României Mari şi de campania de românizare a elitelor ţării şi a instituţiilor culturale. Aceste elemente de „fundal" făceau parte din realitatea zilnică a românilor în perioada interbelică şi, desigur, ocupau un loc important în conştiinţa intelectualilor români. Politica intelectuală şi culturală a României Mari poartă deopotrivă pecetea imensului proiect de construire a naţiunii în care se angajase ţara după 1918.

29 Vezi, de exemplu, Vrancea, *Confruntări,* pp. 94, 101, 103, 110.

Educaţie şi cultură – instrumente de construire a naţiunii

Pentru a-şi consolida cîştigurile teritoriale, statul român a dezvoltat elitele de origine etnică românească astfel încît să poată înlocui elitele regimurilor ungar, austriac şi rusesc ce guvernaseră

 aceste teritorii în trecut. Sistemul de învăţămînt a contribuit la această strategie. Guvernul român a sprijinit şi românizarea oraşelor, unde etnicii români se aflau în minoritate, iar prezenţa lor se făcea *simţită* chiar mai puţin decît proporţia numerică – căci înainte de 1918 românii nu alcătuiau elitele urbane din Basarabia, Bucovina şi Transilvania. Deşi oraşele şi tîrgurile noilor provincii ale României erau populate în proporţie de aproximativ o treime cu români în anii ’20, în general acest lucru era prea puţin evident. O altă cauză a acestei situaţii, legată de prima, era aceea că etnicii români nu controlau la început poziţiile culturale importante ale societăţii provinciale. Instituţiile culturale produc imaginile publice ale unei societăţi şi le proiectează în lumea exterioară. Ele formează de asemenea elitele societăţii prin intermediul şcolilor, ca şi prin cel al presei şi al altor mijloace de informare. Aceste elite alcătuiesc apoi personalul instituţiilor culturale ale căror produse sînt. De exemplu, înaintea primului război mondial capitala Bucovinei, Cernăuţi, era populată în proporţie de 15% de români[30], dar universitatea, teatrul, majoritatea şcolilor şi a ziarelor erau germane; prezenţa românească în oraş abia dacă se făcea simţită în afara comunităţii româneşti. După 1918 a devenit, aşadar, de maximă importanţă dobîndirea mijloacelor de producţie culturală care urmau să creeze elite româneşti şi să difuzeze larg prezenţa culturală românească.

în cartea de faţă încerc să ilustrez prin documente şi să analizez cucerirea instituţiilor culturale şi educaţionale de către statul român şi elitele locale pentru a elucida problema unificării, a construirii

30 Calculată după Österreichische Statistik Herausgegeben v. der Statistischen Zentralkomission, *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrate Vertretenen Königreiche und Länder im Jahre 1910,* vol. 8, pt. I (K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Viena, 1912), p. 11; Rudolf Wagner, *Von Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukovina* (Hofmann-Verlag, Augsburg, 1991), p. 263.

naţiunii şi a naţionalismului. Caracterul fundamental al educaţiei şi al gradului de instrucţie pentru formarea naţiunilor moderne şi a naţionalismului a fost pertinent argumentat de şcoala „modernistă” a cercetărilor naţionalismului, în chipul cel mai elocvent pesemne de către Benedict Anderson şi Ernest Gellner. Dar chiar şi cercetătorii care sînt sceptici cu privire la

caracterul exclusiv modem al acestor fenomene şi care subliniază fundamentele etnice premoderne ale naţiunilor moderne, în special Anthony Smith, recunosc pe deplin rolul esenţial al învăţă- mîntului în tranziţia de la *etnii* tradiţionale la naţiunile modeme, în cazul României Mari, unificarea naţională a venit tîrziu. Ea a pus laolaltă populaţii disparate, reprezentînd produsul istoric al unor experienţe lingvistice, etnice, culturale şi politice diferite; în întreaga ţară ştiinţa de carte era inegală, iar în anumite zone, cu deosebire printre etnicii români, extrem de puţin răspîndită. Elitele româneşti simţeau că ţara lor este „înapoiată" după standardele generale europene şi prin comparaţie cu populaţiile neromâneşti, mai instruite, ale propriei lor ţări. Prin urmare, utilizarea şcolilor ca puternic instrument de omogenizare, capabil să accelereze construirea naţiunii, era extrem de convenabilă şi a fost exploatată din plin de către creatorii statului şi de către naţionalişti.[31] în România de după primul război mondial a avut loc o explozie şcolară, fiind alocată educaţiei o parte mult mai mare din buget decît în perioada de dinainte de război. Andrew Janos a susţinut că revoluţia culturală din România interbelică s-a datorat în parte eforturilor statului de a ridica nivelul de instrucţie al românilor în vederea apropierii sale de nivelul minorităţilor naţionale mai instruite, promovînd astfel asimilarea lor.[32] Un obiectiv şi mai urgent era acela de a înlocui în rîndul elitelor minorităţile, cu etnici români.

Argumentele lui Ernest Gellner privind importanţa culturii după erodarea „structurilor de adîncime ale societăţii tradiţionale"[33] sînt relevante în cazul

---

31 Ernest Gellner, *Thought and Change* (University of Chicago Press, Chicago, 1965) şi *Nations and Nationalism,* Benedict Anderson, *Imagined Communities* (Verso, Londra, 1983); Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Blackwell, Oxford, 1986), în special pp. 136, 160.

32 Janos, „Modernization", pp. 98, 107-108; vezi $i Verdery, *National Ideology,* p. 44.

33 Gellner, *Thought and Change,* p. 157.

României, chiar dacă în această privinţă statul pretindea nici mai mult, nici mai puţin că, reunind comunităţile etnice româneşti separate, a făcut ca întreaga comunitate românească să revină la o „stare de graţie”. Unirea din 1918 n-a fost o simplă restaurare a graniţelor naţionale şi a coeziunii din trecut. Evenimentul a inaugurat transformări, strategii

 şi politici culturale radicale mai degrabă decît a reprezentat întoarcerea la o stare idilică, naturală a comunităţii româneşti proclamată de naţionaliştii români. încerc să fundamentez aici mereu reluata dezbatere privitoare la măsura în care naţionalitatea este esenţialmente perenă sau socialmente şi istoriceşte construită, şi deci discontinuă. Cartea de faţă ilustrează limpede faptul că statul român şi naţiunea română au necesitat o considerabilă activitate de construcţie în domeniul cultural pentru a deveni politiceşte viabile, în ciuda neîndoielnicelor continuităţi etnice.

Referindu-se la acceptarea conceptului de „construire a naţiunii" de către cercetători contemporani în ştiinţele sociale, William Bloom notează că „în utilizarea acestui concept este implicit faptul că un *stat* este deja creat şi că naţiunea sau comunitatea trebuie construită înăuntrul său"[34]. Asta pare să fi avut în minte *avant la lettre* revoluţionarul italian Massimo d'Azeglio cînd a spus în 1860, în preajma unificării Italiei: „Am făcut Italia; acum trebuie să-i facem pe italieni."[35] Vorba aceasta poate fi parafrazată cu folos privitor la România interbelică: o dată ce România (Mare) a fost realizată, mai rămîne formidabila sarcină de a-i realiza pe români. Noul stat românesc se vedea confruntat cu o pletoră de probleme derivînd din caracterul său nou şi din şansa lui teritorială. Omogenizarea instituţională şi legislativă, înlocuirea elitelor străine, recrutarea şi dezvoltarea elitelor naţionale, lupta împotriva regionalismului şi sădirea sau cultivarea conştiinţei naţionale în păturile instruite sau neinstruite care trăiseră de cînd se ştiau sub guvernări străine – rămînînd fie neştiutoare de carte, fie socializîndu-se în culturi străine –, toate acestea trebuiau realizate dacă România Mare era sortită să devină ceva mai mult decît o întrupare

34 William Bloom, *Personal Identity, National Identity and International Relations* (Cambridge University Press, Cambridge, 1993), p. 55.

35 Citat în Eric. J. Hobsbawn, *The Age of Capital, 1848-1875* (New American Library, New York, 1979), p. 95.

trecătoare a imaginaţiei unor naţionalişti romantici. Activitatea culturală trebuia să însoţească crearea unui întreg evantai de instituţii politice, a unei elite naţionale şi a unei înalte culturi plurivalente şi a unei limbi scrise standardizate, acceptabilă şi comprehensibilă pentru toţi.

Limba şi cultura potrivite pentru societatea complexă a unui stat ce beneficiază de recunoaştere internaţională în secolul XX a

fost bine descrisă de Ernest Gellner drept limbă şi cultură „cărturărească". El opune societăţile industrializate, modeme, instruite, în care toată lumea are cunoştinţe „cărturăreşti" în vederea unei funcţionări eficiente, societăţilor premoderne în care cărturarii formează o pătură subţire aparte care preia sarcinile ce necesită ştiinţă de carte pentru întreaga societate.[36] Dobîndirea pe scară largă a ştiinţei de carte, de obicei într-un mediu nou, urban, aparent străin, de către ţărani anterior neinstruiţi, mobilizaţi de curînd, poate fi dificilă. John Plamenatz descrie migrarea sătenilor spre oraşe aparţinând unei culturi străine „cărturăreşti", cu care ei trebuie să se confrunte, expunînd în detaliu procesele complexe şi paradoxale ce iau naştere de aici. Făurirea noii culturi a migranţilor implică deopotrivă respingerea şi imitarea culturii urbane, străine:

> Pe măsură ce revoluţia socială este tot mai rapidă, pe măsură ce numărul oamenilor care vor să profite de şansele oferite de ea este tot mai mare, competiţia este tot mai aprigă, iar competitorii cu o poziţie mai puţin favorabilă doresc cu ardoare să-şi îmbunătăţească poziţia. Dacă dezavantajul lor se datorează limbii şi culturii strămoşilor lor, nepotrivite pentru şansele ce li se oferă, şi dacă poziţia pe care o ocupă le permite mai puţin decît altora să dobîndească cultura străină mai potrivită scopurilor lor sau dacă, dobîndind-o, originea lor reprezintă încă o piedică, devine interesul lor să-şi dobîndească o cultură proprie tot atît de potrivită şanselor pe cît este cultura străină. Noua cultură însă nu poate fi decît o imitaţie a celei străine.[37]

Dacă unul din aspectele acestui tip de schimbare culturală este modul în care indivizii se adaptează noilor medii diferite din punct de vedere cultural, un alt

36 Vezi utilizarea dată termenului de Gellner în *Thought and Change* cap. 7 („Naţionalism") şi în *Nations and Nationalism,* pp. 31-33.

37 John Plamenatz, „Two Types of Nationalism", în *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea,* ed. Eugene Kamenka (Edward Arnold, Londra, 1976), pp. 32-33.

aspect este implicarea statului în cultura naţională într-o epocă de naţionalism, cînd doar structurile educaţionale naţionale sînt suficient de ample pentru proiectul de înzestrare a tuturor cu ştiinţă de carte şi cu cunoştinţe „cărturăreşti". „În acelaşi timp însă", susţine Gellner,

> numai statul este suficient de puternic pentru a controla o funcţie atît de importantă şi de esenţială. Cultura [...] reprezintă acum mijlocul de comunicare împărtăşit cu necesitate de toată lumea, sîngele dătător de viaţă, sau poate mai degrabă atmosfera în care se produce o minimă împărtăşire, în afara căreia membrii societăţii n-ar putea respira, supravieţui şi produce. Pentru o societate dată, această atmosferă trebuie să fie una în care *toţi* membrii pot respira, vorbi şi produce; cultura trebuie să fie, aşadar, *aceeaşi.* Mai mult, ea trebuie să fie acum o cultură mare sau înaltă (bazată pe ştiinţă de carte şi pe instrucţie), nemaiputînd fi mica tradiţie sau cultură diversificată, locală, analfabetă.[38]

Descrierea făcută de Gellner rolului central şi centralizator al statului ca educator al naţiunilor modeme se aplică, aşa cum vom vedea în Capitolul I, strategiilor educaţionale ale statului România Mare. Rolul crucial al statului ca educator şi importanţa educaţiei în general în construirea naţiunilor modeme sînt recunoscute şi de alţi cercetători. Anthony Smith, în alte privinţe un critic acerb al „modernişti1or" precum Gellner, admite totuşi că naţiunea este un „proiect educaţional de masă" în timpurile modeme. Într-adevăr, Smith susţine că „revoluţia culturală a statului-educator", adică revoluţia care conferă identitate naţională tuturor cetăţenilor, este al treilea voleu într-un triptic, primele două fiind revoluţia economică sau industrială şi cea birocratico-militară.[39] Deşi România şi alte ţări est-europene au cunoscut forme întîrziate şi atenuate ale primelor două revoluţii modernizatoare,

38 Gellner, *Nations and Nationalism,* p. 37.

39 Smith, *Ethnic Origins,* cap. 6 („The Formation of Nations"), în special pp. 133-137.

ele aveau cu atît mai mult motive să adopte o variantă viguroasă a revoluţiei culturale. Tocmai în această revoluţie culturală şi şcolară îşi puneau educatorii şi constructorii naţiunii române speranţele de uşurare a „digerării" cîştigurilor umane şi teritoriale din 1918 şi încheierea României Mari ca naţiune-stat.

În cele din urmă, accentul pus pe cultură într-o cercetare privind construirea statului şi a naţiunii este autorizat de preeminenţa culturii în concepţia celor mai mulţi naţionalişti.[40] Necesitatea ca istoricul să aibă o relaţie empatică cu subiectul său pentru a-l înţelege îl îndeamnă la acceptarea presupoziţiilor formulate de naţionalişti, fără a înceta să le pună la încercare. Cartea de faţă urmăreşte „revenirea" provinciilor româneşti la vatra lor culturală, cercetînd totodată dificultăţile şi strategiile acestui proces.

40 După Roman Szporluk, în perioada interbelică acea *Weltanschauung* de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, care propunea „o legătură specială între sfera politicii pe de o parte şi cea a culturii – citeşte: etnicitate – pe de alta", susţinînd că „politica era un epifenomen şi deci subordonată culturii, era dominantă. Szporluk, „War by Other Means", *Slavic Review,* 44 (Spring, 1983): 20.

Politica în deceniul al treilea: de la parlamentarism la haos

Primul război mondial n-a transformat România doar din punct de vedere demografic, social şi teritorial, ci a afectat profund şi domeniul politic ca urmare a evenimentelor ce au marcat deceniul – războiul, reformele şi sporirea fără precedent a populaţiei şi a teritoriului. Paul Shapiro a cercetat dificultăţile întîmpinate de partidele politice româneşti în încercarea de a deveni cu adevărat naţionale după unificare. El notează că „o vreme, fiecare partid politic ce pretindea că este naţional a rămas după război regional în concepţie, aparat organizaţional şi bază de sprijin. [...] Pe scurt, *înfăptuirea unităţii teritoriale naţionale în absenţa unor partide naţionale mai degrabă a destabilizat sistemul politic al României.*"[41]

Pentru a contextualiza cercetarea politicii culturale a României, e necesară o scurtă privire de ansamblu asupra politicii româneşti în anii 1918-1930. Cel mai frapant în cronica evenimentelor este peisajul instabil, demonstrat de frecventele schimbări de guvern, facţionalismul partidelor şi trecerea oamenilor politici de la un partid la altul. Puterea deţinută de rege de a numi guvernele care organizau apoi alegeri parlamentare este unul din factorii regularităţii cu care cei chemaţi să formeze cabinetul au reuşit să cîştige majoritatea legislativă. Această trăsătură a mecanismului politic a fost întărită în 1926 cînd partidul liberal a votat o lege care acorda partidului învingător cu cel puţin

41 Paul A. Shapiro, „Romania's Past as Challenge for the Future: A Developmental Approach to Interwar Politics", în *Romania în the 1980s,* ed. Daniel N. Nelson (Westview, Boulder, Colo., 1981), p. 21. Schapiro conchide că România a avut realizări importante în perioada interbelică în creşterea gradului de sofisticare politică, pretinzînd de asemenea că sprijinul crescut pentru partidele de extremă dreapta face parte din acest progres. Concluzia aceasta mi se pare discutabilă.

40% din voturi – de regulă partidul care organiza alegerile – o „primă” de 50% din mandate la care se adăuga o proporţie ponderată din mandatele rămase. Deşi au denunţat legea ca fiind una în beneficiul liberalilor, partidele de opoziţie n-au amendat-o cînd au ajuns la putere, beneficiind astfel şi ele de prima electorală. E limpede că, în ciuda acordării bruşte a sufragiului universal pentru bărbaţi, România interbelică a cunoscut în cel mai bun caz o formă de democraţie parlamentară „dirijată”.

Anii imediat postbelici au reprezentat sfîrşitul Partidului Conservator, unul din fostele partide „guvernamentale”. Slăbiţi încă înainte de 1914, conservatorii au dispărut ca urmare a simpatiilor lor progermane din timpul războiului, precum şi datorită reformelor agrară şi electorală care au desfiinţat literalmente clasa marilor proprietari de pămînt pe care partidul o reprezentase în mod tradiţional. Conservatorul Alexandru Marghiloman a fost cel care a format guvernul progerman în primăvara lui 1918 şi care a încheiat pace cu Puterile Centrale, măsuri ce au culminat cu impunerea unor condiţii dure şi cu ocuparea timp de cîteva luni a României. Singurul element pozitiv al acestui episod umilitor a fost neaşteptata retrocedare a Basarabiei către România în martie 1918. în noiembrie, cînd echilibrul militar a trecut din nou în favoarea Aliaţilor, Marghiloman a căzut, iar România a reluat lupta de partea Aliaţilor, dar Basarabia a rămas de partea României Mari. Guvernul Marghiloman a fost urmat de guvernarea de o lună a generalilor, condusă de Constantin Coandă, care a mobilizat trupe în vederea luptei pentru Transilvania.

Naţional-liberalii aveau şi ei sprijin din partea clasei proprietarilor de pămînt, dar partidul lor era cel al industrializării conduse de stat şi, pentru cei înzestraţi cu memorie, partidul idealurilor de la 1848. în calitate de unic partid supravieţuitor al perioadei de dinaintea războiului, precum şi în calitate de partid care negociase revenirea Bucovinei, Banatului şi

Transilvaniei, atît înaintea intrării în război cît şi la Conferinţa de pace de la Paris de după încheierea lui, Partidul Naţional Liberal a devenit cel mai vechi, cel mai puternic şi mai prestigios partid interbelic. El a participat la consensul naţionalist care a dominat politica românească după primul război mondial, chiar dacă naţionalismul lui era mai moderat şi mai conservator decît varianta radicală reprezentată de extremiştii noii generaţii. Motto-ul naţional-libe- ralilor „prin noi înşine" anunţa un program economic protecţionist de pe urma căruia urmau să profite industriaşii şi financiarii de orientare liberală. Pînă la moartea sa în 1927, Regele Ferdinand s-a adresat în repetate rînduri liberalilor ca unor aliaţi de încredere.

Prima şansă de a guverna a liberalilor s-a ivit în decembrie 1918 şi ei au deţinut puterea aproape un an. Premierul Ion Bră- tianu şi-a petrecut mare parte din timp la negocierile de la Paris, dar a demisionat în urma insistenţelor Aliaţilor ca România să respecte cu stricteţe termenii Tratatului asupra minorităţilor, in- clusiv emanciparea evreilor la care România opusese multă vreme rezistenţă, începînd din secolul al XlX-lea. Brătianu a fost urmat de un cabinet care a durat două luni, condus de generalul Văitoianu, care a demisionat la rîndul său înaintea semnării tratatului. Alexandru Vaida-Voievod a semnat în cele din urmă tratatul la 29 decembrie 1919. Regele a demis guvernul în martie 1920.

Generalul Averescu, erou de război care a strîns capital politic de pe urma populismului de război şi a atitudinii împotriva corupţiei, întemeind o Ligă a Poporului ce avea să devină mai tîrziu Partidul Poporului, a fost atunci chemat să formeze guvernul. Averescu s-a aliat cu disidenţi ai Partidului Conservator şi cu Partidul Naţional din Transilvania (acesta din urmă condus de poetul şi jurnalistul Octavian Goga). El a avut şi sprijinul tacit al liberalilor. La alegerile organizate în mai 1920, Partidul Poporului a cîştigat 209 mandate, iar liberalii 17 dintr-un total de 369

mandate. Deşi reprezenta o figură politică minoră, Averescu a instituit o serie de măsuri esenţiale. A unificat moneda în noile teritorii; a realizat centralizarea administrativă a noilor provincii, eliminînd – spre nemulţumirea populaţiei din provincii – organele guvernării autonome din Bucovina, Basarabia şi Transilvania; a promovat legislaţia privind reforma agrară care se dezbătuse timp îndelungat; şi a reprimat cu severitate o revoltă muncitorească de stînga. În cel puţin cîteva din aceste acţiuni Averescu s-a dovedit apropiat de liberali. Popularitatea lui s-a destrămat într-un singur an şi, o dată cu retragerea sprijinului liberal, guvernul său a căzut în decembrie 1921.

în ianuarie 1922, liberalii conduşi de Ion Brătianu au luat cîrma ţării şi au deţinut controlul pentru aproape întreg restul deceniului. Partidul Naţional Liberal era foarte nepopular în afara Vechiului Regat, mai ales în Transilvania unde dominant era încă Partidul Naţional. La alegerile din martie 1922, Partidul Naţional Liberal a cîştigat 260 de mandate, în timp ce Partidul Poporului doar 11. Graţie maşinăriei lor politice şi confuziei ce domnea în rîndul opoziţiei, unde cele mai importante partide erau Partidul Naţional şi Partidul Ţărănesc, liberalii s-au menţinut la putere. în octombrie 1922, ei au pus în scenă încoronarea Regelui Ferdinand ca suveran al României Mari în oraşul transilvănean Alba lulia, eveniment pe care Partidul Naţional l-a boicotat, în ciuda locului în care se desfăşura şi a simbolisticii sale. Liberalii au elaborat Constituţia din 1923, al cărei prim articol proclama că Regatul Român e unitar şi indivizibil şi au promovat o legislaţie mult mai unificatoare, centralizatoare şi naţionalizantă, din care o parte însemnată se referea la instituţiile de învăţămînt. Programul liberal din 1920 a suscitat critici în special din partea noilor provincii, a minorităţilor şi a partidelor de opoziţie. Potrivit unui istoric, „unificarea şi centralizarea erau în avantajul Vechiului Regat opus provinciilor, al românilor opuşi minorităţilor şi al

partidului liberal opus tuturor celorlalte”[42].

Guvernul liberal şi-a încheiat mandatul de patru ani în 1926. A fost urmat de un guvern de scurtă durată condus de Averescu şi de un cabinet imparţial condus de prinţul Barbu Ştirbei, rudă cu clanul Brătianu. Mulţi români simţeau că aceste regimuri nu erau decît guverne liberale deghizate. Apoi liberalii au revenit la putere „pe faţă” în 1927 pentru a fi martori la moartea Regelui Ferdinand şi a propriului lider Ion I. C. Brătianu, în vara şi respectiv toamna anului 1927. Vintilă Brătianu, care a preluat conducerea partidului, era lipsit de prestigiul şi abilitatea politică a fratelui său. Nereuşind să primească un foarte necesar împrumut extern, a fost forţat să cedeze (temporar) puterea.

în decembrie 1928, la primele alegeri cu adevărat libere din perioada interbelică, Partidul Naţional Ţărănesc – format prin unirea în 1926 a Partidului Naţional din Transilvania şi a Partidului Ţărănesc din Vechiul Regat – a repurtat o victorie zdrobitoare. Dar, deşi era un partid mult mai democratic în procedee şi bază de susţinere decît adversarul său liberal, Partidul Naţional Ţărănesc n-a reuşit să găsească soluţii eficiente şi larg acceptate la problemele insolubile ale ţării. Eşecul său, survenit la sfîrşitul unui deceniu de relativă prosperitate şi la începutul crizei economice mondiale, a marcat „începutul îndelungatei prăbuşiri în haosul anilor 1940 şi 1941”[43] – haosul dictaturii fasciste şi autoritare.

O dată cu eşecul Partidului Naţional Ţărănesc s-a petrecut şi revenirea la tron a Regelui Carol al II-lea la 6 iunie 1930. Naţional-ţărăniştii au sprijinit restauraţia cînd popularitatea lor ajunsese minimă, în speranţa de a ieşi întăriţi din faptul că „aveau propriul lor rege”, aşa cum liberalii îl avuseseră pe Ferdinand pînă la moartea acestuia, în 1927. Dar restaurarea monarhului

42 Henry Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (Yale University Press, New Haven, Conn., 1951), p. 118.

43 *Ibid.,* p. 130.

îndepărtat de la tron a fost salutată şi de facţiunea tinerilor liberali conduşi de Gheorghe Brătianu şi de reprezentanţii „noii generaţii". Aceştia din urmă priveau din ce în ce mai mult monarhia ca pe o formă politică legitimă, pământeană, în contrast cu parlamentul şi partidele socotite a fi grefe nepotrivite preluate de la Occidentul decadent şi corupt. în acest climat, în anii '30 Regele Carol a avut o împuternicire din ce în ce mai largă de a manipula partidele importante, învestindu-se în 1938 cu puteri dictatoriale. El a fost urmat de un guvern în chip deschis fascist, în 1940.

Cartea de faţă este împărţită în două secţiuni. Ambele tratează imensa problemă a integrării naţiunii căreia au avut să-i facă faţă elitele naţionaliste, dar reliefează situaţii diferite şi, în mare măsură, generaţii diferite de actori sociali.

Partea I este o examinare a activităţii culturale întreprinse după crearea României Mari. Atenţia este concentrată aici asupra temei centralizării şi rezistenţei la centralizare, adică asupra regionalismului manifestat atît de etnicii români cît şi de cei neromâni şi asupra eforturilor de românizare a oraşelor, elitelor şi instituţiilor culturale în noile teritorii ale României. în primul capitol este examinată politica de expansiune şi unificare culturală ce-şi are originea în statul românesc de după primul război mondial, politică bazată în chip disproporţionat pe tradiţiile şi instituţiile Vechiului Regat. Următoarele trei capitole adîncesc problema confruntărilor culturale din noile provincii anexate după primul război mondial: Bucovina, Basarabia şi Transilvania, fiecare cu specificul ei. Subliniez că dificultăţile construirii statului şi naţiunii întîmpinate de România (ca şi de alte ţări) nu

 derivau doar din prezenţa minorităţilor naţionale, ci şi din identităţile şi aspiraţiile diferite ale românilor înşişi. Capitolul 5 reprezintă o investigaţie privitoare la efectele proceselor culturale, politice şi sociale care însoţesc extinderea şi unificarea, asupra politicii şi ideologiei de la „centru", din Vechiul Regat, statul român originar. Reacţiile Regatului la exigenţele extinderii au fost de o importanţă crucială pentru felul în care s-a conturat statul România Mare şi pentru apariţia ideologiei naţionaliste cu componenta sa antisemită.

Partea a doua abordează acelaşi tip de luptă culturală, de data aceasta însă în universităţile din România, precum şi în sufletele şi minţile celor ce făceau parte din „noua generaţie". în capitolul 6 sînt examinate universităţile ca instituţii cruciale atît pentru stat, a cărui politică e analizată în partea întîi, cît şi pentru „noua generaţie", atît de importantă din punct de vedere social, politic şi ideologic. Se aştepta ca universităţile să dea naştere unei elite româneşti suficient de largi pentru sarcinile birocratice ale statului extins; şi totuşi, paradoxal, din cauza creşterii explozive a învăţămîntului superior, a apărut şi problema unui „proletariat intelectual". în capitolul final este examinată ideologia extremist naţionalistă a studenţilor naţionalişti protofascişti. Deşi situată mult la dreapta curentului naţionalist principal, ideologia şi politica „generaţiei de la 1922" a fost legitimată de mobilizarea şi de discursul generate de statul însuşi, în activitatea sa de construire a naţiunii. în anii '30 această generaţie a dat naştere unei mişcări fasciste în adevăratul înţeles al cuvîntului, cunoscută sub numele de Garda de Fier.

PARTEA ÎNTÎI

Confruntări culturale: unificare, românizare, regionalism

1. Statul în ofensivă culturală

întregirea neamului reclamă, în prima linie, unificarea orga- nizaţiunii învăţămîntului într-un singur tip de şcoală unitară. În hotarele României sînt astăzi 4 tipuri de organizaţiuni şcolare care s-au dezvoltat în împrejurări şi sub influenţe diferite şi şi-au croit tradiţii proprii de viaţă. [...] Şcoala trebuie să provoace pretutindeni o primenire a sufletelor ; să trezească conştiinţa naţională la cultura şi viaţa românească şi să închege unitatea sufletească a tuturor românilor. Numai luminînd şi întărind conştiinţa naţională, vom spori puterile de viaţă şi rezistenţă ale neamului la toate asalturile dinafară şi dinăuntru şi vom asigura trăinicia stăpînirii noastre în noile graniţe ale statului.

CONSTANTIN ANGELESCU, 1924

Atît „vechii" cît şi „noii" români luptau pentru unificarea noilor teritorii cu Vechiul Regat; cu toate acestea, unificarea a avut loc în mare măsură sub egida şi în condiţiile impuse de Vechiul Regat, ale cărui instituţii au jucat un rol disproporţionat în statul ce-şi sporise dimensiunile. Transilvănenii, bucovinenii şi basarabenii participau alături de regăţeni la schimbările şi fuziunile instituţionale aflate în curs, dar structura de putere a României Mari favoriza reacţiile Regatului la dificultăţile crescînde ale ţării şi soluţiile oferite de acesta la problemele generate de asimilarea unor teritorii şi populaţii noi, diferite. Pe scurt, instituţional şi politic Vechiul Regat reprezenta piatra de temelie a statului România Mare.

Tradiţii în învăţămîntul din Vechiul Regat

În momentul Marii Uniri, structurile educaţionale ale Regatului erau produsul reformelor din secolul al XlX-lea. Introducînd învăţămîntul gratuit şi obligatoriu

înaintea multor altor ţări europene, legea reformei din 1864 a însemnat pentru România „începutul unei noi ordini în învăţământ”. Era socotită o lege

extrem de avansată pentru vremea aceea şi printre cele mai progresiste din lume.[44] Învăţământul obligatoriu exista însă numai pe hîrtie. Lipsa de clădiri şi de profesori calificaţi, ca şi sărăcia şi inerţia populaţiei au făcut ca peste 50% dintre copiii de vîrstă şcolară să rămînă neşcolarizaţi înainte de primul război mondial.[45] în consecinţă, analfabetismul era precumpănitor: 78% dintre români, iar în mediul rural chiar 85%, nu ştiau să scrie şi să citească în 1899.[46]

Această situaţie a inspirat reformele şcolare ale lui Spiru Haret. Cariera sa în Ministerul Educaţiei a început în 1885, cînd a devenit secretar general al ministrului liberal Dimitrie Sturdza.[47] Mai tîrziu, Haret însuşi a fost ministru al educaţiei în trei rîn- duri în cadrul guvernelor liberale: 1897-1899, 1901-1904 şi 1907-1910.[48] Legat de activitatea sa, Haret a scris în 1905 *Chestia ţărănească,* o lucrare ce trata subiectul

---

44 Vezi Onisifor Ghibu, „Probleme de organizare a învăţământului românesc", cursuri ţinute la Seminarul Pedagogic universitar din Cluj, parte din *Cursurile de directori ai învăţământului secundar* şi din *Cursurile pentru revizorii şcolari din Transilvania* (1929), p. 12, note luate de un audient, manuscris, Arhiva O. Ghibu; şi Ministerul Învăţământului, *Istoria învăţământului din România* (Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1971), p. 118.

45 Ministerul Învăţământului, *Istoria învăţământului,* p. 122 şi Constantin Kiriţescu, „Haret, pedagog şi reformator şcolar", în *Comemorarea lui Spiru Haret de către Academia de Ştiinţe din România în şedinţa din 19 ianuarie 1943.* Publicaţiile Academiei de Ştiinţe din România, seria a IlI-a, Memorii şi monografii, nr. 1, pp. 23-24. în 1904, doar 41% din copiii de vîrstă şcolară mergeau la şcoală.

46 Vezi Ministerul Instrucţiunii, *Lege pentru invăţământul primar al statului (scoale de copii mici, scoale primare, scoale şi cursuri de adulţi, şcoalele şi clasele speciale pentru copii debili şi anormali educabili) şi învăţământul normal-primar* (Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1925), pp. 77-78.

47 Gheorghe Adamescu, „Biografia Iui Spiru Haret", în Spiru C. Haret, *Operele,* voi. 1 (Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1912?), p. XXIX.

48 Emil Bâldescu, *Spiru Haret în ştiinţă, filozofie, politică, pedagogie, învăţământ* (Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1972).

din perspectiva „poporanismului luminat”[49]. Căutînd căi de uşurare a situaţiei dezastruoase a ţărănimii şi de rezolvare a „chestiei ţărăneşti”, el a diagnosticat în acest domeniu o problemă de cultură.[50] Reformele sale erau socotite a face din şcoală un mijloc eficace de „luptă împotriva dificultăţilor vieţii” la îndemîna ţăranilor.[51] Învăţînd aritmetica, de pildă, ţăranii ar fi putut să-şi ţină evidenţele cum trebuie, evitînd să fie înşelaţi de bănci, cămătari, proprietari de pămînt şi arendaşi.[52]

Pentru a face din şcoli un avantaj pentru ţărani, iar din ţăran un „producător instruit”, Haret s-a desprins de tradiţia educaţională aşezînd priorităţile rurale deasupra celor urbane şi chestiunile practice deasupra celor teoretice.[53] Insistenţa sa asupra educaţiei agricole semăna din ce în ce mai mult cu o „campanie militantă”, deoarece făcea apel la învăţători şi la preoţi să-şi mobilizeze clasele şi parohiile pentru a schimba faţa satului.[54] I-a îndemnat de asemenea pe învăţători să ofere ajutor în băncile rurale şi cooperativele de credit şi să desfăşoare activităţi culturale paraşcolare cum ar fi cercuri de lectură, clase de alfabetizare şi conferinţe.[55] Pe baza înţelegerii faptului că pentru a ridica într-adevăr nivelul de cultură al maselor era nevoie de mult mai mult decît de cîţiva ani de şcoală, inovaţiile lui Haret au lărgit conceptul de şcolarizare.

49 Titu Georgescu şi Ion Ilincioiu, „Intelectualitatea şi răscoala ţăranilor”, în *Marea răscoală a ţăranilor din 1907,* ed. Andrei Oţetea şi Ion Popescu-Puţuri (Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967), pp. 656-657. O a doua ediţie a broşurii a fost publicată în 1907.

50 Vezi Adamescu, „Biografia”, p. XXXVII.

51 Catherine Durandin, „Une Image de l’idéologie naţionale roumaine: La voie de l’Etat nation paysan”, în CNRS, Paris, Decembrie 9-12, 1981, p. 12.

52 Wilhelm Filderman, „My Life”, manuscris, Yad Vashem Archives (în continuare YV), P 6 2-l, p. 31.

53 O. Bâldescu, *Spiru Haret,* p. 249 şi Durandin, „Image de l’idéologie”, pp. 12-14.

54 Durandin, „Image de l’idéologie”, p. 14.

55 Bâldescu, *Spiru Haret,* p. 248 şi Damian Hurezeanu şi Mircea Iosa, „Situaţia socioeconómica şi politică a ţărănimii la începutul secolului al XX-lea”, în Oţetea şi Popescu-Puţuri, ed., *1907,* pp. 117-118.

Deşi reuşita sa a fost în cel mai bun caz parţială, intenţia de a face ca şcoala şi învăţătorii să devină accesibili şi folositori ţărănimii a rămas una din marile idei ale gîndirii sociale şi pedagogice româneşti a secolului XX.[56]

Efortul educaţional în sens larg al lui Haret este legat direct de programul de industrializare elaborat de Partidul Liberal pentru economia românească într-o perioadă de scădere a preţului mondial al cerealelor.[57] Legea Băncilor Populare din 1903 şi Legea Obştilor Săteşti din 1904 erau îndreptate către stabilirea unei economii săteşti viabile şi a unei pieţe interne complementare pentru industria indigenă. Cercurile culturale duminicale, la care Haret îi îndemna pe învăţători şi preoţi să participe, au încurajat băncile populare şi cooperativele săteşti.[58] Incepînd din 1898, instituţiile culturale paraşcolare au devenit nuclee ale unei structuri sociale rurale alternative.[59] Ele s-au opus puterii proprietarilor de pămînt, arendaşilor şi cămătarilor, căreia ţărănimea îi era înrobită economic, dacă nu şi legal.[60] Deşi structurile de putere existente în mediul rural n-au fost niciodată dislocate înaintea primului război mondial, reţeaua de şcoli, bănci populare şi cooperative, alături de propaganda liberală şi poporanistă în rîndul ţărănimii s-au îmbinat în 1907 îndemnîndu-i pe ţărani la răscoală ca urmare a stabilirii

56 Bâldescu, *Spini Haret,* p. 248. Critica adusă de Nicolae Iorga a fost aceea că „şcoala rurală [...] n-a reprezentat nici măcar după reformele lui Spiru Haret un mijloc de a ridica pe ţăran în locul său de baştină, ci mai degrabă unul de a-l dezrădăcina din mediul său şi de a-l împinge să plece la oraş". Citat de Andrei Oţetea, „Istoriografia răscoalei", în Oţetea şi Popescu-Puţuri, ed., *1907,* p. 22.

57 Philip Gabriel Eidelberg, *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Brill, Leiden, 1974), pp. 71-72.

58 Gheorghe Taşcă, „Haret ca economist social", în *Comemorarea lui Spiru Haret,* p. 15.

59 Vladimir Ghidionescu, „Spiru Haret: Resumatul unei conferinţe ţinută la Cluj în Decembrie 1932", *Cuget clar,* 6 (ianuarie-februarie 1933): 119-120.

60 Pentru conceptul de „neoiobăgie" vezi Constantin Dobrogeanu-Ghe- rea, *Neoiobăgia,* ed. a 2-a (Viaţa Românească, Bucureşti, f.d.).

unui nou impozit pe porumb.

Haret a devenit din nou ministru al educaţiei în guvernul liberal care a venit la putere după răscoala din 1907. în această poziţie el a făcut un raport Regelui Carol I privitor la activităţile învăţătorilor şi preoţilor de la ţară în ajunul răscoalei. Lucrarea încerca să minimalizeze rolul intelectualităţii rurale în radicalizarea ţărănimii, pledînd totodată ca preoţii şi învăţătorii să-şi folosească influenţa pentru a-i linişti pe ţărani.[61] Raportul dă impresia că intelectualii satului reprezentau de fapt o verigă importantă în lupta de clasă de la ţară. După cum au scris Georgescu şi Ilincioiu despre Haret:

> Departe de a fi un portdrapel al răscoalei ţăranilor, acuzele aduse de conservatori lui Spini Haret ca instigator la răzvrătirea satelor nu sînt complet lipsite de temei. El nu a îndemnat la răscoale, nu le-a aprobat, le-a condamnat chiar, dar complexul acţiunilor sale se corobora cu factorii de propagare a spiritului de nemulţumire care stăpînea satul românesc la sfîrşitul secolului al XlX-lea şi începutul secolului al XX-Iea.[62]

Mai important poate este faptul că pătura conducătoare din România, aflată sub influenţa Partidului Conservator, privea activitatea intelectualităţii rurale ca fiind primejdioasă pentru fragila stabilitate socială a satului. Haret însuşi pornise să coopteze socialişti radicali şi să le canalizeze energiile într-o mişcare legală, condusă de Partidul Liberal. Dar această încercare de cooptare şi moderare a fost ea însăşi radicalizată de forţele aflate la ţară. în perioada care a urmat răscoalei din 1907, autorităţile administrative, judiciare şi militare au aruncat răspunderea revoltei asupra învăţătorilor şi preoţilor care, pretindeau ei, depăşiseră şi înţeleseseră greşit programul general de activităţi culturale extra- şcolare

61 Eidelberg, *Great Revolt,* pp. 190, 227 şi Georgescu şi Ilincioiu, „Intelectualitatea", pp. 664—665, 669.

62 Georgescu şi Ilincioiu, „Intelectualitatea", p. 657.

iniţiat de Haret.[63]

Moştenirea lui Haret. Extinderea teritorială a României din 1918 a provocat crize educaţionale şi a stimulat reforma în învăţământ. Perioada interbelică a cunoscut un avînt al activităţii ministeriale şi legislative în sfera educaţiei. Numai între 1918 şi 1924 conducerea Ministerului Instrucţiunii s-a schimbat de unsprezece ori.[64] însă Partidul Naţional Liberal, care a deţinut puterea în cea mai mare parte a acestei perioade, a avut cel mai mare impact. Constantin Angelescu a fost ministru al educaţiei în guvernări liberale în 1919, 1922-1927 şi 1933-1937. Semnificativă pentru politicile culturale agresive ale naţional-liberalilor era folosirea termenului de „ofensivă culturală" pentru a descrie propriul program de unificare naţională prin intermediul şcolii.[65] Dubla

63 *Ibid.,* pp. 649-650.

64 Vezi Onisifor Ghibu, „Alte măşti, aceiaşi piesă. Cu prilejul discuţiei proiectului de lege a învăţământului primar în Parlamentul României întregite", în *Prolegomena la o pedagogie românească* (Editura Cultura românească, Bucureşti, 1941), p. 368 şi Arhiva O. Ghibu, „Consideraţii generale cu privire la reforma învăţământului", Manuscris, pp. 4, 7, 10.

65 Chiar şi în 1927 conferinţele profesorilor discutau necesitatea de a continua ofensiva culturală. Vezi Arhivele Statului, Bucureşti, Fond Ministerul Instrucţiunii şi Cultelor (în continuare MIC), 1928/32/79.

 ofensivă consta din extinderea reţelei educaţionale şi unificarea celor patru sisteme şi tradiţii existente în România Mare.

în perioada interbelică, succesorii lui Haret au fost inspiraţi de realizările sale. Cel mai influent dintre aceştia a fost Constantin Angelescu care admira în mod deosebit capacitatea lui Haret de a spori numărul şcolilor, al învăţătorilor şi al elevilor, precum şi al ştiutorilor de carte. Potrivit lui, Haret construise aproape două mii de şcoli primare noi şi înfiinţase 1 700 de noi posturi de învăţători, dublînd numărul elevilor din şcolile primare (ce ajunsese la şase sute de mii) şi sporind numărul ştiutorilor de carte de la 22 Ia 39% din populaţie între 1897 şi 1911.[66] în ciuda acestui succes, caracterul extrem de pretenţios al reformelor lui Haret şi efectele potenţial explozive ale acestui tip de expansiune culturală nu putea scăpa urmaşilor şi admiratorilor săi. Cu toate acestea, în contextul interbelic, moştenirea lui Spiru Haret le apărea mai puţin ameninţătoare reformatorilor decît ne-am putea aştepta, şi aceasta din cîteva motive: mai întîi, în 1921 s-a făcut o reformă agrară extinsă care răspundea unora dintre nevoile ţăranilor; în al doilea rînd, situaţia ţărănimii s-a ameliorat ca o consecinţă directă a propriilor eforturi ale lui Haret ;[67] şi în al treilea rînd, naţionalismul lui Haret făcea mai uşor de acceptat radicalismul său social.

în loc să reia activitatea lui Haret cu accentul său social originar, liderii interbelici au preluat moştenirea lui în scopuri diferite, respectiv acelea de a şterge

66 Constantin Angelescu, „Treizeci de ani de la moartea lui Spiru Haret", în *Comemorarea lui Spiru Haret,* p. 2. Realizările lui Haret sînt amintite şi în Bâldescu, *Spiru Haret,* pp. 303-304, 313-314 şi în Ghidionescu, „Spiru Haret", p. 118.

67 Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (Yale University Press, New Haven, Conn., 1951), p. 31. Gheorghe Taşcă a avansat ideea că Haret n-a făcut decît să aducă ţărănimea românească de la mizeria deznădăjduită la sărăcia obişnuită, ceea ce reprezintă în sine o realizare enormă. Taşcă, „Haret ca economist social", pp. 18-19.

graniţele regionale (mai degrabă decît cele sociale) şi de a lupta împotriva dificultăţilor naţiunii române ca întreg (mai degrabă decît împotriva dificultăţilor specifice vieţii ţăranilor). Deşi primejdiile formulei lui Haret, puse în evidenţă de evenimentele din 1907, nu puteau fi uitate, forţa ei putea prezenta un anumit interes, acum cînd ţelul statului – construirea naţiunii – coincidea cu aspiraţiile unei societăţi

româneşti etnic definite. Proiectul de expansiune culturală şi-a pierdut astfel conotaţiile destabilizatoare, liderii interbelici pri- vindu-l ca pe o perspectivă pozitivă şi puternică: mobilizarea culturală putea determina securitatea statului şi unitatea naţiunii. Deşi succesorii lui Haret îşi îndreptau şi ei politica educaţională lot înspre ţărănime, această clasă era acum socotită rezervorul din care naţiunea lărgită îşi putea trage forţa, formîndu-şi elitele ce aveau să extindă statul în noile provincii.

Expansiunea. Prin „răspîndirea şi democratizarea instrucţiei publice" Constantin Angelescu „îl continuă cu putere şi conştiinţă pe Haret".[68] Ca şi Haret, Angelescu a început prin a observa că, în ciuda „obligativităţii" învăţămîntului primar, analfabetismul era extrem de ridicat şi un mare număr de copii nu mergeau la şcoală, atît în vechile teritorii cît şi în cele noi (tabelul 4).

Subşcolarizarea acestor copii era în mare măsură urmarea numărului insuficient şi a condiţiilor inadecvate din şcoli şi clase, datorate în parte distrugerilor războiului.[69] Ofensiva culturală a căutat să cuprindă mai mulţi copii printr-o viguroasă campanie de construcţie şi renovare a clădirilor. în patru ani, din 1922 pînă în 1926, s-au construit 4 007 şcoli primare noi, s-au cumpărat alte 268, iar 889 au suferit reparaţii capitale; 660 se aflau încă în construcţie în 1926. în plus, s-au construit 1 511 case noi pentru directorii de şcoală. împreună, toate acestea reprezentau im- presionanta cifră de 7 335 clădiri noi în slujba

68 Heinz Brandsch, *Pedagogi români contemporani.* Biblioteca învăţătorului, nr. 8, trad. din germană de V. Beneş (Editura revistei *Satul şi şcoala,* Cluj, 1937), p. 33.

69 Un observator francez punea nivelul scăzut al instrucţiei primare din România pe seama deficitului de clădiri. Marcel Gillard, *La Roumanie nouvelle* (Alcan, Paris, 1922), p. 16. Vezi şi Constantin Angelesco, *Activité du Ministère de l'instruction, 1922-1926* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1928), p. 10.

învăţământului elementar.[70] Pînă în 1928 se construiseră aproximativ 7 800 de şcoli noi. Aproape 4 000 de şcoli primare s-au construit în timpul celui de-al doilea ministeriat de durată al lui Constantin Angelescu, 1933-1937. Numărul şcolilor primare a crescut de la 7 915 înainte de unire, la 8 081 în 1918-1919, ajungînd la 17 385

Tabelul 4. Rata de alfabetizare după provincii înainte şi după primul război mondial

	înainte de război (1897-1912) %	1930 %
România Mare		57,0
Vechiul Regat	39,3[a]	55,8
Transilvania	51,l[b]	67,0
Bucovina	45,2»	65,7
Basarabia	19,4[C]	38,1

Sursa: *Enciclopedia României,* vol. I, pp. 142-143. „1912
"1910
[c]1897

în 1937-1938.[71] Extinderea cuprinderii în şcoli elementare poate fi apreciată şi după creşterea numărului de profesori din aceste şcoli. înainte de Marea Unire, România avea 7 915 învăţători şi 12 118 profesori de şcoală elementară. Atît numărul şcolilor cît şi al profesorilor a sporit în următoarele două decenii. în 1938 existau 47 914 profesori în cele 17 385 de şcoli primare ale României Mari.[72]

Pentru pregătirea institutorilor erau necesare multe şcoli, cunoscute sub numele de „şcoli normale". în 1923-1937 a început construirea a 43 de noi şcoli normale, deşi nu toate au fost terminate. Pentru mutarea şcolilor de pe pămînturi aflate în proprietate privată pe terenuri aflate în proprietatea statului a fost iniţiată construcţia multor altor clădiri.[73] A crescut de asemenea numărul

70 *Ibid.,* p. 17.

71 Constantin Angelescu, *Evoluţia învăţământului primar şi secundar în ultimii 20 de ani* (Imprimeriile *Curentul,* Bucureşti, f.d.), pp. 12, 19.

72 *Ibid.,* p. 19.

73 *Ibid.,* pp. 14-16 şi Angelesco, *Activité,* pp. 17-18.

şcolilor secundare; din 1919 pînă în 1928 numărul acestora a crescut de la 67 la 356.[74] Deja în 1919 multe asemenea şcoli fuseseră deschise în Vechiul Regat pentru a ajunge din urmă noile provincii. Un decret semnat în 9 septembrie 1919, în vederea încurajării înfiinţării de noi gimnazii şi şcoli de fete şi transformării gimnaziilor în licee, stipula: „Comparaţia dintre învăţămîntiil nostru secundar şi cel din noile provincii româneşti este total în dezavantajul nostru: avem nu numai proporţional ci şi în cifre absolute mai puţine şcoli decît în Transilvania, Bucovina şi Basarabia."[75] în ciuda competiţiei, construirea de şcoli a continuat şi în noile provincii, unde şcolile secundare, deşi mai numeroase, erau de asemenea insuficiente.[76] Angelescu a justificat efortul global prin schimbarea situaţiei ţărănimii: „Marele război care a produs o profundă democratizare a popoarelor a creat pentru populaţia noastră rurală o situaţie diferită de cea care a precedat anul 1916. Sufragiul universal şi împroprietărirea ţăranilor au transformat de asemenea starea morală şi materială a acestei populaţii. Situaţia cerea, prin urmare, imperios ca masele populare să fie cultivate şi luminate [...] în cel mai scurt timp posibil şi în cel mai profund mod."[77]

Comitetele şcolare. Întrucît bugetul de stat al României din perioada interbelică nu putea susţine singur o asemenea extindere rapidă a sistemului şcolar, mare parte din costurile în bani şi forţă de muncă implicate au fost acoperite cu sume adunate prin intermediul comitetelor şcolare[78], a căror reţea a fost înfiinţată prin Decretul 3 138 în iulie 1919.[79] Deşi comitetele şcolare sînt în genere asociate cu numele lui Constantin Angelescu, ele au fost precedate de *eforiile,* care au

74 Angelescu, *Evoluţia,* p. 26.
75 Angelesco, *Activité,* p. 24.
76 *Ibid.,* pp. 25-27, 36-37.
77 *Ibid.,* p. 4.
78 Angelescu, *Evoluţia,* pp. 12, 15, 16.
79 Constantin Hamangiu, *Codul general al României: Legi uzuale,* voi. 9-10 (Alcalay, Bucureşti, 1919-1922), pp. 127-144.

avut o viaţă scurtă, înfiinţate de Simion Mehedinţi în 1918 ca ministru al educaţiei în guvernul Marghiloman.[80] în Regat, Casa şcoalelor a îndeplinit în chip limitat funcţiile acestor comitete încă din 1896.[81] Angelescu a declarat că ideea comitetelor şcolare îşi are originea în misiunea îndeplinită în 1917 în Statele Unite. El explica astfel viziunea asupra noilor comitete în primăvara anului 1919: „Prin noua organizare a comitetelor şcolare, fiecare comună îşi va avea de acum încolo

80 Vezi Simion Mehedinţi, „Numerus clausus", *Ideea europeană,* august 17, 1919, p. 203, şi Angelescu, *Evoluţia,* p. 16.

81 Vezi Arhivele statului, Fond Casa Şcoalelor (în continuare CS), Bucureşti, 1919/4/1.

 şcoala pe care cetăţenii ei o doresc. Nădejdea noastră este că grija cetăţenilor va fi de acum înainte tot aşa de mare pentru şcoala de învăţătură a copiilor lor, cum era în trecut pentru biserica satului sau a tîrgului lor. Ei vor fi ctitori ai zidirei şcoalei cu banii lor, cu munca lor, cu inima lor."[82]

în 1924, aceste comitete şcolare au revenit în atenţie cu ocazia dezbaterilor la Legea reformei învăţămîntului primar. Senatorul liberal transilvănean Ştefan Pop le-a apărat, declarîndu-le instrumente ale consolidării naţionale:

> Atunci cînd ceri cetăţeanului să vie şi să contribuie cu munca lui pentru şcoala lui, nu vei mai avea cetăţeni streini de interesele Statului. Atunci cînd vei intra într-un sat şi vei vedea o clădire măreaţă, de vei întreba pe un copil, pe un bătrîn sau pe o femeie: „ce este această mare clădire?", ţi se va răspunde: „D-le, asta este şcoala noastră, asta este biserica noastră", iar nu ca mai înainte: „aceasta este şcoala sau biserica statului". Să-şi dea seama fiecare că şcoala este a lor. Aşa trebuie să fie [...]. Va şti atunci cetăţeanul că datoria lui nu este de a-şi hrăni nevasta şi copiii şi de a-şi îngriji averea, ci că în afară de aceasta mai este încă ceva, anume ca cea mai bună parte din munca lui să fie pentru Stat.[83]

Comitetele şcolare au devenit, laolaltă, principalul constructor de şcoli noi, aşa cum fusese plănuit. Ministrul Angelescu era mulţumit că „apelul [...] ce am adresat ţărănimii a avut un răsunet neaşteptat şi a dat rezultate admirabile"[84]. El spunea: „Pretutindeni.populaţia rurală s-a ridicat cu un avînt nebănuit şi, din obolul şi munca ei, a clădit, în toate unghiurile ţării, noi localuri de cultură naţională."[85] în entuziasmul lor, ţăranii au avut însă călăuze.

---

82 *Ibid.*

83 Ministerul Instrucţiunii, *Lege pentru învăţămîntul primar al statului* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1925), p. 190.

84 Angelescu, *Evoluţia,* p. 12.

85 *Ibid.,* pp. 12, 13.

învăţătorilor, care precum „adevăraţi apostoli ai luminării poporului” i-au îndemnat pe ţărani să facă orice sacrificiu pentru construirea de şcoli, li s-au alăturat prefecţii de judeţe, administraţia, primarii, preoţii şi inspectorii şcolari.[42] într-adevăr, comitetele şcolare erau alcătuite din notabilităţi locale de toate tipurile, alături de ţărani şi de absolvenţii şcolilor.

Oamenii cu dare de mînă au participat cu terenuri, bani şi produse, în timp ce săracii au dat forţa de muncă, timpul şi carele trase de boi. Statul a contribuit cu lemn şi cu sume de bani. Impresionant a fost mai ales numărul şcolilor primare construite în acest mod, datorită participării de masă şi numărului clădirilor ca atare, dar şcolile normale şi secundare au fost şi ele finanţate de comitetele şcolare. Mai mult chiar decît şcolile primare, şcolile secundare au fost lăsate să se descurce cu resurse proprii. Ministerul Instrucţiunii a oferit aproape numai control, programe de studii şi personal. Aici, totul – de la întreţinere la ajutoarele pentru profesori, biblioteci, cantine şi chiar încadrarea claselor extrabugetare – a căzut în sarcina comitetelor şcolare.[86] Pe lîngă mobilizarea resurselor pentru construcţia de şcoli, comitetele şcolare au furnizat mai cu seamă o cale de „armonizare a punctelor de vedere, uneori radical diferite, ale şcolii pe de o parte, ale părinţilor pe de alta", „pentru a capta ambele serii de forţe"[87]. Mai mult, comitetele au întărit participarea la procesul şcolar aplicînd amenzi pentru absenteism.[88]

Comitetele şcolare trebuie să fi jucat un rol în generarea entuziasmului pentru şcoală, mai cu seamă în rîndul populaţiei rurale. Ele au canalizat energia populară şi resursele financiare înspre proiectul extinderii sistemului de învăţămînt. De asemenea, ele comunicau Ministerului Instrucţiunii aspiraţiile comunităţilor lor, legitimate de munca şi de banii investiţi pe plan local. Extinderea sistemului de învăţămînt a devenit astfel o miză în negocierile dintre centrele de putere locale şi naţionale, în cadrul unui discurs din ce în ce mai naţionalist.

---

86 *« Ihid.,* pp. 13, 16, 17.

87 Ion Zamfirescu, „Contribuţiuni documentare şi interpretative pentru istoricul liceului Gh. Lazăr, 1860-1935", în *Monografia Liceului „Gh. Lazăr" din Bucureşti, 1860-1935, cu prilejul împlinirii a 75 de ani dela înfiinţarea lui,* ed. Ion Zamfirescu (Luceafărul, Bucureşti, 1935), p. 101.

88 Dimitrie Guşti, ed., *Un an de activitate la Ministerul instrucţiei, cultelor şi artelor, 1932-1933* (Tip. Bucovina. Bucureşti, 1934), p. 710.

Extindere sau diluare? „Ofensiva culturală” a suferit doar reculuri minore şi temporare, deoarece liberalii au revenit mereu la putere reluînd mereu ceea ce lăsaseră neterminat; totuşi, ambiţiosul program de extindere a sistemului de învăţămînt al ministrului

Angelescu n-a scăpat de criticile venite din partea altor lideri politici şi ai sistemului educaţional. De fapt, numărul şcolilor de toate nivelurile s-a redus după 1928 datorită crizei economice şi pesemne şi datorită faptului că Partidul Naţional Ţărănesc şi Partidul Poporului al Mareşalului Averescu socoteau programul liberal al ministrului Angelescu de extindere a sistemului de învăţământ drept delirant şi anormal. Noi creşteri ale numărului de şcoli, profesori şi elevi au avut loc în timpul celui de-al doilea ministeriat de durată al lui Constantin Angelescu, deşi ritmul n-a mai fost la fel de înalt.[89] Oamenii îl criticau tocmai pentru realizarea sa cea mai evidentă – deschiderea unui mare număr de şcoli noi. P. P. Negulescu, fost ministru al educaţiei sub guvernul Averescu din 1920-1921, vorbea despre „diluarea excesivă" a învăţământului de după război, agravată de „înmulţirea vertiginoasă [...] a şcoalelor normale, liceelor şi gimnaziilor"[90]. Co- mentînd creşterea rapidă a numărului de şcoli normale în special, Negulescu scria:

> Nu e anevoie de închipuit în ce condiţii s-a putut *întrei* numărul acestor şcoli, într-un timp atît de scurt – în care numărul şcolilor secundare propriu-zise s-a îndoit de asemenea, iar cel al celor profesionale cu caracter secundar a crescut şi el, în proporţii mai mici, e drept, dar a crescut. [...] De ce calitate a putut să fie corpul didactic, improvizat la repezeală, al tuturor acestor şcoli, înfiinţate în masă, într-un timp atît de scurt? E o întrebare la care e mai bine să nu răspundem.[91]

în loc să aplaude realizarea ministrului Angelescu în privinţa extinderii rapide a sistemului de învăţământ, Negulescu se plîn- gea că şcolile româneşti aveau să fie afectate de absolvenţii nenumăratelor şcoli noi de slabă

89 Angelescu, *Evoluţia,* pp. 19-20, 26-27.

90 Petre P. Negulescu, *Reforma învăţământului,* ed. a 2-a (Editura Casei Şcoalelor, Bucureşti, 1927), pp. XCVIli-XCIX.

91 *Ibid.,* p. CXI.

calitate pentru următorii treizeci şi cinci de ani.[92] El critica şi mobilizarea iniţiativei private prin intermediul comitetelor şcolare în vederea strîngerii fondurilor pentru construcţia de şcoli, aducînd acuzaţia că lipsa de direcţionare „a dus la haos în campania de construcţie", ba chiar

92 *Ibid.*

la „un nou gen de ruine" – clădiri de cărămidă netencuitc an aşteaptă de ani de zile să fie măcar acoperite, şi pe care intein periile le macină încet dar sigur"[93]. Wilhelm Filderman, prese dintele Uniunii Evreilor din România, era şi el îngrijorat dc slaba calitate a profesorilor, care sub ministeriatul lui Angclcsi 11 cuprindeau prea mulţi substituţi[94], şi de lipsa generală de soli ditate. El îi reproşa lui Angelescu că „fără clădiri, fără personal didactic demn de acest nume, continui să te întinzi pe suprafaţă, acoperind cu un strat din ce în ce mai subţire ceea ce pretinzi că consolidezi".[95]

Dimitrie Guşti, cel mai important sociolog român din perioada interbelică şi ministru al educaţiei sub guvernarea ţărănistă în 1932-1933, privea activitatea de extindere a sistemului de învăţămînt depusă de ministrul Angelescu drept exagerată şi nc- realistă. Guşti şi discipolii săi o identificau cu exuberanţa de după război, sugerînd că un optimism parţial iluzoriu pusese stăpînirc pe toate în acel timp, inclusiv pe tranzacţiile financiare. Aparenta prosperitate şi uşurinţa cu care se dobîndeau creditele au împins la excese cum a fost acela al înfiinţării prea multor şcoli. O dată entuziasmul trecut, inadecvarea acestei creşteri exagerate devenea evidentă. Potrivit lui Vasile Băncilă:

> După război, a fost la noi [...] un optimism aproape general. România Mare, cu nevoia de cadre, cu putinţa împrumuturilor financiare externe lesnicioase şi cu o prosperitate agricolă seducătoare, deşi n-a ţinut decît cîţiva ani – şi-a îmbogăţit aparatul de stat şi numărul şcolilor pînă la exces. La baza acestui proces era o anumită mentalitate. Dar astăzi asistăm la falimentul acestei mentalităţi şi [...] la criza însăşi a statului artificial-burghez pe care l-am creat. Ne trebuie un stat cu mai puţine cadre şi mai adaptat structurii unui popor de ţărani.[96]

93 *!hid.,* p. CXXXV.

94 Filderman, „My Life", pp. 465-466.

95 *Ihid.,* pp. 474-509.

96 Vasile Băncilă, „Învăţămîntul secundar (consideraţii generale)", în Guşti, *Un an,* p. 888.

Angelescu era fireşte furios pe desfiinţarea operei sale de către guvernele naţional-ţărănesc şi averescan. în opinia sa, aceste guverne erau vinovate de închiderea şcolilor pe care el reuşise să le deschidă în număr atît de mare, de „nimicirea energiilor" pe

care le stîrnise în timpul ofensivei culturale, de „dizolvarea comitetelor şcolare şi interzicerea acelei activităţi numai ca să se zădărnicească opera, ca şi cum aceasta nu era a ţării”[97]. El a fost indignat chiar şi atunci cînd şcolile au fost suprimate ca urmare a crizei economice. Într-un discurs ţinut în decembrie 1931, aplauda modalitatea de stăpînire a crizei în Franţa, Cehoslovacia şi Iugoslavia, unde, în ciuda dificultăţilor, nimeni nu îndrăznise să se atingă de şcoli. Despre Cehoslovacia Angelescu observa: „Este criză în toate domeniile, în comerţ, în industrie, în celelalte ramuri de activitate, dar conştient de menirea lui, poporul cehoslovac îşi impune toate jertfele, numai ca şcolile şi cultura lui să rămînă puternice.”[98]

Unificare şi regionalism

Programul lui Angelescu se referea în egală măsură la extinderea şi democratizarea procesului de învăţămînt şi la unificarea celor patru sisteme de învăţămînt moştenite de la structurile politice antebelice. De fapt, în scrierile sale privitoare la politica educaţională, extinderea sistemului de învăţămînt este subordonată scopului unificării, aflat în genere în poziţie prioritară, într-o privire de ansamblu asupra dezvoltării învăţămîntului interbelic, Angelescu scria:

> Una din primele probleme culturale, care s-a impus imediat după război, a fost unificarea sufletească a tuturor cetăţenilor acestei ţări prin şcoală; căci nu trebuie să uităm că învăţămîntul nostru pînă la Unire, avînd patru organizaţiuni deosebite, în cele patru provincii alipite, fusese supus unor influenţe culturale diferite, care au lăsat urme profunde în structura noastră sufletească, urme care slăbeau desigur conştiinţa noastră naţională.[99]

---

97 Biblioteca Academiei Române, Bucureşti, Colecţia de manuscrise, Arhiva Constantin Angelescu (în continuare AA), XV/Varia 2.

98 *Ibid.*

99 Angelescu, *Evoluţia,* p. 10.

Cele patru sisteme de învăţământ s-au unificat într-un proces treptat care a permis existenţa unor stadii de tranziţie ale autonomiei instituţionale regionale. Urmînd o „unică directivă", instituţiile de tranziţie din fiecare provincie erau socotite a înlesni realizarea ţelurilor supreme: o viaţă de stat armonioasă şi o deplină conştiinţă naţională. în practică, Angelescu considera că administraţiile autonome de tranziţie din învăţământ sînt înşelătoare şi contraproductive şi le-a pus rapid capăt. „Organele de tranziţie, scria el, trebuiau de la început să se modeleze după această directivă unică; ezitări şi chiar încercări de a înlătura această directivă au făcut de la început necesare măsuri de a le reduce din ce în ce atribuţiunile."[100]

Aşa cum se va vedea mai în detaliu în următoarele trei capitole, unii români din noile provincii, şi cu siguranţă mulţi neromâni, erau iritaţi de politica de centralizare, considerînd-o brutală şi prematură. Onisifor Ghibu, proeminent educator naţionalist transilvănean, şi-a menţinut interesul treaz pentru politica educaţională chiar şi după dizolvarea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, în care fusese Secretar general pentru învăţământ. într-o lucrare asupra proiectelor de reformă a sistemului de învăţământ, el arăta că politica de unificare educaţională este nenaturală sau „formală", întrucît nu permite ca fuziunea dorită să aibă loc gradual. Drept rezultat, regiunile, fiecare cu propriile deficienţe particulare, erau incapabile să rezolve aceste probleme înainte de centralizare şi sfîrşeau prin a le aduce cu ele în statul României Mari.[101] Basarabia, care era mai înapoiată decît celelalte provincii, oferă un exemplu concludent. Ghibu scria în 1925: „Unificarea învăţământului *acum* este o absurditate. Cum să pui Basarabia *deodată* pe acelaşi nivel cu celelalte provincii? Ei îi trebuie o epocă de *renaştere* de cel puţin 10 ani, în care valorile culturale ale celorlalte provincii să intre în sîngele

100 A A XV A[7]aria 1, (f.d), 1922.

101 *Ibid.*

populaţiei, care stă încă sub mirajul culturei ruseşti sau a ignoranţei."[102] în acelaşi timp, pentru Ghibu această unificare rapidă însemna că nici „zestrea" culturală bogată a noilor teritorii nu putea fi încorporată în noua ordine.[103]

Instituţiile de tranziţie. Tranziţia către un sistem de învăţământ unificat în întregul teritoriu al României Mari a fost guvernată de cîteva grupuri de instituţii. Transilvania a avut un guvern de tranziţie semiautonom numit Consiliul Dirigent, Basarabia Sfatul Ţării, care s-a autodizolvat în 1918 fiind urmat de Consiliul de Directori, iar Bucovina un număr de Secretariate de Serviciu.[104] Cele trei administraţii provizorii, inclusiv departamentele lor de instrucţie, au fost desfiinţate în aprilie 1920, diverşi miniştri de la Bucureşti preluînd prerogativele lor şi continuînd în principiu să aplice, pentru moment, legislaţia specifică provinciei (respectiv cele trei legislaţii). Această tentativă premeditată şi cam bruscă de centralizare nu a reuşit să impună o uniformitate perfectă. Cele trei sisteme legislative disparate ale noilor provincii au necesitat un nou set de instituţii descentralizate: Secretariatele Generale de la Cluj, Chişinău şi Cernăuţi. Aceste organisme trebuiau să conlucreze strîns cu ministerele respective din guvernul central în perioada de lichidare a legislaţiei provinciilor.[105] Dar chiar şi Secretariatele Generale (şi succesoarele lor începînd din 24 martie 1921 – Directoratele Generale), care oficial nu aveau iniţiative locale, ci se limitau să acţioneze strict ca reprezentanţi în provincii ai miniştrilor de la Bucureşti, erau din

102 Arhiva O. Ghibu, Onisifor Ghibu, „Reforma învăţământului? Document în formă de note", 1925, Manuscris, p. 2.

103 Ghibu, „Consideraţii", p. 4. „Zestrea" Transilvaniei era cu deosebire bogată şi valoroasă, potrivit lui Ghibu, deoarece provincia dăduse tuturor celorlalte provincii româneşti „deşteptătorii" culturali. Vezi „Expunere de motive şi proectul de lege a organizării Ministerului Instrucţiunii (primul proect) (1929)", AA I/Ms. 1.

104 AA I/Ms. 1 şi AA XV/Varia 1, (f.d.), 1922.

105 A A XV/Varia 1, (f.d.), 1922.

perspectiva Bucureştiului vinovate de un sentiment „vag de regionalism" şi de nesubordonare.[106]

Birocraţilor de la Bucureşti li se părea că se petrec pretutindeni acte de sabotare, subtilă sau grosolană, a procesului de unificare. Secretariatul bucovinean pentru instrucţie, de exemplu, s-a opus la pierderea autonomiei refuzînd să onoreze listele de posturi ale Vechiului Regat şi să demită inspectorii aparţinînd minorităţilor naţionale. El a făcut numiri fără aprobarea ministrului, n-a aprobat transferul şcolilor din Vechiul Regat în Bucovina şi s-a opus unificării programelor de studiu de liceu cu cele ale Vechiului Regat. Era umilitor pentru mîndria Regatului ca un elev din Vechiul Regat înscris într-un liceu bucovinean să fie „în primejdie de a rămîne repetent" datorită diferenţelor de programă şcolară.[107]

în mod similar, oficialităţile din Regat priveau Directoratul basarabean pentru educaţie cu suspiciune. Primul director, Pan- telimon Erhan, descris într-un document ministerial drept „protectorul tuturor străinilor din Basarabia", a fost acuzat de abuzuri împotriva românilor trimişi în Basarabia din Vechiul Regat, iar un succesor a fost descris ca lipsit de energie în protejarea Directoratului de influenţe străine. Ministerul era nemulţumit în special de Directoratul de la Chişinău fiindcă înlocuia profesorii din Regat cu profesori basarabeni care nu ştiau româneşte foarte bine. Mai mult, Directoratul din Chişinău făcea aceste numiri pe baza legislaţiei ruseşti, al cărei text ministerul nu reuşea să-l obţină în ciuda repetatelor apeluri.[108] Regăţeni care predau în Basarabia se plîngeau de tentativele de a fi daţi deoparte în favoarea basarabenilor şi susţineau că atunci cînd directoratul lo-

106 AA I/Ms. 1, n.d. şi AA XV/Varia 1, (f.d.), 1922. Vezi şi D. Tomescu, „Administraţia în Ardeal, după desfiinţarea Consiliului Dirigent", în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul,* voi. 1 (Cultura naţională, Bucureşti, 1929), p. 751.

107 AA XV/Varia 1, (f.d.), 1922.

108 *Ibid.*

cal voia „să înlăture un candidat din Vechea Românie îl pune în faţa unui suplinitor cu drepturi de titular în baza legilor din fosta Rusie şi astfel candidatul român este înlăturat”[109].

în 1922, Angelescu a desfiinţat Directoratele Generale pentru învăţământ. în locul lor România a fost împărţită în şaisprezece districte şcolare, sau inspectorate regionale. La vremea respectivă măsura a fost descrisă oficial drept „descentralizare”, uneori drept „largă descentralizare”[110]. Cele şaisprezece districte au fost însă mai potrivit caracterizate în 1929 drept „simple organisme executive” ale administraţiei centrale.[111]

Reforma învăţământului. Centralizarea administrativă a fost urmată de reforme în 1924, 1925 şi 1928, reforme care au afectat învăţământul primar, secundar şi particular. Scopul principal al acestei legislaţii a fost unificarea instituţiilor de învăţământ ce avuseseră o evoluţie diferită din noile şi vechile provincii şi crearea unui sistem de învăţământ unic, uniform şi centralizat. Proiectele tuturor celor trei legi au fost redactate de ministrul Angelescu, şi ele includeau schimbări pedagogice mai însemnate şi mai puţin însemnate. Legea privind şcolile primare din 1924 a prelungit învăţământul primar la şapte ani, adăugind trei ani

109<'<> AA IX/Varia 11, f.d.
110 *Ibid.*
111 „Expunere de motive”.

complementari celor patru anterior obligatorii în Vechiul Regat. Ea sublinia încă o dată obligativitatea învăţămîntului elementar şi declara obligatorii cursurile pentru analfabeţi pînă la vîrsta de optsprezece ani.[112] Legea învăţămîntului particular din 1925 privea în principal şcolile în limbile minorităţilor, deşi toate şcolile cu predare în alte limbi decît româna cădeau sub incidenţa ei.[113] Legea privind şcolile secundare din 1928 a redus durata de şcolarizare în şcoli secundare de la opt la şapte ani, a înlocuit cele trei variante de liceu cu una singură şi a limitat numărul de elevi în clasele de gimnaziu şi de liceu.[114]

Cele trei legi au codificat decretele şi măsurile administrative introduse treptat începînd cu anul 1918 în vederea rezolvării problemelor expansiunii. Ele includeau între altele articole privitoare la comitetele şcolare şi la „zona culturală" instituită în 1920 pentru a oferi salarii mai ridicate profesorilor care doreau să ocupe posturi în noile regiuni multilingve ale României. „Zona culturală" necesita mai multă muncă din partea profesorilor, atît în orele de şcoală cît şi în activitatea extraşcolară. Zona forma aproape o jumătate de cerc din nord-vestul pînă în sud-estul (Do- brogea de sud) României. Cuprinzînd în principal zone de graniţă, era asemănată într-un raport cu un „cordon cultural" – probabil o analogie cu *cordonul sanitar* prin care oamenii politici occidentali voiseră să înconjoare Rusia revoluţionară.[115] Legile acordau atenţie predării (în româneşte) a limbii române, istoriei, geografiei şi cunoştinţelor civice în şcolile neromâneşti, precum şi

112 Ministerul Instrucţiunii, *Lege,* p. 3 şi MIC/1924/211/159-160, 164, f.d.

113 Board of Education, *Draft of Act concerning Private Teaching* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1927).

114 Ministerul Instrucţiunii, *Proect de lege asupra învăţămîntului secundar teoretic* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1928).

115 MIC/1924/211/97, 21 aprilie 1924; Ministerul Instrucţiunii, MIC/1923/464/53, 16 octombrie 1920; *Lege,* p. 278; şi Ministerul Instrucţiunii, *Proect de lege,* p. 102.

învăţămîntului în alte limbi decît limba oficială, preocuparea fiind aceea a concurenţei limbilor ungară, germană şi rusă în afara domeniului lor etnic „natural”.

Mai important pentru această carte este faptul că toate cele trei legi se refereau la efectul schimbărilor politice din 1918 asupra învăţămîntului. Deşi în discuţie se aflau şi aspecte peda-

gogice, dezbaterile din 1920 au arătat că obiectivul principal al acestei legislaţii era eradicarea diferenţelor dintre cele patru sis teme de învăţământ ale teritoriilor româneşti. Prin urmare, fiecare partid politic important voia să-şi pună amprenta asupra sis ternului naţional de învăţământ. Partidul Liberal – şi Constantin Angelescu ca ministru liberal al instrucţiunii – a ieşit victorios din această competiţie.

încă din timpul scurtei guvernări liberale din 1919, s-a pus problema unei iniţiative privind unificarea – iniţiativă eşuată în cele din urmă. Proiectul de lege care anunţa „reforma prin unificare" din martie 1919 urmărise să standardizeze învăţământul din cele patru provincii pînă în luna septembrie a aceluiaşi an. Onisifor Ghibu considera proiectul lui Angelescu din 1919 drept lipsit de conţinut şi uniform în ce priveşte provinciile. El susţinea că „consolidarea [...] unită cu punctul de vedere românesc" este mai necesară decît unificarea formelor exterioare. Ghibu compara situaţia din învăţământ cu cea din armata română în 1919. „La data aceea, armata română, care se pregătea să ia ofensiva contra ungurilor – deşi soldaţii ei purtau uniforme foarte diferite: româneşti, ungureşti şi ruseşti, aşa cum ieşiseră din revoluţie –, era sufleteşte complet unificată, şi ar fi trebuit să fie nebun acel general care în acele clipe ar fi socotit că ăl dintîi lucru este să unifice uniforma soldaţilor."[116] Potrivit lui, românii se bucurau de unitate după 1918 şi în domeniul cultural în virtutea limbii şi spiritualităţii comune, personalului didactic demn de încredere şi conducerii. Aceste elemente esenţiale făceau ca lipsa de uniformitate exterioară să fie nesemnificativă. Ghibu l-a lăudat pe Angelescu pentru amînarea planului de reformă din 1919 datorită rezistenţei întîmpinate din partea Transilvaniei.[117]

în 1922 însă, cînd liberalii au revenit la putere iar Angelescu şi-a reluat locul la Ministerul Instrucţiunii,

116 Ghibu, „Consideraţii", pp. 4-5.
117 *Ibid.,* pp. 5, 7.

tendinţele autonomiste fuseseră slăbite de dizolvarea Consiliului Dirigent din 1920 şi de lichidarea ulterioară a secretariatelor şi directoratelor generale. Angelescu a putut aşadar să renunţe la poziţia conciliantă faţă de reprezentanţii provinciilor. El era nerăbdător să promulgheze reforma cît mai curînd posibil, deoarece predecesoml său, P. P. Negulescu, nu reuşise să facă să fie votată legea pe care el

 însuşi se grăbise s-o completeze.[118] Teama lui Negulescu că Partidul Poporului (averescan), căruia îi aparţinea, ar putea pierde puterea înainte ca el să-şi poată redacta proiectul de reformă s-a dovedit îndreptăţită. Angelescu s-a hotărît pesemne să nu sufere o soartă similară. Poate că personalitatea sa politică l-a îndemnat să propună „marea" reformă a sistemului de învăţământ adăugînd-o listei de realizări ale Partidului Naţional Liberal[119], deşi el însuşi ar fi respins o asemenea idee. El pretindea că unificarea stipulată de Legea învăţământului primar din 1924 era absolut necesară şi trebuia „să se facă cît mai repede" deoarece şcoala primară era fundamentală pentru cimentarea unităţii spirituale a românilor.[120]

Indiferent de motivele lui Angelescu, unii dintre reprezentanţii provinciilor, mai cu seamă cei din Transilvania, au considerat reformele din 1920 premature, dacă nu chiar superflue. Reacţia lor se datora în parte faptului că se simţiseră excluşi de la redactarea proiectului. în notele din 1925 „pe marginea anteproiectului de lege pentru învăţământul secundar", Onisifor Ghibu se întreba indignat cine este autorul „monstruozităţilor" şi de ce nu i se solicitase colaborarea la reformă în ciuda recunoaşterii de către minister a experienţei sale.[121] în alt loc, Ghibu avansează ideea că reformele ar trebui elaborate de o adunare constituantă depolitizată – un corp al unităţii naţionale – alcătuită din foşti miniştri ai instrucţiunii, foşti secretari generali din învăţământ, reprezentanţi ai bisericii şi ai minorităţilor.[122] în parte, transilvănenii priveau reformele lui Angelescu drept afirmări ale puterii liberale şi ale ascendenţei Regatului asupra

118 *Ibid.,* p. 8. Negulescu, *Reforma,* prezintă reforma pe care voise s-o introducă.

119 Ghibu, „Consideraţii", p. 10.

120 Angelescu, *Evoluţia,* p. 42.

121 Onisifor Ghibu, „Note pe marginea Anteproiectului de lege pentru învăţământul secundar, teoretic şi aplicat (practic)", 1925, Manuscris, Arhiva O. Ghibu.

122 Ghibu, „Consideraţii", pp. 14-15.

tradiţiilor şi instituţiilor Transilvaniei.

• Deosebit de sensibilă era problema Bisericilor Unită şi Ortodoxă care ţinuseră în viaţă şcolile româneşti de-a lungul secolelor de dominaţie austriacă şi maghiară. Potrivit lui Ghibu,

reforma din 1924 lovea „în forţele care au dat Transilvaniei şi Basarabiei învăţământul românesc fără nici un concurs din partea statului”[123]. El lansa acuzaţia că Angelescu, prins în corupţia „bizantină”, nu reprezenta România Mare, ci doar pe sine şi Partidul Liberal. („Bizantin” este o aluzie ironică la tradiţia istorică din Regat, spre deosebire de moştenirea habsburgică din Transilvania.) „Cu miniştri parveniţi, cari nu ştiu nimic decît să încurce şi să se îmbogăţească, ridicînd la situaţii nemeritate pe toţi parvenirii, cu profesori vîrîţi în politică [...] cu miniştri bizantini, poţi tot face reforme pe hîrtie, căci hîrtie rămîne din tot ce-ai făcut, dle Dr. Angelescu”, scria Ghibu.[124] Şi nu era singurul nemulţumit de reformele ministrului Angelescu. Mitropolitul ortodox al Transilvaniei, Nicolae Bălan, Episcopul unit Hossu şi Vasile Goldiş, membru marcant al Partidului Naţional şi primul şef al Resortului de Culte şi Instrucţiune Publică al Consiliului Dirigent, au protestat de asemenea faţă de etatizarea şcolilor confesionale ortodoxe şi unite din Transilvania.

Sprijinitorii reformei susţineau că, întrucît statul reprezenta acum cu adevărat poporul român sau (aşa cum s-a spus cu alt prilej în cursul aceloraşi dezbateri) nu este „altceva decît neamul organizat”, şcolile confesionale nu mai au nici un sens; mai mult, ei susţineau că o asemenea autonomie înseamnă o diferenţiere perversă a scopurilor reprezentînd o divizare „între fiii aceleiaşi ţări, cari au aceleaşi idealuri şi aspiraţiuni”[125]. în Senat, Angelescu a subliniat că „interesele Statului, interesele neamului românesc, sînt mai presus de interesele particulare, fie ele chiar a comunităţilor [...] bisericile noastre trebuie să-şi dea seama că statul român care este al nostru, al tuturor, trebuie întărit şi că acest stat nu se poate întări decît [...] lăsînd statul să plămădească sufletele tuturor cetăţenilor”[126]. Dorinţei Episcopului Hossu ca măcar „să

123 Ghibu, „Reforma?”, p. 3.
124 *Ibid.*
125 Ministerul Instrucţiunii, *Lege,* pp. 167, 191, 198-200.
126[82] *Ibid.,* p. 167.

se cînte un prohod asupra şcoalei confesionale”, Angelescu i-a răspuns cerînd Sfinţiei Sale „să cînte un Te Deum de mulţumire lui Dumnezeu că ne-a dat să vedem ceea ce gîndeau moşii şi strămoşii noştri, dar nu credeam că are să se întîmple: Unirea tuturor românilor [...] A dat Dumnezeu

 să vedem toată cîmpia românească presărată cu şcoli româneşti, unde se vorbeşte româneşte, unde se gîndeşte româneşte.”[127]

Ceea ce reiese din aceste dezbateri parlamentare privind reforma învăţămîntului este sentimentul că România Mare, ca şi reformele educaţionale aparţineau mai mult unora decît altora, mai mult liberalilor din Regat decît Bisericilor istorice ale României şi patrioţilor din Transilvania. Pentru a înfrînge acele forme de patriotism românesc neconforme cu statul ce-şi avea baza în Vechiul Regat, liberalii au polemizat cu particularismul regional şi confesional şi au salutat statul ca esenţă a „neamului organizat”. Transilvănenilor le venea greu să răspundă acestui argument naţionalist suprem, deoarece şi ei se străduiseră să organizeze neamul prin mijloace culturale, între care un loc de frunte îl aveau Bisericile Unită şi Ortodoxă. Legile de reformare a învăţămîntului au încercat să uzurpe baza regională şi instituţională a patriotismului transilvănean în favoarea statului România Mare.

Angelescu şi-a apărat în repetate rînduri direcţia de acţiune, pesemne însă că niciodată atît de grăitor ca în 28 iunie 1924, în Camera Deputaţilor:

> Biserica noastră s-a identificat cu şcoala şi cu aspiraţiile neamului nostru. însă, d-lor, trebuie să recunoaştem că timpurile s-au schimbat astăzi şi s-au schimbat în sensul cel bun şi pentru biserică şi pentru ţară şi neam. S-a făcut unirea tuturor românilor, această ţară este a noastră, a tuturor, şi într-un stat modem Statul are anumite obligaţiuni. Nu este admisibil ca sufletul poporului, mintea copilului, plămădirea acestei minţi şi a acestui suflet, să nu fie în mîna Statului, care formează pe cetăţenii de mîine [...] mai mult decît atît, bisericile sînt biserici româneşti, nu mai sînt confesiuni.
>
> Noi voim, d-lor, ca şcoala să fie unică pentru întreg neamul.

Nu se poate admite ca în Ardeal să rămînă şcoală

127 *Ibid.,* p. 200.

confesională, iar aici în Vechiul Regat să avem şcoală de Stat, de asemenea în Basarabia şi Bucovina şcoală de Stat.[128]

Ambiţiosul program al lui Constantin Angelescu de extindere şi de unificare a celor patru sisteme de învăţământ ale României

128 *Ibid.,* pp. 199-200.

Mari a avut şi tendinţe democratice, şi tendinţe centralizatoare. Din punctul său de vedere cele două tendinţe nu erau contradictorii, deoarece obiectivul ambelor era consolidarea României ca stat naţional. Extinderea sistemului de învăţământ însemna că cultura română poate ajunge la străini (din punct de vedere etnic) sau la românii înstrăinaţi din noile provincii, ca şi, pe un plan mai adînc, la etnicii români săraci, asupriţi, neinstruiţi pînă acum, a căror mobilitate către poziţii de elită era încurajată acum de către stat. Rapida unificare a celor patru sisteme de învăţământ – uneori cu nesocotirea preferinţelor federaliste sau gradualiste ale provincialilor – intenţiona să întărească uniformitatea diferitelor sisteme educaţionale din provinciile alipite României în 1918 şi după aceea. Cei care, asemeni lui Onisifor Ghibu sau Nicolae Bălan, se opuneau politicii de centralizare iniţiate de liberalii de la Bucureşti susţineau că nu se opun unificării ca atare, ci unei unificări insensibile la nevoile locale şi la instituţii precum Bisericile Ortodoxă şi Unită – eroice păstrătoare ale culturii româneşti în Transilvania. Aceştia îi acuzau pe înşişi adepţii centralizării de provincialism manifestat în lumina propriilor interese particulare, şi prin folosirea abuzivă a prerogativelor statului. Pentru adepţii centralizării, însăşi existenţa statului România Mare făcea desuetă autonomia anterior existentă a unor instituţii naţionale precum bisericile şi şcolile confesionale. Deşi aceste instituţii fuseseră nevoite anterior să apere neamul de legile străine ostile, România Mare, care „nu este altceva decît neamul organizat”, trebuia să le transceandă şi să le subsumeze acum pe toate.

Ca un *primus inter pares* între provinciile româneşti, Vechiul Regat şi-a asumat sarcina de a consolida statul român. El a acţionat însă de pe o poziţie de slăbiciune datorită marelui număr de neromâni şi solidarităţilor locale ale românilor din noile provincii. „Ofensiva culturală” a urmărit să consolideze naţiunea şi statul atrăgînd un număr din ce în ce mai mare de ţărani în rîndul elitei naţionale şi impunînd instituţii culturale centralizate.

2. Bucovina: o moştenire austriacă în România Mare

Astăzi, cînd principiul naţional sărbătoreşte marele său triumf, cînd statele vechi se prăbuşesc şi pe ruinele lor se ridică întinerite state naţionale în hotarele lor etnice ale naţiunii, „bucovinismul" trebuie să dispară. [...] Bucovina s-a realipit la România, în hotarele căreia nu este loc pentru homo bucovinensis, *ci numai pentru* civis Români

ION NISTOR, 1918

Din cele trei provincii recent încorporate de România în 1918, Bucovina era cea mai puţin românească din punct de vedere etnic. Jumătatea de nord a teritoriului era compact locuită de o populaţie ucraineană care depăşea numeric populaţia românească a zonei.[129] (vezi harta) în 1910, ucrainenii alcătuiau grupul cel mai numeros în Bucovina, reprezentînd 38,4% din populaţie. Veneau apoi etnicii români cu 34,4%, urmaţi de evrei şi germani cu 12 şi respectiv 9,3%.

Cu toate că cei mai mulţi istorici nu contestă aceste cifre, unii atribuie marea concentrare de ucraineni politicii austriece.[130] Ei

129 Utilizez termenul ucrainean şi nu rutean în acest capitol, deşi izvoarele româneşti şi austriece, ca şi o mare parte din literatura privitoare la Imperiul habsburgic, îl preferă pe cel de-al doilea. înainte de secolul al XIX-lea, rutean reprezenta termenul obişnujt. După aceea însă, căpătînd conştiinţa naţională, ucrainenii de vest au adoptat terminologia şi identitatea ucraineană pentru a se ataşa de conaţionalii lor din Ucraina estică şi a se diferenţia de ruşi. Vezi Orest Subtelny, *Ukraine: A History* (University of Toronto Press, Toronto, 1988), p. 307. Un nume anterior dat ucrainenilor, mai cu seamă în Imperiul rus, era maloruşi.

130 Vezi Ion Nistor, *Bessarabia and Bukowina* (Rumanian

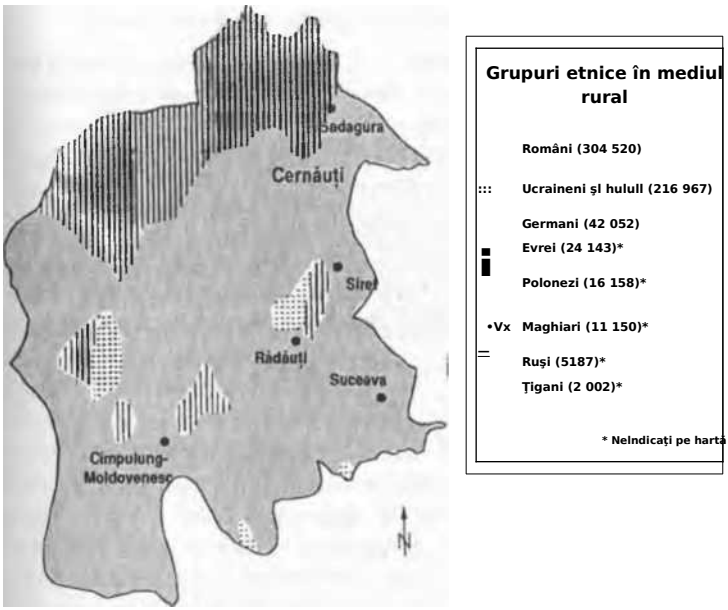

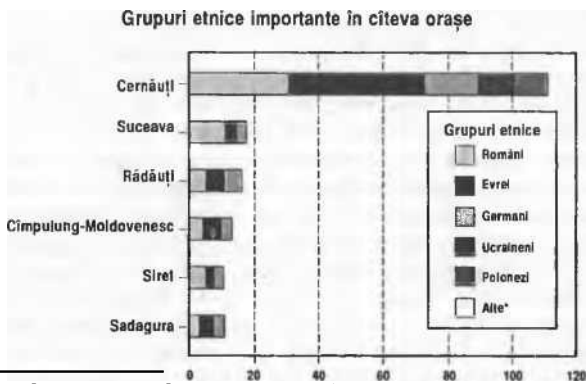

Academy, Bucharest, 1939), p. 36; Nistor, *Problema ucraineană în lumina istoriei*, Institutul de arte grafice și Editura Glasul Bucovinei, Cernăuți, 1934), pp. 65-76, 173-174; și Ministère des affaires étrangères, Archives diplomatiques, Paris, Quai d'Orsay, Série Z, Roumanie (în continuare QD), 62/206-223, „Mémoire sur la situation des ruthènes en Roumanie" (1927).

 susţin că românii au fost iniţial predominanţi, concentrarea lor fiind modificată de masiva imigrare a ucrainenilor din Galiţia învecinată, de asimilarea lingvistică a românilor şi de slavizarea numelor româneşti.[131] Alţii afirmă totuşi că ucrainenii i-au precedat pe români în Bucovina (ca şi în Basarabia şi în nordul Transilvaniei). Ei revendică Bucovina, sau cel puţin partea ei nordică, pe baza superiorităţii numerice a ucrainenilor începînd cu secolul al XIX-lea.[132] în multe privinţe relaţia dintre ucraineni şi români în Bucovina e asemănătoare celei dintre ucraineni şi polonezi în Galiţia.

Bucovina austriacă

Puţin studiată de cercetătorii occidentali, Bucovina este insuficient înţeleasă în literatura capabilă să ofere o reprezentare obiectivă. A. J. P. Taylor, de pildă, o scoate din discuţie con- siderînd-o „o provincie uitată" şi

131 Robert A. Kann şi Zdenek V. David, *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918* (University of Washington Press, Seattle, 1984), p. 275; şi Ion Nistor, *Românii* ,şi *rutenii în Bucovina: Studiu istoric şi statistic* (Librăriile Socec, Bucureşti, 1915), pp. 146-167. Alte explicaţii ale „rute- nizării" unor părţi ale Bucovinei subliniază afluxul de ruteni veniţi ca muncitori agricoli pe proprietăţile funciare ale românilor. Coabitarea lor cu românii a avut drept rezultat asimilarea lingvistică a românilor la limba ucraineană – şi nu invers – datorită superiorităţii românilor şi capacităţii lor de a se adapta la o nouă limbă. AA IX/Varia 10, 20 decembrie 1922.

132 Vezi de exemplu *Ukraine: A Concise Encyclopaedia,* vol. I (University of Toronto Press, Toronto, 1963), pp. 17-18, 242 şi Iwan M. Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians: A Historical Background and Their Self-Determination în 1918,* trad. Walter Dushnyk (Association of Bukovinian Ukrainians, New York, 1970). În Evul Mediu, Bucovina a făcut mai întîi parte din teritoriile deţinute de Galiţia-Volînia, devenind parte a principatului Moldovei în secolul al XIV-lea. Wolfdieter Bihl, „Die Ruthenen", în *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918,* ed. Adam Wandruszka şi Peter Urbanitsch, vol. 3 (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1980), p. 558.

scriind că „Bucovina nu poate fi revendicată de nici o naţionalitate drept patrie şi n-a avut o istorie asupra căreia să poată fi purtate dispute. Românii şi malo- ruşii n-aveau trecut; germanii, în ciuda izului de misionarism german, erau ţinuţi la respect de aroganţa vecinilor lor polonezi

din Galiţia şi a celor maghiari din Ungaria."[133] înapoia unor atari declaraţii sumare se află o realitate complexă, apreciată în chip diferit de grupurile etnice importante ce locuiau în Bucovina şi de puterea imperială austriacă. Habsburgii au văzut în dobîndi- rea Bucovinei din 1775 – prin care erau puse în legătură alte două teritorii habsburgice, Galiţia şi Transilvania – un avantaj asupra Turciei şi Rusiei în chestiunea orientală aflată în plină evoluţie.[134] Ca parte a Imperiului austriac, Bucovina a dobîndit de asemenea alte semnificaţii. Unită cu Galiţia pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, ea şi-a cîştigat autodeterminarea după 1848, asistînd la creşterea aspiraţiilor naţionale ale românilor şi ucrainenilor deopotrivă; de atunci, lupta lor, atît a unora împotriva celorlalţi cît şi împotriva Austriei în cadrul instituţiilor imperiale şi locale, s-a intensificat continuu, avînd drept miză probleme politice, sociale şi culturale.

Importanţa Bucovinei pentru România şi pentru Ucraina este evidentă: pînă astăzi fiecare din cele două popoare o consideră parte esenţială a teritoriului naţional. Punctul de vedere românesc e ilustrat de considerarea Bucovinei drept „leagăn al Moldovei"[135] de către Nicholas Dima, iar cel ucrainean se află cuprins în afirmaţia lui Iwan M. Nowosiwski potrivit căreia „Bucovina este în mod fundamental un teritoriu compact ucrainean datînd din secolul al IV-lea d.C."[136]. în secolul al XIX-lea, germanii din Bucovina – şi evreii, strîns legaţi de aceştia – dominau peisajul urban,

133 A. J. P. Taylor, *The Habsburg Monarchy, 1910-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary* (Harper and Row, 1965, New York), pp. 200-201.

134 Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918* (University of California Press, Berkeley, 1974), p. 164 şi Alexandru D. Xenopol, *Istoria Românilor din Dacia Traiană,* ed. a 3-a, vol. 9 (Editura Cartea românească, 1925), p. 152.

135 Nicholas Dima, „Bucovina, Romania, and the Ukraine", în *The Tragic Plight of a Border Area: Bessarabia and Bucovina,* ed. Maria Manoliu-Manea (Humboldt State University Press, Los Angeles, 1983), p. 19.

136 Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* p. 13.

birocratic şi cultural al acestei margini de imperiu, în pofida vecinilor maghiari şi polonezi menţionaţi de Taylor.

în cei o sută cincizeci de ani scurşi între împărţirea Moldovei la 1775 de către Austria şi Imperiul otoman şi revenirea Bucovinei la România în 1918, provincia a suferit schimbări semnificative. Politica Austriei în privinţa economiei şi a naţionalităţilor a produs o modificare evidentă a echilibrului etnic din Bucovina, făcînd un timp din această provincie „cel mai multinaţional ţinut al coroanei" din Imperiul habsburgic (tabelul 5).[137]

Tabelul 5. Populaţia Bucovinei după etnie, 1930

		Români	Ucraineni	Evrei	Germani
Total	853 009	379 691	248 567[a]	92 492	75 533
%		44,5	29,1	10,8	8,9
Urban	228 056	75 171	31 600	63 349	33 481
%		33,0	13,9	30,0	14,7

Surse: Ion Nistor, *Românii şi rutenii din Bucovina,* pp. 23, 156, Institutul central de statistică, *Anuarul statistic al României 1937* şi *1938,* pp. 60-61; idem, *Recensământul general al populaţiei României din 29 decemvrie 1930,* voi. 2; Erich Beck, „Das Buchenlanddeutschtum în Zahlen", în *Buchenland: Hundertfünfzig Jahre Deutschtum în der Bukowina,* p. 78 şi Constantin Lacea, *La Bucovine,* p. 15.

[a] Cifra include şi pe huţuli.

între provinciile Monarhiei bicefale, Bucovina era una dintre cele mai puţin alfabetizate: 32,4% din populaţia totală (45,2% din populaţia de peste zece ani) ştia să scrie şi să citească. Ponderea cea mai ridicată a analfabetismului se înregistra printre ucraineni şi printre români: 70,6% şi respectiv 60,4% din populaţia de zece ani şi peste.[138] Situaţia apărea defavorabilă

137 Kann şi David, *Peoples,* p. 420.

138 Calculatä după K. K. Statistische Zentralkommission, *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrate Vertretenen Königsreiche und Länder im Jahre 1910* (K. K. Hof-und Staatsdruckerei, Viena, 1912), vol. 8, part. I, p. 11 şi vol. 1,

românilor, dar ea era sensibil superioară celei a compatrioţilor lor din Basarabia.

în perioada dependenţei administrative a Bucovinei de Galiţia învecinată, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, mulţi ţărani ucraineni au venit să se stabilească în Bucovina. Erau atraşi de pămîntul disponibil şi, pînă în 1830, de scutirea de serviciu militar. Imigraţia a contribuit la creşterea populaţiei Bucovinei de la cifra estimată de 71 750 în 1774 (deşi s-ar putea să fie vorba de o subestimare), la 190 000 în 1801 şi 337 000 în 1848. în 1880 trăiau aici 239 000 ucraineni şi 190 000 români.[139] Cea mai mare concentrare de ucraineni se găsea la nord de rîul Şiret. Spre deosebire de Transilvania şi de Basarabia, în Bucovina românii nu reprezentau nici cea mai numeroasă, nici cea mai oprimată naţionalitate. Ei erau aici mai avuţi, se bucurau de o reprezentare politică mai consistentă şi aveau o structură de clasă mai completă decît populaţia ucraineană, alcătuită aproape exclusiv din ţărani. După 1787, cînd Bucovina a devenit un *Kreis* al Galiţiei, ucrainenii – lipsiţi de nobilime proprie – au trebuit să înfrunte clasa nobiliară poloneză, administraţia imperială germană şi nobilimea locală românească. Intelectualitatea naţională ucraineană – cu deosebire preoţi – a început să se formeze din ţărani abia din secolul al XIX-lea.[140]

Spre deosebire de ucraineni, populaţia românească avea, încă de la începutul anexării Bucovinei la Austria, o alcătuire complexă constînd din ţărani iobagi şi liberi, meşteşugari, negustori, preoţi, învăţători, nobili proprietari de pămînt şi slujbaşi ai statului.[141] în timp ce româna a rămas o limbă oficială secundară pe lîngă

part. 3, pp. 98-99.

139 O migraţie a românilor, mai timpurie şi mai redusă, din Transilvania şi din Moldova învecinate mai cu seamă, a dus la creşterea populaţiei Bucovinei de la 117 000 în 1778 Ia 190 000 în 1801. Kann şi David, *Peoples,* pp. 275, 288, 441.

140 *Ibid.,* p. 275 şi Subtelny, *Ukraine,* pp. 215, 238, 333.

141 Aurel Morariu, *Bucovina, 1774-1914* (P. Suru, Bucureşti, 1914?), pp. 25, 26.

limba de stat principală – germana –, ucraineana n-a avut statut oficial pînă în 1860. Iar începînd din 1869 germana şi româna erau ambele folosite în Dieta locală.[142] După 1775, deşi cîţiva boieri români au refuzat să-i slujească pe habsburgi şi au trecut graniţa înapoi în Moldova turcească, mulţi boieri au rămas, primind titluri nobiliare austriece şi fiind cooptaţi în birocraţia austriacă. Astfel, o parte a nobilimii româneşti a beneficiat de pe urma includerii provinciei în Imperiul austriac – situaţie de neconceput pentru ucraineni, lipsiţi în genere de clasă nobiliară. După formarea Dietei provinciale în 1867, conducătorul acesteia a fost întotdeauna un nobil român. Atît delegaţia bucovineană din Landtag cît şi cea din Reichsrat erau dominate de români. în urma acestei politici, unii români au ajuns să privească favorabil dominaţia

142 Kann şi David, *Peoples,* pp. 275, 419.

 austriacă.[143] Eudoxiu Hurmuzaki, de pildă, îşi exprima sentimentele în Dietă în 1863 în felul următor:

> De cînd Bucovina a încetat să fie parte a vastului imperiu oriental [şi] [...] a intrat în marele Imperiu Central-European [...] situaţia ei materială şi spirituală s-a schimbat considerabil în favoarea sa; civilizaţia apuseană s-a revărsat în chip benefic asupra ei; libertatea şi egalitatea, legea şi ordinea au pătruns adînc în toate relaţiile sale; [principiul] egalităţii s-a extins nu doar la indivizi, ci şi la clase şi la stări, la naţiuni şi religii.[144]

Cu toate acestea, la mijlocul secolului al XIX-lea, în rîndul românilor din Bucovina lua naştere o mişcare naţională condusă de descendenţii familiei Hurmuzaki.[145] În timpul Revoluţiei de la 1848 cîţiva naţionalişti au chemat la unirea tuturor românilor într-un teritoriu autonom al coroanei habsburgice, iar alţii la unirea românilor din Transilvania, Moldova şi Valahia în cadrul unui Imperiu habsburgic federalizat. Ideea i-a alarmat pe ucraineni care preferau să păstreze administraţia Bucovinei ca parte a Galiţiei cu numeroasa ei populaţie ucraineană.[146] Autorităţile habsburgice, tot mai preocupate de creşterea naţionalismului în rîndul românilor din cadrul monarhiei (mai cu seamă al celor din Transilvania), au încercat să-i

---

143 *Ibid.,* pp. 273, 275, 287-289, 438-440 şi Theodore Ciuciura, „Romanian Views on Bessarabia and Bukovina: A Ukrainian Perspective", *Nationalities Papers* 13 (primăvara 1985), pp. 109-110.

144 *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtaga,* I. Diet (Wahlperiode), 2. Session; ianuarie 12, 1863, p. 4, citat în Ciuciura, „Romanian Views", p. 110.

145 Keith Hitchins, „Die Rumänen", în *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918,* ed. Adam Wandruszka şi Peter Urbanitsch (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1980), p. 615.

146 *Ibid.,* p. 616 şi Kann şi David, *Peoples,* pp. 417, 438-439. La fei ca în Galiţia şi Transcarpatia, ucrainenii din Bucovina nu s-au alăturat insurgenţilor – polonezi, unguri, români – devenind aliaţi de fapt ai imperiului. Vezi Subtelny, *Ukraine,* pp. 247-251.

aţîţe pe ucrainenii bucovineni împotriva lor. Prin urmare, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ucrainenii au dobîndit mai multe drepturi şi şcoli, iar în contextul mişcării naţionale ucrainene din Rusia şi din Galiţia şi-au format o conştiinţă naţională mai puternică.[147]

147 Kann şi David, *Peoples,* pp. 419-420 şi Subtelny, *Ukraine,* p. 334.

România postbelică a moştenit structura socială şi demografică a Bucovinei aşa cum fusese ea configurată în timpul stăpînirii austriece. Populaţia ucraineană şi românească era în cea mai mare parte rurală, în vreme ce populaţia germană şi evreiască era intens urbanizată. După Ion Nistor, germanii (8,9% din populaţia regiunii în 1930) erau „răspîndiţi în diferite părţi ale Bucovinei", iar „evreii alcătuiau în majoritate populaţia oraşelor"[148]. Dar, deşi elitele urbane şi administraţia erau alcătuite în cea mai mare parte din germani şi evrei, românii şi ucrainenii nu erau lipsiţi de posibilitatea unei mobilităţi ascendente. Pe de altă parte, climatul mai puţin polarizat şi posibilitatea cooptării sociale şi politice au afectat natura dominaţiei austriece, care (înainte de 1918) n-a fost niciodată pusă aici sub semnul întrebării în măsura în care era în alte părţi ale Imperiului habsburgic.

Aceşti factori au temperat relaţiile dintre naţionalităţi. Atitudinea moderată a românilor faţă de Kaiser însemna că comunitatea evreiască stabilită în Bucovina, care gravita tot mai mult către capitala Cernăuţi, se putea integra nestînjenit în cultura germană. Mai mult chiar, fragmentarea etnică extremă a populaţiei Bucovinei şi ruptura de fapt dintre cele două naţionalităţi majoritare făcea necesară colaborarea politică; comunităţile germană şi evreiască au devenit aliaţii potenţiali, şi uneori reali, ai populaţiei predominant rurale a românilor şi ucrainenilor. în Bucovina austriacă, evreii se bucurau nu doar de întîietate economică şi socială, ci şi de importanţă politică. în ultimele două decenii ale guvernării austriece, Cernăuţiul a avut mai mulţi primari evrei.[149] 86% dintre avocaţi erau în 1914 evrei, ca şi preşedintele baroului.

148 Ion I. Nistor, *The Union of Bucovina with Rumania* (Editions Bucovina – I. E. Toroutiu, Bucharest, 1940), pp. 12-13.

149 William O. McCagg, Jr., *A History of Habsburg Jews, 1670-1918* (Indiana University Press, Bloomington, 1989), pp. 172-173.

Un mare număr de evrei studiau la Universitatea germană din Cernăuţi. Unii, chiar şi printre evrei, au socotit că evreii germanizaţi care deţineau un statut social ridicat „au contribuit mult mai mult decît germanii înşişi la definirea caracterului german al regiunii”[150].

Elita românească din Bucovina nu a căpătat puternica identitate a nobilimii poloneze din Galiţia învecinată şi nici simţul misionar al intelectualităţii române din Transilvania.[151] Politica austriacă blîndă a produs o elită românească instruită, mai puţin asimilată decît elita corespondentă rusificată din Basarabia şi mai împăcată cu propria ei soartă decît elita naţionalistă din Transilvania. Relativul liberalism al Austriei în problema naţionalităţilor a dat naştere unui spirit acomodant şi unei solidarităţi provinciale destul de puternice între grupurile etnice. în rîndul românilor colaborarea etnică a fost susţinută mai întîi de Partidul de Centru sub conducerea fraţilor Hurmuzaki în anii ’70 ai secolului al XlX-lea. Cu toate că în 1892 a luat fiinţă Partidul Naţional Român – partid pur naţionalist –, în 1900 Partidul Naţional Democratic al lui Aurel Onciul oferea iarăşi o alternativă de compromis. El îi aduna laolaltă pe românii liberali care erau în favoarea unui compromis etnic, opunîndu-se conservatorismului social al Partidului Naţional. Naţional-democraţii români au cooperat cu naţional-democraţii ucraineni şi cu partidele evreiesc şi polonez. O „Uniune a Liber Cugetătorilor” cuprinzînd deputaţi ucraineni, români, evrei, armeni şi germani din Bucovina era organizată în 1903 în parlamentul de la Viena.[152] De aceea, în 1918,

150 Vezi Hermann Sternberg, „Zur Geschichte der Juden în Czernowitz”, m *Geschichte der Juden în der Bukowina,* ed. Hugo Gold, vol. 2 (Olamenu, Tel Aviv, 1962), p. 46.

151 Ilie E. Torouţiu, *Românii şi clasa intelectuală din Bucovina: Notiţe statistice* (Editura Societăţii academice Junimea, Cernăuţi, 1911) şi Kann şi David, *Peoples,* p. 442. Vezi McCagg, *Habsburg Jews,* p. 173, pentru comparaţii cu Galiţia.

152 Hitchins, „Die Rumänen”, pp. 616-617; Kann şi David,

românii din Bucovina nu erau uniţi, precum cei din Transilvania, într-un unic „Partid Naţional", ci îşi desfăşurau activitatea în mai multe partide aflate în competiţie – iredentişti naţionalişti, socialişti-creştini antisemiţi, liberali proaustrieci şi so- cial-democraţi.

Revoluţia naţională română

în mod paradoxal, naţionaliştii români, care erau cel mai puţin sensibili la tradiţiile pluraliste ale Bucovinei habsburgice, au repurtat victoria în 1918. Ei proveneau din intelectualitatea românească locală – medici, avocaţi, profesori şi ziarişti – şi aveau tendinţa să se opună, la sfîrşitul războiului, delegaţilor români din parlamentul de la Viena în problema concilierii cu statul austriac, înclinat spre reforme, şi cu naţiunea ucraineană. Intelectualii români care trăiau efectiv în Bucovina şi cei care se refugiaseră în timpul războiului în Regat, în Basarabia sau în Rusia erau naţionalişti mai intransigenţi decît compatrioţii lor de la Viena. Ideea lor de a uni întreaga Bucovină istorică cu România coincidea cu aspiraţiile Vechiului Regat şi cu programul premierului român Ion Brătianu. Astfel, politica lor panromânească a dat tonul evoluţiilor ulterioare.

în timpul negocierilor secrete cu Antanta, Bucovina fusese promisă României în schimbul alăturării sale în războiul împotriva Puterilor Centrale. în 1916 România a declarat război Aus- tro-Ungariei. Spre sfîrşitul războiului, pretenţiile României asupra Bucovinei au intrat în conflict cu proiectele ucrainene de a crea o Ucrainăindependentă în afara statului Sovietic, sau măcar o provincie ucraineană – incluzînd Galiţia şi Bucovina de nord – ca un teritoriu al coroanei austriece.[153] Susţinîndu-şi cauza cu argumentul că

Peoples, pp. 440-441 şi Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* p. 78.

153 Vezi Sherman David Spector, *Rumania at the Peace Conference: A Study of the Diplomacy of loan I. C. Brătianu* (Bookman, New York, 1962), pp. 25-26; John S. Reshetar, Jr.,

„România apără Europa împotriva bolşevismului", Brătianu a reuşit să dobîndească întreaga Bucovină pentru România.[154] Mişcarea naţională românească din Bucovina şi-a dat concursul la obţinerea acestui succes diplomatic.

Intelectualii naţionalişti români începuseră să se întîlnească în mici Cercuri conspirative la sfîrşitul verii şi în toamna anului 1918. Mai tîrziu, ei îşi aminteau farmecul şi aura mistică a activităţilor lor secrete.[155] La 22 octombrie 1918, organul de propagandă românească *Glasul Bucovinei* şi-a făcut apariţia. Editorialul său semnala că echipa redacţională – *glasiştii* – nu voiau să devină încă un partid printre altele, ci să strîngă rîndurile partidelor care îi reprezentau pe etnicii români. Numai printr-o asemenea solidaritate puteau românii să-şi dobîndească suveranitatea în teritoriile ancestrale şi să-şi asigure posibilitatea de a-şi hotărî soarta alături de românii din Transilvania şi Ungaria, într-un cadru panromânesc.[156] *Glasiştii* tindeau astfel să modifice tradiţia pluralistă „austriacă" a Bucovinei, cerîndu-le românilor să se unească în numele ideii româneşti şi să-şi îngroape diferenţele politice.[157]

The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study în Nationalism (Princeton University Press, Princeton, N. J., 1982), pp. 181, 212-213; Anna Cienciala şi Titus Komamicki, *From Versailles to Locarno: Keys to Polish Foreign Policy, 1919-1925* (University Press of Kansas, Lawrence, 1984), p. 153; John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918* (Norton, New York, 1971), pp. 154, 168, 171; „Texts of the Ukraine Peace", în *The Inquiry Handbooks,* vol. 19 (1918; reed. Wilmington, Del., Scholarly Resources, [1974]), p. 141.

154 Spector, *Rumania,* pp. 316, 140-141.

155 Ion I. Nistor, ed., *Amintiri răzleţe din timpul Unirii* (Glasul Bucovinei, Cernăuţi, 1938).

156 Maximilian Hacman, „Primul sfat pentru unire la doctorul I. Bodea", în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* pp. 157-158.

157 Faptul că această idee reprezenta o despărţire revoluţionară de politica mai flexibilă practicată sub guvernarea habsburgică este arătat de dezbaterile ce au avut loc între *glasişti* cu ocazia elaborării editorialului. Unii dintre membri' fondatori, temîndu-se de o ruptură totală cu Imperiul

La 17 octombrie 1918 se formase la Viena un Consiliu Naţional Român ca răspuns la manifestul imperial care chema la federalizarea Austriei pe baza tuturor naţionalităţilor constitutive. Cu ocazia ultimei audienţe imperiale, la 18 octombrie, preşedintele consiliului i-a spus monarhului că românii vor vota chiar şi împotriva unei monarhii reformate. în timpul ultimei sesiuni a parlamentului austriac, parlamentarii români au chemat la emanciparea şi autodeterminarea românilor din Austro-Ungaria.[158] La 27 octombrie, o Adunare Constituantă a românilor din Bucovina s-a strîns la Cernăuţi şi a votat pentru „unirea Bucovinei integrale cu celelalte ţări româneşti într-un stat naţional independent”[159]. Adunarea a ales un Consiliu Naţional format din cincizeci de membri şi condus de lancu Flondor, moşier român membru al Partidului Naţional.[160]

Românii nu erau singurii care revendicau Bucovina. Aidoma celor mai multe naţionalităţi ale Austro-

---

aus- tro-ungar, voiau să coboare ţelul autodeterminării „în cadrul românismului ca întreg”. Pînă la urmă, rezoluţia a reflectat tendinţa către ireversibilitate exprimată de Puşcariu în răspunsul său ironic adresat prudenţilor: „Domnilor, noi am plecat cu trenul fulger spre o ţintă de la care nu ne vom mai abate. D-voastră aţi scos capul pe fereastră ca să vedeţi pe unde trecem şi vîntul v-a luat pălăria. Acum vreţi să trageţi frîna de alarmă, pentru ca de dragul pălăriei să oprim trenul ? Să creadă lumea că locomotiva noastră are un defect? Mai bine coborîţi binişor la prima staţie, întoarceţi-vă şi lăsaţi-ne pe noi să trecem înainte!”, Sextil Puşcariu, „Cum a luat fiinţă Glasul Bucovinei : Pagini de ziar”, în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 336.

158 Cuvîntările lor au fost bine primite, cu excepţia liderului ucrainean Mikola Vasîlko, care a cerut nordul Bucovinei pentru ucraineni. Kann şi David, *Peoples,* pp. 180-182.

159 Dimitrie Marmeliuc, „în preajma unirii: file de carnet”, în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 209. Aşa cum o indică numele, Adunarea nu cuprindea delegaţi ucraineni şi evrei. Ciuciura, „Romanian Views”, p. 112.

160 Radu Sbiera, „Clipe de mare înfrigurare şi de aleasă înălţare”, în Nis- tor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 382 şi Hitchins, „Die Rumänen”, p. 625.

Ungariei, ucrainenii doreau să obţină independenţa după prăbuşirea imperiului. Spre deosebire de alte grupuri însă, ei n-au constituit o mişcare iredentistă în perioada dinaintea războiului şi nici nu se bucurau de protecţia vreuneia din puterile victorioase. Noul stat al Ucrainei orientale, în confederaţie cu Rusia revoluţionară, complica şi mai mult lucrurile, astfel încît ucrainenii occidentali se resemnau să dobîndească drepturi naţionale substanţiale în cadrul statului austriac. Aşa se face că statul ucrainean occidental care şi-a proclamat independenţa la 19 octombrie 1918 la Lvov a hotărît să rămînă „mit Anschluss an Österreich”[161]. Ca şi Rada Naţională Ucraineană de la Lvov, Comitetul Naţional Ucrainean pentru Bucovina, creat la 25 octombrie, revendica nordul Bucovinei, unde ucrainenii erau superiori numeric românilor.[162]

Nu s-a realizat nici un compromis în disputa ucraineano-română din Bucovina, în parte fiindcă negociatorul român, Aurel Onciul, fost membru al parlamentului de la Viena, nu mai reprezenta un curent semnificativ al opiniei publice româneşti şi nici nu avea acreditările unui delegat ales sau numit.[163] Conflictul a

161 Adică statul ucrainean occidental intenţiona să rămînă parte a Austriei. Lucru care, evident, i-a nemulţumit pe anumiţi ucraineni. Nistor, *Problema ucraineană,* pp. 206, 245 şi Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* p. 111.

162 Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* app. 2, p. 156 şi app. 4, pp. 159-160; Kann şi David, *Peoples,* p. 446 şi Ion Nistor, *Românii fi rutenii în Bucovina* (Ediţiunea Academiei Române, Bucureşti, 1915), p. 158. Iniţial, ucrainenii au revendicat şi capitala Bucovinei, dar la 6 noiembrie, în negocierile cu Aurel Onciul, au acceptat un condominiu ucraineano-român asupra Cernăuţiului. De fapt, problema principală a capitalei şi a altor două oraşe disputate ale Bucovinei, Şiret şi Storojineţ, era aceea că, deşi aveau hinterlanduri predominant ucrainene, populaţia urbană dominantă nu era nici ucraineană, nici românească, ci evreiască. Nowosiwski, *Bukovinians Ukrainians,* pp. 110, 118, 119.

163 Nistor, *Problema ucraineană,* p. 212; *idem, Union,* pp. 19-21 şi Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* p. 120.

fost solu-

 ţionat pe cale militară – în favoarea pretenţiilor româneşti –, soluţie aprobată mai tîrziu de Conferinţa de Pace de la Paris. La început însă, între 6 şi 11 noiembrie, unităţile militare ucrainene au înregistrat victorii.[164] Situaţia a determinat Consiliul Naţional Român să cheme trupe din România, intervenţie în urma căreia puterea Consiliului a fost restabilită.[165]

La Congresul General din 28 noiembrie, delegaţii români, germani şi polonezi au votat în unanimitate pentru unirea Bucovinei cu România.[166] Au lipsit însă de la luarea acestei importante hotărîri vocile comunităţilor organizate ale ucrainenilor şi evreilor care s-au abţinut să participe.[167] Vorbitorul care a deschis congresul a salutat mai întîi armata română, apoi pe românii din Basarabia, Transilvania şi Ungaria, apoi pe „conducătorii neamului românesc din Bucovina" şi abia la urmă celelalte minorităţi aflate în sală.[168] Fireşte că nu s-a adresat Consiliului Naţional Ucrainean şi nici reprezentanţilor evreimii, care boicotau congresul.[169] Lipsa reprezentativităţii etnice substanţiale la Congresul General nu prevestea nimic bun pentru pacea socială din Bucovina românească.

După unirea cu România, lupta dintre români, ucraineni şi evrei a continuat. Un conflict legat de această luptă a izbucnit între românii naţionalişti care se opuneau tradiţiei austriece de colaborare etnică şi conaţionalii lor mai maleabili. Într-un articol din 10

---

164 Potrivit unui observator, în toamna anului 1918 se aflau în districtul Cernăuţi trei regimente ale Arhiducelui Wilhelm. Vezi Petre Popescu, „Amintiri din viaţă în jurul zilei de unire, anul 1918 ziua 28 noiembrie", în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 310.

165 Nistor, Problema ucraineană, pp. 209-214; *idem, Union,* pp. 22-24 şi *idem, Bessarabia and Bukowina,* p. 41.

166 Nistor, *Problema ucraineană,* p. 214.

167 Cei treisprezece ucraineni prezenţi la Congres „nu reprezentau vreun grup sau vreo organizaţie ucraineană". Vezi Nistor, *Union,* pp. 32-34 şi Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* p. 130.

168 Nistor, *Union,* p. 35.

169 Grigore Nandriş, „Zile trăite în Bucovina", în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 256.

decembrie 1918, Ion Nistor, istoric român din Bucovina care se refugiase la Bucureşti şi în Basarabia în timpul războiului, alăturîndu-se luptei pentru România Mare, critica ceea ce numea cu dispreţ „bucovinism” şi „homo bucovinensis”, o specie de renegaţi români crescută „în leagănul politic al fostu-

lui regim austriac”[170]. Condamnarea rostită de Nistor la adresa acestor români, pe care-i considera trădători, şi la adresa străinilor din Bucovina exprima o adîncă repulsie:

> Austriecii au căutat în chip şi fel de a şterge urmele trecutului şi a înnăduşi conştiinţa naţională la populaţia băştinaşă. în năzuinţa aceasta, fostul regim a găsit sprijin şi la concetăţenii noştri de altă limbă şi lege, care [...] aveau un vădit interes de a sprijini o doctrină care tinde să şteargă deosebirea între străini şi băştinaşi. Cum unii dintre aceştia n-aveau patrie, iar alţii o aveau în altă parte, ei începură să propovăduiască doctrina „bu- covinismului” (Bukowinaerthum) aşa de favorită guvernului din Viena şi celui din Cernăuţi. Conform principiilor acestei doctrine, toate neamurile din Bucovina, în special Românii, trebuiau să se desfacă de convingerile lor naţionale, să rupă orice legătură cu conaţionalii de peste hotare, să-şi abandoneze limba şi să uite de datinile şi obiceiurile lor strămoşeşti pentru a se contopi cu celelalte neamuri şi într-o specie exotică bucovineană, cu limba de conversaţie germană.[171]

Nistor şi ceilalţi naţionalişti luptau împotriva spiritului de colaborare şi de moderaţie etnică al Bucovinei fiindcă acesta reprezenta moştenirea austriacă a compromisului. în locul acestei moşteniri ei voiau să pună naţionalismul românesc integral.

Piramida şcolii

La data unirii Bucovinei cu România, stratificarea societăţii bucovinene se reflecta în sistemul de învăţămînt al provinciei. Românii şi ucrainenii formau împreună majoritatea în raport cu totalul populaţiei, dar reprezentau o minoritate în rîndul populaţiei urbane şi

170 Ion Nistor, „Homo bucovinensis”, în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 285.

171 *Ihid.*

al elitei. Prezenţa lor în şcolile provinciei urma acelaşi model: formau majoritatea în şcolile primare şi minoritatea în şcolile secundare (în cea mai mare parte urbane), unde predominau elevii evrei şi germani, ca urmare a poziţiei lor demografice de elite urbane.[172] în 1910, de pildă, liceele din Bucovina erau urmate de 5 682 băieţi, din care 3 196, sau 56,2%, vorbeau germana ca limbă maternă. Dintre aceştia, 2 295, sau 71,8%, erau evrei. în aceste şcoli învăţau 2 100 de băieţi a căror limbă maternă era româna sau ucraineana, reprezentînd doar 37% din elevii de liceu.[173]

în perioada interbelică autorităţile române au depus eforturi pentru a opri ceea ce socoteau a fi un proces de „rutenizare" în zonele rurale ale districtelor din nord; pentru aceasta românilor li s-a atribuit mai mult din baza orizontală a piramidei educaţionale pe care o împărţeau cu ucrainenii. Alte acţiuni politice au încercat să modifice pe verticală piramida educaţională tradiţională, reducînd numărul de evrei ce urmau să primească instrucţie secundară şi superioară şi făcînd astfel loc unui număr sporit de români în vederea dobîndirii instrucţiei necesare pentru a pătrunde în elita naţională aflată în curs de expansiune. Din punct de vedere instituţional acest *Kulturkampf* s-a desfăşurat în două direcţii – şcolile primare rurale şi şcolile secundare urbane. Şcolile primare rurale se aflau în districtele nordice, în mare parte ucrainene: Cernăuţi, Sadagura, Coţmani, Şiret, Storojineţ, Stă- neşti, Văşcăuţi, Putila, Vijniţa, Zastavna.[174] în şcolile secundare urbane predominau elevii germani şi germanizaţi, în majoritate evrei. Disputele etnice şi regionale din şcoli au atins apogeul la mijlocul anilor '20.

---

172 Privitor la tendinţa evreilor spre educaţie în Bucovina, vezi McCagg, *Habsburg Jews,* p. 172.

173 Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission, *Statistik der Unterrichtsanstalten în den în Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909/1910,* vol. 7, part. 3 (K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Viena, 1913), pp. 65-66, 84-85.

174 Nistor, *Românii şi rutenii,* p. 158.

Şcolile Bucovinei înainte de primul război mondial. Cînd Bucovina a fost anexată de Austria în 1775, existau în întreaga provincie şase şcoli urbane: una grecească, una latinească, cîteva şcoli pe lîngă mînăstiri şi un număr „considerabil" de şcoli rurale.[175] în primul deceniu al guvernării austriece s-au adăugat cîteva şcoli germane, numărul total al şcolilor ajungînd la treizeci şi două, din care şase erau pur româneşti. Un declin în învăţămîntul provinciei a început după unirea Bucovinei cu Galiţia. Acest act a
avut drept urmare subordonarea administrativă faţă de oraşul Lemberg – capitala Galiţiei-Bucovinei – în 1786. De aici înainte caracterul provincial al Bucovinei s-a accentuat datorită statutului său de *Kreis* al Galiţiei; oamenii priveau Bucovina nu doar ca pe una dintre cele mai îndepărtate zone ale imperiului, ci ca pe una mai înapoiată chiar decît Galiţia, renumită pentru înapoierea sa. Pierderea autonomiei a condus la ruinarea instituţiilor, birourile guvernamentale mutîndu-se la Lemberg. Numărul şcolilor a scăzut la paisprezece, doar trei dintre ele fiind româneşti.[176] în 1816 administraţia şcolilor a trecut la Consistoriul Roma- no-Catolic din Lemberg, iar limba polonă şi-a extins influenţa în Bucovina prin intermediul profesorilor catolici polonezi trimişi să predea în şcolile bucovinene. Pînă în 1850, Consistoriul din Lemberg a deschis doar optsprezece şcoli, din care doar zece erau destinate copiilor români. Nici una dintre acestea însă nu avea ca limbă de predare română.[177] între alte motive, această situaţie explică lipsa, în Bucovina, a unei clase de preoţi şi învăţători cu conştiinţă naţională asemănătoare celei din

175 Onisifor Ghibu, „Şcoala românească în anul 1912", *I Anuar pedagogic (1913)* (Sibiu, 1912 [sic]), p. 225 şi Morariu, *Bucovina,* p. 27.

176 Ghibu, „Şcoala românească", p. 225 şi Morariu, *Bucovina,* p. 51.

177 Ministerul Instrucţiunii, *Lege pentru învăţămîntul primar al statului şi învătămîntul normal-primar,* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1925), p. 11

Transilvania în secolul al XlX-lea. Puţini români popularizau în Bucovina „sentimentul unui drept naţional”[178].

în timpul Revoluţiei de la 1848 populaţia românească a exprimat revendicări educaţionale alături de revendicări privind autonomia politică şi participarea la guvernare.[179] în 1850 şcolile din Bucovina au revenit sub jurisdicţia Mitropoliei Ortodoxe din Cernăuţi. S-au construit numeroase şcoli şi s-au scris manuale.[180] Deşi învăţământul românesc a devenit mai accesibil, continuau să nu existe şcoli pur româneşti.[181] Scurta reanexare a Bucovinei la Galiţia învecinată în 1860 a coincis cu introducerea unei legislaţii

178 Nicolae lorga, *Histoire des Roumains de Bucovine à partir de l’annexion autrichienne, 1775-1914* (Jassy, 1917), p. 71.

179[31] *Ibid.,* p. 83 ; Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice româneşti,* (Ion Dumitru Verlag, München, 1987), p. 226 şi „Bucovina”, în Great Britain, Foreign Office, Historical Section, *Peace Handhooks* (HMSO, Londra, 1920), p. 16.

180 Ministerul Instrucţiunii, *Lege,* p. 11.

181 *Ibid.,* p. 12 şi Morariu, *Bucovina,* p. 53. .

 a învăţământului mai liberale în toată Austria. Cu toate acestea, românii au privit în mare măsură această liberalizare drept una menită să ofere neromânilor un avantaj asupra lor, care pierduseră deja pe tărîm politic prin reanexarea la Galiţia şi pe tărîm demografic prin imigrarea ucrainenilor. Ucrainenii au beneficiat într-adevăr de „un sistem de învăţămînt ucrainean bine organizat”[182], dar, în urma legislaţiei, şi comunitatea românească s-a ales cu cîteva şcoli confesionale. Pe aceeaşi linie cu aceste schimbări, şcoala de învăţători din Cernăuţi, de limbă germană, s-a scindat în 1909 în trei direcţii lingvistice pentru a-i primi pe români şi pe ucraineni. în 1912, 717 (aproape 40%) din cei 1 801 învăţători din Bucovina erau români. Dintre ei, 646 deţineau posturi în şcoli româneşti.[183]

Prima şcoală secundară din Bucovina a fost un gimnaziu german deschis în 1809.[184] în următorii o sută de ani s-au deschis de asemenea patru şcoli secundare „româneşti”, dar acestea erau în realitate şcoli bilingve, în care germana era mai importantă decît româna şi în care doar jumătate dintre elevi erau etnici români, sau mai puţin. De pildă, în 1910 la *Realschule* ortodoxă din Cernăuţi doar 69 de elevi din 694 erau români, iar 280 erau evrei.[185] în 1912 nici una din cele cincisprezece şcoli secundare din Bucovina nu avea drept unică limbă de predare română. în patru licee existau secţii româneşti, dar şi aici o parte dintre materii se predau în germană. Lipsa unei şcoli secundare pur româneşti i-a descurajat pesemne pe români să mai urmeze şcoli.[186] Şcolile secundare s-au înmulţit cu rapiditate în ultima parte a secolului al XIX-lea în Bucovina, în parte fiindcă reprezentau o miză în rivalitatea etnico-politică. De

182 Subtelny, *Ukraine,* p. 334.

183 Ghibu, „Şcoala românească”, p. 225.

184 Morariu, *Bucovina,* p. 56.

185 Statistischen Zentralkommission, *Statistik der Unterrichtsanstalten,* pp. 84-85 şi Onisifor Ghibu, „Naţionalizarea învăţământului românesc în Bucovina”, / *Anuar pedagogic* (1913), p. 62.

186 Ghibu, „Naţionalizarea”, pp. 61-62.

exemplu, a fost deschisă o școală secundară ucraineană în oraşul Vijniţa, din nord, deoarece comunitatea polonează din Galiţia învecinată n-o acceptase în provincia ei.[187]

187 Morariu, *Bucovina,* pp. 57-60.

în general, ucrainenii nu s-au bucurat de un sistem de în va ţămînt solid la nici un nivel pînă către 1860, cînd situaţia s .1 ameliorat considerabil. La izbucnirea primului război mondial Bucovina avea 202 şcoli primare ucrainene[188], două gimnazii ucrainene, două gimnazii germano-ucrainene şi un gimnaziu germano-româno-ucrainean.[189] Fireşte, în perioada interbelica, liderii ucraineni s-au referit cu precădere la realizările lor şi la „nivelul înfloritor al dezvoltării lor" din timpul guvernării austriece.[190]

De asemenea, evreii bucovineni îşi priveau cu bucurie succc sele din perioada guvernării austriece, inclusiv în domeniul edu caţiei. Deşi se refereau mai ales la şcolile secundare, ei priveau cu aceeaşi mîndrie marele număr de copii evrei din şcolile primare ale provinciei.[191] în anumite centre urbane – Cernăuţi, Suceava, Rădăuţi, Sadagura, Storojineţ, Vijniţa—, unde evreii alcătuiau majoritatea populaţiei, copiii evrei reprezentau majoritatea absolută în şcolile primare.[192]

La începutul secolului XX, populaţia şcolilor primare din provincie reflecta situaţia demografică generală; la nivelul şcolilor secundare, statisticile şcolare reflectau demografia urbană din Bucovina. Românii şi ucrainenii erau aici subreprezentaţi în raport cu ponderea lor în ansamblul populaţiei, în vreme ce elevii germani şi, mai semnificativ, cei evrei din şcolile secundare depăşeau proporţia lor în ansamblul populaţiei. Această repartiţie era agravată în universităţi, unde proporţia de evrei a fluctuat de la 24% în 1886, la 48,8% în 1896, 41,5% în

188 Aşadar, mai multe decît cele 179 de şcoli româneşti. Ghibu, „Şcoala românească", p. 225.

189 Bihl, „Die Ruthenen", p. 574.

190 Vezi „Plainte", QD 62/185 şi *passim,* 11 iulie 1927.

191 Cifra citată în „Memoriu asupra raporturilor pedagogice ale evreilor din Bucovina" este de 10 927, ceva mai mică decît cea a lui Ghibu, 11 324. Vezi Central Archives for the History of the Jewish People, Ierusalim (în continuare CA), RM 134, f.d. şi Ghibu, „Naţionalizarea", p. 61.

192 CA/RM 134, f.d.

1906 şi 38,5% în 1914.[193] Stratificarea educaţională poate fi reprezentată ca o piramidă aşezată pe o bază populaţională mixtă, alcătuită în special

193 Sternberg, „Zur Geschichte”, pp. 34, 46. în 1906, 53% din studenţii de la drept erau evrei. Potrivit lui Sternberg, mulţi profesori evrei predau la Universitatea din Cernăuţi.

din ucraineni şi români; pe măsura îngustării sale către vîrf, evreii şi germanii ocupă din ce în ce mai multe din locurile tot mai puţine rămase.

Naţionalizarea şcolilor primare

După 1918, naţionaliştii români au vrut să contracareze puternica acţiune de „rutenizare" căreia îi atribuiau marele număr de ucraineni din Bucovina. Românii acuzau şcolile că au funcţionat ca instrumente ale politicii de „slavizare" ale vechiului regim, purtată de „propagandişti fervenţi ai slavismului din Galiţia".[194] Soluţia lor era un viguros program de românizare care cuprindea creşterea numărului total de şcoli şi a proporţiei şcolilor româneşti. Pe ansamblu, numărul şcolilor primare româneşti a crescut de la 179 în 1912 la 257 în 1919-1920 şi la 319 în 1922—1923. în acelaşi timp, numărul şcolilor primare ucrainene a scăzut de la 202 în 1912 la 157 în 1919-1920 şi 155 în 1922-1923.[195] Şcolile româneşti s-au dezvoltat pe seama şcolilor altor grupuri etnice din Bucovina, cu colaborarea autorităţilor locale româneşti.[196] în zona rurală a Cernăuţilor, în ciuda lipsei de material didactic şi de biblioteci, numărul şcolilor româneşti a crescut între 1918 şi 1922 tot atît de abrupt pe cît a scăzut numărul şcolilor ucrainene şi germane (tabelul 6). Schimbări similare au avut loc în ţinutul nord-vestic al Văşcăuţilor între 1918 şi 1922. Aici numărul total de şcoli a crescut foarte

194 Succesul acestui necontenit proces părea evident Ministerului Instrucţiunii după „rutenizarea" unor zone ce fuseseră pur româneşti, adiacente Vechiului Regat. AA IX/ Varia 5, 22 noiembrie 1922.

195 Ghibu, „Naţionalizarea", p. 225 şi *Lege pentru învăţămîntul primar,* p. 12. în 1912, pe lîngă cele 179 de şcoli româneşti, 26 de şcoli aveau secţii româneşti şi pe lîngă cele 202 şcoli ucrainene, 8 şcoli aveau secţii ucrainene. Potrivit surselor ucrainene, înainte de război existau în Bucovina 216 sau 218 şcoli ucrainene. *Ukraine: A Concise Enciclopaedia,* voi. 2, p. 358 şi QD 62/184, 11 iulie 1927.

196 AA IX/ Varia 5, 22 noiembrie 1922 şi Varia 10, 20 decembrie 1922.

puţin, de la 36 la 37, dar raportul între şcolile ucrainene şi cele româneşti s-a schimbat în chip hotărîtor. Pe de o parte, numărul şcolilor româneşti a trecut de la 0 în 1918 la 17 în 1922. Pe de altă parte, din 29 de şcoli ucrainene în funcţiune în 1918, doar

Tabelul 6. Capacitatea şcolilor primare din judeţul Cernăuţi, după limba de predare, 1918 şi 1922

	1918		1922	
	• Nr. şcoli	Nr. clase	Nr. şcoli	Nr. clase
Română	20	59	38	138
Ucrainean	35	109	17	55
Germană	7	31	2	7.
Poloneză	1	2	2	6

Sursa '. AA IX/ Varia 5, 22 noiembrie 1922.

13 mai existau în 1922. Cele cîteva şcoli poloneze şi germano-evreieşti din ţinutul Văşcăuţi au fost lăsate neatinse.[197]

Românizarea s-a dovedit însă a nu fi un proces lin şi uniform şi nici o rezolvare reală a problemei ucrainene privită din perspectivă românească. De pildă, în 1923 judeţul Hotin din vecinătatea Basarabiei, cu o populaţie majoritar ucraineană, avea 65 de şcoli româneşti şi doar patru ucrainene. După ce raportează asupra numărului mare de şcoli româneşti din această regiune majoritar ucraineană, autorităţile militare care inspectau şcolile primare din judeţ în 1923 remarcau că totuşi „rezultatul [...] nu este cel aşteptat", dat fiind că un mare număr de învăţători şi preoţi sînt încă ucraineni. Mai îngrijorătoare era situaţia din ţinuturile Coţmani, Zastavna şi Vijniţa, care aveau 16, 23 şi respectiv 28 de şcoli ucrainene şi nici una românească. Aceste ţinuturi se aflau în apropiere de graniţa Bucovinei cu Galiţia ucraineană propriu-zisă. Oficialităţile române avertizau că, dacă nu se iau măsuri drastice, şcolile româneşti din întreaga zonă aveau să fie acaparate de mişcarea iredentistă ucraineană.[198]

Declaraţiile ucrainene de la sfîrşitul anilor '20 arată că eforturile româneşti de a reduce drastic numărul şcolilor ucrainene şi al altor instituţii culturale a fost încununat de succes. în pofida angajamentelor internaţionale de a respecta drepturile neromânilor de a

197 *Ibid.,* / Varia 10, 20 decembrie 1922.
198 AA IX/Varia 10, 11 septembrie 1923.

învăţa în propria limbă, România a ocolit Tratatul de Protecţie a Minorităţilor declarînd că ucrainenii erau români rutenizaţi care trebuiau readuşi la adevărata lor identitate românească. Pe

 lîngă faptul că, pînă în 1927, toate şcolile publice ucrainene au fost transformate în şcoli româneşti, iar şcolilor particulare li s-a retras acreditarea, autorităţile române au desfiinţat şi societăţi culturale şi naţionale precum Hîtalnia Ruskoi Besidî şi cluburile Sih. Cererile ucrainenilor de reintroducere a linjbii ucrainene ca limbă de predare au fost în repetate rînduri respinse, ucraineana dispărînd din şcoală chiar şi ca limbă de studiu.[199]

Măsurile au dat naştere la insatisfacţii în rîndul ucrainenilor, fără să calmeze cu adevărat temerile românilor. Ucrainenii s-au simţit, fireşte, privaţi de drepturile lor lingvistice; ca urmare pesemne a interzicerii limbii ucrainene chiar şi în învăţămîntul religios, pînă şi populaţia vîrstnică, mai pasivă, a adoptat atitudini politice.[200] Suprimarea limbii şi a şcolilor ucrainene intră într-un cadru mai larg de reducere a libertăţilor, care cuprinde delimitarea arbitrară a regiunilor administrative şi interdicţia de a folosi limba ucraineană în primării, tribunale şi comerţ. O ordonanţă din primăvara anului 1927 cerea, de pildă, ca toate reclamele, afişele, programele de cinema, teatru şi concert să fie publicate fie în româneşte, fie în ambele limbi.[201]

Din punctul de vedere al românilor însă, echilibrul

199QD 62/187-192, 11 iulie 1927; MIC/1926/324/9, 28 iulie 1926; MIC/1929/87/22-23, "28 mai 1929; Subtelny, *Ukraine,* p. 447; şi *Ukraine: A Concise Enciclopedia,* voi. 1, p. 857.

200 În 1924, Dr. Dutczak s-a plîns la Liga Naţiunilor că pentru prima oară din 1595 uniţii ucraineni din Cernăuţi au fost nevoiţi să se folosească de cărţi româneşti şi de limba română. QD/61/49-53, 28 decembrie 1924. Guvernul român a răspuns că uniţii ucraineni primeau texte din Galiţia şi refuzau să le înainteze spre inspectare Ministerului Instrucţiunii. QD 61/55-58, f.d. în 1927, locuitorii ucraineni din Zamostea au înaintat o plîngere cerîndu-i ministrului educaţiei să binevoiască să permită măcar predarea religiei în limba lor maternă, astfel încît copiii lor să poată înţelege cu adevărat religia, părinţii ştiind o singură limbă. MIC 1929/87/27, 30 septembrie 1927.

201 QD 62/187, 11 iulie 1927.

lingvistic din Bucovina de nord n-a trecut destul de repede şi destul de decisiv de la ucraineană la română. Cu toate că, pe hîrtie, şcolile erau masiv românizate, mulţi învăţători nici nu ştiau să vorbească noua limbă de predare.[202] La mijlocul anilor ’30 metodele de mînă

202 Inspecţii în ţinutul Vijniţa în anii ’20 au arătat că puţini învăţători ştiau româneşte, chiar atunci cînd întregul sistem de învăţămînt era pe cale de a fi complet românizat. AA IX/ Varia 6, 30 noiembrie 1922 şi MIC/1925/124/237-241. Raport pentru 1923-1924.

forte utilizate în nordul Bucovinei nu produseseră, evident, românizarea. O inspecţie desfăşurată în împrejurimile Cernăuţilor în 1934 a prezentat rapoarte privitoare la „manifestări bolnăvicioase şi primejdioase statului [care] au încercat să macine şcoala şi învăţământul românesc”[203]. Raportul cita statistici „alarmante” despre învăţătorii neromâni: din 339 de învăţători din judeţul Storojineţ, 110 aparţineau minorităţilor naţionale, iar aproape jumătate dintre ei „abia dacă ştiau româneşte”. în judeţul Cernăuţi, unde 180 de învăţători dintr-un total de 508 aparţineau minorităţilor naţionale, 105 nu ştiau româneşte. Deşi învăţătorii aflaţi în culpă au fost obligaţi să dea un examen de limbă română, pentru autorităţile române însăşi necesitatea unui asemenea examen reprezenta un eşec, căci cei ce trebuiau testaţi predau de ani de zile, sabotînd educaţia patriotică a elevilor lor prin necunoaşterea limbii de stat.[204]

în pofida acestor semne descurajatoare, mulţi români erau convinşi că, deşi elitele erau primejdioase, masa ucrainenilor era inofensivă. Oficialităţile şcolare înclinau să facă deosebirea între oamenii obişnuiţi – „cei buni” – şi intelectualii – „cei răi”. O declaraţie făcută în 1926 de directorul Liceului nr. 4 din Cernăuţi exemplifică această perspectivă care, în felul ei, reflectă rolul important al preoţilor şi al altor membri ai intelectualităţii în deşteptarea naţională a ucrainenilor din estul Galiţiei[205]:

> Populaţia îşi dă seama de acest moment şi doreşte să înveţe româneşte. Dar intelectualii ruteni, în special cei de confesiune greco-catolică veniţi în cea mai mare parte din Galiţia pe timpul lui Coco Vasilco şi Stocki, nu voiesc să se acomodeze noii alcătuiri a statului român, întreţin o vie agitaţie nu numai prin satele de peste Prut, dar şi dincoace de Prut şi fac sforţări să menţină situaţia nedreaptă şi nefirească

203 AA XV/ Varia 5, 20 decembrie 1934.
204 *Ibid.*
205 Vezi Subtelny, *Ukraine,* pp. 238-240, 335.

de dinainte de război, creată de şcoala austriacă şi guvernanţii austriaci, adversari pronunţaţi ai românilor.[206]

Alte oficialităţi din învăţământ exprimau puncte de vedere similare. Ei pretindeau că localnicii ucraineni ar fi sprijinit măsurile româneşti de naţionalizare dacă n-ar fi fost cei cîţiva intelectuali recalcitranţi, şi recomandau cu tărie înlocuirea învăţătorilor şi preoţilor ucraineni cu învăţători şi preoţi români.[207]

---

206 MIC/1926/324/9, 28 iulie 1926. Smal-Stotsky era originar din Galiţia, a studiat la Universitatea din Cernăuţi, iar din 1885 a devenit profesor de ucraineană aici. Făcea parte din „afluxul de intelectuali galiţieni" din Bucovina care au atîrnat greu în procesul construirii naţiunii ucrainene. Vasilco era un proprietar de pămînt local. (Vezi Subtelny, *Ukraine,* p. 334.) Ambii erau lideri ai mişcării ucrainene începînd din anii '80 ai secolului trecut, iar la cumpăna veacurilor erau politicieni în adevăratul înţeles al cuvîntu- lui. Nowosiwski, *Bukovinian Ukrainians,* pp. 69—80.

207 Un inspector raporta în 1923 că „populaţia rurală de limbă ruteană, în cea mai mare parte, nu participă aproape deloc la mişcările politice ucrainene, ci se consideră ca fiind de naţionalitate română". MIC/1923/568/54. în ţinutul Văşcăuţi, în 1923 un alt inspector şcolarii acuza pe intelectualii subversivi ucraineni de paralizarea acţiunilor româneşti, de problemele ivite în românizarea tuturor şcolilor minorităţilor şi de influenţa pe care o exercitau asupra vederilor populaţiei privind tratatele de pace şi legitimitatea instituţiilor româneşti. Din perspectiva românilor, ucrainenii păreau să conducă aici un bloc mai larg de minorităţi naţionale: „Preoţi, învăţători, funcţionari de toate categoriile, ba chiar şi jandarmi sînt de naţionalitate ucraineană, germană, evreiască etc. în toate relaţiile de serviciu se folosesc de limba ucraineană şi aşa nu se impune populaţiei necesitatea cunoaşterii limbii române." Inspectorul recomanda ca preoţii, învăţătorii şi funcţionarii minoritari să fie înlocuiţi cu etnici români, sau măcar ca învăţătorii minoritari dubioşi din punct de vedere politic să fie înlocuiţi cu învăţători români. Aceştia ar trebui să primească un substanţial spor de salariu, căci cheltuielile lor erau cu 30% mai mari decît cele ale omologilor lor ucraineni din zona ucraineană. Inspectorul era încrezător că, o dată „înlăturaţi aceşti intelectuali, s-ar progresa cu paşi uriaşi pe terenul culturii româneşti şi al românizării populaţiei". AA IX/Varia 10,

Autorităţile române se temeau că, dat fiind numărul mare de ucraineni, o mînă de „agitatori" iredentişti ar putea isca o mişcare de masă. Eforturile de represiune culturală trebuie privite în acest context. Tonul belicos al acestor rapoarte oglindeşte starea de asediu ce domnea în nordul Bucovinei între 1918 şi 1928. Autorităţile s-au folosit de legea marţială pentru a impune măsuri şi mai arbitrare, care n-au intimidat totuşi cu desăvîrşire populaţia ucraineană: la ridicarea stării de asediu, cluburile culturale şi agitaţia naţională au prins din nou viaţă cu repeziciune. În societăţi precum Hîtalnia Ruskoi Besidî, ei discutau strategii de reintro- • ducere a limbii lor în şcoli. Grupul în cauză a cerut de asemenea retragerea slujbaşilor civili români din regiunile ucrainene şi punea săptămînal în scenă spectacole de teatru frecventate de mulţi ţărani ucraineni. în 1929, grupurile ucrainene au organizat un boicot al şcolilor. Acesta urma să fie continuat pînă la reintroducerea limbii ucrainene, dar liderii mişcării au fost deferiţi justiţiei.[208]

La mijlocul anilor '30 au apărut noi rapoarte privind subversiunea ucraineană. Un director de şcoală care lucrase opt ani în ţinutul Văşcăuţi raporta că majoritatea covîrşitoare a învăţătorilor de acolo tot nu ştiu româneşte şi „lucrează făţiş împotriva intereselor noastre de stat". El îi acuza pe „preoţii, primarii, învăţătorii pensionari [care] menţin conştiinţa ucraineană a populaţiei rutenizate", estimînd că o pătrime pînă la o jumătate din copiii de vîrstă şcolară din ţinutul Văşcăuţi nu au frecventat şcolile de stat românizate, ci. şcoli ucrainene clandestine.[209] Alte rapoarte din aceeaşi perioadă merg în aceeaşi direcţie, sugerînd că românilor din Bucovina le mergea mai rău la mijlocul anilor '30 decît înaintea primului război mondial, ba chiar că unii învăţători şi copii fuseseră rutenizaţi recent datorită militantismului preoţilor şi învăţătorilor minoritari şi indiferenţei oficialităţilor. Unul dintre rapoarte punea această situaţie pe seama supralicitării

20 decembrie 1922.

208 MIC/1929/87/22-23, 28 mai 1929.

209 AA XV/Varia 5, 20 aprilie 1934.

populaţiei minoritare de către partidele politice – o punere sub acuzare a democraţiei imperfecte, demagogice a României. Autorul recomanda o eliminare imediată a preoţilor şi învăţătorilor ucraineni care „sînt cei mai înverşunaţi adversari a tot ce este românesc”[210].

Deşi au existat preocupări paralele cu privire la şcolile primare germane şi la populaţia germană, autorităţile române îşi făceau mult mai puţine griji în această privinţă, atît datorită faptului că populaţia germană era considerabil mai puţin numeroasă şi mai restrînsă ca răspîndire geografică, cît şi faptului că din noiembrie 1918 comunitatea germană îşi exprimase fidelitatea faţă de noul regim. La Gura-Humorului – cîndva „citadela germanilor în sudul Bucovinei” – româna a fost introdusă ca limbă de predare în şcoli în 1923. Copiii germani puteau încă să-şi studieze limba maternă patru-cinci ore pe săptămînă cu profesori germani. Deşi inspectorii credeau că germanii „s-au împăcat” cu noua situaţie[211], germanii nu erau complet mulţumiţi

210 AA XV/Varia 5, 20 decembrie 1934.
211 AA IX/Varia 10, 27 decembrie 1923.

 de locul lor în noua orînduire a lucrurilor. Preferau şi ei şcoli separate, „numai pentru copii germani", „cu direcţie germană", cu predare în germană de către profesori germani.[212] Aceste cereri erau totuşi subiect de negociere şi nu iscau temeri de conflicte ¡rezolvabile.

Naţionalizarea şcolilor secundare

Naţionalizarea şcolilor secundare din Bucovina i-a ridicat pe români împotriva evreilor germanizaţi de la oraş mai mult decît împotriva altor minorităţi, fiindcă evreii (şi cultura germană) dominau zonele urbane în care se aflau concentrate şcolile secundare, în 1912, trei din cele 15 şcoli secundare de stat ale Bucovinei se aflau la Cernăuţi, capitala politică şi culturală a provinciei. La Liceul nr. 1 limba de predare era germana, majoritatea elevilor fiind evrei. Liceul nr. 2 avea ca bază de predare limba germană cu clase bilingve ucrainene-germane, iar Liceul nr. 3 avea clase bilingve româno-germane.[213]

În 1918 noua administraţie românească a Bucovinei a divizat cele trei şcoli superioare din Cernăuţi după naţionalităţi, în cinci licee.[214] în 1922 Liceul românesc nr. 1, „Aron Pumnul", avea 15 clase şi 359 elevi[215]; Liceul german nr. 2 avea 9 clase şi 238 elevi; Liceul evreiesc nr. 3 avea 28 de clase şi 1 054 elevi; Liceul ucrainean nr. 4 avea 13 clase şi 650 elevi; iar Liceul polonez nr. 5 avea 7 clase şi 166 elevi.[216] Mai existau încă o *Realschule* ortodoxă cu 12 clase şi 260 de elevi (în anul trei de studiu în clase paralele se preda în germană); o *Realschule* de stat cu 11 clase; şi un Liceu

212MIC/1927/4/30-31, 5 decembrie 1926.

213 MIC/1923/568/21, 22, f.d.

214 *Ibid.*

215 AA IX/Varia 5, 7 august 1922. Liceul „Aron Pumnul" a fost numit după celebrul profesor transilvănean din secolul al XlX-lea care s-a refugiat în Bucovina după Revoluţia de la 1848 contribuind la formarea micii elite cu conştiinţă naţională românească din Bucovina.

216 *¡bid.,* şi MIC/1923/568/54, f.d. Potrivit lui Benno Straucher, liceul evreiesc a fost întemeiat în 1919 cu 31 de clase. în 1923-1924 numărul de elevi scăzuse de la 1 054 în 1922 la mai puţin de 900 şi 23 de clase. Vezi CA/RM/6, 8 august 1925.

ortodox de fete cu două secţii – română şi ucraineană – cu 16 clase. Alte licee de băieţi existau în Suceava, Şiret, Coţmani şi Vijniţa. Licee de fete

existau la Rădăuţi şi Suceava, iar la Cernăuţi şi Rădăuţi existau în plus licee municipale de fete.[217]

Două perspective asupra problemei evreieşti. Cu prilejul unui turneu prin liceele din Cernăuţi în 1922, inspectorul şcolilor secundare din Bucovina a fost frapat de dimensiunea liceului evreiesc. în vreme ce, înainte de război, şcoala funcţionase doar ca o secţie a liceului de stat german, ea devenise autonomă în 1918 „graţie unui larg spirit de libertate din partea conducătorilor români bucovineni"[218]. Mai mult, liceul era imens în comparaţie cu toate celelalte din regiune; inspectorul îşi exprima îndoiala că vreunul din liceele din întreaga ţară avea 28 de clase şi un buget de 170 000 lei. în raportul său către Ministerul Instrucţiunii Publice el propunea atît reducerea numărului de elevi cît şi a bugetului.[219] Populaţia evreiască a Cemăuţiului nu avea doar un liceu mult mai mare decît ale celorlalte grupuri etnice din oraş şi din întreaga provincie, tinerii evrei dominau ca număr în Liceul Real nr. 2, în care din 449 elevi înregistraţi în 1928, 305 erau evrei. Din cei 144 elevi rămaşi, doar 28 erau români ortodocşi sau ucraineni, lucru pe care autorităţile îl puneau pe seama spaţiului de cazare insuficient. Pentru toate liceele din Cernăuţi exista un singur spaţiu de cazare particular.[220] Lipsa spaţiului de cazare îi afecta fireşte pe copiii din mediul rural, respectiv pe români şi pe ucrai-. neni. Şi dacă autorităţile române puteau fi indiferente faţă de şansele ucrainenilor, erau în schimb preocupate de soarta românilor.

Pentru mulţi români din Bucovina, predominarea evreilor în liceele urbane, şi mai ales în cele ale capitalei de provincie, reprezentau o sfidare la adresa mîndriei

217 AA IX/Varia 5, 7 august 1922 şi Victor Morariu, „Unirea la Suceava", în Nistor, ed., *Amintiri răzleţe,* p. 243.

218 AA IX/Varia 5, 7 august 1922.

219 *Ibid.* El sugera ca cheltuielile suplimentare să cadă în sarcina comitetelor şcolare locale, după exemplul din Vechiul Regat, unde acest tip de descentralizare financiară se dovedise foarte eficient.

220 AA IX/Varia 17, [f.d.], 1928.

naţionale şi a ţelurilor naţionaliste. Pentru comunitatea evreiască însă, eforturile de subminare a poziţiei sale antebelice erau clar antisemite. Evreii îşi aminteau cu drag de situaţia lor antebelică, cînd se aflau „în cea mai frumoasă floare”[221]. Acest *stătu quo ante* dorit era acum subminat.

221 CA/RM 134, f.d. [1928],

 în vreme ce înainte evreii avuseseră acces liber la toate şcolile austriece, acum ei erau ghetoizaţi în şcoli evreieşti care, la rîndul lor, erau românizate şi reduse. Liderii comunităţii se plîngeau de hărţuiala şi persecuţiile la care erau supuşi elevii, profesorii şi oficialităţile şcolare aparţinînd comunităţii. La mijlocul deceniului al treilea comunitatea evreiască din Cernăuţi era revoltată de asemenea de măsurile antisemite din alte domenii. Plîngerile sale mergeau de la discriminarea slujbaşilor evrei la problema evreilor *Heimatslose,* rămaşi fără statut ca urmare a aplicării intenţionat greşite a legilor postbelice.[222] Totuşi, majoritatea plîngerilor priveau învăţămîntul.

Unul dintre parlamentarii evrei din Bucovina, Benno Straucher, în corespondenţa cu primul ministru Ion Brătianu şi cu Wilhelm Filderman, liderul comunităţii evreieşti de la Bucureşti, formula acuzaţia că administratorii evrei din şcolile primare erau daţi afară sau retrogradaţi la rangul de învăţători. Sträucher susţinea că şcolile primare din Cernăuţi – oraş în care evreii reprezentau pînă la 50% din populaţie şi plăteau 90% din taxe – erau „curăţate" de învăţătorii evrei prin pensionări şi suspendări. Schimbări similare se petreceau şi în şcolile secundare. Evreii erau de obicei înlocuiţi cu neevrei – în genere români, dar şi germani şi ucraineni –, însă evrei tineri erau de asemenea angajaţi peste capul comunităţii pentru a-i înlocuit pe profesorii de religie aleşi de comunitate şi de care aceasta era mulţumită. în plus, statul refuza sprijinul financiar normal pentru reconstrucţia şcolilor evreieşti şi a altor clădiri publice.[223]

Povestea Liceului evreiesc nr. 3 din Cernăuţi exemplifică în mod impresionant pierderea puterii instituţionale care a afectat comunitatea evreiască din

222 CA/RM/6, 8 august 1925. Privitor la succesiunea de tratate, decrete şi legi care au afectat cetăţenia evreilor în România interbelică, vezi Joshua Starr, „Jewish Citizenship în Rumania", *Jewish Social Studies,* 3 (ianuarie 1941), pp. 64-68. Evreii din Bucovina erau cel mai afectaţi de noua legislaţie, aplicată diferit în fiecare provincie.

223 CA/RM/6, 8 august 1925.

Bucovina. Şcoala fusese înfiinţată în 1919 prin decret regal. După principiul liceelor naţionale, elevii evrei din toate şcolile din Cernăuţi au fost nevoiţi să se transfere în noul liceu, alcătuind un corp de 1 300 elevi în 31 de clase.[224] Evreii bucovineni au privit în primul rînd această segregare a

224 *Ibid,* şi CA/RM/134, f.d. [1928],

liceelor după naţionalităţi ca o separare a copiilor lor de germanii bucovineni.[225] înainte, evreii şi germanii dominaseră împreună liceele din oraş; învăţământul liceal fusese, virtualmente prin definiţie, un învăţământ german, îmbibat totodată de cultură germană. Autorităţile române sperau să-i rupă pe evrei de identitatea lor germană/austriacă şi să le dea o orientare românească, instituind o perioadă de tranziţie de zece ani, după care întreg învăţământul urma să se desfăşoare în română sau ebraică. Totodată, urmau să fie predate atît materii româneşti cît şi ebraice.[226]

Capacitatea liceelor evreieşti a suferit reduceri succesive: de la 1 300 de elevi şi 31 de clase în 1919, la 28 de clase şi 1 054 elevi în 1922 şi la peste 800 de elevi şi 23 de clase în 1923—1924.[227] în 1924—1925, pentru acelaşi număr de elevi au fost alocate 20 de clase, iar în 1925—1926 erau 17 clase pentru 534 elevi. în şase ani deci, numărul elevilor şi al claselor se redusese la aproximativ jumătate. Semnificaţia alarmantă a acestei tendinţe n-a scăpat comunităţii evreieşti, datorită mai ales faptului că majoritatea elevilor de liceu din Cernăuţi erau concentraţi într-o singură instituţie. în ciuda protestelor liderilor locali ai comunităţii, tinerii evrei erau progresiv eliminaţi din sistemul de învăţământ din Cernăuţi. Reducerea s-a înfăptuit în mare parte prin deturnarea elevilor evrei către şcolile particulare, al căror număr a crescut spectaculos după unirea Bucovinei cu România.[228]

Aşa cum arată tabelul 7, tinerii evrei erau principalii clienţi ai instituţiilor de învăţământ secundar particular, atît înainte cît şi după primul război mondial. Deşi procentele indică o scădere a frecvenţei evreilor în şcolile particulare, contextul este diferit ca urmare a

225 CA/RM/134, f.d.

226 *Ibid.* în 1928, profesorii de la Liceul nr. 3 abia dacă vorbeau româneşte, iar unii dintre ei îşi desfăşurau orele în germană. Vezi AA VI/Varia 17^ f.d. [1928],

227 AA/IX/Varia 5, 7 august 1922.

228 Board of Education, *Draft of Act concerning Private Teaching* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1927), pp. 69-70.

importantei creşteri a sistemului de învăţământ particular. în 1913 frecventau şcolile particulare 363 de elevi, din care 300 evrei. în 1923-1924, şcolile secundare particulare se dezvoltaseră cuprinzînd 1 953 elevi în total, din care 1 522 erau evrei. Unii evrei tineri, precum înzestratul Wolf Goldmann din *Memoriile unui antisemit* ale lui Gregor von Rezzori, au plecat să studieze

Tabelul 7. Elevi în şcolile particulare după etnie în Bucovina, 1913 şi 1923-1924

	Evrei	Germani	Români	Ucraineni	Polonezi	Total
1913	300	28	24	4	3	359
%	83,6	7,8	6,7	1,1	0,8	100
1923-1924	1522	251	31	140	9	1953
%	77,9	12,8	1,6	.7,2	0,5	100

Sursa: Board of Education, *Draft of Act concerning Private Teaching,* pp. 69-70.

în liceele vieneze, ca să scape de românizarea din Bucovina[229], dar majoritatea s-au refugiat în reţeaua locală de şcoli particulare din cauza sistemului învăţământului public naţionalizat. Asta nu înseamnă că liceele particulare evreieşti ar fi fost un refugiu sigur. Membrilor comunităţii evreieşti li se părea că şi aceste şcoli suferă un „adevărat martiriu", datorită „relei-voinţe şi persecuţiilor" exercitate de autorităţi. Apărătorii cauzei evreieşti acuzau comisiile de examen de „atitudine vădit antisemită" – în anumite cazuri ele trîntiseră trei sferturi din candidaţii evrei – şi de nedreapta închidere şi retragere a acreditării liceelor particulare evreieşti.[230]

Anumite măsuri educaţionale îi constrîngeau îndeosebi pe profesorii evrei. Concentrarea învăţământului secundar de stat pentru evrei în Liceul nr. 3 din Cernăuţi s-a soldat cu transferul multor

229 „Skushno", în Gregor von Rezzori, *Memoirs of an Anti-Semite: A Novel în Five Stories* (Viking, New York, 1981 ; trad. rom. Kriterion, Bucuresti, 1994).

230 CA/RM/6, 8 august 1925 $i Alliance Israélite Universelle, Paris, Archives Roumanie (în continuare AIU), III/B/52, 5 mai 1927.

profesori evrei din alte părţi ale Bucovinei la această şcoală.[231] Incepînd însă din 1921-1922, o dată cu reducerile progresive de la acest liceu, o parte a personalului a fost repartizat la diferite şcoli din oraş, alţii fiind disponibilizaţi sau mutaţi „în cele mai îndepărtate colţuri ale regatului", în Transilvania şi în alte părţi.[232] Mulţi au fost trimişi în zone totalmente româneşti în vederea cufundării lor totale în limba de stat. Aceştia din urmă au protestat vehement împotriva dezrădăcinării din căminele lor, din mediul familial şi din relaţiile strînse pe care le aveau cu comunitatea evreiască puternică încă din Bucovina. Unii au preferat să rămînă şi să-şi schimbe profesia, susţinînd că condiţiile de trai şi de locuit făceau o asemenea „transferare [...] egală cu un dezastru economic"[233]. Profesorii mutaţi erau trimişi uneori în zone locuite numai de neevrei, unde nu-şi puteau practica nici religia şi nici beneficia de sprijinul comunităţii în caz de dificultate.[234] Sporind nedreptatea, unii profesori evrei care făcuseră efortul să înveţe româneşte şi să treacă examenul s-au văzut uneori înlocuiţi de profesori neevrei.[235]

Elevii de la liceul evreiesc trebuiau să plătească taxe de şcolarizare mult mai ridicate decît colegii lor neevrei.[236] Împingînd nedreptatea mai departe, clădirea care adăpostise Liceul nr. 3 a fost preluată de un conservator nou, liceului evreiesc dîndu-i-se „două clădiri mici" unde era necesar ca orele să se desfăşoare atît dimineaţa cît şi după-amiaza. Părinţii evrei au fost obligaţi să verse o taxă suplimentară pentru acoperirea fondurilor necesare construirii unei noi clădiri; şi nu înţelegeau de ce între toate naţionalităţile ei fuseseră

231 CA/RM/134, f.d.

232[1114] *Ibid.*

233 CA/RM/6, 8 august 1925.

234 *Ihid.*

235 *Ihid.*

236 Elevii evrei plăteau o taxă anuală de 1 000 de Iei pentru ciclul inferior de liceu şi de 1 600 lei pentru ciclul superior, faţă de 300 şi 500 lei plătiţi la alte licee. CA/RM/6, 8 august 1925.

cei aleşi să suporte această cheltuială. Dr. Sträucher a protestat împotriva acestor nedreptăţi, ca şi împotriva încă uneia: copiii evrei de la şcolile de stat erau obligaţi să scrie sîmbăta – sabatul evreiesc –, în pofida garanţiilor date de România minorităţilor naţionale şi religioase că le vor fi respectate toate drepturile religioase, culturale şi lingvistice.[237]

Alte plîngeri aveau în vedere nedreptăţi asemănătoare. Profesorii evrei s-au văzut treptat excluşi din şcolile din Cernăuţi, iar slujbaşii civili evrei, în care nu se mai punea încredere, şi-au pierdut treptat posturile din administraţia publică. Nu numai părinţii elevilor evrei au trebuit să plătească pentru construirea şcolii evreieşti, ci comunitatea s-a văzut lipsită de partea cuvenită din taxele plătite, destinată refacerii caselor de rugăciune deteriorate în timpul războiului. Comunitatea şi-a pierdut de asemenea dreptul de a-şi supune membrii la plata unor taxe. Nu numai că elevii evrei erau judecaţi cu nedreaptă asprime de comisiile de examinare, dar totodată studenţii evrei au devenit ţinta atacurilor antisemite. Toate acestea indicau faptul că epoca în care evreii se bucuraseră de drepturi egale şi de privilegii sociale luase sfîrşit.

în lupta lor pentru redobîndirea statutului anterior, evreii bucovineni au invocat loialitatea lor faţă de statul român, referin- du-se la constituţia ţării care promitea un tratament egal aplicat tuturor cetăţenilor săi. De exemplu, în discursul pronunţat în Parlament în noiembrie 1924, Sträucher declara că „Bucovina este tratată acum în mai multe privinţe ca un copil vitreg, deşi Bucovina cu populaţie civilizată, patriotică şi ascultătoare, recunoscătoare şi plină de sentimente, formează astăzi o parte integrantă a României Mari şi de aceea populaţia noastră fără deosebire are dreptul ca să fie tratată în toate privinţele pe picior de egalitate cu populaţia din vechiul regat”[238].

Evreii bucovineni au făcut însă apel şi la sentimentele regionale ale altor grupuri etnice şi sociale din Bucovina. în acelaşi discurs, Sträucher se referea la

237 *Ihid.*

238 CA/RM/134, 28 şi 29 noiembrie 1924.

declinul Cernăuţiului de la statutul său anterior de capitală, deţinut sub stăpînirea austriacă: „Oraşul înfloritor Cernăuţi, cu populaţia foarte patriotică şi leală, civilizată şi chibzuită, a pierdut funcţiunea şi poziţiunea de o capitală, a suferit diferite pagube economice, morale şi politice, cu un cuvînt [...] pierde zilnic însemnătatea."[239] Partea principală a discursului lui Sträucher avansa revendicări specifice evreilor bucovineni, dar nemulţumirile regionale alcătuiau un subtext. Situaţia de copil vitreg, din prezent, fusese precedată de vremuri mai fericite pentru Bucovina, iar evreii fuseseră beneficiarii acestui trecut mai favorabil de autonomie. Soarta mai bună a Bucovinei în genere, ca provincie austriacă, apărea în argumentaţia lui Sträucher ca un corolar al prosperităţii evreilor şi al înfloririi şcolilor lor.

Multe din problemele ridicate de evreii bucovineni la mijlocul anilor '20 aveau două aspecte. Măsuri pe care aceştia le interpretau drept punitiv antisemite au putut fi adoptate nu atît împotriva evreilor cît în favoarea românilor, deşi efectul negativ, uneori brutal, al acestora asupra evreilor nu poate fi tăgăduit. Românizarea sistemului de învăţămînt din Bucovina era profundă, ea transgresa Tratatul privitor la protecţia minorităţilor din 1919 şi afecta toate grupurile etnice afară de români, aşa cum am văzut în cazul ucrainenilor, ba chiar şi pe românii a căror loialitate faţă de centru putea fi pusă la îndoială.

Strategiile vizînd construirea naţiunii şi a statului erau înfăptuite printr-o politică educaţională precum aceea care a determinat transferul profesorilor din Bucovina în Vechiul Regat. în 1921 Secretarul General al Învăţămîntului din Cernăuţi notifica Ministerului Instrucţiunii de la Bucureşti cele două grupuri al căror transfer în Vechiul Regat era prioritar: (1) profesorii ruteni, a căror agitaţie politică îi făcuse „imposibili" în posturile lor din Bucovina şi (2) profesorii deveniri „supranumerari" prin românizarea şcolilor şi care, fiind stabili pe post, nu puteau fi demişi în mod legal.[240] în

239 *Ibid.*

240 MIC/1921/275/227, 9 martie 1921.

vreme ce „rutenii" erau expres identificaţi ca un grup periculos a cărui transplantare era de dorit, despre evrei nu se spunea aşa ceva. Este probabil însă că în cea de a doua categorie intrau cu precădere evrei, căci profesorii evrei deveniseră „supranumerari" prin românizarea şcolilor în care predau. Logic vorbind, cea de a doua categorie nu putea cuprinde nici români, nici ucraineni, ci trebuia să fie alcătuită din profesori germani, evrei şi polonezi, din fiecare cîţiva pesemne. Etnia grupului „supranumerar" n-a fost pesemne menţionată tocmai datorită eterogenităţii sale. în consecinţă, aşa cum susţineau liderii comunităţii evreieşti, evreii erau afectaţi negativ de politica de transfer. S-ar putea chiar să fi fost mai afectaţi decît toate celelalte grupuri datorită preponderenţei lor numerice. Există într-adevăr o coincidenţă izbitoare între formularea oficială a problemei şi protestele evreieşti înaintate la mijlocul anilor '20. Neobişnuitul termen „supranumerari" a fost folosit şi de Sträucher în corespondenţa şi în discursurile sale din anii '20, cu referire la pretextul pentru care erau demişi sau transferaţi profesorii evrei.[241] Esenţialul este că, spre deosebire de ucraineni, evreii nu erau numiţi, iar oficialităţile Secretariatului pentru Învăţămînt îi puteau foarte bine considera o parte a unei categorii generale de profesori legaţi de vechea rînduială, categorie devenită inutilă în urma românizării.

După transferarea profesorilor în Vechiul Regat, ministerul a vrut să-i ţină pe loc cît mai mult timp cu putinţă, susţinînd că era „în interesul cauzei" ca neromânii să-şi desfăşoare activitatea cît mai mult timp posibil într-un mediu exclusiv românesc.[242] Cererile de transfer înapoi în Bucovina erau adesea respinse cu curtoazie pe aşa-zisul motiv că nu sînt locuri libere.[243] Corespondenţa ministerială privitoare la cererile de transfer dezvăluie adevăratele motive ale acestor refuzuri. Un inspector şcolar, de pildă, scria către Direcţia Generală a Învăţămîntului în 1922: „Avînd în

241 Vezi CA/RM/6, 8 august 1925.
242 MIC/1922/285/64, f.d.
243 MIC/1922/285/60-66, f.d.

vedere că în judeţul nostru avem un număr însemnat de învăţători neromâni supranumerari şi fiind judeţul nostru un judeţ eteroglot în care un neromân n-are posibilitatea să deprindă limba română, nu ne putem pronunţa pentru transferarea petiţionarului în judeţul nostru [Cernăuţi]."[244]

Printr-o excepţie care confirmă regula, s-a aprobat o cerere de transfer tinerei profesoare Maria Isar, românca dintr-o familie de răzeşi aflată printre „stîlpii românismului" din ţinutul Văşcăuţi. Ea fusese numită la o şcoală din judeţul Buzău din Vechiul Regat. A argumentat cu convingere că în Bucovina natală îşi va îndeplini „zeloasă" datoria de profesoară, trăind potrivit cu descendenţa ei patriotică şi redeşteptîndu-i pe cei ce fuseseră „înstrăinaţi de limba şi obiceiurile strămoşeşti", „fraţii mei care au fost rutenizaţi". Rămînerea în Buzău, scria Maria Isar, ar reprezenta pentru ea „a turna apă în fîntîna plină"[245]. Ministerul i-a aprobat cererea.

Corespondenţa şi rapoartele oficiale din anii '20 din Bucovina trădează neliniştea privitoare la capacitatea şi loialitatea tuturor profesorilor aproape, indiferent de etnie, uneori chiar şi a românilor.[246] în documentele referitoare la rezistenţa profesorilor faţă de învăţarea limbii române şi faţă de examenele de limbă, is-

244 MIC/1922/285/61, f.d.

245 MIC/1922/285/81-82, septembrie 1922, f.d.

246 Organizaţia Tineretului învăţătoresc din România lupta împotriva „primejdiei de înstrăinare" din Bucovina în anii '30, referindu-se în mod expres la Asociaţia Regională a Profesorilor Bucovineni ai cărei lideri, spuneau ei, „dintr-un spirit îngust de regionalism şi din meschine interese materiale s-au solidarizat cu fraţii lor dintotdeauna, minoritarii [...]. Protestele minoritarilor au fost numaidecît însuşite de către conducătorii asociaţiei *regionaliste,* jigniţi în grozava lor demnitate naţională fiindcă au fost luaţi din scurt să-şi dovedească *românismul".* Şi aici raportorul subliniază atît regionalismul românilor cît şi pe al minoritarilor din Bucovina, astfel încît e greu de ştiut despre a cui „demnitate naţională" vorbeşte, cea a minoritarilor sau cea a re- gionaliştilor români. AA IX/Varia 6, 20 februarie 1935.

torie şi geografie românească[247], evreii nu par să fi reprezentat unicul obiect al preocupărilor. Şi nici nu erau singurii care protestau. Biserica romano-catolică, de pildă, nu era de acord cu autoritatea unică a Ministerului Instrucţiunii Publice.[248] Preşedintele Societăţii Creştine Germane din Bucovina susţinea că examenele de competenţă cerute de noul regim ar trebui limitate la examenul de limbă, altfel pedagogii neromâni „sînt păgubiţi din punctul de vedere al stării lor cetăţeneşti, precum şi al garanţiei de profesiunea lor faţă de cei români de la care nu se cere nici o probă de cunoştinţe speciale la fel”[249].

Nici liceele ucrainene, poloneze sau germane n-au scăpat de măsurile de românizare impuse şcolilor superioare evreieşti. În 1923, Liceul ucrainean din Cernăuţi a adoptat româna ca limbă de predare şi de atunci înainte ucraineana a putut fi studiată doar ca limbă la alegere.[250] Deşi trei ani mai tîrziu directorul liceului amintea că măsurile de românizare n-au creat tulburări, de fapt procesul a fost însoţit de cîteva incidente antiromâneşti în 1923.[251] „Tendinţe subversive şi antipatriotice” au reapărut în 1924 şi 1925 cînd elevii ucraineni s-au constituit în societăţi iredentiste şi au

247 AA IX/Varia 6, 30 noiembrie 1922; MIC/1924/408/56, 16 august 1923; M1C/1924/408/75, 2 septembrie 1923; MIC/1923/464/76, 2 iunie 1923; MIC/1924/4O8/53-55, 2 septembrie 1923.

248 MIC/1924/408/56, 16 august 1923 şi MIC/1924/408/75, 2 septembrie 1923.

249 MIC/1923/464/76, 2 iunie 1923.

250 MIC/1923/568/53, f.d. şi MIC/D26/324/9, 28 iulie 1926.

251 MIC/1926/324/9, 28 iuiie 1926. în 1923 inspectorul general pentru regiunea Cernăuţi credea că această schimbare va fi acceptată cu uşurinţă de majoritatea părinţilor „sătui de politica stearpă şi antipatriotică a unor mici cercuri de intelectuali ucraineni aduşi de austrieci din Galiţia”; el raporta însă cîteva „incidente triste” petrecute la Liceul nr. 4 şi soldate cu distrugerea simbolurilor regale ale României – arborele încoronării şi proclamaţia regelui către şcoli. MIC/1923/568/54, f.d.

distrus pomii încoronării.[252]

Liceul polonez din Cernăuţi a supravieţuit şi el doar cîţiva ani. El fusese promis populaţiei poloneze din Bucovina în 1918 în schimbul acordului pentru unirea cu România.[253] Interesele

252 MIC/1925/417/111, 10 aprilie 1925.

253 în Bucovina erau aproximativ 30 000 de polonezi în 1922, din care circa jumătate trăiau în Cernăuţi. Ei alcătuiau o minoritate importantă a capitalei de provincie ce număra, în 1910, 87 128 locuitori. *Ibid.* şi Statistischen Zentralkommission, *Bewegung der Bevölkerung,* vol. 8, part. I, p. 11.

 românilor şi polonezilor erau convergente şi se opuneau creării unui stat ucrainean vestic în estul Galiţiei şi în nordul Bucovinei. Mai tîrziu, oficialităţile române au ajuns la concluzia că liceul fusese o concesie nenecesară, susţinînd că şi fără el „polonii s-ar fi găsit alături de noi, din resentimente faţă de ucraineni”[254]. în 1922-1923 nesigura frontieră din zonă se stabilizase, înlăturînd pretenţiile teritoriale ucrainene. Relaţiile dintre Polonia şi România au rămas cordiale, ambele state concentrîndu-şi atenţia în interior, asupra gravelor probleme naţionale.

Deşi n-a fost niciodată privit cu suspiciunea cu care au fost privite liceele evreieşti şi ucrainene, Liceul polonez a suferit şi el restricţii potrivit codului naţionalist românesc. La o serbare şcolară din 1922, atunci cînd elevii şi studenţii polonezi au arborat simboluri şi steaguri poloneze şi au realizat un tablou vivant al apoteozei Poloniei, Direcţia Învăţămîntului Public a fost şocată de ceea ce a numit „incidente inadmisibile din punct de vedere patriotic”. Episodul a căpătat o semnificaţie suplimentară datorită participării la spectacol a consulului polonez; diplomatul a fost acuzat de angajare în agitaţia naţionalistă.[255] Deşi nu existau dispute teritoriale între Polonia şi România şi, cu toate că minoritatea poloneză era una neglijabilă prin dimensiuni, asemenea naţionalisme concurente nu puteau sta alături în România de la începutul deceniului al treilea. Cînd, o dată cu consolidarea guvernării româneşti în Bucovina, a dispărut necesitatea colaborării poloneze, Liceul polonez n-a mai fost tolerat în Cernăuţi. în 1923, elevii săi au fost încadraţi la Liceul românesc nr. I[256].

Alte dovezi arată, de asemenea, că tratamentul aplicat evreilor din Bucovina făcea parte dintr-un model mai larg de suprimare naţională. în 1923 preşedintele comisiei de examinare a profesorilor secundari aparţinînd minorităţilor raporta o situaţie mai degrabă

254 MIC/1923/568/21, f.d.
255 *Ihid.*
256 MIC/1923/568/54, f.d.

optimistă a stării învăţământului bucovinean. (în acel an, 142 de candidaţi, din totalul de 167, au trecut examenele.) Preşedintele considera rezultatul „destul de satisfăcător", atribu- indu-l sistemului de transferări ale profesorilor neromâni în zone româneşti.[257] El dorea ca sistemul să fie continuat, specificînd că

257primar, secundar şi profesional aparţinînd minorităţii ucrainene fuseseră transferaţi din Bucovina „la capătul României". Petruşevici – care era preşedintele Republicii Naţionale Ucrainene de Vest – nu considera Bucovina o parte propriu-zisă a României. în concepţia sa, „România" trebuie să se fi referit la Vechiul Regat. QD 62/193, 11 iulie 1927.

profesorii ruteni şi evrei care fuseseră trimişi în alte părţi ale ţării învăţaseră foarte bine româneşte: de fapt, unii dintre ei erau pe cale de a fi numiţi din nou în posturi în Bucovina, dată fiind ameliorarea cunoştinţelor lor şi atitudinea loială faţă de stat.[258] Alţi inspectori erau desigur mai puţin optimişti cu privire la românizarea cadrelor didactice din Bucovina, dar dezaprobarea lor se răsfrîngea egal asupra tuturor grupurilor etnice. Mulţi dintre profesorii români chiar nu ştiau bine româneşte şi şederea în Vechiul Regat le putea fi de folos.[259] Evreii şi ucrainenii erau totuşi trataţi la fel – pozitiv, trebuie spus – în raportul din 1923. Reproşurile cele mai severe ale autorului mergeau către romano-catolici. El îi condamna pe profesorii catolici de religie – foarte probabil germani şi polonezi – pentru încercarea de a evita examenele de limba română, de istorie şi de geografie. După ce menţionează toate minorităţile etnice şi religioase importante din Bucovina
— ucraineni, evrei şi catolici – el conchide:

> Profesorii din regiunea XIV, crescuţi aproape toţi în supunere faţă de statul austriac, au început a-şi da seama că statul român este de o durabilitate pe care nu o poate răsturna nimeni. Au început a se împăca cu ideea de stat român şi se pleacă în faţa autorităţii acestui stat cu atît mai mult cu cît sînt mai hotărîte măsurile pe care le ia guvernul pentru a apăra faţă de orice cetăţean prestigiul acestui stat şi a-i aduce fiecăruia aminte că are obligaţii faţă de stat de la care nu se poate sustrage.[260]

Acest pasaj din concluzii nu se mai ocupă de nici un grup etnic sau religios. Accentul cade aici pe moştenirea austriacă a Bucovinei, care îşi lăsase pecetea pe „aproape toţi" profesorii, inclusiv asupra românilor pesemne. în ochii acestui om, statul român
— descris aici ca antiparticularist, democratic şi

258 MIC/1924/408/53-55, 2 septembrie 1923.

259 Vezi AA Vl/Varia 17, f.d. 1928 şi AA XV/Varia 5, 20 aprilie 1934.

260 MIC/1924/408/53-55, 2 septembrie 1923.

centralist – trebuia să se afirme nu atît împotriva grupurilor etnice neromâneşti, cît împotriva regionalismului preluat de Bucovina de la moştenirea

 sa austriacă. Deşi raportul în cauză se referea la eforturile de integrare a diferitelor minorităţi naţionale şi religioase în România Mare, principala sa preocupare nu era problema naţională în sine. Accentul cădea mai degrabă asupra integrării ca atare. Prin urmare, el acorda tot atîta atenţie unificării Bucovinei cu patria mamă ca şi dislocării mentalităţii şi loialităţii austriece din cugetul tuturor cetăţenilor români din Bucovina.

Evreii au reprezentat totuşi grupul etnic cel mai afectat de politica de centralizare, iar integrarea a sporit în anii ’20 din mai multe motive. Fiindcă evreii posedau ceea ce românii doreau mai mult – instrucţie şi statut urban – şi fiindcă ocupau o poziţie de elită în sistemul austriac, detronarea lor era importantă ca simbol al realizărilor româneşti. Antisemitismul a reprezentat astfel un subprodus al eforturilor României de a-şi afirma interesele în fosta provincie austriacă Bucovina. Şi totuşi, chiar dacă a fost doar un subprodus al unei politici de naţionalizare mai generale, antisemitismul era greu de controlat. El avea o mişcare proprie şi acţiona nu numai la nivel de provincie, ci şi pe scena mai largă a României Mari, unde naţionaliştii extremişti organizau o campanie din ce în ce mai eficientă la nivelul întregii ţări. E de înţeles că evreii bucovineni au interpretat încercările de românizare ale provinciei drept antisemitism.

La mijlocul anilor ’20, tensiunile dintre români şi evrei au reapărut în capitala Bucovinei dominată de evrei. Tragicele evenimente petrecute la Cernăuţi în 1926, în care au fost implicaţi atît actori locali cît şi naţionali, au avut loc pe fundalul acestei reveniri pe plan local a disputelor privind învăţămîntul.

Un bacalaureat cu violenţe

Anul 1926 era al doilea an în care avea loc examenul de bacalaureat în România Mare. Examenul, dat pentru ultima oară în 1908, a fost reinstituit în 1925 de Ministerul Instrucţiunii sub Constantin Angelescu, ca răspuns probabil la plîngerile universităţilor străine privind nivelul scăzut de pregătire al studenţilor

români.[261] Dar ministrul privea examenul şi ca pe un mijloc de a stopa sporirea proletariatului intelectual cemîndu-i pe absolvenţii

261 Zsombor de Szasz, *The Minorities în Roumanian Transylvania* (Richard Press, Londra, 1927), p. 271.

de liceu la intrarea în universităţi.[262] Sesiunile de examen aveau loc vara şi la începutul toamnei.[263] Pentru mulţi tineri, bacalaureatul a devenit un obstacol suplimentar pe drumul către învăţământul superior şi carieră.

Taberele politice şi etnice considerau bacalaureatul discriminator potrivit unor criterii diferite. Un articol din săptămînalul Uniunii Studenţilor Independenţi afirma că circa 80% dintre examinaţi au căzut la bacalaureatul din 1925 şi formula acuzaţia că examenul a fost corupt şi a avut distorsiuni de clasă. „Examenul de bacalaureat apare astfel ca un mijloc de selecţie doar pentru săraci, pentru cei porniţi de jos, pentru a-i arunca într-o tot mai mare mizerie, în timp ce fiii bogătaşilor nu sînt supuşi cu aceeaşi severitate unei asemenea cerneri."[264] Alţii priveau bacalaureatul ca fiind utilizat în primul rînd împotriva minorităţilor naţionale şi a noilor provincii. Minorităţii germane nu i-a convenit examenul şi a manifestat pentru suprimarea lui.[265] Minoritatea ucraineană găsea şi ea bacalaureatul nedrept, în vreme ce Romul Boilă, senator român din Transilvania, formula acuzaţia că bacalaureatul încearcă „să taie viitorul existenţelor tinere din provinciile alipite"[266]. Observatori evrei considerau că inechitatea examenului ducea la o cale ocolită de introducere a politicii de *numerus clausus,* altminteri ilegală. Un evreu român din Galaţi caracteriza bacalaureatul, în decembrie 1927, în următorii termeni:

---

262 AA Vl/Varia 5, f.d.

263 Iosif I. Gabrea, *Şcoala românească: structura şi politica ei 1921-1932* (Tip. Bucovina, Bucureşti, f.d.), p. 31.

264 *Viaţa universitară,* 8 octombrie 1925.

265 QD 62/259, 260, 28 martie 1929. Potrivit lui Szasz, *Minorities,* p. 280, * bacalaureatul a fost utilizat ca un „numerus clausus mascat".

266 QD 62/192-193, 11 iulie 1927 şi George Silviu, „Tragedia învăţă- mîntului secundar", *Lupta,* 22 octombrie 1927.

Pentru a-i exclude pe cît posibil pe evrei din universităţi şi pentru a crea un *numerus clausus* virtual, a fost votată aşa-numita Lege a Bacalaureatului. Ea permite guvernului să-i „trîntească" după voie pe candidaţii potenţiali evrei. Examinatorii sînt, potrivit acestei legi, numiţi de ministru, care trimite la şcolile minorităţilor examinatori aleşi cu grijă pentru a asigura eşecul unui număr de candidaţi atît de mare cît să-i fie pe plac partidului antisemit. Această lege şi aceste metode de examinare

au dus în ultimii trei ani la respingerea a 60 pînă la 70% din candidaţii evrei trimişi de şcolile minorităţilor.[267]

Sesiunea bacalaureatului din toamna anului 1926 de la Cernăuţi a provocat protestele minorităţilor şi arestarea a peste douăzeci de tineri evrei.[268] Aceste incidente au provocat la rîndul lor o recrudescenţă a naţionalismului şi uciderea unui tînăr evreu.

La sesiunea de bacalaureat din toamna anului 1926 s-au prezentat la Cernăuţi 182 de candidaţi. Fapt semnificativ, doar 15 dintre ei (8,2%) par să fi fost etnici români; restul de 167 (91,8%) absolviseră liceele german, evreiesc, ucrainean, evreiesc-german sau licee particulare.[269] Nu dispunem de o repartiţie a candidaţilor minoritari după etnie, dar e probabil, dată fiind structura demografică a Cernăuţiului şi forma luată de protestul ce a urmat, că majoritatea erau evrei. Din cei 182 de candidaţi, 142 au trecut proba scrisă, dar numai 60 au trecut şi cea de a doua probă, orală, a examenului – proba cea mai importantă. Două treimi din numărul total al examinaţilor şi 80% din candidaţii evrei au căzut la bacalaureatul din octombrie 1926.[270] Ministerul

267 The Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, *The Jewish Minority în Roumania: Further Correspondence with the Roumanian Government respecting the Grievances of the Jews,* prezentată la Board of Deputies of British Jews and the Council of the Anglo-Jewish Association, aprilie 1928 (Londra, 1928), p. 7. în 1929 examenul a fost „simplificat", proba scrisă a fost scurtată, iar minorităţile puteau susţine proba la materiile ştiinţifice în limba maternă. QD 62/263/4, 3 mai 1029.

268 The Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-jewish Association, *Correspondence with the Roumanian Government respecting the Grievances of the Jews,* ed. a 2-a, prezentată la Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, iunie 1927 (Londra, 1928), p. 41.

269 MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

270 *Ibid,* şi Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, Raportul inspectorului Marinescu către Ministerul Instrucţiunii nu dă repartiţia candidaţilor minoritari după etnie.

Instrucţiunii Publice era aparent convins „că examinatorii au ales întrebările în mod intenţionat cu scopul de a le fi cu neputinţă băieţilor să treacă”[271].

în notele pregătite pentru o sesiune parlamentară, deputatul sionist bucovinean Mayer Ebner comenta atmosfera creată în jurul examenului. Marele număr de candidaţi respinşi, scria el, „a agitat profund şi enorm întreaga populaţie a oraşului Cernăuţi, fără deosebire de confesiune şi naţionalitate. Populaţia nu poate înţelege ca elevi care timp de opt ani au frecventat liceul urmînd studiile cu succes bun, promovînd pînă în clasa a 8-a de liceu, să nu fie declaraţi apţi pentru frecventarea unei universităţi.”[272] Liderul ucrainean Evhen Petruşevici se plîngea şi el de numărul mare de candidaţi ucraineni care picaseră la bacalaureatul din octombrie 1926.[273] Proporţia candidaţilor care au reuşit pe plan naţional la bacalaureat era mult mai mare decît cifra avansată de inspectorul Marinescu – 33% – şi mult mai mare decît

---

Chiar şi Petruşevici susţinea că erau 61 de români şi 29 de ucraineni. Berthold Brandmarker dă o statistică a candidaţilor la bacalaureat de la Liceul „Aron Pumnul”, unde se pare că a izbucnit conflictul din octombrie 1926. Potrivit lui, aici se înscriseseră la bacalaureat 106 elevi, din care 94 erau evrei; 92 dintre ei au picat. Vezi QD 62/193, 11 iulie 1927 şi Berthold Brandmarker, „David Fallik”, în *Geschichte der Juden în der Bukowina,* ed. Hugo Gold, vol. 2 (Olamenu, Tel Aviv, 1962), pp. 174-175.

271 The Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, p. 42.

272 Ebner cita un alt set de cifre: el scria că 213 din totalul de 352 candidaţi căzuseră la bacalaureat. Cifrele sale au inclus poate ambele sesiuni – de vară şi de toamnă – ale bacalaureatului de la Cernăuţi, sau poate erau pur şi simplu incorecte. Deşi numărul său total de candidaţi este mai mare, proporţia celor picaţi e întru cîtva mai mică decît aceea care reiese din cifrele avansate de inspector – 60,5% faţă de 66%. Aşadar, el nu încearcă să exagereze numărul studenţilor picaţi. Utilizez însă cifrele inspectorului oficial. MIC/1926/324/119-120.

273 După el, din 29 de ucraineni, 26 au picat, faţă de 2 din 61 de români. QD/62/193, 11 iulie 1927. Sursa inconsistenţei cifrelor poate fi numărătoarea candidaţilor înscrişi la bacalaureat la diferite licee.

proporţiile de ucraineni şi evrei citate de Petruşevici şi respectiv Brandmarker: în 1926, pe plan naţional 50,2% dintre candidaţi reuşiseră la bacalaureat.[274]

Potrivit anumitor surse, tulburările au început în Cernăuţi înainte de afişarea rezultatelor dezamăgitoare. Lucrul poate fi explicat prin faptul că numeroşi neromâni picaseră la examenul din sesiunea precedentă ca urmare a ceea ce ei considerau a fi o comisie răuvoitoare, iar aceşti candidaţi minoritari anticipau aceeaşi nedreptate şi de data aceasta. în anul precedent, la un liceu din Cernăuţi toţi elevii români trecuseră bacalaureatul, în vreme ce îl trecuseră doar 30% dintre germani şi ucraineni şi 15% dintre evrei.[275]

Potrivit lui Berthold Brandmarker, rezultatele au fost anunţate în seara de 7 octombrie, ultima zi de examen.[276] Chiar dacă rezultatele ar fi fost afişate în ziua următoare, toţi candidaţii sau măcar unii dintre ei erau probabil conştienţi de ceea ce făcuseră în seara de 7 octombrie. Inspectorul general scria în raportul său despre „provocatorii principali: candidaţii respinşi D. Fallik şi B. Schächter", ceea ce înseamnă că rezultatele erau într-adevăr cunoscute.[277] O mulţime căreia i s-au alăturat oamenii ieşiţi din magazine i-a înconjurat pe membrii comisiei de examinare – un grup amestecat alcătuit din profesori bucovineni şi veniţi din Vechiul Regat –, atacîndu-i cu agresivitate în timp ce se duceau să cineze într-un restaurant. Poliţia, care n-a intervenit imediat, a operat în cele din urmă cîteva arestări. Printre cei arestaţi se aflau cinci elevi de la Liceul evreiesc nr. 3, inclusiv David Fallik şi Benno Schächter.[278]

O relatare puţin diferită a evenimentelor spune că protestul era îndreptat în mod expres împotriva

274 Calculat după Ministerul Instrucţiunii, *Proect de lege asupra învăţământului secundar teoretic* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1928), p. 98.

275 The Jewish Telegraphic Agency, 21 octombrie 1926, citat în Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, p. 41.

276 Brandmarker, „David Fallik", p. 175.

277 MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

278 *Ibid.*

examinatorului de istorie Diaconescu, ieşit singur din clădirea liceului. Liderul protestatarilor, David Fallik, s-a apropiat de Diaconescu spontan şi l-a întrebat „De ce aţi făcut asta?" în timpul confruntării mulţimea a început să strige „Jos Diaconescu!" Un grup furios La purtat pe Diaconescu în trăsura sa în jurul oraşului, enervîndu-1. Ca o ironie, el a fost salvat de un poliţist evreu. Fallik şi alţi 23 de oameni au fost arestaţi şi acuzaţi de ultraj împotriva unui funcţionar public aflat în exerciţiul funcţiunii.[279]

Incidentul a produs un val de indignare justificată în rîndul membrilor comisiei de examinare şi al profesorilor locali. în urma investigaţiilor, inspectorul general a conchis: comisia „a lucrat conştiincios şi imparţial" şi „nici o tendinţă sau aluzie de antisemitism nu s-a produs". Comisia găsise că cea mai mare parte a elevilor minoritari erau insuficient pregătiţi, iar toate deciziile de admitere sau respingere au fost unanime.[280] Preşedintele comisiei era profesorul Traian Brăileanu, născut în Bucovina, care preda sociologie la Universitatea din Cernăuţi şi era unul din primii profesori universitari care aderaseră la Legiunea Arhanghelului Mihail după înfiinţarea acesteia în 1927.[281] în raportul său, el scria că comisia constatase „culmea neştiinţei [...] la istoria şi geografia patriei". Inspectorul sublinia de asemenea rezultatele mai bune obţinute de altă comisie de bacalaureat care examinase candidaţi de la liceele din Storojineţ, Briceni şi Doro- hoi; el conchidea că la Cernăuţi, cu frecventele sale întîlniri dansante şi învăţătură superficială, tinerii duceau o viaţă mult mai frivolă.[282]

279 Brandmarker, „David Fallik", p. 175. Raportul Marinescu vorbeşte despre un protest mai larg, dar menţionează şi el mulţimea care l-a urmărit pe Diaconescu. MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

280 MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

281 Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals în the 1930s* (Pergamon, Oxford, 1991; trad. rom. *Ideologia naţionalistă şi „problema evreiască „ în România anilor '30,* Humanitás, Bucureşti, 1995), pp. 70, 162-163.

282 MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

Defaimînd atmosfera coruptă, nesănătoasă, cosmopolită de la Cernăuţi şi pe examinaţii rebeli, inspectorul făcea aluzie la forţele mai largi care se aflau în spatele acestora din urmă. El sugera că „manifestarea tineretului minoritar" nu era un act spontan, ci „rezultatul unei premeditări, prin care se urmăreşte pur şi simplu desfiinţarea bacalaureatului". într-o întîlnire cu inspectorul Marinescu, reprezentanţii minorităţilor[283] spuseseră că bacalaureatul este lipsit de sens şi că, dacă trebuie dat, ar trebui susţinut chiar cu profesorii liceului, nu cu examinatori din afară. El a conchis că „sentimentul public românesc a fost ultragiat; insultaţi şi brutalizaţi au fost profesorii, care n-au altă vină decît aceea de a-şi fi îndeplinit conştiincios datoria"[284]. Indiferent de verdictul tribunalului, inspectorul dorea să obţină satisfacţie pentru şcoli, pentru susţinerea instituţiei bacalaureatului şi a autorităţii profesorilor şi examinatorilor. Tinerii răzvrătiţi au fost pedepsiţi: dreptul lor de a participa la examene în următoarele două sesiuni a fost anulat. Participanţii la răzmeriţă care erau prea tineri pentru bacalaureat au fost exmatriculaţi din şcoală.

Polemicile privitoare la sesiunea de bacalaureat de la Cernăuţi începuseră înainte de 7 octombrie. Chiar înainte de proba scrisă şi de afişarea rezultatelor, Mayer Ebner scrisese în *Ost Jiidische Zeitung* un articol în care condamna numirea profesorului Brăi- leanu ca preşedinte al comisiei de examinare, pe motiv că era

283 Meyer Ebner, Karl Kliiger, Alfred Kohlruss şi Anton von Lukasiewicz.

284 MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

 membru al organizaţiei antisemite de dreapta Liga Apărării Naţional Creştine (LANC). Ebner se ridicase în apărarea drepturilor minorităţilor, dar unii au luat poziţia lui drept o apărare eufemistică a drepturilor „jidanilor". Cu toate acestea, prorocirea lui Ebner că Brăileanu îi va persecuta pe candidaţii de „altă lege" – adică necreştini – ar fi putut avea drept urmare demiterea lui Brăileanu.[285]

Potrivit lui Nicolae Gheorghiu, profesor de geografie în comisia de bacalaureat, evreii acţionaseră şi pe alte căi în pregătirea bacalaureatului din 1926. Mayer Ebner şi un bărbat numit Gemer le oferiseră lui Gheorghiu şi Diaconescu găzduire în casele lor, astfel încît cei doi profesori din Vechiul Regat să nu trebuiască să stea la hotel. Unui număr de patru examinatori li se spusese în chip sugestiv că unii dintre părinţii candidaţilor îşi vor arăta recunoştinţa în schimbul indulgenţei. S-a vorbit de plata în obiecte de artă şi mari sume de bani. în mod semnificativ, încercările de mituire erau îndreptate către membrii comisiei veniţi din afară, care erau temuţi ca nişte „călăi". Pe de altă parte, părinţii evrei la care pare că face referire raportul lui Gheorghiu aveau încredere în profesorii locali cu care simţeau că „s-ar împăca uşor"[286]. De fapt, în timp ce raportul inspectorului Marinescu către minister făcea aluzie la unanimitatea tuturor deciziilor de acordare a examenului şi la acordul singurului profesor evreu din comisie, raportul lui Gheorghiu către Marinescu arată că membrii locali ai comisiei de bacalaureat fuseseră exagerat de indulgenţi uneori. Le era probabil frică de urmările unei promovări stricte, de aici şi repetarea frecventă a cuvintelor „noi

285 MIC/1926/324/106-118, 17 octombrie 1926. Sursele sînt aici contradictorii. în timp ce Gheorghiu afirmă că, în urma campaniei lui Ebner, Brăileanu a fost înlocuit ca preşedinte al comisiei, Marinescu citează din raportul lui Brăileanu în calitate de preşedinte al comisiei. Cf. MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926. S-ar putea ca Brăileanu să fi făcut un raport după proba scrisă şi să fi fost abia apoi înlocuit, sau ca înlocuirea sa să fi urmat a avea loc la următoarea sesiune.

286 MIC/1926/324/106-118, 17 octombrie 1926.

rămînem cu ei aici”[287].

în acest incident, comunitatea evreiască din Bucovina, puternică încă, a înfruntat statul român în persoana examinatorilor veniţi din afară. Incidentul ilustrează forţa regionalismului bucovinean, complicat de tensiuni etnice. în Bucovina, problemele

287 *Ibid,* şi MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926.

etnice erau încadrate într-o luptă pentru integrarea naţională a regiunii ca întreg şi în rezistenţa locală la centralizare. Manifes- tanţii minoritari din octombrie 1926 au protestat împotriva bacalaureatului fiindcă simţeau că acesta era îndreptat către limitarea şanselor lor la educaţie şi, prin aceasta, atenta la viitorul lor economic şi social. Chiar bacalaureatul, instituit poate în întreaga România Mare ca un *numerus clausus* mascat, era prerogativa Bu- cureştiului. Minorităţilor din Bucovina le displăceau mai degrabă membrii comisiei din Vechiul Regat, pe care îi priveau în mai mare măsură ca agenţi ai Bucureştiului, decît românii locali cu care se stabilise un modus vivendi.

Un şir întreg de frustrări a explodat în demonstraţia din seara zilei de 7 octombrie. Lozincile strigate oferă indicii importante. Potrivit raportului lui Gheorghiu, mulţimea striga: „Jos Dia- conescu, jos Gheorghiu, jos regăţenii, jos românii, jos ştiinţa, jos bacşişul, trăiască cei căzuţi la bacalaureat, jos pungaşii regăţeni."[288] Din aceste opt lozinci, una saluta victimele ignorante ale bacalaureatului, una îi denunţa pe „români" în sine, iar una condamna „ştiinţa" (respectiv cunoştinţele pe care bacalaureatul se presupunea că le testează). Celelalte cinci însă exprimau, toate, resentimentele regionaliste la adresa intruşilor din Vechiul Regat.[289] Într-adevăr, chiar şi „jos românii" purta probabil o notă regionalistă, referindu-se mai degrabă la „adevăraţii" români decît la

288 MIC/1926/324/106-118, 17 octombrie 1929.

289 Patru lozinci erau îndreptate împotriva regăţenilor în general sau împotriva a doi examinatori anume din Regat, Diaconescu şi Gheorghiu. Cea de a cincea condamna bacşişul identificat cu Vechiul Regat. Altă variantă a lozincilor acelei seri se află în MIC/1926/324/90-105, 19 octombrie 1926: „Jos bacalaureatul! Jos Diaconescu! Jos ştiinţa! Jos Gheorghiu! Jos comisi- unea!" Deşi asemănătoare, aceasta din urmă pare să fie o versiune epurată raportată de inspectorul general către minister Ia 19 octombrie. Eliminînd toate referirile regionale, inspectorul a vrut probabil să sublinieze caracterul anti-bacalaureat al manifestării de protest, mult mai greu de acceptat pentru minister întrucît îi sfida autoritatea explicită. Raportul inspectorului pare să se fi bazat, cel puţin parţial, pe raportul lui Gheorghiu către el, datat 17 octombrie.

bucovineni.

Procesul delincvenţilor minoritari s-a deschis la 10 noiembrie „într-o atmosferă extrem de furtunoasă”[290]. După o întrerupere, procurorul a cerut o amînare şi mutarea procesului la Cîmpulung,

290 *Dimineaţa,* 12 noiembrie 1926, citat în Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, p. 42.

 un oraş considerat de evrei centru al antisemitismului.[291] Imediat după aprobarea acestei cereri, Neculai Totu, student de 21 de ani de la Universitatea din Iaşi, membru al Frăţiilor de Cruce profasciste şi apropiat al lui Corneliu Zelea Codreanu, l-a împuşcat mortal pe David Fallik.[292]

Crima a adus în dezbatere naţională publică problemele naţionaliste, regionaliste şi etnice care stăteau la baza evenimentelor de la Cernăuţi. Politicieni naţionalişti, de la Octavian Goga – membru al Partidului Poporului şi ministru de interne în acea vreme – la A. C. Cuza – profesor de drept la Universitatea din Iaşi, conducătorul LANC şi membru în Parlament –, s-au ridicat în apărarea lui Totu.[293] Goga a pus crima pe seama „atmosferei nepotrivite" de la Cernăuţi, arătînd că protestele din octombrie şi crima din noiembrie erau echivalente, afirmînd că e împotriva exceselor indiferent cine e răspunzător pentru ele. De vreme ce „atmosfera nepotrivită" creată de minoritarii răzvrătiţi provocaseră mînia lui Totu, responsabilitatea crimei cădea implicit, în cele din urmă, pe umerii victimei. Pentru a-şi susţine pledoria în parlament, Goga a citat pasaje din mai multe ziare ale minorităţilor din Cernăuţi care-şi manifestaseră simpatia cu protestatarii jignind mîndria naţională românească. „S-a asemuit descălecarea regăţenilor în Bucovina cu aceea a englezilor în coloniile africane. S-au făcut aluzii la baştină, parcă ar fi alţii mai băştinaşi ca Ştefan cel Mare (aplauze). Ei bine, d-lor, în această situaţie a urmat fapta nenorocitului Totu."[294] Mai mult, ministrul de interne a susţinut mişcarea studenţească din care făcea parte Totu, spunînd că el însuşi „nu se alătură celor care văd în mişcarea studenţească o nebunie colectivă. Ea este o acţiune organică a acestui neam şi este o continuare a psihologiei tranşeelor. Tineretul trebuie să-şi depună sufletul pe altarul ideii

291 Brandmarker, „David Fallik", p. 175.

292 *Paix et droit,* noiembrie 1926 şi Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea* (Cugetarea-Georgescu Delafras, Bucureşti, 1939-1940), p. 959.

293 Vezi articolele din *îndreptarea* şi *Universul,* 4 decembrie 1926.

294 *îndreptarea,* 4 decembrie 1926.

naţionale, la care să se închine şi dimineaţa şi seara."[295] Continuînd cu aceeaşi imagine mistică a naţionalismului, A. C. Cuza a mers chiar mai departe, propunînd excluderea din parlamentul României a deputaţilor evrei care au condamnat uciderea lui Fallik. Cuza a comparat parlamentul cu

295 *Universul,* 4 decembrie 1926.

un „templu naţional la a cărui tribună n-au ce căuta acei care ne insultă pe noi, care sîntem chemaţi să servim aici”[296].

Neculai Totu a fost judecat la Cîmpulung la 21 februarie 1927, într-o atmosferă de exaltare a publicului în favoarea acuzatului. Potrivit publicaţiei *Paix et droit* editată de Alliance Israélite Universelle, aproape 3 000 de avocaţi s-au oferit voluntar pentru onoarea de a-l apăra pe Totu. Studenţi şi lideri antisemiţi, inclusiv A. C. Cuza şi Comeliu Zelea Codreanu, răscoliseră oraşul. Au adus cu ei propaganda antisemită şi un costum popular ce urma să fie purtat de acuzat la proces. Locuitorii evrei ai Cîmpulun- gului au părăsit oraşul ori s-au închis în case pentru siguranţă. în timpul procesului, Totu a mărturisit că l-a ucis cu premeditare pe evreul Fallik, „căci acesta lovise un profesor, şi lovind un profesor lovise în statul însuşi”[297].

Avocatul apărării i-a acordat simbolic lui Totu nota 10 pentru comportare patriotică. Pledoaria sa adresată juraţilor a slăvit crima ca pe un act moral, iar pe criminal ca pe un erou: „David Falik [sic] a fost omorît de glonţul lui Totu, şi aşa vor muri toţi duşmanii ţării, de nenumărate gloanţe trase împotriva odioaselor bestii. Domnilor juraţi, [...] Totu este un martir şi un erou. Trebuie să-l eliberaţi, [...] şi nu trebuie să deliberaţi mai mult decît e nevoie pentru a muia peniţa în cerneală.” Renumitul Cuza a vorbit şi el în apărare. Juriul a deliberat zece minute şi l-a achitat pe Totu, cu opt voturi la două.[298]

Cariera lui Totu n-a suferit de pe urma crimei comise. El a absolvit dreptul la Universitatea din Iaşi şi a devenit un lider al mişcării legionare. Mai tîrziu, a participat la acţiunea Gărzii de Fier prin care a fost ucis primul ministru I. G. Duca, crimă pentru care a fost iarăşi

296 *îndreptarea,* 4 decembrie 1926.

297 Ierusalim, Yad Vashem Archives, P/6/13, p. 14; „Le général Averesco, et l’antisémitisme”, *Paix et droit,* martie 1926, p. 6; şi *Adevărul,* 22 februarie 1927, citat în Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, p. 43.

298 *Adevărul,* 22 februarie 1927, citat în Joint Foreign Committee, *Jewish Minority,* ed. a 2-a, p. 43.

achitat. în Războiul civil din Spania a luptat de partea falangiştilor.[299] Totu reprezintă un arhetip al tineretului naţionalist radical al perioadei interbelice.

Incidentele din toamna anului 1926 de la Cernăuţi au fost simptomatice pentru tensiunile existente în societatea bucovineană ca urmare a românizării provinciei. Politica culturală românească afecta şcolile tuturor minorităţilor din Bucovina, inclusiv pe ucraineni – care nu reprezentau chiar o minoritate de vreme ce erau populaţia cea mai numeroasă a provinciei – şi pe evrei, grup urban mai puţin numeros care a suferit disproporţionat ca urmare a românizării şcolilor secundare. în 1926, în capitala Bucovinei, minorităţile – şi mai cu seamă evreii foarte urbani- zaţi – reprezentau încă o elită puternică, în ciuda eforturilor de a le izola în şcoli şi licee separate şi de a le reduce resursele şi influenţa. (Lista candidaţilor la sesiunea de toamnă a bacalaureatului din 1926 reflectă acest lucru: 91,8% dintre candidaţi aparţineau minorităţilor, în vreme ce doar 8,2% erau etnici români.) Totodată, puterea politică se afla în ultimă instanţă în mîna statului România Mare, printre ale cărui ţeluri fundamentale se afla cel de a dezvolta o elită şi o cultură românească. în cazul bacalaureatului, comisia de examinare reprezenta statul. Legătura a fost făcută, într-adevăr, explicită de către Neculai Totu, care a justificat asasinarea lui Fallik ca un act săvîrşit în apărarea statului. în cadrul statului, autoritatea tindea să revină Vechiului Regat, nucleul în jurul căruia se adunaseră în 1918 teritoriile dispersate, între care şi Bucovina. Dimensiunea regională a unirii Bucovinei cu Regatul a jucat un rol important în conflictul privind bacalaureatul. Atît spiritul vindicativ al tînărului naţionalist radical Totu, cît şi apărarea sa la tribunal şi în parlament de către cei mai în vîrstă – Goga şi Cuza – intră în rezonanţă cu un naţionalism românesc în plină afirmare şi ofensivă îndreptată împotriva particularismului energic al minorităţilor etnice din Bucovina şi a perspectivei regionaliste.

299 Predescu, *Enciclopedia Cugetarea,* p. 959.

3. Basarabia: . naţionalism într-o provincie arhaică

Specificul etnografic al Basarabiei este românesc, căci pînă şi întinderea pămîntului basarabean e înrudită cu restul pămîntului ce alcătuieşte unitatea teritorială a poporului român.

L.T.BOGA, 1925

Dacă distanţa geografică dintre Bucureşti şi satul acesta [Corjeuţi, judeţul Hotin] poate fi străbătută în zece sau cincisprezece ore, trebuie, dimpotrivă, să ne întoarcem în urmă cu două-trei veacuri, sau chiar mai mult, pentru a da de realitatea vie, de plasma arhaică şi mitică din care sînt alcătuiţi oamenii acestor locuri.

GEO BOGZA, 1934

Dintre toate teritoriile dobîndite de România în 1918, Basarabia a ridicat cele mai multe probleme politicii naţionalismului cultural duse de România, în ciuda afirmării încrezătoare a specificului fundamental românesc al zonei. Autorităţile române erau extrem de suspicioase cu privire la loialitatea populaţiei locale. Faptul că Basarabia a fost smulsă Rusiei sovietice învecinate în 1918 explică parţial această nesiguranţă, dar teama de agresiunea sovietică nu reprezintă totul. După 106 ani de separare faţă de nucleul teritorial al României, regiunea îşi găsise locul într-un fel în rînduiala Imperiului rus şi se dezvoltase diferit faţă de „patria marnă".

Temerile româneşti cu privire la Basarabia se bazau în parte pe profilul etnic şi lingvistic al populaţiei basarabene înseşi. în 1897, în vremea primului recensămînt imperial din Rusia, populaţia Basarabiei număra 1 936 012 locuitori, din care 47,6% erau români, 19,6% erau ucraineni, 11,8% erau evrei şi 8%

ruşi şi alte grupuri etnice cu pondere mai scăzută.[300] în timp ce românii şi

300Ţentralnovo statisticeskago komiteta Ministerstva vnutrenhih diel, 1905), pp. 226-227. Cifrele recensământului din 1897 reprezintă date despre limba maternă mai degrabă decît despre naţionalitate ca atare.

 ucrainenii alcătuiau împreună aproape trei sferturi din populaţia rurală, zonele urbane erau dominate de vorbitori ai limbii idiş şi ai limbii ruse. Populaţia capitalei, Chişinău, era alcătuită din 45,9% evrei şi 27% ruşi.[301] în tîrguri şi oraşe, unde majoritatea populaţiei o reprezentau evreii, limba rusă era socotită singura limbă acceptabilă, „cultă".[302] Chiar şi în 1930 ruşii şi evreii alcătuiau împreună majoritatea populaţiei urbane a Basarabiei (vezi harta 4 şi tabelul 8).

Un diplomat francez nota după o vizită în Basarabia în 1922 că populaţia oraşelor era „pur rusească şi israelită şi violent an- tiromânească"[303]. Aspectele neromâneşti ale oraşelor Basarabiei reprezentau un punct dureros pentru naţionaliştii români după 1918, aşa cum o arată introducerea la lucrarea lui Ştefan Ciobanu „Oraşele":

> Dacă cineva ar vrea să-şi facă o impresie despre Basarabia după oraşele sale, ar comite cea mai cumplită eroare. Oraşele Basarabiei, în general vorbind, nu sînt emanaţia naturală a satelor care le înconjoară, expresia logică a vieţilor sătenilor, avînd doar forme sociale şi economice deosebite dar acelaşi suflet, aceeaşi limbă şi aceleaşi tradiţii şi obiceiuri. Marea majoritate a oraşelor, creaţie artificială a regimului rusesc sînt în dezacord cu viaţa din satele înconjurătoare.[304]

Mediul rural şi suburban, rareori vizitat de străini, reprezenta latura nerusească a Basarabiei. Andrei Popovici descria astfel contrastul:

Clădirile publice cu stema imperiului, inscripţiile

301 *Ibid.*

302 Irina Livezeanu, „Urbanization în a Low Key and Linguistic Change în Soviet Moldavia, Part. 1", *Soviet Studies* 33 (iulie 1981), pp. 330-331.

303 El mai nota însă că „administraţia militară românească, practic atotputernică în Basarabia, nu e totdeauna capabilă să se ridice la înălţimea sarcinilor sale", comiţînd abuzuri şi acte de violenţă împotriva cărora populaţia n-are cum riposta. QD 68/84-85, 13 iunie 1922.

304 Ştefan Ciobanu, „Oraşele", în *Basarabia: Monografie,* ed. Ştefan Ciobanu (Impr. Statului, Chişinău, 1925), p. 76.

ruseşti ale firmelor comerciale şi industriale, soldaţii şi ofiţerii în splendide

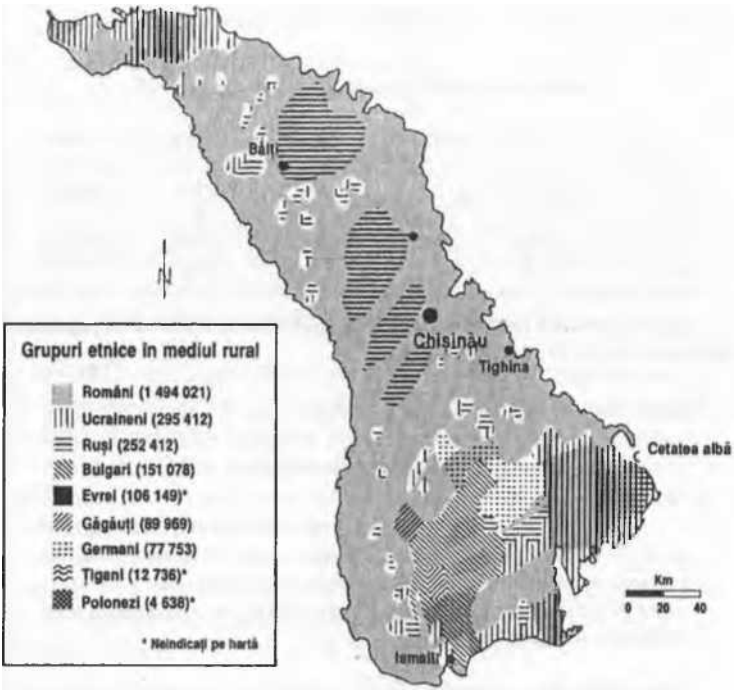

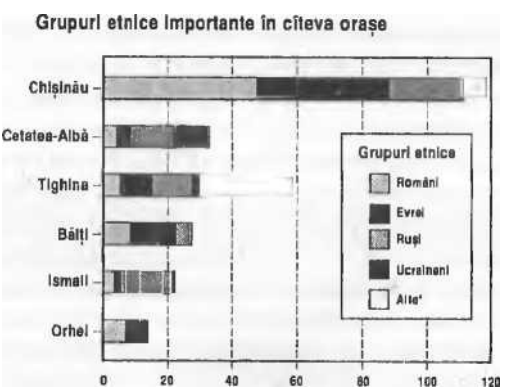

' Categoria „Alte" include grupuri reprezentând mai puțin de 5% din populație

Basarabia, distribuția pe etnii

Tabelul 8. Populaţia Basarabiei după etnie, 1930

	Români	Ucraineni	Ruşi	Evrei	Total
Total	1610757	314211	351912	204 858	2 864402
%	56,2	11,0	12,3	7,2	
Urban	116736	19181	99500	98 709	370971
%	31,5	5,2	26,8	26,6	

Sursa: Institutul central de statistică, *Recensământul general al populaţiei României din 29 Decemvrie 1930,* voi. 2.

uniforme, limba rusă auzită pe străzile oraşelor dau călătorilor străini impresia că Basarabia a fost complet rusificată. în Chişinău aspectul rusesc era şi mai pronunţat decît în alte oraşe basarabene.

Străinii nu trebuiau însă să meargă mai departe de marginile oraşelor pentru a-şi da seama că printre micii negustori care fac comerţ cu sătenii se vorbeşte numai româneşte. Iar dacă ar fi mers în satele din jurul acestor oraşe, cu greu ar fi auzit o altă limbă decît cea românească.[305]

Basarabia nu cuprindea doar o foarte numeroasă minoritate de neromâni – circa 44% încă în 1930 –, dar românii de aici se considerau „moldoveni". Termenul îi desemnase iniţial pe locuitorii Principatului Moldovei. în 1775, Austria a anexat partea de nord a principatului, cunoscută de atunci sub numele de Bucovina; o a doua împărţire, în 1812, a avut drept rezultat anexarea de către Rusia a părţii estice a Moldovei, cunoscută de atunci ca Basarabia. Moldovenii segregaţia care n-au mai trăit sub guvernare românească pînă în 1918, n-au trecut prin aceleaşi procese de construire a naţiunii ca populaţia de aceeaşi etnie cu ei din Principatele Dunărene. în perioada interbelică, în Basarabia a prevalat o identitate moldovenească, în vreme ce în Bucovina, printre etnicii români, se dezvoltase o

305 Andrei Popovici, *The Political Status of Bessarabia* (School of Foreign Service, Georgetown University, Washington D.C., 1931), p. 101.

identitate românească încă înainte de Marea Unire. Mai mult, ţăranii din toate cele trei părţi – românească, austriacă şi rusească – ale Moldovei istorice erau mai înclinaţi să se identifice cu moldovenii decît locuitorii instruiţi ai oraşelor. Ion Nistor a încercat să explice acest fenomen în 1915:

> Ne aducem doar încă cu toţii foarte bine aminte că pînă mai deunăzi ţăranii români din Bucovina nu se numeau altfel decît „Moldoveni", iar limba lor era cea „moldovenească". Sub înrîurirea limbii literare termenul „Moldovean" urmă să fie înlocuit mai apoi prin cel de „Român". în Basarabia înrîurirea aceasta literară n-a pătruns încă, şi pentru aceea fraţii noştri de peste Prut se numesc încă şi astăzi „Moldoveni".[306]

În 1919, geograful Emmanuel de Martonne comenta după o călătorie în Basarabia că toţi ţăranii basarabeni „se mai numesc încă pe ei înşişi Moldoveni"[307].

Moldovenii Basarabiei se împărţeau aproximativ în două: o elită urbană restrînsă care fusese rusificată în mare măsură[308], şi o ţărănime extrem de numeroasă dar neşcolită şi inertă. Naţionaliştii români îi priveau pe ţăranii moldoveni ca „nestricaţi", însă ţelul de a-i

306 Ion Nistor, *Românii şi rutenii în Bucovina: Studiu istoric şi statistic* (Librăriile Socec, Bucureşti, 1915), p. 73.

307 Emmanuel de Martonne, „En Bessarabie", *Journal des debats,* 19 iulie 1919, p. 2. „Moldovean" se poate referi uneori şi la locuitorii Vechiului Regat, Moldova de Vest, cum va fi evident din context.

308 Aproape toate descrierile Basarabiei din 1917-1920 zugrăvesc o elită moldovenească rusificată. Un martor descria refuzul birocraţilor moldoveni care slujiseră în *zemstvă* (instituţie guvernamentală locală în Imperiul rus) de a se adapta Ia rînduiala românească: „Să-i lăsăm pe ruşi, care nu voiau să vorbească româneşte chiar dacă ştiau, dar aceşti moldoveni ai noştri care erau *cinovnici* provinciali abia după multe insistenţe au recunoscut că ştiu şi moldoveneşte, chiar dacă ştiau limba noastră tot atît de bine ca noi." Vezi Eugeniu N. Giurgea, *Din trecutul şi prezentul Basarabiei* (Institutul de arte grafice Bucovina, I. E. Torouţiu, Bucureşti, 1928), p. 111.

transforma în români instruiţi şi cu conştiinţă naţională, capabili să se substituie moldovenilor rusificaţi şi minorităţilor urbane, s-a dovedit dificil de realizat.

Basarabia rusească

Rusificarea estului Moldovei, sau Basarabiei, n-a început imediat după împărţirea Moldovei din 1812. Sperînd să dovedească în faţa noilor săi supuşi creştini superioritatea guvernării ruseşti

 ortodoxe asupra celei a paginilor turci, regimul relativ liberal al lui Alexandru I a acordat iniţial Basarabiei privilegii şi un mare grad de autonomie în Imperiul rus. Provincia s-a bucurat de anumite scutiri de taxe pînă în 1817, iar vechea administraţie şi legislaţie locală a rămas valabilă pînă în 1818 cînd ţarul Alexandru a semnat statutul ce reconfirma relaţia federală dintre Basarabia şi Imperiul rus. Din 1812, timp de un deceniu, Basarabia a beneficiat de „cel mai ridicat grad de autonomie acordat unei provincii sau unei gubernii a Imperiului". Atît limba română cît şi limba rusă erau folosite în administraţie şi justiţie, în tribunale se acorda preferinţă limbii române, iar dreptul cutumiar moldovenesc era utilizat în judecarea cauzelor civile.[309]

Pe măsură ce statul rus devenea mai centralizat, a început să uzurpe autonomia Basarabiei, nu în ultimul rînd prin deznaţionalizarea elitelor sale. Clasa conducătoare românească a fost treptat înlocuită sau rusificată.[310] Declanşarea unei urbanizări destul de rapide în secolul al XlX-lea a dus la creşterea importanţei unui alt grup etnic urban: evreii au devenit clasa negustorească şi manufacturieră dominantă, în ciuda faptului că mulţi dintre ei erau foarte săraci.

309 Ladis Kristof, „Russian Colonialism and Bessarabia: A Confrontation of Cultures" *Nationalities Papers* 2, nr. 2 (1974), pp. 24, 27, Ion Peli- van, *Bessarabia under the Russian Rule* (Impr. J. Charpentier, Paris, 1920), pp. 7-9; George Jewsbury, *The Russian Annexation of Bessarabia, 1774-1828: A Study of Imperial Expansion* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1976), pp. 11-13, 107.

310 Vezi Kristof, „Russian Colonialism", p. 31. În monografia sa, *The Russian Annexation of Bessarabia,* George Jewsbury a reformulat problema restrîngerii autonomiei Basarabiei arătînd că rusificarea Basarabiei după 1822 s-a datorat eşecului regimurilor autonomiste anterioare de a reprezenta interesele generale ale populaţiei: boierii locali erau corupţi, rapaci şi egoişti. Potrivit lui Jewsbury, Alexandru I şi politicienii săi, îmbibaţi de idei raţionaliste, voiseră să păstreze instituţiile autonome ale Basarabiei, avînd încredere că provincia va fi prosperă iar administraţia eficientă; au fost însă obligaţi să ia Basarabia în mînă şi să revoce statutul din 1818, fiind exasperaţi de ineficienta şi caracterul opresiv al administraţiei autonome a Moldovei.

Birocraţii ruşi şi micii burghezi evrei reprezentau elita urbană, în timp ce ţărănimea moldovenească lucra pământul la ţară.[311]

311 Kristof, „Russian Colonialism", p. 31 ; Livezeanu, „Urbanization în a Low Key", p. 309; Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe between the World Wars* (Indiana University Press, Bloomington, 1983), p. 179.

După 1822 măsurile imperiale au urmărit şi suprimarea folosirii oficiale a limbii române. La început tendinţa aceasta a fost temperată de nevoia realistă a guvernului rus de a comunica şi de a-şi impune voinţa asupra populaţiei moldoveneşti. Totuşi, pe măsură ce rusificarea se extindea asupra sistemului de învăţământ, limba română a dispărut şi din administraţie. Limba rusă şi limba moldovenească au fost ambele predate la început, dar către 1867 n-a mai rămas nici o şcoală moldovenească în regiune.[312]

Chiar şi aşa, politica de rusificare a regimului n-a afectat prea mult identitatea celor mai mulţi moldoveni, majoritatea lor covîrşitoare fiind ţărani analfabeţi. în 1897, 15,6% din populaţia totală a Basarabiei ştia să citească.[313] Moldovenii alcătuiau naţionalitatea cea mai rurală şi cea mai puţin instruită din Basarabia; e limpede că ştiinţa de carte trebuie să fi fost extrem de rară printre ţăranii moldoveni. Statisticile realizate în 1905-1907 de *zemstva* locală arată că moldovenii erau ştiutori de carte în proporţie de 6,1%, prin urmare cei mai puţin alfabetizaţi, în afara ţiganilor, din întreaga provincie. Date fiind aceste împrejurări, autorităţile române puteau conchide cu oarecare satisfacţie după 1918: „Populaţia românească era indiferentă faţă de şcoală şi a rămas aproape neatinsă de cultura rusească."[314]

în ce priveşte intelectualitatea moldovenească însă, lucrurile stăteau exact pe dos: măsurile imperiale de asimilare au transformat profund restrînsa dar influenta elită autohtonă. Spre sfîrşitul secolului al XIX-lea autorităţile ruseşti au putut suprima învăţă- mîntul în

312 Kristof, „Russian Colonialism", p. 29; Pelivan, Bessarabia, pp. 15-16; Ştefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpînirea rusă* (Asociaţia uniunea culturală bisericească, Chişinău, 1923), pp. 126, 131, 150-158; 172-175; Ion Nistor, *Istoria Basarabiei,* ed. a 3-a, (Glasul Bucovinei, Cernăuţi, 1923), p. 373.

313 „Prilojenie k obşcemu", *Pervaia vseobscaia perepis,* p. 38.

314 Ministerul Instrucţiunii, *Lege pentru învăfămîntul primar al statului* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1925), pp. 9, 79.

limba română fără să stîrnească proteste prea mari, secţiile şi orele în limba română din şcolile secundare fiind închise parţial datorită lipsei de cerere.[315] Cu cît se înainta pe scara

315 Aceasta reprezintă mărturia lui Ivan Doncev (scriitor moldovean, profesor şi patriot) făcută în prefaţa din 1865 a ultimului manual de limba română publicat înainte de 1918 cu alfabet latin în Basarabia; el îşi exprimă regretul că o şcoală din Hotin şi-a desfiinţat orele de română din lipsa elevilor interesaţi. în Ion Nistor, *Istoria Basarabiei,* p. 376.

educaţională, cu atît era mai puţin întîlnită cultura română. întru- cît nu existau instituţii de învăţămînt superior locale, tinerii basarabeni care studiaseră în liceele ruseşti din provincie mergeau la universităţile imperiale de la Odessa, Kiev, Harkov, Moscova şi St. Petersburg.[316] Drept urmare, intelectualitatea românească locală era extrem de rusificată.

Limba română a decăzut şi ca limbă a Bisericii ortodoxe a Moldovenilor, mai cu seamă sub cîrmuirea brutală a Arhiepiscopului Pavel (1871-1882) care a dus o campanie de rusificare soldată cu închiderea multor biserici în care slujba nu se ţinea în ruseşte, cu demiterea preoţilor care nu ştiau ruseşte şi cu închiderea tipografiei comunităţii româneşti. Asemenea măsuri, inclusiv desfiinţarea seminariilor cu predare în româneşte, au dus la apariţia multor preoţi „care nu puteau predica două vorbe în româneşte [...] nici măcar citi Evanghelia". Buletinul Bisericii ortodoxe a încetat să tipărească articole în limba română.[317] Clerul moldovenesc a fost văduvit aşadar de posibilitatea de a îmbrăţişa naţionalismul românesc.

Deşi politica imperială nu a rusificat Basarabia în întregime, ea a împins limba moldovenească spre populaţia rurală şi mai puţin instruită, blocînd dezvoltarea normală a unei literaturi în limba moldovenească/română. în cartea sa despre cultura românească în Basarabia, Ştefan Ciobanu remarcă: „limba românească din Basarabia, frumoasa limbă moldovenească, se păstrează intactă numai pe la sate; ea degenerează în gura intelectualilor trecuţi prin cultura rusească. Şi cărţile alcătuite de intelectuali poartă aceeaşi pecete a culturii ruseşti, sînt tipărite cu literă rusă."[318]

Alfabetul chirilic, în care românii din Principate au

316 C. Filipescu şi Eugeniu N. Giurgea, *Consideraţiuni generale, agricole, economice şi statistice* (România nouă, Chişinău, 1919), p. 323.

317 Buletinul bilunar era *Kişinevskiia eparhialnîia vedomosti.* Pelivan, *Bessarabia,* pp. 22, 23, 26 şi Ciobanu, *Cultura românească,* pp. 286-287.

318 Ciobanu, *Cultura românească,* p. 134.

scris pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea[319], a continuat să fie utilizat în Basarabia pînă la anexarea ei de către România. Dată fiind structura latină a limbii române, era greu pentru naţionaliştii

319 Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române* (Editura Junimea, Iaşi, 1980), pp. 678-679.

moldoveni şi români să-şi amintească faptul că alfabetul chirilic nu le-a fost impus la început românilor de către imperialişti străini, dacă nu cumva socotim Biserica ortodoxă medievală un atare imperialism. Alfabetul fusese introdus în secolul al X-lea o dată cu slavona liturgică, limba scrisă pe care românii au folosit-o în biserică, la curţile domneşti şi în instituţiile de cultură superioară, aşa cum Europa catolică, occidentală şi centrală folosise limba latină.[320]

Rusificarea lingvistică şi culturală a majorităţii intelectualilor moldoveni, nivelul ridicat al represiunii politice şi marea pondere a ţăranilor indiferenţi în populaţia Moldovei făcea ca naţionalismul să nu fie o forţă puternică în Basarabia înaintea secolului XX. Moldovenii au întrezărit întîia oară, pentru scurtă vreme, ideea eliberării naţionale o dată cu Revoluţia rusă de la 1905, studenţii de la universităţile ruseşti aflîndu-se în avangarda mişcării naţionale.[321] Dar învolburarea activităţii naţionale făţişe a fost de scurtă durată, fiind urmată de un val de reacţiune care a lăsat în urma lui doar cîţiva veterani curajoşi ce aveau să poarte flacăra pînă în 1917. în anii de dinaintea primului război mondial, naţionalismul moldovenesc din Basarabia a fost din nou sever limitat.[322] Onisifor Ghibu, transilvănean care s-a refugiat în Basarabia în 1917, a devenit unul din principalii organizatori şi autor de memorii privind mişcarea naţională de aici, în 1916, îşi aminteşte Ghibu, Basarabia „ţinea încă, cu toată puterea, de Rusia ţaristă. Totul părea rusesc între Prut şi Nistru. Nu bătea nici un vînt de deşteptare culturală. Cu puţine excepţii, Basarabia se simţea foarte bine sub jugul ţarului. Moldovenii erau cei mai loiali supuşi ai lui

320 *Ibid.,* p. 517.

321 Ion Pelivan, *The Union of Bessarabia with Her Mother-Country Rou- mania* (Impr. des arts et des sports, Paris, 1919), p. 7.

322 Activitatea naţionalistă moldovenească şi-a aflat expresia în periodicul *Cuvânt moldovenesc,* iniţiat în 1913 sub direcţia lui Pantelimon Halippa. Nistor, *Istoria Basarabiei,* pp. 394-403. O altă publicaţie care a avut o viaţă scurtă, *Glasul Basarabiei,* a văzut de asemenea lumina tiparului.

Nicolae al II-lea.”[323] în 1917 practic nu exista încă nici o carte românească în Basarabia; iar la Chişinău nu exista nici bibliotecă şi nici librărie cu cărţi

323 Onisifor Ghibu, „în Basarabia, după patru ani”, *Adevărul,* 9 septembrie 1923, retipărit în *Călătorind prin Basarabia. Impresiile unui român ardelean* (Tip. Eparhială, Chişinău, 1923), p. 1.

româneşti.[324] În timpul primului război mondial şi imediat după aceea, naţionalismul panromânesc era importat aproape în întregime în Basarabia de către transilvăneni, bucovineni şi propagandişti din Vechiul Regat, în vreme ce mulţi moldoveni din Basarabia, instruiţi în şcoli şi universităţi ruseşti sau făcînd parte din demoralizată armată rusă, erau la început prinşi cu totul în revoluţia *socială* din 1917.

Unirea

Partidul Naţional Moldovenesc (PNM) a fost întemeiat în primăvara anului 1917 la sugestia transilvăneanului Onisifor Ghibu care preferase să vină în Basarabia mai degrabă decît să lupte alături de trupele ungare împotriva României. Spre consternarea sa, el a întîlnit aici deopotrivă inerţie şi opoziţie: mulţi moldoveni considerau că activitatea culturală e suficientă iar activitatea politică directă primejdioasă şi inutilă; în acelaşi timp, socialiştii puneau pe primul plan chestiunea socială. Programul din 4 aprilie al PNM, redactat de Ghibu, aşeza problema naţională în miezul activităţii partidului, dar a fost puternic contestat, ducînd aproape la divizarea partidului.[325]

Mişcarea naţionalistă moldovenească de independenţă ar fi necesitat foarte probabil mult mai mulţi ani pentru a se dezvolta, dacă n-ar fi beneficiat de convergenţa unui număr de factori externi. Teama de anexare de către noua Ucrainã independentă, teama de a fi înglobată în războiul civil rusesc şi pacea semnată de România cu Puterile Centrale în mai 1918, în care anexarea Basarabiei era într-adevăr garantată în schimbul acceptării de către România ca Puterile Centrale să deţină „controlul economic complet” asupra României, toate acestea au contribuit la unirea

324 Onisifor Ghibu, *Pe baricadele vieţii IV: în Basarabia revoluţionară 11917-1918). Amintiri,* Manuscris, p. 370.

325 *Ibid.,* pp. 62-65. Vezi şi Irina Livezeanu, „Moldavia, 1917-1990: Nationalism and Internationalism Then and Now”, *Armenian Review* 43 (vară-toamnă 1990), p. 160 şi n. 3.

Basarabiei cu România în 1918.[326]

326 Carlile A. Macartney şi Alan W. Palmer, *Independent Eastern Europe* Macmillan/St. Martin's Press, Londra, 1962), p. 77. Chiar şi după înlăturarea ameninţării cu anexarea de către Ucraina, noul stat ucrainean despărţea Basarabia de teritoriul Rusiei.

Simultan cu luarea puterii de către bolşevici în noiembrie 1917, un congres al soldaţilor ţinut la Chişinău chema la autonomia Basarabiei în sînul statului rus democratizat. La 2 decembrie 1917, a fost proclamată oficial de către un parlament provizoriu, numit Sfatul Ţării, Republica Democratică Moldovenească. în încercarea de a preveni războiul civil şi bolşevizarea regiunii ca urmare a prăpădului dezlănţuit de bandele anarhice de soldaţi pe întreg cuprinsul Basarabiei la întoarcerea de pe front, Sfatul Ţării a apelat la ajutorul armatei române. La 24 ianuarie 1918, la scurt timp după intrarea trupelor române şi după declararea independenţei ucrainene, Sfatul Ţării a proclamat independenţa Republicii Moldoveneşti. La 9 aprilie, Sfatul Ţării a votat menţinerea semiautonomiei, trecînd totodată la o unire condiţionată cu România. Procesul unirii dintre Basarabia şi Regatul român s-a desăvîrşit la 27 noiembrie 1918, cînd Sfatul Ţării a votat anularea condiţiilor, dizolvîndu-se apoi.[327]

Anexarea Basarabiei în 1918 n-a anulat teama că ea ar putea rămîne o parte „greu de digerat" a României Mari, căci această temere îşi avea sursa pe de o parte în proximitatea Rusiei revoluţionare, iar pe de alta în infiltrarea bolşevică potenţială. în 1919, comandamentul românesc din Basarabia se aştepta la insurecţii provocate de agitaţia bolşevică.[328] Primul ministru Ion Brătianu a remarcat că foametea şi ameninţarea bolşevismului făceau ca situaţia României să fie gravă, prevenind totodată că dificultăţile externe o puteau face să fie „*sans issue*"[329]. Asemenea semnale de alarmă au fost trase în mod repetat, fie cu prilejul creării la Moscova a „Ligii pentru eliberarea

327 Vezi Henry L. Roberts. *Rumania: Political Problems of an Agrarian State* (Yale University Press, New Haven, Conn., 1951), pp. 33-34 şi Livezeanu, „Moldavia, 1917-1990", pp. 161, 165-169.

328 Ministère de la guerre, Direction de l'armée de terre, Vincennes (în continuare V), 7N 1458/2, f.d.

329 QD 3 27/63, 7 ianuarie 1919.

Basarabiei" conduse de Cristian Racovsky[330], fie cu privire la activitatea comunistă locală, socotită periculoasă în contextul instabilităţii postbelice.[331]

Autorităţile române şi aliaţii lor francezi erau preocupaţi de asemenea de eterogenitatea naţională a Basarabiei şi de reacţiile ostile ale moldovenilor faţă de intervenţia românească şi acţiunile ei arbitrare. Un raport francez din 15 mai 1919 sublinia precaritatea stăpînirii româneşti asupra Basarabiei:

> La sud de Chişinău majoritatea populaţiei este direct ostilă românilor şi ruşilor în privinţa limbii şi intereselor lor. Firavul element românesc de acolo este reprezentat de ţărani săraci, nici ei mult mai favorabili compatrioţilor lor. Restul – locuitori evrei, bulgari, ruşi, germani – îi detestă şi îi dispreţuiesc pe români, care, în ce-i priveşte, fac totul pentru a merita aceasta. Populaţia merge pînă acolo încît preferă leului rubla. În multe locuri leul este refuzat sau se acceptă doi lei în loc de o rublă. Ţăranii, ale căror economii sînt în ruble, au tot interesul să menţină această rată de schimb.
>
> Românii îşi înstrăinează aceste populaţii prin toate mijloacele pe care le au la îndemînă: poliţie prea aspră care se năpusteşte cu bastoanele la cetăţeni [...], percheziţii, venalitate, extorcări, hoţie organizată sub pretextul rechiziţiilor etc.[332]

Acest raport al armatei franceze, care în general simpatiza cu românii împotriva bolşevicilor, nu era unic. Alte rapoarte erau la fel de critice cu privire la practicile româneşti şi preocupate de perspectivele deschise de aceste practici bolşevicilor din Basarabia. în februarie 1920, ataşatul militar, generalul Petin, raporta despre situaţia din Basarabia exact în momentul

330 V 7N 3043, ianuarie [f.d.], 1920.

331 QD 55/3-4RV, 5R, 1 martie 1920; QD 22 27/250r, 15 decembrie 1920 QD 55/156-160, 28 mai 1921 ; şi V 37N 1459/6, 15 mai 1919.

332 V 7N 1459, raport al căpitanului de Valence cu prilejul călătoriei la Bucureşti din 6-15 mai 1919.

în care primii bolşevici se stabileau pe malul Nistrului, într-o zonă re- dobîndită de la armata de voluntari:

> Ruşii, bulgarii, turcii, germanii au nervii întinşi la maximum [,..| Oricum, pentru toţi venirea sovieticilor pe malurile Nistrului marchează posibilitatea unei noi epoci.
>
> Cu mai multe ocazii, am semnalat [...] gafele administraţiei româneşti faţă de toate naţionalităţile basarabene, chiar şi faţă de moldoveni. Am făcut-o pentru a vă spune [...] în ce măsură venirea bolşevicilor le trezeşte speranţele şi în ce măsură e capabilă să stîmească dezordinile în Basarabia mai tîrziu.
>
> E de mirare că pînă şi burghezia acestor elemente străine vrea să vadă venirea soldaţilor Revoluţiei ruse [...]. Doar elementele evreieşti păstrează o tăcere prudentă, neştiind ce să prefere: [...] antisemitismul românilor sau invazia bolşevicilor care nu-i respectă pe evrei mai mult decît o fac ceilalţi.[333]

Temerile, fie ele franceze sau româneşti, privitoare la integrarea paşnică a Basarabiei în structurile României s-au concentrat şi asupra şcolilor, recunoscute de toată lumea drept importante din punct de vedere politic. în 1921 o oficialitate a Ministerului de Interne român îşi încheia inspecţia în Cetatea Albă, Tighina, Ismail, Cahul şi Chişinău scriind:

> Populaţia aproape în unanimitate ne este ostilă [...] la aceasta contribuie foarte mult tendinţa de separatism ce există în Basarabia; fiecare naţiune în frunte cu Bulgarii şi Germanii cari în- vocînd principiul minorităţilor vor să facă stat în stat, cerînd şcoli pur bulgăreşti şi nemţeşti cu program separat de cel stabilit de revizorát, iar celelalte naţiuni care văzînd ce se petrece nu vor întîrzia să le imiteze făcînd astfel imposibilă românizarea.[334]

---

333 V 7N 3043, 21 februarie 1920, Raportul generalului Pétin, ataşat militar în România pe lîngă Ministerul de Război.

334 MIC/1921/273/17.

însăşi noutatea parteneriatului postbelic dintre Basarabia şi România, ca şi precaritatea conştiinţei naţionale din Basarabia formau baza unor asemenea îngrijorări. Soluţia părea să rezide în propagandă culturală şi, pe termen mai lung, în dezvoltarea unui sistem de învăţământ românesc care să contracareze monopolul instituţiilor de învăţământ ruseşti.

Propagandă culturală

în acest proces de asimilare culturală însă, moştenirea rusească se făcea simţită la tot pasul. Deşi populaţia ţărănească nu-şi pierduse identitatea „moldovenească", rusa era socotită adevărata limbă publică a elitelor urbane instruite şi a birocraţiei. Moldovenii ce deveniseră parte a acestor elite sub cîrmuirea rusească, deşi nu-şi uitaseră neapărat limba maternă, n-o mai foloseau în afara relaţiilor de familie. Faptul că moldovenii aveau un precar

 simţ al identităţii culturale româneşti se reflecta în dispreţul lor faţă de România, o ţară pe care mulţi dintre ei o priveau ca „necivilizată”. De asemenea, dispreţuiau cultura elitelor din România, deşi o cunoşteau foarte puţin, sau tocmai de aceea.

Profesorii moldoveni reprezintă un caz tipic pentru diferenţa dintre identitatea română şi cea moldovenească. în primăvara anului 1917, profesorii care acceptaseră să se alăture unei asociaţii a profesorilor moldoveni semnau încă statutul acesteia cu litere chirilice, deschideau cărţile româneşti cu spaimă şi citeau româneşte încet şi cu poticniri, majoritatea dintre ei spunînd că „nu ştiu româneşte, ci doar moldoveneşte”[335]. Deşi, fireşte, există diferenţe între dialectul moldovenesc şi româna literară (diferenţe adîncite de separarea politică impusă în 1812), dintr-un punct de vedere strict lingvistic idiomul moldovenilor basarabeni nu este o limbă aparte.[336] Aşadar, incapacitatea profesorilor de a sesiza unitatea limbii moldoveneşti şi a celei române nu era în principal o problemă lingvistică, ci una psihologică. Limba moldovenească fusese efectiv „retrogradată” şi privită ca limbă neinstituţională în imperiul ţarist, iar moldovenii instruiri continuau s-o privească drept nepotrivită pentru discursul public. Oamenii se refereau în mod obişnuit la limba moldovenească numind-o limba prostimii.[337]

335Onisifor Ghibu, „în viitoarea revoluţiei ruseşti: însemnări zilnice ale unui ardelean, martor ocular – şi mai mult decît atît – al revoluţiei ruseşti în anii 1917-1918, începînd cu ziua de 12 martie şi pînă în ziua de 6 august 1917”, Ms„ 30 aprilie 1917.

336 Vezi Kenneth Rogers, „Moldavian, Romanian and the Question of a Naţional Language” în *The Tragic Plight of a Border Area: Bessarabia and Bucovina,* ed. Maria Manoliu-Manea (Humboldt State University Press, Los Angeles, 1983).

337 Activiştii români din Basarabia au găsit de cuviinţă să-şi „traducă” discursurile şi propaganda în idiomul „popular” local după redactarea lor în româna standard. Onisifor Ghibu

Dată fiind categorisirea limbii moldoveneşti ca necultivată, nu-i de mirare că mulţi moldoveni instruiţi nu voiau să audă de ea. în jurnalul său, Ghibu notează observaţiile sale despre îndepărtarea moldovenilor de limba lor maternă şi rezistenţa lor faţă de limba

---

şi-a tradus proiectul de program al PNM, ca şi pesemne alte articole şi cuvîntări, în „formă populară moldovenească", adică în *limba prostească,* înainte să le publice în presa locală. Vezi însemnarea din 5 aprilie 1917 din jurnalul său „în viitoarea revoluţiei ruseşti".

română. La o întîlnire a zemstvei, o profesoară moldoveancă i-a spus lui Ghibu că ea devenise cu desăvîrşire rusoaică şi că-i convenea lucrul ăsta. Ghibu şi-a notat schimbul de replici:

> l-am spus: astea erau împrejurările sub vechiul regim, acum lucrurile se vor schimba. Ea a răspuns: „Da, dar eu nu mai vreau să mă fac moldoveancă; rămîn rusoaică. Nimic nu-i mai măreţ şi mai frumos ca Rusia! Moldovenii n-au literatură." I-am spus că au, şi chiar una foarte frumoasă, dar ea mi-a spus că asta e românească. I-am spus că există un singur popor, o singură limbă etc. [...] Toate profesoarele astea se opun tendinţei moldoveneşti, în care văd separatism. Ele spun că dacă gîndesc în ruseşte sînt rusoaice.[338]

În încercarea de a schimba mentalitatea şi de a forma profesori locali, la Chişinău s-au ţinut cursuri în vara anilor 1917 şi 1918. Profesorii urmau să înveţe româneşte îndeajuns pentru a putea să înfiinţeze şi să alcătuiască personalul şcolilor româneşti alături de propagandişti din Vechiul Regat. Cursurile erau organizate de moldoveni cu sprijinul românilor de dincolo de Prut şi cu fonduri de la zemstva locală. Participanţii la cursurile de vară erau profesorii de şcoală moldoveni şi studenţii în filologie, ştiinţe naturale, medicină şi drept de la universităţile ruseşti.[339] Primul pas în înfiinţarea unui sistem de învăţămînt moldovenesc a avut loc, aşadar, în vremea cînd Basarabia mai aparţinea Rusiei. Zemstva locală, stimulată de patrioţii moldoveni şi români, a susţinut oficial aceste începuturi.[340] În 17 aprilie 1917 zemstva a numit o Comisie Şcolară Moldovenească cu sarcina de a produce manuale.[341]

---

338 *Ibid.,* 30 aprilie 1917.

339 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 247-248.

340 Zemstva basarabeană a fost desfiinţată în octombrie 1918, iar responsabilităţile, bugetul şi fondurile ei au fost preluate de birocraţia românească. Vezi Giurgea, *Din trecutul,* pp. 105-107. Şcolile au rămas totuşi sub. jurisdicţia zemstvei pînă în ianuarie 1919. Vezi AA IX/Varia 10.

341 Comisia şcolară moldovenească avea spre folosinţă doar 2 000 de ruble, în vreme ce Comisia şcolară rusească

La 3 mai 1917, Comisia şcolară moldovenească a început să pregătească naţionalizarea şcolilor. Ghibu şi Romulus Cioflec au fost invitaţi să-şi aducă contribuţia, rolul lui Ghibu fiind deosebit de important.[342] Dată fiind necesitatea de a tipări rapid manualele, mai întîi ei au trebuit să hotărască dacă folosesc alfabetul tradiţional chirilic sau pe cel latin, utilizat în alte teritorii româneşti. Iniţial, majoritatea membrilor comisiei, inclusiv întregul cler, s-a pronunţat pentru păstrarea alfabetului chirilic, dar mulţi şi-au schimbat opinia în cursul discuţiei ce a urmat, votînd pentru scrierea latină.[343] La congresul profesorilor moldoveni din 25 mai, problema alfabetului a fost din nou ridicată, suscitînd „lupte de homerice proporţii". Adepţii alfabetului chirilic au cerut chiar vot secret, de teamă că altminteri nu se vor putea exprima liber. De fapt, cei mai mulţi dintre ei au părăsit sala înaintea votului deschis, iar latiniştii au cîştigat din nou în unanimitate.[344] Incidentul arată că comunitatea moldovenească era ambivalenţă cu privire la extinderea şi metodele naţionalizării culturale.

Neînţelegeri au izbucnit şi cu privire la conţinutul politic al cursurilor pentru profesori. Un membru al Comisiei Şcolare Moldoveneşti a propus ca pentru conferinţele politice să fie aduşi profesori ruşi de la Kiev şi Odessa. Ghibu s-a opus vehement acestei idei, temîndu-se că sub influenţă rusească Basarabia ar putea cădea pradă unei revoluţii sociale sîngeroase, şi şi-a convins colaboratorii să invite în schimb români din Bucovina şi Transilvania.[345] în ansamblu, Congresul profesorilor din mai a reprezentat o victorie pentru

primise 30 000. Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* p. 150.

342 Ca şi Ghibu, Cioflec era născut în Transilvania, dar trăise în Regat de la vîrsta de paisprezece ani. Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea* (Cugetarea – Georgescu Delafras, Bucureşti, 1939-1940), p. 195. Despre Ghibu în acest context vezi Sever Bocu, „Semănători de idei", *România Mare,* 21 septembrie 1917, p. 1.

343 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 236-237,

344 *Ibid.,* pp. 265-266.

345 *Ibid.,* p. 237.

naţionalişti, căci a stabilit să fie deschise în toamna anului 1917 atîtea şcoli moldoveneşti cîte erau necesare, inclusiv cîteva şcoli secundare în Chişinău şi în alte locuri, să facă din limba moldovenească limbă de predare în cadrul seminariilor pentru învăţători şi preoţi şi să introducă alfabetul latin în şcolile moldoveneşti.[346]

Una din problemele ridicate de această trecere revoluţionară la un sistem de învăţămînt moldovenesc era lipsa de profesori calificaţi. într-adevăr, scopul cursurilor de vară era tocmai acela de a pregăti profesori pentru reţeaua în întregime nouă de şcoli ce urmau să se deschidă la cîteva luni după congresul din mai. Şcoala de vară oferea nu numai cursuri de limbă moldovenească, ci şi de literatură, istorie şi geografie a teritoriilor româneşti, cîntece moldoveneşti şi activitate extraşcolară. Poate părea straniu că un curs încărcat ca acesta dedica un timp atît de preţios „activităţii extraşcolare", dar naţionaliştii priveau acest segment, în maniera lui Haret, ca pe un element fundamental al programei, prin intermediul căruia profesorii aveau să contribuie la dezvoltarea civică şi socială a moldovenilor.[347] Faptul că se aştepta ca profesorii să îndeplinească responsabilităţi civice şi naţionale, în special în activităţile extraşcolare, era un lucru obişnuit în Basarabia şi reprezenta de fapt unul din motivele pentru care rolul profesorului era atît de important şi atît de politizat.

Mare parte din viaţa culturală a Basarabiei avea loc în afara şcolii, în instituţii de cultură populară care se străduiau să ajungă pînă la populaţia adultă, majoritar rurală, fie ea alfabetizată sau nu. Deşi această viaţă culturală avea o latură spontană, ea avea şi o latură oficială obligatorie, adesea inclusă în rîndul sarcinilor ce reveneau autorităţilor şcolare şi profesorilor.

346 Conducerea şi inspecţiile tuturor şcolilor moldoveneşti urmau să se facă de către moldoveni în moldoveneşte. Şcolile moldoveneşti erau deschise şi pentru comunităţile moldoveneşti de dincolo de Nistru şi din Cau- caz. *Ibid.,* pp. 262-263.

347 *Ibid.,* pp. 263-264, 326.

Inspectorii şcolari, de pildă, trebuiau să viziteze societăţile de cultură populară şi să facă recomandări pentru dotarea lor către Casa şcoalelor.[348] Societăţile aveau nevoie de cărţi, tablouri naţionale, costume populare, modele de broderie, turnee ale companiilor artistice, cărţi poştale şi portrete ale familiei regale. Reprezentanţii cercurilor culturale pledau pe lîngă inspectori care, la rîndul lor, pledau pe lîngă Casa Şcoalelor (instituţie care furniza fonduri şi material didactic în perioada interbelică) sau pe lîngă Ministerul Instrucţiunii pentru aceste resurse.

Departamentul de Activitate Extraşcolară a publicat şi distribuit cărţi, broşuri, calendare, periodice, imagini şi hărţi pentru oamenii din mediul rural. în 1919 şi 1920, au fost publicate zece titluri în tiraje de 15 000 de exemplare pentru a fi distribuite de către profesori în mod gratuit sătenilor. Din februarie 1919 pînă în februarie 1920, departamentul a distribuit 794 835 de cărţi, 449 900 de periodice, 4 950 de tablouri şi 820 de hărţi. Armata a contribuit şi ea la educarea populaţiei distribuind cărţi de la Casa Şcoalelor în satele în care se afla încartiruită sau înfiinţînd biblioteci locale ori cercuri de lectură.[349] Trupele au înfiinţat cîte- odată cămine culturale sau cercuri culturale popularizînd această idee şi mobilizînd notabilităţile unui anumit sat. Aceste societăţi şi-au continuat apoi existenţa, dar

348 CS/1920/298/299, f.d.

349 Ştefan Ciobanu, directorul general pentru învăţămînt din Basarabia, era însărcinat cu activitatea Departamentul de Activitate Extraşcolară înfiinţat la 1 februarie 1919. CS/1920/7/178, CS/1920/417/7-10, ambele f.d. Unele dintre texte erau încă scrise în chirilice sau aveau texte alăturate scrise în chirilică şi latină. Ziarul *Cuvânt moldovenesc* apărea în ediţii de 6 000 de exemplare de două ori pe săptămînă. Iniţial fusese publicat în litere chirilice, după un stadiu de tranziţie în care s-au folosit şi alfabetul chirilic şi cel latin, a ajuns să fie publicat în întregime cu caractere latine. Revista *Şcoala Basarabiei,* organ lunar de cultură pedagogică şi educaţie naţională, era distribuit gratuit tuturor şcolilor. Alte publicaţii cu caracter mai local, precum *Tighina* şi *Unirea* primeau şi ele subvenţii din partea Departamentului de Activităţi Extraşcolare.

atunci cînd au căutat fonduri au apelat la metafore militare precum „a cuceri sufleteşte populaţia înstrăinată”. Anumite instituţii de cultură populară au avut şi o componentă spontană importantă. Cetăţenii care alcătuiau societăţile culturale, cercurile de lectură şi bibliotecile scriau Casei Şcoalelor cerînd bani sau cărţi, invocînd „lumina” şi cultura naţională pe care o aduceau poporului.[350]

Cunoscuţi sub numele de „cursişti”, profesorii care au absolvit cursurile de vară de la Chişinău în 1917-1918 au fost abilitaţi să predea în şcolile moldoveneşti. în 1917, aproape cinci sute de profesori, majoritatea moldoveni, au urmat aceste cursuri. Doritori să-şi păstreze slujbele în oraşele moldoveneşti, au urmat cursurile şi cîţiva ruşi. Majoritatea cursiştilor moldoveni erau complet înstrăinaţi de cultura română. Potrivit lui Ghibu, care a organizat şi a predat unele cursuri, „erau complet lipsiţi nu numai de orice cultură românească – ei nu cunoşteau nici măcar alfabetul latin –, ci şi de conştiinţă naţională”. Această înstrăinare .poate explica de ce mulţi moldoveni erau aproape tot atît de ostili faţă de cursurile obligatorii ca şi colegii lor ruşi care stăteau în spatele clasei şi-şi exprimau cu voce tare nemulţumirea.[351] în 1918 au fost 537 de participanţi la curs (363 moldoveni, 34 ucraineni, 13 bulgari şi 34 din alte grupuri etnice). Două clase cuprinzînd şaptezeci de persoane urmau cursuri ţinute pentru cei care nu ştiau deloc româneşte; altele erau pentru „începători” şi „avansaţi”. Predarea o asigurau 26 de instructori în condiţiile lipsei de manuale, hranei insuficiente şi fondurilor reduse.[352] Situaţie deloc surprinzătoare într-o ţară devastată de război. Ceea ce frapează totuşi este amploarea obiectivului pedagogic exemplificat de largul contingent de etnici moldoveni care aveau nevoie de studii de limbă.

Cele două sesiuni de vară au avut mult succes. Deşi

350 CS/1920/7/298, 299, CS/1920/334/37, CS/1920/7/273 şi CS/1920/7/60, toate f.d.

351 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 338-339, 362-362.

352« MIC/1918/199b/400 (156-158), f.d.

unii dintre profesori au abandonat, cei care au rămas au învăţat să citească şi să scrie româneşte folosindu-se de alfabetul latin, au dobîndit o bună cunoaştere a gramaticii române, s-au îmbibat de versiunea istoriei româneşti care sublinia marea descendenţă română a moldovenilor şi şi-au întărit slabele sentimente naţionale, aflînd şi cîte ceva despre literatura română. Cursurile i-au făcut să înţeleagă că limba moldovenească şi limba română sînt identice.[353] Fără îndoială, mulţi cursişti au devenit mai conştienţi de cultura şi istoria comune ale moldovenilor şi românilor, spo- rindu-şi astfel şi conştiinţa naţională.

Cursurile de vară pentru profesori din 1917 şi 1918, înfiinţate pentru contracararea lipsei de profesori moldoveni calificaţi, s-au aflat ele însele în dificultate în privinţa găsirii de cadre calificate.[354] încadrarea cu personal a reprezentat o problemă de mai mică importanţă în cel de-al doilea an, dar amploarea sarcinii era socotită încă de unii dintre instructori drept înspăimîntătoare. Petru Bogdan, profesor la Universitatea din Iaşi, preda un curs de terminologie ştiinţifică la Chişinău.[355] El a constatat că studenţii săi erau total lipsiţi de încredere în capacitatea lor de a folosi limba moldovenească în predarea subiectelor ştiinţifice.[356]

Ei îi spuneau lui Bogdan că limba moldovenească e „limba pros- timei". Erau convinşi că limba moldovenească e atît de diferită de română încît „ei nu înţeleg românească literară". Aceşti profesori nu puteau privi limba moldovenească drept limbă de predare, fiind convinşi că nu pot folosi româna literară.[357]

---

353 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 361-362.

354 *Ibid.,* pp. 326-327, 335-337.

355 MIC/1918/193/12—15/6 august 1918.

356 Potrivit lui Octavian Ghibu, problemele întîlnite de Bogdan în 1918 erau mai puţin grave decît cele din 1917, anul în care tatăl său, Onisifor Ghibu, şi-a început activitatea culturală în Basarabia. Comunicare personală, 1984.

357 MIC/1918/193/12-15, 6 august 1918. Este interesant de semnalat în acest context că mişcarea de eliberare naţională a moldovenilor în anii '80 ai secolului nostru a

Petru Bogdan a reuşit în cele din urmă să modifice părerea studenţilor săi, în parte fiindcă – pretindea el – româna vorbită de el era aproape de limba pe care ei o înţelegeau: se născuse şi fusese crescut în Moldova, parte a Vechiului Regat vecină Basarabiei. De asemenea, el admira pe faţă limba basarabenilor. Deşi studenţii îşi formulau gîndurile mai întîi în ruseşte, ei le traduceau apoi în limba „veche şi înţeleaptă", cum fusese numită de Emi- nescu, născut şi el în Bucovina învecinată. Bogdan socotea că această proză întru cîtva arhaică este proaspătă, deoarece nu era împovărată de galicismele şi neologismele strecurate în idiomul din Vechiul Regat. El idealiza limba şi obiceiurile populare pe care Basarabia, între toate teritoriile româneşti, fusese cea mai în măsură să le păstreze în exilul său politic de o sută de ani. încuraja redescoperirea „comorii nepreţuite" a Basarabiei şi proslăvea influenţa benefică pe care ar avea-o în „purificarea limbii noastre ştiinţifice".[358]

Încercînd să explice lipsa totală de încredere pe care o aflase la moldoveni, Bogdan invoca oprimarea culturală suferită sub cîrmuirea rusească şi puternica influenţă a literaturii ruse. El regreta însă, totodată, faptul că în timpul războiului propaganda românească fusese adusă de persoane nepotrivite, respectiv de transilvăneni şi bucovineni care „vorbeau o limbă mai depărtată, pestriţă, cu neologisme şi elemente dialectale"[359]. Comparaţia implicită era cu româna moldovenească pe care o vorbea Bogdan însuşi şi pe care o privea drept mai puţin depărtată, mai pură, mai puţin împestriţată cu neologisme şi lipsită de caracteristici neunitare – o română mai adevărată, mai valoroasă, mai apropiată de limba moldovenească vorbită de basarabeni.

Bogdan devenea nostalgic cînd descria idiomul pe care-l învăţase în copilărie pe malurile Şiretului, printre copiii

---

revendicat şi obţinut recunoaşterea oficială a identităţii dintre limbile moldovenească şi română.

358 *Ibid.*

359 *Ibid.*

de ţărani cu care se juca pe cîmp sau cu care ducea vitele la păscut.[360] Prin asemenea referinţe afective, el definea involuntar o Moldovă Mare care includea Basarabia şi Moldova de vest. Deşi considera necesară schimbarea mediului intelectualităţii moldoveneşti rusifícate, el simţea că doar moldovenii din Vechiul Regat, precum el însuşi, trebuiau să contribuie la direcţionarea procesului.[361]

Petru Bogdan a oglindit aspecte importante ale problemei basarabene, aşa cum apărea ea în 1918, în scrisoarea trimisă ministrului educaţiei. El întruchipa entuziasmul intelectualilor din Vechiul Regat angajaţi în activitatea culturală din această arhaică provincie – cea mai românească şi în acelaşi timp cea mai puţin românească dintre toate. Ei vedeau în moldovenii din Basarabia, care rataseră dezvoltarea naţională modernă, posibilitatea romantică a propriei lor întineriri, a accesului la o inocenţă naţională pierdută. împotriva influenţei literaturii ruse, care reprezenta punctul de referinţă culturală pentru mulţi intelectuali basarabeni, naţionaliştii din Vechiul Regat se străduiau să-i convingă că „limba prostimei", vorbită la sate, în cămine, pe cîmpuri, în rîndul clasei de jos, putea – în noul context politic – să devină limba ştiinţei, a şcolii, a teatrului, a poeziei şi a statului. Această revoluţie culturală şi psihologică a coincis cu realinierea politică. Armata şi şcoala erau alături în 1918.

Opiniile exprimate de Petru Bogdan depun mărturie şi cu privire la fenomenul regionalismului în România Mare. în marea lui dorinţă de a-i absorbi pe profesorii moldoveni în cadrul naţiunii, profesorul de la Iaşi era gata să susţină o ierarhie a meritelor în rîndul românilor din diferitele regiuni reunite, ierarhie avîndu-

360 *Ibid.*

361 *Ibid.* Bogdan socotea de asemenea că teatrul reprezintă o forţă productivă în contracararea influenţei literaturii ruse. El se referea mai cU seamă la Vasile Alecsandri, ale cărui piese, de un patriotism xenofob uneori, erau satire sociale îndreptate împotriva claselor suspuse, superficial occidentalizate, care fluturau o franceză chinuită stricîndu-şi totodată limba maternă.

i în frunte pe moldovenii din Vechiul Regat. Nesocotea activitatea de propagandă desfăşurată în timpul războiului de către tran-

 silvăneni şi bucovineni, socotind-o contraproductivă.[362] în chiar momentul în care România emitea pretenţii asupra Bucovinei şi Transilvaniei, românii din aceste provincii erau socotiţi nepotriviţi pentru efortul de propagandă naţională – cel mai naţional dintre obiectivele naţionale. Bogdan nu era însă singurul care exprima tendinţe regionaliste în activitatea culturală din Basarabia. Onisifor Ghibu propunea punctul de vedere conform căruia transilvănenii şi bucovinenii erau aceia care desfăşuraseră o activitate superioară în deşteptarea moldovenilor înainte de venirea politicienilor corupţi din Regat.[363] Tensiunile dintre populaţiile cuprinse în naţiunea română reprezintă o temă recurentă în viaţa relativ scurtă a României Mari. în mod paradoxal, intensa activitate culturală asumată în comun a acutizat uneori aceste tensiuni.

Începînd din 1919, Departamentul de Activitate Extraşcolară al Direcţiei Învăţămîntului din Basarabia a oferit cursuri de română pentru adulţi care nu erau profesori. între lunile februarie şi iulie, două serii de cursuri pentru adulţi au cuprins opt sau nouă sute de persoane, fiecare la Chişinău. La Tighina, Bălţi, Orhei, Soroca, Cahul, Reni, Leava, Chilia, Ismail, Belgrad şi Cetatea Albă s-au ţinut de asemenea cursuri cu scopul de a-i ajuta pe slujbaşii civili locali să stăpînească noua limbă de stat. Pe lîngă limbă, literatură, istoric şi geografie, la aceste cursuri se preda şi contabilitate şi corespondenţă.

Populaţia satelor a beneficiat şi ea de cursuri pentru adulţi ţinute de profesori, ofiţeri şi preoţi ai regimentelor. în 1920 activitatea extraşcolară s-a intensificat: în mai multe oraşe s-au ţinut un număr de

---

362 în 1917 şi 1918, ofiţeri, preoţi, profesori şi studenţi bucovineni s-au implicat, alături de cei din Transilvania, în toate instituţiile economice, politice şi culturale ale Basarabiei. Bogdan a predat la cursurile de profesori din Bălţi în vara anului 1918. Vezi Filaret Doboş, „în preajma zilei de 28 noiembrie 1918", în Ion Nistor, *Amintiri răzleţe din timpul unirii* (Glasul Bucovinei, Cernăuţi, 1938), pp. 110-111.

363 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 18-19, 23.

douăzeci şi unu de cursuri pentru adulţi cu durata de patru pînă la şase luni. Un public amestecat numărînd zece mii de oameni au urmat cinci sute de cursuri ţinute la ţară. Deşi participarea în rîndul sătenilor a fost inegală, tinerii şi recruţii au venit în mod relativ regulat. Un raport privind activitatea extraşcolară din Basarabia în anii 1919-1920 conchidea

că aceste cursuri pentru adulţi erau „satisfăcătoare”, citind ca pe un progres faptul că tinerii cititori de la ţară cereau acum cărţi şi ziare cu „litere româneşti” mai degrabă decît cu litere chirilice.[364]

Separat de aceste canale mai puţin tradiţionale ale propagandei culturale româneşti în Basarabia, principala activitate de naţionalizare culturală s-â desfăşurat în şcolile obişnuite pentru copii. în septembrie 1917 opt sute de şcoli primare şi cîteva şcoli secundare au fost înscrise pe lista de naţionalizare.[365] Extinderea şcolilor era de asemenea în curs: numărul şcolilor primare din Basarabia a crescut de la 1 383 în 1916 la 1 897 în 1917.[366] Totuşi, chiar şi după cursurile de vară pentru profesori numărul cadrelor locale era insuficient. Alţi profesori proveneau din rîndul refugiaţilor români şi al prizonierilor de război aflaţi pe teritoriul rusesc şi în căutare de lucru.[367] Din pricina lipsei de cadre, trecerea la limba română ca limbă de predare a trebuit să fie amînată în multe şcoli, majoritatea continuînd să utilizeze rusa sau fiind închise.[368]

Tot mai mulţi profesori şi administratori de şcoală au fost trimişi în Basarabia de Ministerul Instrucţiunii din Bucureşti. în primăvara anului 1918, ministerul a început să primească o ploaie de cereri din partea profesorilor şi a altor profesori solicitînd posturi în

364 CS/1920/417/7-10, 7 februarie 1920. Cînd fondurile din bugetul „extraşcolar” erau consumate, puteau fi invitaţi profesori voluntari. Dar în 1921 bugetul a fost atît de redus iar cererea de cursuri pentru adulţi atît de ridicată, încît profesorii de la „sute” de cursuri aflate în desfăşurare au rămas neplătiţi. Multe cereri de cărţi pentru sate au rămas de asemenea neonorate. MIC/1921/273/2, 22 ianuarie 1921.

365 Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 369-379.

366 Liviu Marian, „Cultura şi şcoala”, în Ciobanu, ed., *Basarabia: Monografie,* pp. 263-264.

367 Vezi anunţul din *Ardealul* nr. 7, 19 noiembrie 1917, citat în Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* p. 395.

368 „Memoriu despre învăţămîntul primar din judeţul Chişinău”, AA IX/Varia 10, f.d.

Basarabia ca inspectori şcolari, profesori, lectori şi propagandişti.[369] Acest interes poate fi explicat prin dificultăţile economice suferite de România şi prin şomajul existent sub ocupaţia germană. Prin comparaţie, Basarabia era un teritoriu

369 MIC/1918/196, f.d.

 românesc liber. Deşi refugiaţii din Bucureştiul ocupat de germani doreau pesemne doar slujbe într-o perioadă de haos economic, ei foloseau ca argument cauza naţională.[370] Unii dintre petiţionari voiau să desfăşoare activităţi de propagandă în loc de serviciu militar[371], dar cei mai mulţi invocau motive patriotice, în mod tipic, ei subliniau cunoaşterea ţării, participarea la război şi dorinţa de a contribui la „dezvoltarea conştiinţei naţionale”.[372] Unii invocau vechi legături cu zona[373], alţii puneau interesul pentru Basarabia pe seama războiului[374], cei mai mulţi susţinînd că legătura lor cu Basarabia se datora doar devotamentului lor pentru revenirea spirituală a provinciei la patria-mamă.

Unii dintre cei doritori a fi numiţi în instituţiile culturale româneşti din Basarabia aflate în plină dezvoltare în 1918 aveau recomandări deosebite: grade ştiinţifice, doctorate sau posturi în şcoli secundare de rang înalt.[375] Unul dintre cei mai iluştri petiţionari pentru un post în învăţămînt în Basarabia era un absolvent de la Sorbona cu doctorat în filologie. El predase italiana în Moldova, la Bîrlad (oraş cu o populaţie de 26 000 de locuitori), şi se plîngea că atmosfera provincială şi lipsa de biblioteci îi înăbuşise intelectul. Totuşi, în calitate de „luptător” şi „intelectual” deopotrivă, se simţea atras de Basarabia proaspăt anexată unde năzuia să predea franceza şi italiana. Susţinea că familiaritatea cu limba franceză îi va aduce pe românii rusificaţi şi burghezia rusă din

370 Vezi, de exemplu, MIC/1918/199b/459, f.d.

371 MIC/1918/107/114, f.d.

372 MIC/1918/199b/324, 21 martie 1918.

373 Puteau să se fi născut acolo sau să se tragă din familii de origine basarabeană sau să ştie ruseşte. MIC/1918/199b/316, 3 aprilie 1918 şi MIC/1918/199b/324, 21 martie 1918.

374 Un absolvent al Universităţii din Bucureşti, Facultatea de Litere şi Filozofie, mobilizat cu garnizoana la Chişinău îşi crease „cercul meu de activitate naţionalistă”. MIC/1918/199b/304, 30 mai 1918.

375[7]« MIC/1918/199b/305, 14 mai 1918; MIC/1918/199b/309, 21 mai 1918; MIC/1918/199b/327, 14 martie 1918; MIC/1918/199b/459, f.d.

regiune mai aproape de limba şi cultura română, atît de profund influenţată de civilizaţia franceză, iar „limba italiană atît de aproape de latină şi de română, ar putea să servească la afirmarea latinităţii noastre, atît de necesară acolo unde lupta contra slavismului nu se anunţă tocmai uşoară”.[376]

376 MIC/1918/199b/327, 14 martie 1918.

Astfel, încă din primele luni ale revoluţiei basarabene, cei care căutau slujbe au început să invoce argumente naţionaliste în cererile lor.

Activiştii culturali locali care acţionau deja în Basarabia au cerut şi ei sprijin de la Ministerul Instrucţiunii după 1918. Ba- zîndu-se pe propriile lor resurse limitate, această avangardă spontană a culturii româneşti a supravieţuit revoluţiei şi scurtei perioade de autonomie a Basarabiei, înfiinţînd cursuri, grupuri de artişti şi biblioteci pe speze proprii. Acum însă, ei se adresau Bucureştiului pentru a obţine autorizaţie, finanţare şi sentimentul puterii dat de asocierea cu statul.[377] Suveranitatea românească asupra noilor provincii, mai cu seamă într-o vreme în care restul ţării era dezorganizat ca urmare a ocupaţiei germane de după Tratatul de la Bucureşti, însemna noi slujbe şi posibilităţi financiare pentru profesori, umanişti şi, în genere, pentru toţi aceia care, în grade diferite, erau implicaţi în naţionalismul românesc.

Statul avea, firește, propriile lui motive să încurajeze fluxul naţionalismului cultural către Basarabia: românizarea provinciei avea nevoie de cadre. Deşi nu se putea conta pe neromâni, foarte demni de încredere nu s-au dovedit a fi nici mare parte dintre moldovenii instruiţi. Mulţi dintre birocraţii născuţi în Basarabia refuzau să vorbească sau să scrie românește, ba refuzau chiar să depună jurămîntul faţă de statul român şi de regele României.[378] Aşa se face că Ministerul Instrucţiunii a recrutat activ cadre de propagandă

377 De exemplu, Nicolae Totu şi Dumitru Stroia, doi studenţi teologi din Transilvania, refugiaţi în Basarabia, distribuiseră cărţi ţăranilor şi profesorilor şi organizaseră o bibliotecă de 10 000 de volume, plătită de o Universitate Populară locală ce rămăsese fără bani. în iunie 1918, ei voiau să fie „plătiţi de către guvernul central în calitate de propagandişti". MIC/1918/199b/416. George Florescu, autocaracterizat drept „artist dramatic" care preda deja teatru unui grup de studenţi basarabeni, voia să înfiinţeze un grup de teatru de amatori pe spezele statului. MIC/1918/199b/417.

378 Giurgea, *Din Trecutul,* pp. 111-112, 116.

pentru Basarabia începînd din 1918.[379] Aşa cum am arătat deja, răspunsul pare să fi fost peste aşteptări; la un moment dat, chiar ministerul simţea că prea multă lume se îndreaptă spre Basarabia.[380]

Armata română venise în Basarabia la începutul lui ianuarie 1918, înaintea anexării provinciei, rolul său cultural continuînd în deceniul următor. Profesorii care fuseseră mobilizaţi anterior pentru satisfacerea serviciului militar erau demobilizaţi şi numiţi în posturi din învăţămînt în Basarabia aflată sub administraţie rpilitară. Ei erau distribuiţi în zone militare hotărîte de autoritatea militară.[381] Ministerul Instrucţiunii şi armata au colaborat la recrutarea propagandiştilor răspîndiţi pe întreg cuprinsul Basarabiei. în vara lui 1918, peste două sute de oameni făceau parte din „personalul propagandist" din provincie. Unii dintre ei funcţionau ca învăţători, alţii ca profesori de şcoli secundare, mulţi fiind „propagandişti fără ordine de numire" care lucrau în diferite posturi în presă, în administraţia şcolilor, ca suplinitori, în biblioteci, teatre, muzee şi în cursurile speciale de instruire pentru basarabeni. Transferuri periodice de personal şcolar din Vechiul Regat au avut loc la începutul anilor '20.[382]

---

379 M1C/1918/107/112. Ministerul a publicat anunţul în *România,* ziar oficial publicat la Iaşi în timpul exilului guvernului.

380 MIC/1918/199b/359, 360, 2 mai 1918.

381 Aceasta era Marele pretorat de pe lîngă Marele Cartier General. Un memoriu trimis de Ministerul Instrucţiunii la 6 februarie 1918 Regimentului de Infanterie 43/59 îi comunică acestuia responsabilităţile faţă de membrii regimentului detaşat acum în Basarabia. El stipulează că „toţi învăţătorii de toate gradele trimişi în Basarabia sînt consideraţi ca mobilizaţi şi detaşaţi, păstrîndu-şi drepturile ce au în unităţile militare din care fac parte, făcîndu-li-se plata militară sau civilă ca şi înainte". Vezi MIC/1918/107/118, 6 februarie 1918.

382 MIC/1918/199b/148-149, 150-155, f.d. în 1921, de exemplu, douăzeci şi cinci de învăţători au fost „transferaţi" în Basarabia, cincizeci şi cinci au fost „detaşaţi", iar cincizeci au

în afară de supravegherea personalului propagandist, armata însăşi desfăşura o întinsă activitate pedagogică în Basarabia, în parte pentru a promova cunoaşterea limbii române şi loialitatea politică în rîndul recruţilor. De asemenea, ea a înfiinţat şcoli pentru adulţi în vederea desfăşurării de propagandă naţională în zonele de graniţă cu Uniunea Sovietică[383] şi sprijinea apariţia unor publicaţii periodice împreună cu Ministerul Instrucţiunii.[384] Educatorii de profesie nu erau întotdeauna mulţumiţi de colaborarea cu armata în activitatea culturală.[385]

Relaţia Ministerului Instrucţiunii cu personalul propagandistic din Basarabia a fost mijlocită de serviciul „Delegatului tehnic pentru învăţămînt" cu sediul în Chişinău. Această agenţie funcţionase în cadrul scurtei perioade de existenţă a Republicii Democrate Moldoveneşti autonome şi a continuat să funcţioneze şi după unirea Basarabiei cu România. Un afiş-manifest emis de biroul delegatului la 3 martie 1918 definea rolul propagandistului. Afişul se adresa „dnilor învăţători şi institutori din România cari se

fost „numiţi". Ministerul privea majoritatea acestor numiri în Basarabia ca fiind temporare. După un an sau doi, învăţătorii din Vechiul Regat urmau să se întoarcă la posturile avute la început, dar nu toţi au făcut-o. MIC/1921/275/42-47, MIC/1921/275/91, ambele f.d.

383 AA IX/Varia 10, 13 aprilie 1922 şi 25 aprilie 1923; Octavian Ghibu, comunicare personală, 1984.

384 în vara anului 1918, de pildă, Divizia Întîia de Cavalerie a sprijinit ziarul *Glasul moldovenesc* publicat la Bălţi în două-trei mii de exemplare şi difuzat gratuit în ţinuturile Bălţi şi Soroca. Editorul plănuia să crească formatul ziarului dacă Ministerul de Război ar fi redus preţul hîrtiei. în acelaşi timp, el solicita o contribuţie suplimentară a Ministerului Instrucţiunii pentru a angaja un jurnalist care, susţinea, ar fi beneficiat de naţionalizarea forţei de muncă, aflată în curs. *Glasul moldovenesc* a obţinut astfel modesta sumă de 600 de lei lunar din partea fondului de propagandă al Ministerului Instrucţiunii, în plus faţă de sprijinul financiar venit din partea armatei.

385 AA IX/Varia 10, 20 februarie 1923 şi 7 martie 1923.

găsesc în Republica Moldovenească", instruindu-i cu privire la „activitatea culturală şi naţională" din Basarabia: ei trebuiau să organizeze coruri, festivităţi, spectacole cu copiii de şcoală, sătenii şi învăţătorii; să stimuleze interesul populaţiei în şcoala moldovenească şi în limba moldovenească, ca şi în alte domenii ale relaţiilor publice; să întărească „mîndria de a fi moldovean" vorbindu-le despre trecutul glorios al acestui popor, învăţătorilor li se cerea să sublinieze marile calităţi ale poporului român moştenite de la cel mai virtuos popor al Antichităţii, romanii, şi să descrie marele progres economic şi militar făcut de celelalte provincii româneşti – Vechiul Regat, Bucovina, Transilvania, Dobrogea. învăţătorii români trebuiau să-i ajute pe colegii lor moldoveni „care au de luptat cu mari greutăţi" pentru înfiinţarea de şcoli moldoveneşti, ajutîndu-i să organizeze conferinţe acolo unde asemenea şcoli lipseau încă. Sarcinile culturale şi naţionale ale acestor propagandişti includeau de asemenea sfătuirea ţăranilor în probleme de igienă, medicină populară, medicină veterinară, agricultură şi creştere a animalelor. în sfîrşit,

 erau responsabili cu strîngerea materialului folcloric, etnografic, paleografie şi geologic.[386]

Acest program detaliat făcea din învăţătorii Vechiului Regat detaşaţi în Basarabia legătura principală cu populaţia moldovenească, în special cu ţărănimea, la care armata şi statul român avea puţine mijloace de a ajunge. învăţătorii nu-şi exercitau ocupaţia tradiţională – aceea de a-i învăţa pe copii cititul, scrisul şi socotitul; mai degrabă se aştepta de la ei să convingă întreaga populaţie moldovenească de faptul că sînt români şi să-i arate calea cea mai bună de a fi români.[387]

Deşi armata de regăţeni cărora le erau adresate aceste anunţuri a venit pesemne în Basarabia cu cele mai bune intenţii, uneori ei au adus ofense învăţătorilor şi autorităţilor locale care îi priveau ca pe nişte intruşi. în iunie 1918, de exemplu, zemstva din ţinutul Bălţi s-a răzvrătit împotriva unui propagandist samavolnic, care a intrat cu forţa într-o şcoală, şi a înaintat o plîngere exprimîndu-şi temerea că învăţătorii locali vor privi „îndrumările" corpului de propagandă ca pe o imixtiune. Asemenea intervenţii din afară, susţinea zemstva, ar putea tulbura funcţionarea lină a sistemului de învăţămînt din Basarabia tocmai în momentul critic al „naţionalizării şi cristalizării" sale, zădărnicind însuşi scopul propagandei culturale.[388] Ministerul Instrucţiunii

386 învăţătorii funcţionau în cadrul unităţii numite „cercuri", în raza cărora se aflau mai multe sate. Toate satele populate de etnici moldoveni urmau să primească o atenţie egală. Anunţul era semnat de Dumitru M. Cădere, delegatul tehnic pentru învăţămînt. MIC/1918/199b/428 (184), f.d.

387 Alte documente poartă acelaşi mesaj. Un memoriu de la Serviciul Cultural al Comisariatului General al Basarabiei le reamintea propagandiştilor că „misiunea lor este să trezească conştiinţa românească în poporul moldovenesc al Basarabiei", unde „conştiinţa naţională este slabă, deşi etnia şi limba română sînt încă vii". Propagandiştii mai aveau drept sarcină să cerceteze nivelul şi manifestările conştiinţei naţionale la sătenii ce făceau parte din cercurile lor. Arhiva O. Ghibu, document semnat de Gh. D. Murgu, 1918.

388 MIC/1918/199b/430, 23 iunie 1918.

a stăruit că zemstva din Bălţi exagera şi generaliza plecînd de la un incident izolat, deni- grînd astfel activitatea lăudabilă a propagandiştilor animaţi de spirit de sacrificiu.[389] Relaţia tensionată dintre propagandiştii din Regat şi învăţătorii locali a continuat, ca şi aceea dintre Ministerul Instrucţiunii din Bucureşti şi organele locale de la Chişinău.

389 MIC/1918/199b/429, 16 august 1918.

Naţionalizarea şcolilor era un proces delicat care a suscitat conflicte şi la alte niveluri. Elevi şi părinţi au refuzat iniţial învăţămîntul românesc, lipsit de statut în vechiul cadru rusesc al Basarabiei. Emmanuel de Martonne a făcut observaţii în judeţul Cahul în 1919 care arată aceste dificultăţi de început:

> Intră directorul şcolii secundare. E venit recent din Regat. [...] De la actul unirii, majoritatea consiliului de administraţie, alcătuit din profesori şi părinţi, a hotărît să introducă limba română în şcoală: oficialităţile ruseşti şi neromânii s-au retras. Chiar băieţii au refuzat la început să participe la orele ţinute în română. Ideea că numai rusa poate fi limbă literară şi de cultură e adînc săditâ în aceste minţi tinere. Româna, limbă de ţărani, nu poate duce la nimic! În întreaga Basarabie au avut loc aceleaşi incidente.[390]

Şcolile

Prima fază în aproprierea şcolilor basarabene s-a concentrat pe instruirea învăţătorilor. A avut loc de asemenea înfiinţarea cîtorva şcoli româneşti, periodice, biblioteci şi instituţii de cultură populară pentru populaţia rurală românească. O a doua fază de consolidare culturală a început în 1919—1920. S-a desăvîrşit naţionalizarea şcolilor primare, iar administratorii locali au început să se preocupe din ce în ce mai mult de obţinerea materialelor culturale de la Bucureşti. Cererile înaintate Bucureştiu- lui de către administratorii şcolilor din Basarabia pentru dotarea şcolilor locale cu material didactic au fost urmate şi amplificate de insistenţa populară, pornită de la bază, de a se construi şcoli mai multe, mai bune şi de nivel mai înalt.

Inspectorii şcolari şi administratorii de şcoli au trimis Casei Şcoalelor cereri de material didactic precum manuale, cărţi de artă populară, material

390 Emmanuel de Martonne, *What I Hâve Seen în Bessarabia,* Impr. des arts et des sports, (Paris, 1919), p. 12.

ajutător pentru învăţători, broşuri, planuri de lecţii, hărţi, cărţi pentru biblioteci şi echipamente de laborator. Cererea tipică reamintea birocraţilor de la Casa Şcoalelor de greutăţile şi sărăcia pe care le au de înfruntat cultura română din Basarabia şi de lipsa obiectelor culturale, în special cărţi româneşti, subliniind astfel atmosfera tensionată din şcolile româneşti

 din Basarabia[391]. Un seminar teologic din Ismail îşi formula cererea de cărţi în termeni marţiali, susţinînd că e „şcoala care duce lupta în partea cea mai înstrăinată a Basarabiei", o luptă în care arma cea mai puternică este cartea.[392] în mod similar, directorul noului liceu militar din Chişinău, It. col. Hristescu, îşi prefaţa cererea de a i se trimite cărţi cu următorul îndemn: „Acest liceu va fi un nou focar de cultură care va umple un gol simţit în învăţămîntul secundar al Basarabiei şi care are de îndeplinit un rol cultural de seamă. Luăm parte la marea operă de naţionalizare a populaţiei băştinaşe."[393]

într-adevăr, dorinţa de a merge la şcoală în Basarabia anilor '20 este impresionantă, mai ales avînd în vedere ponderea anterioară scăzută a ştiutorilor de carte în rîndul moldovenilor. Interesul lor a putut fi încurajat de accesul potenţial, pentru întîia oară de la mijlocul secolului al XlX-lea, la învăţămîntul în limba maternă a majorităţii populaţiei. Comitetele şcolare înfiinţate în 1919 au descentralizat o parte a deciziilor şi au transferat cea mai mare parte a poverii financiare asupra comunităţilor locale, ceea ce poate de asemenea explica acest fenomen. Comitetele au devenit răspunzătoare de strîngerea banilor pentru construirea de şcoli şi pentru finanţarea claselor extrabugetare. în Basarabia, ele erau cu deosebire importante în cazul şcolilor primare. în procesul transferării problemelor şcolare către comunităţile locale prin colectarea unui impozit local şi prin utilizarea forţei de muncă voluntare pentru construirea şi încadrarea şcolilor primare pe care toată lumea a ajuns să le cunoască, populaţia locală a Basarabiei s-a implicat în învăţămînt într-un mod fără precedent, în cîteva cazuri, fireşte, întîlnirile comitetelor şcolare erau prilejuri de izbucniri explozive în care sătenii şi preoţii îşi exprimau nemulţumirea privitoare la şcoală, care reprezenta, între altele, o

391 CS/1921/33/1, f.d.
392« CS/1920/7/114, martie [f.d] 1920.
393 CS/1920/7/20, 29 octombrie 1919.

armă de penetrare a statului. Un inspector şcolar din judeţul Tighina raporta în 1924, de exemplu, despre o întîlnire din comuna Cimişlia convocată pentru discutarea bugetului: „N-a fost chestiune unde să nu fim atacaţi cu injurii de: «jupuială a norodului », « şcoala e pacostea bietului ţăran », «învăţătorii sînt

mulgătorii a acestei vaci » – a norodului."[394] Prin intermediul comitetelor (despre care am discutat deja în capitolul *2),* al întîl- nirilor publice şi al susţinutei propagande finanţate de stat, care zugrăvea învăţămîntul ca pe o şcoală a naţiunii reunite, populaţia din mediul rural pare să fi devenit sensibilă la drepturile ei educaţionale ca şi la beneficiile şi prestigiul educaţiei de înalt nivel. Multe din şcolile cerute de basarabenii din mediul rural nu erau şcolile primare obligatorii, ci şcoli medii, gimnazii şi licee. Mai mult, ei erau înclinaţi să pledeze pentru transferarea şcolilor din mediul urban în aşezările rurale.

Cei ce solicitau noi şcoli invocau diferite motive. Petiţiile menţionau atît inferioritatea românilor faţă de populaţiile minoritare care aveau şcoli mai solide[395], cît şi distanţa mare pe care copiii de ţărani o aveau de parcurs pînă la şcolile secundare existente, aflate în majoritate în oraşe. Unii basarabeni fuseseră văduviţi de şcoli secundare prin retrasarea frontierelor naţionale.[396] într-un caz, locuitorii satului Cimişlia, din judeţul Tighina aflat în sudul Basarabiei, strînseseră trei sute de mii de lei pentru a contribui la deschiderea unui liceu. Oraşul cel mai apropiat, capitala de judeţ, Tighina, se afla la circa nouăzeci de kilometri depărtare. Consensul exprimat în scrisoarea adresată Ministerului Instrucţiunii era că numai minorităţile „se adapă la cultura liceală"[397], pesemne fiindcă la Tighina, ca şi în cea mai mare parte a Basarabiei, populaţia urbană care avea lesne acces la şcolile secundare era predominant neromânească. În mod similar, primarul din Volontirovca, în judeţul Cetatea Albă, solicita statutului

394 AA IX/Varia 10, 18 noiembrie 1924. Preotul era principalul acuzator şi, oricît ar părea de ciudat, inspectorul îl acuza de bolşevism.

395 CS/1921/33/1, f.d. şi CS/1921/33/9, 28 aprilie 1922.

396 De exemplu, copiii din Atachi frecventaseră înainte de război şcolile, medii şi liceele din Mogilev, oraş aflat dincolo de Nistru, care devenise între timp frontiera internaţională între Rusia sovietică şi România. MIC/1923/477/7, 15 octombrie 1922.

397 MIC/1923/476/24, primit în 28 mai 1923.

să ridice nivelul şcolii medii locale transformînd-o în liceu, protestînd că germanii au un liceu la Tarutino, bulgarii unul la Comrat, iar evreii din Tatar-Bunar au un liceu rusesc. Liceele româneşti, continua plîngerea, erau toate urbane, devenind astfel imposibilă frecventarea lor de către copiii de la ţară.[398]

O cerere din tîrgul Rîşcani din judeţul Bălţi exprima teama de izolare de cultura română: „Tîrgul Rîşcani e în centrul unei regiuni pur românească, cu vreo 180 sate atît de bogate, dar lipsite de căi ferate şi alte mijloace de comunicaţie."[399] Autorul scrisorii, o notabilitate locală, continua speculînd pe marginea integrării acestei zone izolate dar profund româneşti prin intermediul unui liceu: „o jumătate de judeţ, nordul întreg al Bălţilor – roagă, cere lumină [...] Domnule Ministru, daţi-ne lumină acolo la ţară, unde încă nimic nu e atins şi de unde – cine ştie – dacă nu se va pomi un curent nou, mai bun, mai sănătos pentru naţia şi ţara noastră – care astăzi – şi noi simţim – că are nevoie în fii deştepţi şi conştienţi."[400]

Argumentul „regenerării româneşti" invocat în această cerere de înfiinţare a unui liceu local contrazicea susţinerea de către mai multe etnii a campaniei pentru tîrgul Rîşcani. Majoritatea celor 101 semnături depuse pe cererea în cauză erau nume ruseşti şi evreieşti.[401] S-ar putea ca mulţi susţinători români potenţiali să fi fost analfabeţi şi, prin urmare, incapabili să se semneze, în vreme ce ruşii şi evreii, ca şi în alte părţi ale Basarabiei, alcătuiau populaţia mai alfabetizată şi capabilă să se semneze. în orice caz, Rîşcaniul, sau cel puţin populaţia din Rîşcani care a susţinut această cerere, nu era atît de pur din punct de vedere etnic pe cît susţineau notabilităţile. S-ar putea ca preotul şi subprefectul, în complicitate cu cetăţenii ştiutori de carte din orăşel, să fi redactat o scrisoare ce reflecta felul în care înţelegeau ei ceea ce ministerul

398 MIC/1923/477/147-148, 17 ianuarie 1923.
399 MIC/1923/477/108, 15 decembrie 1922.
400 *Ibid.*
401 MIC/1923/477/109, 4 decembrie 1922.

voia să audă. Petiţionarii îşi doreau cu siguranţă un liceu, deşi nu erau în majoritate etnici români. Dar cultura, inseparabilă de discursul naţionalist, şi şcolile, ca mijloc de purificare etnică, deveniseră un soi de monedă forte între cuvintele ce serveau negocierilor dintre Bucureşti şi regiunile de graniţă multietnice.

Enclavele ucrainene din Basarabia au avansat şi ele argumente loialiste cu nuanţe naţionaliste. Populaţia majoritar ucraineană din nord-estul judeţului Hotin dorea construirea unui gimnaziu în Clişcăuţi, pe care-l priveau drept centru al „Bucovinei

basarabene”[402]. Ucrainenii îşi justificau nevoia unei şcoli secundare într-o română stîngace. Le trebuia şcoală

> datorită faptului că Basarabia timp lung a stat ruptă de la trupul Ţărei mame; în regiunea noastră a rămas nedezvoltată slaba cunoştinţă a limbii de stat, care pentru noi este absolut indispensabilă căci întîmpinăm mare greutăţi din această cauză la intrarea în vre-o slujbă la stat sau judeţ şi în principal în serviciul ■militar şi la diferite necesităţi în a avea contact cu Autorităţile, Comercianţii şi Industriaşii. Tot din această cauză o carte, o gazetă, o revistă şi toate ordinele oficiale rămîn pentru noi necunoscute şi neînţelese. Din cauza aceasta avem o mare piedică greu de învins în ce priveşte completa fuzionare cu cultura Ţărei noastre.[403]

Scrisoarea sublinia şi strîmtorarea financiară a populaţiei rurale confruntate cu trimiterea copilor la şcoală la oraş. în aceste împrejurări, „elementele urbane” erau mai pregătite pentru intrarea la liceu: „Ca urmare a acestei stări de lucruri după părerea noastră este faptul că în anul curent din 18 elevi absolvenţi ai Liceului din oraşul Hotin 16 din ei sînt evrei ceea ce este pe deplin înţeles, căci noi pătura ţărănească sîntem lipsiţi de posibilitatea de a concura cu ei în această privinţă.”[404] Atrăgînd atenţia asupra statutului lor neprivilegiat de ţărani, ucrainenii făceau apel – inconştient pesemne – la statul român, într-o implicită solidarizare antievreiască şi antiurbană, oferind o alianţă bazată pe un soi de „naţionalism rural” populist în care calitatea de străin a evreilor urbani putea contribui la identificarea româno-ucraineană.

încercările statului român de a utiliza politicile culturale pentru a cimenta unirea Basarabiei cu România a contribuit la legi- timizarea unui vocabular naţionalist. Multe grupuri de basarabeni, indiferent de

402 MIC/1923/476/75, 8 august, 1923.
403 MIC/1923/476/157, 158, 25 septembrie 1923.
404 *Ibid.*

etnie, au folosit această terminologie în formularea cererilor lor privind resursele, adresate Bucureştiului. Una din urmările acestui curs retoric a fost „supralicitarea" discursului naţionalist. O alta, fireşte, a fost aceea că reţeaua şcolilor secundare s-a dezvoltat substanţial şi multe şcoli au fost transferate în zonele rurale. Scriind în 1926 despre situaţia învăţămîntului

 din Basarabia după unire, Liviu Marian sublinia ca pe un semn de progres „înfiinţarea şi transferarea aproape tuturor şcolilor medii de la oraşele capitale de judeţ către comunele urbane şi rurale". El spunea că „cele din urmă au fost pînă de curînd nedrept tratate în raport cu oraşele, unde se aflau concentrate toate categoriile de şcoli secundare, împiedicînd astfel accesul multor copii de plugari la şcolile secundare"[405].

Limbă, etnie, regiune

Oficial, românizarea sistemului de învăţămînt s-a încheiat în 1922[406] [407], dar această desăvîrşire *de jure* corespundea doar parţial realităţii. în 1922, patruzeci şi opt de şcoli primare din oraşul Chişinău erau româneşti. Acest număr includea unsprezece şcoli care fuseseră înainte ruseşti şi nouă care fuseseră evreieşti. Minorităţile naţionale din oraş puteau frecventa şcolile particulare evreieşti, ruseşti, franceze, armene şi baptiste, sau şcolile de stat pentru minorităţi – ruşi şi evrei – cu limbă de predare română după 1922 (exceptînd orele de religie şi de limbă maternă).'[08] în judeţul Chişinău, din 184 de şcoli primare 181 erau româneşti şi 3 ucrainene. Chiar şi în acestea din urmă, în clasa întîi şi a doua limba de predare era ucraineană, dar începînd din clasa a treia toate materiile, exceptînd limba ucraineană erau predate în română.[408]

în judeţul Hotin, în 1922 limba română fusese introdusă cu succes în şcolile primare fără să provoace reacţii ostile din partea populaţiei minoritare. „Din contră – susţinea un raport –, sate de ucraineni au cerut ca să li se facă numai şcoală românească, că nu vor ucraineană."[409] Nu e puţin lucru, căci judeţul Hotin era unul dintre cele mai puţin româneşti din Basarabia, avînd o numeroasă minoritate de ucraineni, mulţi evrei

405 Marian „Cultura şi şcoala", p. 268.
406 *Ibid.*
407 AA IX/Varia 10, 14 octombrie 1924 şi 30 decembrie 1922.
408 AA IX/Varia 10, [f.d.], 1921/22.
409 AA IX/Varia 10, 21 decembrie 1922.

şi alte minorităţi.[410] Un inspector al şcolilor primare din judeţele Lăpuşna, Tighina şi Cetatea Albă constata în 1926 că elevii şi învăţătorii neromâni

410 John Kaba, *Politico-Economic Review of Basarabia* (f.e., 1919), p. 28.

„vorbeau în chip mulţumitor limba română”, deşi cultivarea naţionalismului românesc lăsa de dorit.[411] Un inspector al şcolilor primare din judeţul Cetatea Albă lua notă, în 1924-1925, de progresul făcut în învăţarea limbii române chiar şi în multe şcoli cu populaţie „curat minoritară”.[412]

Asemenea succese au fost realizate în parte prin măsuri bine gîndite. Au fost înfiinţate grădiniţe româneşti pentru a facilita tranziţia către şcolile primare româneşti, cu bune rezultate.[413] Pe măsura creării capacităţilor de învăţămînt româneşti, capacităţile corespunzătoare ruseşti erau închise. în 1922, de pildă, Ministerul Instrucţiunii a ordonat închiderea bibliotecilor şcolare ruseşti.[414] Inspectoratul şcolar al oraşului Chişinău raporta în 1922 că se simţea o lipsă de cărţi neromâneşti mai mare decît în anul precedent. Potrivit speculaţiilor făcute de autorul raportului, elevii puteau fi împinşi către şcolile româneşti de situaţia în domeniul cărţii şi de recunoaşterea nevoii de a învăţa limba de stat. Anul 1922 pare să indice îndreptarea către şcolile româneşti, reversul fenomenului din 1918, cînd şcolile româneşti rămăseseră pustii în vreme ce elevii se înghesuiau la şcolile minorităţilor.[415]

Potrivit rapoartelor acestor inspectori, după un început dificil, limba română a fost larg acceptată în şcolile din Basarabia la începutul şi la mijlocul anilor ’20. Rezultatele n-au fost însă nici uniforme, nici durabile; la sfîrşitul deceniului al treilea şi în deceniul al patrulea, statutul limbii române ca *lingua franca* în Basarabia pare să fi fost încă incert, suscitînd îngrijorare în rîndul oficialităţilor.

---

411 MIC/1926/5/25, 31 mai 1926.

412 MIC/1925/124/127-132, f.d.

413 M1C/1926/5/23, 18 martie 1926.

414 MIC/1922/572/68, 19 octombrie 1922. în 1920, bibliotecilor şcolare din judeţul Soroca li s-a ordinat să elimine de pe rafturi cărţile ruseşti tendenţioase. Vezi S. K. Brîsiakin, *Kultura Bessarahii, 1918-1940* (Ştiinţa, Chişinău, 1978), p. 29.

415 AA IX.Varia 10, august [f.d.], 1922. Vezi şi AA IX/Varia 10, 14 octombrie 1924.

în 1936, un inspector din judeţul Cetatea Albă conchidea că „cei 20 de ani de stăpînire românească [...] şi de naţionalizare a satelor minoritarilor prin şcoală n-au dat roade". Acelaşi inspector avea o perspectivă întunecată asupra învăţătorilor din şcolile minoritarilor din Cetatea Albă; pe mulţi dintre aceştia el îi considera „dacă nu primejdioşi, dar în orice caz vătămători".[416] E limpede că persistenţa limbii ruse între învăţători şi personalul şcolilor era un obstacol în calea naţionalizării şcolilor din Basarabia. în octombrie 1922, Constantin Angelescu, ministrul instrucţiunii, îşi exprima îngrijorarea cu privire la folosirea cu obstinaţie a limbii ruse de către directorii, profesorii şi personalul auxiliar al şcolilor din Basarabia. El a încercat să rezolve problema elaborînd directive care să facă obligatorie folosirea limbii române ca mijloc de comunicare pentru directori, învăţători, personal auxiliar şi elevi şi închizînd bibliotecile şcolare ruseşti în favoarea celor româneşti. Elevii români prinşi că vorbesc ruseşte se expuneau exmatriculării. învăţătorilor care nu stă- pîneau încă limba de stat li se dădea un ultimatum să dea un examen de cunoaştere a limbii, în caz contrar ei riscînd să fie concediaţi.[417] în februarie 1923, Ministerul Instrucţiunii a trimis tuturor şcolilor româneşti din Basarabia un memoriu ce le interzicea folosirea limbii ruse.[418]

Examenele de competenţă lingvistică, deşi fără îndoială necesare, erau aplicate de parcă miza lor ar fi fost competenţa etnică. Un director de şcoală din

416 AA IX/Varia 10, 3 august 1936.

417 MIC/1922/572/68, 19 octombrie 1922.

418 AA IX/Varia 9, februarie [f.d.], 1923. Din 123 de învăţători înregistraţi pentru examenul de limbă din 1923, 56 au fost absenţi, 25 au trecut cu „satisfăcător", 34 au fost creditaţi cu „insuficient" şi 8 au căzut de-a binelea. Absenţii şi cei căzuţi au fost demişi, în vreme ce aceia care au obţinut „insuficient" au căpătat dreptul de a da examenul din nou în anul următor. MIC/1923/464/114, f.d. Un raport primit în 1923 deplîngea totuşi din nou slaba cunoaştere a limbii române de către învăţătorii basarabeni. MIC/1923/232/72, martie [f.d.] 1923.

Soroca întreba care dintre învăţătorii săi trebuie să se înscrie la examen; i s-a răspuns că nu doar toţi învăţătorii care nu ştiu româneşte, ci şi ruşii, chiar dacă ştiau româneşte, ca şi alţi învăţători minoritari automat socotiţi „cu toţii străini”.[419] Acest mod de a trata problema limbii a jignit demnitatea profesională a învăţătorilor basarabeni, indiferent de etnie, şi a întărit solidaritatea regionalistă a basarabenilor împotriva „adevăraţilor români” din Vechiul Regat. în iunie 1923, corpul profesoral din Basarabia a denunţat examenele de limbă „umilitoare” care le tăgăduiau drepturile avute anterior. într-o

419 MIC/1923/463/I63, 2 mai 1923.

declaraţie publică ei şi-au exprimat preferinţa pentru inspecţii individuale şi „un tratament mai părintesc din partea autorităţilor supreme şcolare”.[420]

Activitatea culturală extraşcolară a cunoscut şi ea legea scăderii profiturilor către mijlocul şi sfîrşitul deceniului al treilea. Un inspector al activităţii culturale şi extraşcolare din judeţul Lă- puşna raporta în 1928 că bibliotecile şi cursurile pentru adulţi erau puţin frecventate, iar oamenii trebuiau să fie practic împinşi să participe la festivităţi culturale. El presupune că există o neîncredere reciprocă între populaţie şi notabilităţile cu sarcini culturale, pe care le explică socotindu-le reziduuri ale vremii în care ţăranii locali se confruntau cu străinii aflaţi la putere. Deşi oficialităţile erau acum române, atitudinea de neîncredere supravieţuise.[421] Alţi ţărani erau pur şi simplu indiferenţi. Un inspector din judeţul Tighina a fost şocat în 1925 descoperind că „pe pereţii odăilor erau atîrnate portrete ale fostei familii imperiale ruse şi scene din războiul ruso-japonez.”[422] El n-a reuşit să-i convingă pe ţărani să dea jos imaginile folosite ca pavoazare; pur şi simplu nu voiau să aibă pereţii goi. Inspectorul recomanda să fie tipărite de către Casa Şcoalelor portrete ale familiei regale a României şi scene istorice care să fie distribuite gratuit populaţiei.[423]

Raportul unui inspector din 1922 poate oferi cheia interpretării succesului inegal înregistrat în românizarea Basarabiei. În judeţul Soroca, unde toţi profesorii ştiau româneşte iar la şcolile româneşti se preda în limba română, unde existau 243 de şcoli româneşti, 9 şcoli evreieşti, 5 ucrainene şi 3 ruseşti şi unde şcolile minorităţilor se românizau treptat, naţionalizarea părea să facă progrese substanţiale. „Un lucru regretabil” tempera totuşi optimismul

420 *Scânteia,* 20 iunie 1923.

421 MIC/1928/32/163, februarie 1928, f.d.

422 MIC/1925/124/215, 1 iunie 1925. Vezi şi CS/1921/213/1, f.d.

423 MIC/1925/124/215, 1 iunie 1925.

inspectorului: observaţia sa „că majoritatea învăţătorilor din judeţ în convorbirile lor particulare şi la întruniri, chiar oficiale şi mai ales în familie, vorbesc numai limba rusă”.[424] El recomanda ca acei învăţători să fie transferaţi în interiorul provinciei unde populaţia era pur românească şi să fie înlocuiţi cu învăţători bine pregătiţi din punct de vedere pedagogic şi

424 AA IX/Varia 10, 22 octombrie 1922.

 naţional. S-ar părea că românizarea era urmată mai mult în literă decît în spirit. Elitele instruite şi ţăranii erau deopotrivă bucuroşi să păstreze amintiri ale culturii ruse în viaţa lor privată. Acest fapt era deosebit de dureros pentru românii naţionalişti datorită accentului pe care-l puneau pe aspectele spirituale ale procesului. Soluţiile sugerate aici – aceea de a înlocui minorităţile nedemne de încredere sau învăţătorii locali cu români „adevăraţi", sau aceea de a-i testa automat pe toţi etnicii neromâni în privinţa cunoaşterii limbii române – fac parte dintr-un program integral naţionalist subiacent destinat să rezolve problema diversităţii etnice. Deşi nu reprezenta o politică guvernamentală oficială în anii '20, acest program a fost creat „pe teren", ca răspuns la necesităţile şi frustrările înregistrate în procesul de construire a naţiunii.

Aparent, în ruşi şi moldoveni nu se prea putea avea încredere în privinţa limbii române; mai mult chiar, se punea problema loialităţii lor politice. În 1925, Ministerul de Război a atenţionat Ministerul Instrucţiunii cu privire la activităţile elevilor comunişti de la liceu din Hotin, blamînd administraţia şi cadrele şcolii pentru rătăcirea studenţilor: „Comandamentul apreciază că această stare de lucruri se datoreşte faptului că majoritatea profesorilor de la acel liceu, în frunte cu Directorul, sînt Ruşi de origine sau Basarabeni, cari fac tineretului o educaţie dăunătoare intereselor noastre de stat şi solicită înlocuirea lor cu elemente din vechiul Regat."[425] în acest exemplu, autorităţile române i-au pus laolaltă pe ruşi şi pe basarabeni (moldoveni) în aceeaşi categorie nedemnă de încredere. Soluţia pentru etnicii ruşi recalcitranţi şi pentru regionaliştii basarabeni era încă o dată una naţionalistă: importarea unor „buni români" din Vechiul Regat.

Există indicii că în anii '30 limba rusă continua sau începuse iar să fie folosită în împrejurări oficiale, inclusiv în şcoli, probabil ca o reacţie la atitudinea neîncrezătoare a Bucureştiului. în 1931, în judeţul

425 MIC/1925/417/277, 3 decembrie 1925.

Ismail, prefectura a ordonat angajaţilor săi să folosească limba română, deoarece se comportau de parcă rusa ar fi fost în continuare limba oficială.[426] în 1936, un raport confidenţial al unui inspector trăgea un semnal de alarmă cu privire

426 *Cuvânt moldovenesc,* 16 august 1931, citat în Brîsiakin, *Kultura Bessarabii,* p. 31.

la învăţătorii minoritari „indezirabili [...] şi dacă nu chiar primej- dioşi, dar în orice caz vătămători". Raportul observa în continuare că „cei 20 de ani de stăpînire românească în districtul Cetatea Albă şi de naţionalizare a satelor minoritarilor prin şcoală n-au dat roade."[427]

Privind către Basarabia în anii '20 şi '30, naţionaliştii români aveau de ce să fie îngrijoraţi de precaritatea presei româneşti. Tineretul Basarabiei era statornic convertit la cultura română prin intermediul şcolii românizate – era însă această orientare alimentată în chip adecvat de către o presă de calitate, bogat dife- renţiată? Cele trei ziare româneşti care îşi începuseră existenţa în 1917 dispăruseră de mult.[428] Exceptînd perioada 1926-1927, cînd *România nouă* a reapărut pentru scurt timp, nu mai exista un ziar de limbă română după 1918. în 1928, potrivit unor calcule, doar 4% din presa zilnică a Basarabiei era românească; restul ziarelor erau ruseşti sau evreieşti. De fapt, nici nu există măcar un ziar românesc – doar trei ziare ruseşti în Cetatea Albă cu secţiuni în româneşte.[429]

Charles Upson Clark a observat în chip judicios progresul limitat realizat în românizarea Basarabiei în anii '20: „în 1919 Chişinăul arăta cam ca un oraş de provincie rusesc; elementul românesc părea încă străin, chiar dacă la ţară se afla la el acasă, în 1925 însă, Chişinăul era în mod limpede o capitală de provincie românească, deşi păstra o anumită savoare rusească."[430]

---

427 AA IX/Varia 10, 3 august 1936.

428 *Cuvânt moldovenesc, Ardealul* (iniţial săptămînal şi al cărui nume s-a schimbat apoi în *România nouă)* şi *Sfatul Ţării.*

429 Onisifor Ghibu, *Ardealul în Basarabia – O Pagină de istorie contimporană* (Institutul de arte grafice Ardealul, Cluj, 1928), pp. 236-239. Această estimare generală e confirmată de către o sursă sovietică, potrivit căreia în 1930 se publicau la Chişinău două săptămînale româneşti şi patru ziare ruseşti. Brîsiakin, *Kultura Bessarabii,* p. 89.

430 Charles Upson Clark, *Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea* (Dodd, Mead, New York, 1927), p. 221.

Naţionalism şi antisemitism

în perioada interbelică, peisajul cultural al Basarabiei s-a schimbat prin proliferarea şcolilor şi a altor instituţii culturale româneşti. în vreme ce statul era preocupat să înfiinţeze o reţea

 de şcoli *elementare* româneşti care să lege provincia de ţara- ma- mă, reţeaua descentralizată de şcoli rurale *secundare* s-a înfiinţat în mare măsură ca urmare a cererilor din partea populaţiei. Mai precis, aceste cereri au fost în parte produsul secundar al campaniei de românizare timpurie care încercase să folosească cultura şi educaţia pentru aproprierea Basarabiei. Aparent, campania respectivă a inculcat cu succes codul „naţionalizării". Basarabenii din mediul rural nu făceau decît să tragă o concluzie evidentă cînd stăruiau că cultura română trebuie să mai facă un pas aducînd şcolile secundare la îndemîna ţăranilor din Basarabia. Interesul lor pentru şcolile secundare nu era însă doar cultural. Cultura – în acest caz, şcoala – promitea o mobilitate socială refuzată înainte populaţiei rurale. în perioada interbelică această mobilitate era inextricabil legată de realităţi şi de imagini urbane faţă de care moldovenii şi alţi ţărani basarabeni aveau o atitudine ambivalenţă.

Ţăranii basarabeni socoteau oraşul ameninţător şi străin, dar îl priveau totodată cu o anumită invidie şi cu ambiţie. în anumite oraşe, s-au deschis cămine şi şcoli- intemat pentru tinerii ţărani, care ofereau un mediu ospitalier şi controlat, în cadrul căruia ei puteau începe să cunoască lumea citadină feriţi de alienarea şi de „ororile" ei. Societatea „Asistenţa Publică", avînd menirea de a caza la Chişinău fetele de la ţară, susţinea că le apără de „ispitele ce le oferă viaţa la gazde". în cămine ele puteau „trăi într-un mediu moral" care era „în acelaşi timp şi un focar de propangandă naţională". Societatea „Vatra Şcolii" s-a înfiinţat în 1918 la Bălţi pentru a-i sprijini pe elevii români în privinţa cazării. Situată într-o veche cazarmă militară, ea a cazat tot mai mulţi elevi în fiecare an.[431] Organizaţia se mîndrea cu

431 MIC/1925/362/1, 2, f.d. Numărul elevilor cazaţi la Vatra Şcolii a crescut de la 40 în 1919 la 140 în 1926. MIC/1926/360/9-10, 17 februarie 1926. Nu toţi cei cazaţi erau români: în 1926, 14 erau ucraineni, 6 erau ruşi. Vezi MIC/1926/360/16-18, f.d.

sprijinul substanţial acordat românizării învăţământului din Bălţi: căminul permitea elementului rural românesc să fie bine reprezentat în liceul de băieţi şi în şcoala comercială locală. (Prin contrast, nu exista un cămin pentru fete la Bălţi în 1926, puţine românce, de la ţară mai ales, frecventînd liceul local de fete.) Dar asemenea cămine erau puţine şi situate la mare distanţă între ele. în genere,

grupurile rurale preferau să ceară transferarea şcolilor secundare din mediul urban în mediul rural.[432] Cu toate acestea, ruralizarea învăţământului nu era ţelul final, ci doar un mijloc către un alt scop. Se manifesta puţin interes pentru un învăţământ orientat către agricultură; obiectivul pe termen lung al unei mari părţi a populaţiei rurale (obiectiv împărtăşit de stat) era acela de a birui dominarea istorică a oraşelor de către elitele urbane tradiţional „străine" – adesea de origine evreiască.

În istorica reglare de conturi care a urmat unirii, românizarea şi ruralizarea învăţământului şi a elitelor reprezentau un scop logic. Totuşi, procesul a fost însoţit nu numai de rezistenţa opusă deopotrivă de români şi neromâni, ci şi de „excese" împotriva evreilor basarabeni. Tradiţiile antisemite ale Basarabiei, datînd din vremea guvernării ruseşti, au alimentat animozităţile populaţiei neevreieşti ale provinciei. în 1903, Chişinăul, imortalizat de poetul evreu Haim N. Bialik ca „Oraş al Măcelului", fusese scena unuia dintre cele mai sîngeroase pogromuri din istoria modernă.[433] Potrivit surselor evreieşti şi româneşti deopotrivă, unii dintre membrii Sutelor Negre care au organizat pogromul erau moldoveni de origine, după cum moldoveni erau şi mulţi dintre participanţi.[434] Un alt pogrom a avut loc la Chişinău în timpul revoluţiei din 1905.

La această tradiţie de antisemitism popular manipulat s-a adăugat stratificarea socială şi economică specifică a Basarabiei, care a persistat în perioada românească. Evreii alcătuiau 37% din populaţia urbană,

---

432 Astfel, locuitorii din Văşcăuţi, judeţul Soroca, şi Clişcăuţi, judeţul Hotin, sprijiniţi de inspectorii şcolari, au solicitat mutarea unei şcoli medii evreieşti din oraşul Soroca în satul lor, deoarece – susţineau ei – Soroca avea deja două licee de băieţi, un liceu de fete şi un *tarbut* privat evreiesc. MIC/1923/65, 76, 25 septembrie 1923.

433 Mendelsohn, *Jews,* p. 176.

434 AIU/VII/C/50 şi Gheorghe Bogdan-Duică, *Românii şi ovreii* (Insti-l tutui de arte grafice Tip. Românească, Bucureşti, 1913), p. 60. Vezi şi R.W. Seton-Watson, A *History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1934), p. 563.

însă jumătate din evreii Basarabiei trăiau în oraşe mici şi *ştetl.* Deşi nu erau prosperi, evreii reprezentau clasa mijlocie săracă a acestei provincii sărace din punct de vedere economic şi eterogene din punct de vedere naţional: ei lucrau ca negustori, meseriaşi şi meşteşugari. în perioada interbelică, mulţi evrei şi-au părăsit ocupaţiile comerciale îndreptîndu-se spre profesii liberale, ca răspuns la nesiguranţa economică şi, cel puţin la început, la şansele sporite de educaţie acordate. Potrivit surselor evreieşti, jumătate din medicii şi peste 90% din dentiştii din Chişinău, de exemplu, erau evrei.[435] în plus, evreii din Basarabia reprezentau în foarte mare măsură o comunitate aparte, nu doar din punct de vedere religios şi profesional, ci şi din punct de vedere lingvistic. Din cei 206 958 evrei din Basarabia, 201 278 au declarat în 1930 că limba lor maternă este idiş.[436] Naţionaliştii observau cu invidie că, în vreme ce nici un ziar românesc nu apărea regulat la Chişinău, apărea în schimb unul în idiş, alături de alte publicaţii evreieşti.[437]

în timpul scurtei perioade de independenţă a Basarabiei, atît faţă de Rusia cît şi faţă de România, din 1918, evreii s-au bucurat pentru prima dată de egalitate în calitate de cetăţeni. în momentul unirii Basarabiei cu România, evreii s-au bucurat la început de relativa siguranţă oferită de statul român, venit să apere zona de haos, bolşevism şi pogromuri potenţiale. Deşi formal statutul evreilor nu s-a schimbat după ocuparea provinciei de către trupele româneşti, ei au fost iarăşi supuşi hărţuielilor. Situaţia era agravată de suspiciunea autorităţilor cu privire la activitatea bolşevică a evreilor şi de afluxul de evrei ucraineni refu- giaţi (despre care vom discuta în capitolul 7).[438]

în ciuda obligaţiilor asumate de România de a-şi

435 AIU/VIII.C.56, 12 iunie 1932 şi Yankev Leschinski, *Yahadut be- sarabiya,* p. 27, citat în Mendelsohn, *Jews,* p. 277.

436 Mendelsohn, *Jews,* p. 182.

437 Vezi Ghibu, *Ardealul,* pp. 237, 243, 245-426.

438 Documentele lui Lucien Wolf, Arhivele Institutului YIVO, New York (în continuare LW), 3/80/10528-9, 10 iulie 1918.

naturaliza populaţiile minoritare în corpore – aşadar şi pe evrei –, evrei- mea din Basarabia a rămas extrem de vulnerabilă faţă de corupţia oficialităţilor române în privinţa acordării cetăţeniei.[439] Chiar şi după legea cetăţeniei din 1924, 80 000 de evrei români au rămas nena'uralizaţi. în 1928, majoritatea acestora trăia în Basarabia. Statutul lor precar îi lăsa pradă oficialităţilor arbitrare care se puteau folosi de statutul lor de *Heimatlose* pentru a le refuza drepturile profesionale şi de rezidenţă, ca şi înscrierea copiilor lor la şcolile de stat.[440]

Şcolile evreieşti s-au izbit şi ele de şicane, deşi cele particulare au reuşit totuşi să înflorească.[441] Michael Landau, deputat sionist din Chişinău, a înaintat o lungă listă de plîngeri în 1930: unele din şcolile evreieşti înfiinţate prin decret regal în 1918 şi cursurile pentru învăţătorii evrei din Chişinău au fost românizate în 1922, cînd Constantin Angelescu a devenit ministru al instrucţiunii. Guvernul nu ţinea seama, aşadar, de Tratatul de Protecţie a Minorităţilor care garanta minorităţilor naţionale învăţămîntul de stat în propria lor limbă. Şcolile particulare evreieşti au fost şi ele închise de către autorităţile locale pe baza suspiciunii de activitate subversivă şi bolşevism sau pretextîndu-se insuficienţa spaţiului. Manualele în ebraică erau supracenzurate. Ministerul nu acorda şcolilor evreieşti întreaga subvenţie alocată, percepea taxe prea mari pentru examene şi era incapabil să găsească fonduri pentru deschiderea unui seminar destinat învăţătorilor evrei în Chişinău. Ministrul instrucţiunii din 1930, Neculai Costăchescu, s-a apărat parţial, susţinînd că guvernul nu are bani să dea şcolilor evreieşti, după cum nu are să dea nici restului populaţiei.[442]

---

439 în 1923, 30% din populaţia evreiască a României nu era încă naturalizată. Vezi LW/4/137/19925-8, 12 martie 1923 şi Wilhelm Filderman, „My Life", Ms., YV/P 6 2-IH, p. 302.

440 Theodor Lavi, „Activitatea parlamentară a lui Michael Landau", *To- ladot* 6 (mai 1977), p. 5.

441 Mendelsohn, *Jews,* pp. 200-201.

442 Desbaterile Adunării Deputaţilor, *Monitorul oficial,* nr. 76, 24 septembrie 1930. Vezi şi Lavi, „Activitatea", pp. 10-11. Pentru o listă de plîngeri similară din 1923, vezi LW/4/137/19925-8, 13 martie 1923.

Dezminţirea putea fi plauzibilă în România anului 1930, bîntuită de crize, dar episoadele antisemite petrecute atît în anii ’20 cît şi în anii ’30 în Basarabia, în timp ce provincia se afla sub legea marţială, fiind aşadar bine supravegheată de autorităţile româneşti[443], sugerează că antisemitismul şi naţionalismul cultural erau două feţe ale aceleiaşi monede. Propaganda culturală şi campaniile de naţionalizare au creat o atmosferă neprielnică evreilor care, în pofida emancipării formale, erau adesea respinşi ca parte a populaţiei legitime a provinciei. La 2 decembrie 1926, deputatul evreu basarabean Aron Ghendrich a atras atenţia asupra agitaţiei antisemite care se răspîndea în „provincia dintre Prut şi Nistru”. El era mai cu seamă tulburat de aparenta complicitate a autorităţilor: „în oraşele şi satele Basarabiei agenţii propagandei

443 CA/RM 132, „Extras din Monitorul oficial”, nr. 7 din 2 decembrie 1926.

 antisemite incită la ură şi provoacă tulburări. Impunitatea de care se bucură constituie un exemplu şi o încurajare pentru elementele dezordinii. Sub ochii autorităţilor cer expulzarea şi uciderea evreilor. Sub ochii autorităţilor se petrec jafuri şi crime."[444]

Ghendrich a continuat citînd un incident deosebit petrecut în acea iarnă. În urma uciderii lui David Fallik la Cernăuţi[445], directorul unui seminar din oraşul basaraben Edineţa, un preot numit Georgescu, a suspendat orele şi a condus o manifestaţie a studenţilor săi pe străzile oraşului. Grupul striga „Jos jidanii" şi „Moarte jidanilor", oprindu-se în diferite locuri pentru a asculta discursurile directorului. Potrivit lui Ghendrich, aceste fapte constituiau incitări la dezordine. Georgescu îi îndemna pe ţăranii care se întorceau acasă de la piaţă să ardă casele evreilor. Văzînd că autorităţile nu reacţionează, evreii terorizaţi s-au închis în case, în cele din urmă, chemat să dea socoteală în faţa consiliului comunal, din care făcea şi el parte, Georgescu nu şi-a negat faptele; autorităţile n-au întreprins nimic nici de data aceasta. Deşi în acest caz populaţia neevreiască n-a părut să răspundă la incitări – căci Ghendrich ar fi semnalat cu siguranţă violenţele dacă acestea s-ar fi produs –, politicianul evreu făcea o legătură între asemenea manifestări antisemite şi genul de crimă naţionalistă comisă împotriva elevului evreu David Fallik la Cernăuţi. El acuza autorităţile basarabene de a fi „autorii morali" ai uciderii lui Fallik. Ghendrich şi-a ţinut discursul pe fondul comentariilor antisemite ale colegilor săi deputaţi.[446]

Dimitrie V. Ţoni, eminent pedagog şi politician[447], a

444 *Ibid.,* nr. 10 din 11 decembrie 1926.

445 Vezi capitolul 2.

446 CA/RM 132, „Extras", nr. 10 din 11 decembrie 1926.

447 Ca tînăr profesor, Ţoni a fost un „instigator" al răscoalei din 1907, dar a fost apoi decorat de Haret pentru rolul jucat în potolirea ţăranilor. Era activist în mişcarea naţionalistă şi conducea Liga Culturală din Galaţi. A depus activitate culturală în Basarabia Ia sfîrşitul războiului, fiind iarăşi decorat. A fost inspector şcolar, a fost prefect şi a fost ales de mai multe ori în Parlament în judeţele Covurlui şi

răspuns discursului lui Ghendrich în parlament în 11 decembrie 1926.

Cetatea Albă. în 1929 a devenit preşedinte al Asociaţiei Generale a învăţătorilor din România. în 1938, în timpul ministeriatului lui Petre Andrei, a devenit Subsecretar de stat pentru Instrucţie Naţională. Vezi *Şcoala şi vieala: Revista Asociaţiei generale a învăţătorilor din România,* 10 (decembrie-noiembrie 1939), în special Teodor lacobescu, „Celui mai bun învăţător, închinare!”

Strategia sa a fost de a-l disculpa pe Georgescu descriindu-i activitatea patriotică. Acesta deţinuse funcţia de Subdirector pentru Învăţământul Religios în Ministerul Instrucţiunii. Apoi a fost numit Director al Seminarului de la Edineţa, încredinţîndu-i-se „misiunea specială de a-l româniza complet" şi de a-i creşte nivelul. Ţoni a spus că „într-un an preotul Georgescu şi-a îndeplinit misiunea cu un asemenea zel şi competenţă, încît Ministerul [...] a trebuit să recunoască marea [...] operă românească îndeplinită într-un timp atît de scurt de noul director"[448]. Ca urmare a acestei conduceri, seminarul era acum, se putea spune, „dintr-un punct de vedere moral într-o situaţie înfloritoare". Georgescu îşi asumase nu numai sarcina de a organiza seminarul, ci şi de a crea în jurul să un mediu economic şi spiritual românesc. în zonă se iviseră o bancă populară, un muzeu regional, un ateneu popular şi trei cămine culturale – exact acele instituţii extraşcolare pe care Ministerul Instrucţiunii, armata şi patrioţii locali se străduiau să le creeze în Basarabia. Ţoni îşi încheia discursul în aplauzele deputaţilor LANC. în încheiere, el cerea ministerului să pună capăt vorbelor fără temei despre „distinsul cleric" şi încercărilor de a-l da deoparte ca director al seminarului „numai fiindcă opera sa românească e un ghimpe în coasta" nostalgicilor situaţiei de dinainte de 1918.[449] Ţoni nu s-a referit direct la acuzaţiile de propagandă antisemită aduse lui Georgescu, dar direcţia implicită a apărării sale împotriva acestei acuzaţii a fost aceea de a sublinia activitatea cultural naţionalistă care făcea din preot un erou român aflat dincolo de suspiciune şi reproş. Drept consecinţă, evreii care-l acuzau pe Georgescu erau antipatrioţi, iar dacă acuzaţiile aduse de ei erau adevărate, antisemitismul lui Georgescu – parte integrantă a naţionalismului său ireproşabil – era justificat.

Apărarea lui Georgescu a continuat cu discursul

448 CA/RM 132, „Extras", nr. 10 din 11 decembrie 1926.
449 *Ihid.*

poetului naţionalist şi deputatului Ion Buzdugan[450], oratoria sa fiind împănată cu tirade antisemite. Buzdugan a afirmat că evreii n-au dreptul să profaneze parlamentul României, „altarul patriei noastre" cp „labele" lor, că sînt agenţi ai guvernelor şi internaţionalelor străine şi că falsele lor denunţuri privind agitaţia antisemită din România sînt provocări menite să facă rău României. Deşi

450 Predescu, *Enciclopedia Cugetarea,* p. 149.

încă nu avuseseră loc asemenea agitaţii, Buzdugan a ameninţat că ele ar putea avea loc în viitor, stîrnite chiar de provocatorii evrei, din cauza vremurilor grele prin care trece ţărănimea şi „fiindcă în sufletul poporului există mari nemulţumiri împotriva profitorilor de la oraş". Buzdugan şi-a încheiat discursul, atît de plin de stereotipuri rasiste, ameninţînd că „dacă în sufletul poporului din Basarabia, şi în sufletul poporului nostru în general, mocneşte o nemulţumire care n-a luat nici o formă concretă, acest ferment există cu atît mai mult în sufletul mîndru al tineretului român, în sufletul studenţilor noştri".[451] Invocarea de către Buzdugan a tineretului studios naţionalist – care desfăşura agitaţie antisemită încă din 1922 – a limpezit legătura dintre acest incident local şi radicalismul de dreapta care începuse să cuprindă mediul universitar românesc.

Episodul Georgescu nu a fost singular în Basarabia interbelică. Violenţe împotriva evreilor care călătoreau cu trenul s-au manifestat începînd din 1926; tulburările studenţeşti care au afectat România din 1922 s-au făcut simţite direct la Chişinău o dată cu deschiderea în 1926 a Seminarului Teologic; actorii evrei au fost siliţi să părăsească Teatrul Naţional din Chişinău în 1927; ţăranii din Soroca şi Bălţi au dat curs incitaţiilor la violenţă antisemită în 1930; membri ai comunităţii evreieşti din judeţul Cetatea Albă declarau în 1935 că erau obiectul unei „propagande des massacres", făcută în atmosfera periculoasă a foametei generale.[452] Dar incidentul seminarului din 1926 ilustrează cel mai bine relaţia timpurie dintre naţionalismul cultural uneori agresiv, încurajat de statul român şi de elitele naţionaliste, şi reversul său radical, antisemit.

---

451 CA/RM 132, „Extras", nr. 10 din 11 decembrie 1926.

452[155] YV/P 6 13, pp 12 (150), 15(153), 16(154), 67(181), 75(189), 77(191). Vezi şi MIC/1930/557/31, 26 iunie 1930; AIU/IX/C/59, 10 noiembrie 1935; AIU/IX/C/59, [f.d.], 1935 şi Wilhelm Filderman, „My Life", Ms., YV/P 6 211, p. 380. Filderman citează violenţe antisemite în diferite oraşe şi sate, printre care Chişinău, Bălţi şi Cahul în Basarabia.

4. Transilvania: regionalism şi dezbinare etnică

Provincia Transilvaniei este inima României. Harta României [...] face evidentă această afirmaţie. Fără Transilvania, România ar fi ca Franţa fără Auvergne, fără regiunea pariziană sau fără Ile-de-France; sau ca Rusia fără Moscova şi împrejurimile sale [...]. Ca să citǎm un exemplu din Europa istorică, fără Transilvania, România ar fi ca Italia fără Latium şi Toscana.

SIMION MEHEDINŢI, 1940

Transilvania, cea mai mare dintre cele trei provincii care s-au unit cu România în 1918, a adus cu sine cea mai amplă şi mai matură mişcare naţională românească. îndelungata privare a românilor de drepturi politice şi eforturile de maghiarizare de la sfîrşitul secolului al XlX-lea s-au îmbinat cu anumite instituţii culturale româneşti viguroase, stimulînd conştiinţa naţională şi definind o tradiţie de luptă.[453] Puternicul element românesc din Transilvania a trebuit totuşi să înfrunte masiva şi – după 1918 – profund nemulţumita minoritate maghiară, ca şi minorităţile germană şi evreiască – toate mai urbanizate şi

453 Vezi Keith Hitchins, *The Rumanian National Movement în Transylvania, 1780-1849* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969); *idem, Orthodoxy and Nationality: Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1977) şi eseurile sale din *Studies on Rumanian National Consciousness* (Nagard, Roma, 1893);. R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1934), pp. 409-415; şi Vasile Popeangă, *Aradul, centru politic al luptei naţionale din perioada dualismului (1867-1918)* (Editura Facla, Timişoara, 1978), pp. 19-20 şi cap, 4, 5.

deţinătoare ale unor privilegii istorice mai mari decît cele ale românilor. în plus, ca pretutindeni în noile teritorii, regionalismul a interferat de asemenea cu ţelurile naţionale româneşti. Transilvania a aparţinut

 încă din Evul Mediu Ungariei şi Imperiului habsburgic, dar legăturile sale comerciale şi culturale cu Moldova şi Valahia au rămas vitale. Provincia a fost autonomă cu intermitenţe, părţi din ea ajungînd temporar sub stăpînire valahă sau moldovenească. Pentru scurtă vreme, în 1599-1600, Transilvania, Valahia şi Moldova au fost unite de Mihai Viteazul.[454]

Prin Tratatul de la Trianon i s-a acordat României nu numai Transilvania istorică – voievodatul medieval cîndva independent –, ci şi părţi din Ungaria de est unde trăiau mulţi români: Crişana, Satu-Mare, Maramureş şi o parte a Banatului. Aceste teritorii alăturate erau cunoscute laolaltă în România interbelică drept Transilvania sau Ardeal; este şi terminologia folosită aici, orice altă accepţiune fiind însoţită de o notă.

Revoluţia naţională română

După 1867, Transilvania a fost inclusă în partea ungară a Monarhiei dualiste. Ea a fost promisă României de puterile Antantei, mai întîi pentru a obţine neutralitatea ei şi apoi pentru a o îndemna să se alăture aliaţilor împotriva Puterilor Centrale.[455] România s-a alăturat Antantei în 1916; unirea ulterioară cu Transilvania a fost posibilă pe de o parte datorită acestui acord, iar pe de alta datorită situaţiei revoluţionare survenite în 1917-1918 în Ungaria, unde războiul radicalizase viaţa politică. în ajunul înfrîngerii Puterilor Centrale, la 31 octombrie 1918 a venit la putere contele

454 Cornelia Bodea şi Virgil Cândea, *Transylvania în the History of the Romanians* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1982), pp. 11-14, 22-23 şi Vlad Georgescu, *The Romanians: a History* (Ohio State University Press, Columbus, 1991; trad. rom. *Istoria românilor,* Humanitás, Bucureşti, 1995), pp. 41-42.

455 Vezi documentul 181 de la Direcţia generală a arhivelor statului, *1918 la Români: Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe, 1879-1916,* vol. I, pp. 631-632 şi Georgescu, *Romanians,* pp. 167-168.

Mihaly Karolyi. Guvernul său a luat măsuri de reformă democratică şi de acordare a drepturilor pentru minorităţi. Schimbările au venit însă prea tîrziu pentru a stăvili revoluţiile naţionale ale minorităţilor din Ungaria, inclusiv cea a românilor. Apelul patriei-mamă era atît de puternic încît pînă şi socialiştii au optat pentru România, angajîndu-se să lupte

Grupuri etnice în mediul rural

Români (3 071 124) .. Maghiari (988 268) Hiț Germani (416 916) g Țigani (98 287)*

Sîrbi (39 001)* III Ucraineni (26 219) Bulgari (9 894)*

*** Neindicați pe**

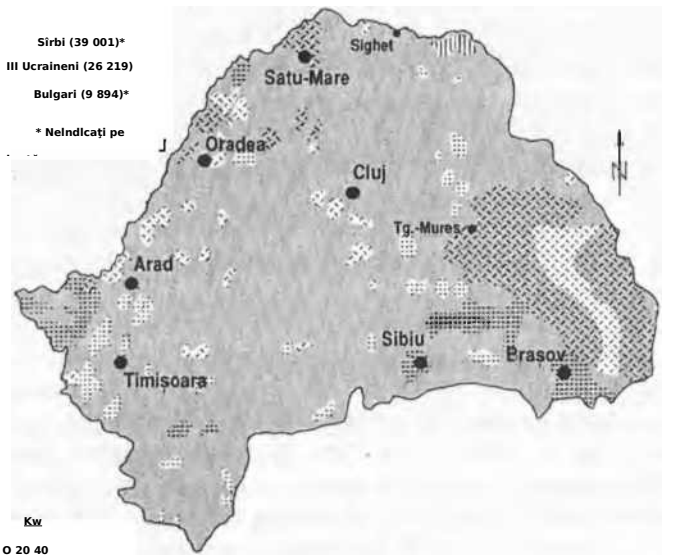

Kw

O 20 40

g Evrei (78 286)*

Grupuri etnice importante în cîteva orașe

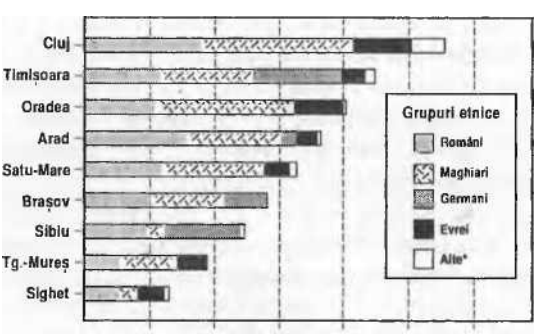

Populație, mii de locuitori

*** Categoria „Alte" include grupuri reprezentînd mai puțin de 5% din populație**

Transilvania, distribuția pe etnii

 pentru democratizarea monarhiei mai degrabă decît să rămînă în cadrul nou înfiinţatei republici ungare.[456]

La 31 octombrie 1918, Consiliul Naţional Central Român (CNCR) s-a format la Arad. Alcătuit din şase social-democraţi şi şase membri ai Partidului Naţional Român, CNCR a coordonat activitatea revoluţionară locală prin Consiliile Naţionale şi Gărzile Naţionale. în octombrie şi noiembrie, spontan, au fost ocupate pămînturi şi au avut loc greve, reflectînd vlăguirea generată de război şi nemulţumirile sociale ale ţăranilor, muncitorilor şi soldaţilor din Transilvania. Întrucît însă reprezentanţii autorităţii de stat şi organele puterii locale – notari, primari, jandarmi – erau în mare măsură maghiari sau minoritari maghiarizaţi, şi întrucît majoritatea ţărănimii sărace şi a proletariatului era alcătuită din români, CNCR a canalizat lesne revoluţia în direcţia naţională.[457] La 9 noiembrie, CNCR a cerut guvernului ungar „preluarea puterii depline de guvernare asupra teritoriilor locuite de români în Ardeal şi Ţara Ungurească”[458]. Negocierile care au urmat au eşuat, lăsînd chestiunea transilvană spre rezolvare Conferinţei de Pace de la Paris. în vreme ce maghiarii sperau în indulgenţa învingătorilor ca urmare a ruperii lor de Puterile Centrale, românii considerau că singura cale este autodeterminarea. La 18 noiembrie, CNCR a lansat manifestul „Către popoarele lumii”, proclamînd hotărîrea naţiunii române de „a-şi înfiinţa pe teritoriul locuit de dînsa statul său liber şi independent”[459].

Consiliul a convocat apoi Marea Adunare Naţională la 1 decembrie la Alba-Iulia; ea avea să slujească drept plebiscit pentru unirea cu Vechiul Regat. Delegaţii, la adunare reprezentau bisericile, societăţile culturale, organizaţiile de femei, şcolile şi semina- riile româneşti,

456 Keith Hitchins, în *Studies,* pp. 212-213.

457 Ion Popescu-Puţuri şi Augustin Deac, *Unirea Transilvaniei cu România: 1 decembrie 1918 ,* (Editura politică, Bucureşti, 1970), pp. 559-576.

458 *Ibid.,* p. 623.

459 *Ibid.,* p. 654 şi Popeangă, *Ardealul,* pp. 258-261.

studenţii, învăţătorii, gărzile naţionale, breslele de meşteşugari, Partidul Social-Democrat Român şi circumscripţiile electorale. Alături de cei 1 228 de delegaţi oficiali, au venit la Alba-Iulia peste 100 000 de oameni. Rezoluţia redactată de CNCR proclama unirea românilor din Transilvania, Banat şi Ungaria cu

România, afirmînd autonomia provizorie a teritoriilor ardelene pînă Ia întrunirea unei adunări constituante aleasă de toţi românii. Rezoluţia statua de asemenea principiile libertăţilor politice, naţionale şi religioase, ale reformei agrare radicale şi ale drepturilor muncitorilor industriali.[460] Marea Adunare Naţională a înfiinţat Marele Sfat Naţional Român, un organism greoi alcătuit din 250 de membri, care la rîndul său a numit la 2 decembrie 1918 un Consiliu Dirigent din 15 membri.[461]

Consiliul Dirigent, al cărui sediu se afla la Sibiu, avea puteri guvernamentale, legislative şi executorii aproape nelimitate. Se supunea Bucureştiului doar în materie de probleme militare şi de politică externă, căi ferate şi cîteva alte domenii de jurisdicţie naţională.[462] Consiliul era alcătuit din doi social-democraţi, trei independenţi şi zece membri ai Partidului Naţional Român. Cei cincisprezece conducători de departamente formau împreună un soi de cabinet sau de guvern provizoriu. luliu Maniu, preşedintele Partidului Naţional Român, a devenit preşedintele consiliului şi şeful Resortului Interne. Vasile Goldiş, şi el lider al Partidului Naţional Român, a devenit şeful Resortului Instrucţiunii Publice şi Religiilor (mai tîrziu şi al Relaţiilor cu Minorităţile Naţionale şi Religioase Conlocuitoare); el i-a delegat lui Onisifor Ghibu, proeminent educator şi militant naţionalist, cea mai mare parte a activităţii educaţionale

460 Popescu-Puţuri şi Deac, *Unirea,* pp. 657-658, 687, 680, 689-691.

461 *ibid.,* p. 295; Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *Political Life în România, 1918-1921* (Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1982), p. 106; Cariile A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty ofTrianon and Its Consequences, 1919-1937* (Oxford University Press, Londra, 1937), p. 276; Gheorghe lancu, *Contribuţia Consiliului Dirigent la consolidarea statului naţional unitar român (1918-1920)* (Editura Dacia, Cluj, 1986), pp. 14-16.

462 Aurel Galea, „Consiliul Dirigent: Organizarea, atribuţiile şi cauzele desfiinţării sale", *Studii: Revista de istorie,* 26 (1973), pp. 300, 308.

şi culturale a resortului. Ghibu şi-a menţinut postul de Secretar General şi sub Valeriu Branişte, succesorul lui Goldiş.[463]

463naţionale. Vezi Onisifor Ghibu, *Viaţa şi organizaţia bisericească şi şcolară în Transilvania şi Ungaria* (Inst. de arte grafice N. Stroilă, Bucureşti, 1915); *idem, Puncte cardinale pentru o concepţie românească a educaţiei* (Inst. de arte grafice Dacia Traiană, Sibiu, 1944); *idem, Pe baricadele vieţii: anii mei de învăţătură* (Dacia, Cluj, 1981); *idem, Pentru o pedagogie românească* (Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1977); *idem, Nu din partea aceea* (Editura Eminescu, Bucureşti, 1985). Despre Ghibu, vezi Traian Vedinaş, *Onisifor Ghibu educator şi memorialist* (Dacia, Cluj, 1983) şi Biblioteca centrală pedagogică, *Onisifor Ghibu: 100 de ani de la naştere* (Bucureşti, 1984). Activitatea lui Ghibu s-a aflat în centrul transformărilor culturale ce au avut loc în Transilvania înainte şi după primul război mondial (ca şi în Basarabia, vezi capitolul 3), astfel încît scrierile lui sînt o sursă importantă a acestei cărţi. Acolo unde mi-a fost posibil, am încercat să le contrapun alte surse.

Domeniile aflate în competenţa Consiliului Dirigent subliniază importanţa problemelor regionalismului în Transilvania. în primii ani de după unire, politicienii şi patrioţii transilvăneni doreau să acţioneze întru cîtva independent de partidele politice, structurile de putere şi instituţiile cu sediul în Bucureşti.[464] Consiliul Dirigent înfrunta Bucureştiul în probleme economice, politice, administrative şi culturale.[465] Conflictul dintre consiliu şi „centru" îşi are pesemne originea în problema „condiţiilor" unirii ridicate în perioada ce a precedat Adunarea de la Alba-Iu- lia. Urma unirea să fie necondiţionată şi fără rezerve sau urma să fie o „căsătorie" pe baze egale, clar definite, în care Transilvania avea să rămînă un partener autonom? Iniţial, luliu Maniu a înclinat către soluţia autonomă sau condiţionată. Dar această poziţie, chiar dacă era explicabilă prin tradiţia luptelor din Imperiul Austro-Ungar, ar fi făcut notă discordantă în corul entuziast ce preamărea unitatea tuturor românilor. Oponenţii lui Maniu au susţinut unirea necondiţionată. S-a ajuns la un compromis

464 Vezi lancu, *Contribuţia,* pp. 12-13, 292.

465 Argumentul lui Galea este că acest conflict se datora faptului că Consiliul Dirigent reprezenta în special interesele burgheziei transilvane, ale cărei interese economice şi financiare se aflau în conflict cu cele ale burgheziei din Vechiul Regat. Consiliul Dirigent voia să menţină taxele vamale între cele două provincii, de exemplu. Au apărut conflicte şi cu privire la formula de naţionalizare a întreprinderilor deţinute înainte de statul ungar sau de întreprinzători maghiari şi cu privire la convertirea monedei ungureşti în bani româneşti. Transilvănenilor li se părea că rata de schimb stabilită era mult prea mică, pentru a favoriza supremaţia financiară a Vechiului Regat. Galea, „Consiliul Dirigent".

exprimat în formula „autonomie provizorie”, un stadiu de tranziţie menit să ducă la eradicarea vestigiilor dominaţiei habsburgice, făcînd astfel cu putinţă ţelul final al unităţii totale în statul român centralizat.[466]

Deşi compromisul realizat a permis desfăşurarea Adunării de Ia Alba-Iulia ca o ocazie festivă, chestiunea condiţiilor n-a fost rezolvată cu adevărat spre satisfacţia tuturor părţilor. Unii transilvăneni s-au implicat în politica din România Mare, alăturîndu-se partidelor ce-şi aveau sediul în Regat. Motiv pentru care însă au fost uneori acuzaţi de „politicianism”, adică de participarea la dezgustătorul joc al unei politici corupte. Acuzatorii – oameni ca luliu Maniu sau Onisifor Ghibu – erau renumiţi pentru onestitatea şi corectitudinea lor. încrezători în idealurile nutrite în anii luptei eroice dinaintea unirii, ei căutau politica românească adevărată, curată, „perfectă”. Dar reflectînd „conştiinţa naţională” ultragiată, critica lor conţinea şi o componentă regionalistă. Puriştii transilvăneni priveau meschinăria, indisciplina şi mizeria birocraţiei ca pe o povară a României balcanice, refuzînd să se înhame la ea. Se socoteau a fi mai destoinici şi superiori din punct de vedere moral, opinie care a dus la o anumită apropiere între acest grup de transilvăneni şi generaţia tînără a naţionaliştilor radicali din România.

Formula autonomiei de tranziţie a lui Maniu se referea cu menajamente la moştenirea asupririi habsburgice în Transilvania şi la necesitatea de a o depăşi în timpul perioadei de tranziţie. Se simte totuşi că liderii politici ai Ardealului aşteptau cu nerăbdare ca Regatul să ajungă din urmă Transilvania mai civilizată. Mai mult, „perioada de tranziţie” era un concept oarecum nedeterminat, implicînd pregătirea pentru o unire mai adîncă, cu al cărei calendar nu toată lumea

466 Pamfil Şeicaru, *Istoria partidelor Naţional, Ţărănist şi Naţional-Ţără- nist,* voi 1 (Editura Carpaţii, Madrid, 1963), pp. 288, 290.

avea să fie neapărat de acord. Condiţia stipulată pentru încheierea semiautonomiei Transilvaniei era alegerea unui parlament naţional prin sufragiu universal. Cînd însă guvernul Averescu a dizolvat Consiliul Dirigent la 2 aprilie 1920, Transilvania a fost cuprinsă de criză.[467]

467 Iancu, *Contribuţia,* pp. 293-302.

Naţiunea română şi enclavele străine

în 1918, Transilvania era populată de un complex cortegiu de grupuri etnice, lingvistice şi religioase, incluzînd români, maghiari, secui, germani, evrei, ucraineni, ţigani şi sîrbi. Peste jumătate din populaţie era românească, dar românii erau în proporţie covîrşitoare ţărani (vezi harta şi tabelul 9). în 1910 ei alcătuiau 59,7% din populaţia rurală, dar numai 19,7% din cea urbană. Maghiarii, germanii şi evreii formau 88,5% din populaţia urbană a Transilvaniei (tabelul 9).[468] Românii fuseseră toţi ortodocşi pînă la sfîrşitul secolului al XVII-lea, cînd o parte a clerului şi a populaţiei laice a aceptat unirea cu Roma, alcătuind astfel Biserica Unită sau Greco-catolică.[469] [470] în perioada interbelică, 58,2% din românii ardeleni erau ortodocşi, restul fiind uniţi.'[8] Paradoxal deci, unirea Ardealului cu România a reprezentat încă

Tabelul 9. Populaţia Transilvaniei după etnie, 1910 şi 1930

		Români	Maghiari	Germani	Evrei
			1910		
Total	5 446 326	2 830 040	1 664 296	565 116	182
%		51,9	30,6	10,4	3,4
Urban	865 986	152 790	481 466	122 866	82 724
%		17,6	55,6	14,2	9,6
			1930		
Total	5 549 806	3 208 767	1 353 288	544 278	178

468 Roumanian University of Cluj, Study and Research Center for Transylvania, *Transylvania,* (Boivin, Paris, 1946), p. 91.

469 Vezi Hitchins, *Rumanian National Movement,* pp. 15-20.

470 Institutul central de statistică, *Anuarul statistic al României 1937 şi 1938* (M. O., Imprimeria naţională, Bucureşti, 1939), p. 72.

%		57,8	24,4	9,8	3,2
Urban	963 418	336 756	365 008	126 936	100
%		35,0	37,9	13,2	10,4

Sursa: Sabin Manuilă, *Aspects démographiques de la Transylvanie,* pp. 70-73. Cifrele reprezentînd totalurile (atît cele din 1910 cît şi cele din 1930) cuprind şi categoria „alte", neinclusă în tabel. o direcţie de divizare a românilor, datorită unei a doua biserici naţionale, cea Unită. În acelaşi timp, maghiarii şi germanii din Transilvania aparţineau Bisericilor catolică, luterană, reformată şi unitariană.

Din punct de vedere cultural, elitele urbane din Transilvania erau în mare parte maghiare şi germane, incluzînd mulţi evrei maghiarizaţi. în 1910, maghiarii reprezentau 31,6% din populaţia provinciei, dar 56,1% din populaţia urbană; germanii reprezentau 10,7% din populaţia Transilvaniei şi 14,3% din populaţia urbană; evreii doar 3,5% din populaţia totală, dar 9,6% din populaţia oraşelor.[471]

Cu doar 20% din populaţie trăind în oraşe la începutul secolului,[472] românii din Transilvania aveau un slab impact cultural asupra mediului urban. Un român care trăia la Cluj, angajat însă într-o slujbă de rînd – de pildă servitor într-o casă de burghezi –, era socotit încă ţăran. El avea rude la ţară şi urma pesemne să se întoarcă în sat. Elevii de liceu români erau siliţi să-şi lase hainele ţărăneşti pentru hainele „civilizate europene", fiind de asemenea supuşi presiunilor de a-şi părăsi identitatea etnică. în mod semnificativ, românii locuiau în proporţie mai mare în oraşele mici decît în cele mari, importante din punct de vedere cultural. Evreii, deşi nu reprezentau o parte prea mare din populaţia Transilvaniei, locuiau în anumite judeţe şi în

471 Roumanian University of Cluj, *Transylvania,* pp. 92-95.

472 Vezi Sabin Manuilă, *Aspects démographiques de la Transylvanie,* extrase din *La Transylvanie* (Bucureşti, f.e., 1938), p. 15.

marile oraşe. Din punct de vedere lingvistic, evreii de la oraş erau în mare măsură asimilaţi maghiarilor, întărind astfel aspectul unguresc al oraşelor transilvane, exceptînd Banatul unde erau asimilaţi mai degrabă germanilor, a căror limbă predomina aici.[473]

Aşa cum evreii se adăugau prezenţei maghiare în zonele urbane, secuii sporeau prezenţa ungurească în zonele rurale din Ardeal. în 1910 erau aproape şase sute de mii de secui în Transilvania.[474] Secuii, grup etnic înrudit cu maghiarii, fuseseră aduşi

473 Vezi Bela Vago, „The Destruction of the Jews of Transylvania" în *Hungarian Jewish Studies,* ed. R. L. Braham, 1 (1966), pp. 172-174.

474 Elemér Illyés, *National Minorities în Romania: Change în Transylvania* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1982), p. 11.

 în Transilvania la începutul secolului al XI-lea pentru a păzi graniţa teritoriilor stăpînite de Ungaria. Ei s-au aşezat în grupuri compacte în zonele din Transilvania învecinate cu Moldova. Secuii au devenit, alături de maghiari şi de saşi, una din cele trei naţiuni privilegiate ale Transilvaniei. Oricare le-ar fi fost originile şi oricare ar fi fost relaţiile lor la început cu maghiarii, în timp ei au devenit în chip fundamental de nedeosebit de aceştia din urmă. Românii au susţinut că mulţi dintre conaţionalii lor care trăiau în secuime fuseseră „deznaţionalizaţi" pînă într-atît încît nu le-a mai rămas decît o vagă amintire a originilor valahe.[475]

în 1910, germanii din Transilvania numărau 565 116 persoane.[476] Saşii din Transilvania menţineau contactele

---

475 Gheorghe Popa-Lisseanu, *Sicules et Roumains: Un procès de dénationalisation* (Socec, Bucureşti, 1933) şi Ion I Rusu, *Românii şi secuii* (Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1990), pp. 120-127. Această perspectivă esenţialistă asupra identităţii etnice a fost recent contestată de Liah Greenfeld: „O caracteristică fundamentală a oricărei identităţi este aceea că ea reprezintă în chip necesar perspectiva pe care o are despre sine actorul social implicat. De aceea ea fie există, fie nu. [...] Identitatea este percepţie. Dacă o identitate anume nu înseamnă nimic pentru populaţia în chestiune, respectiva populaţie nu are acea identitate anume." *Naţionalism : Five Roads to Modernity* (Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992), p. 13. Orice ar fi fost strămoşii lor în urmă cu generaţii, acei români „deznaţionalizaţi" erau acum secui.

476 Germanii transilvăneni de astăzi descind din două grupuri de imigranţi: saxonii, aduşi în Transilvania la începutul secolului al XLI-lea pentru a apăra frontierele de sud şi a se aşeza în jurul Sibiului (Hermannstadt) şi Braşovului (Kronstadt), şi şvabii (suabii), veniţi mult mai tîrziu, pe care habsburgii i-au chemat să se aşeze în Banat în secolul al XVIII-lea pentru a repopula zonele eliberate de sub turci şi a-i contracara pe ungurii răzvrătiţi. Saşii au adoptat Biserica luterană după 1550, în vreme ce şvabii erau majoritar catolici. G. C. Paikert, *The Danube Swabians,* Martinus Nijhoff, Haga, 1967), pp. 13-17; Illyés, *National Minorities,* pp. 12-14, 18-19, 22; George Castellan, „The Germans of Rumania" *Journal of Contemporary History 6* (1971), pp. 52-53; Marilyn McArthur,

cu cultura germană înaltă aşa cum s-a dezvoltat aceasta în Germania, trimiţîndu-şi copiii să studieze sau să-şi facă ucenicia în Germania. Ei par să fi avut o viaţă comunitară extrem de organizată, finanţată din proprietăţi deţinute de „Universitas Saxonum”, o

„The Saxon Germans: Political Fate of an Ethnic Identity”, *Dialectical Anthropology* 1 (septembrie 1976) pp. 351-352.

instituţie ce reprezenta naţiunea saxonă.[477] Buna organizare, tradiţia urbană şi artizanală, contactele susţinute cu Germania şi o puternică societate civilă constituită în jurul Bisericii luterane au conferit comunităţilor săseşti un aer de prosperitate, civilizaţie şi ordine mult invidiată de români chiar şi în perioada interbelică.

Între 1910 şi 1930, ponderea românilor din Ardeal a crescut de la 53,8% la 57,8 % din populaţie. Această creştere relativă se datorează în parte exodului maghiarilor după 1918. Aproape o cincime din maghiarii transilvăneni – 197 000 de persoane – „s-au repatriat în Ungaria".[478] Unora dintre aceşti autoexilaţi le repugna să accepte stăpînirea românească, atît înainte cît şi după Tratatul de la Trianon. Numărul maghiarilor din Transilvania a scăzut de la 1 664 296 (vorbitori de maghiară) în 1910 la 1 353 288 în 1930, sau de la 31,6% la 24,4% din populaţia provinciei. Deşi majoritatea evreilor transilvăneni a continuat să se identifice cu cultura maghiară[479], unii au adoptat limba de stat devenind în perioada interbelică români loiali. Şi această schimbare poate da seamă de descreşterea numărului de „maghiari" între 1910 şi 193O.[480]

Elita românească începuse să se formeze în Transilvania în secolul al XVIII-lea în jurul instituţiei Bisericii Unite, care a dat românilor o modalitate de recunoaştere, de dobîndire a unor privilegii şi de contact cu Occidentul. în secolul al XIX-lea, mai cu seamă după 1848, această elită s-a extins la societatea

---

477 McArthur, „Saxon Germans", p. 458 307 secui în Trans'

478 Macartney, *Hungary and Her Successorsin Hungary* (1908; repîipe Verdery, *Transylvania Villagers: Three Centuries oj .*
Ethnie Change (University of California Press, Berkeley,

479 Vago, „Destruction of the Jews", p. 173.

480 Cifrele din 1910 reprezentau o măsură a asimilării lingvistice mai degrabă decît a etniei, în ele incluzîndu-se astfel şi nemaghiarii maghiarizaţi.

laică în marginea claselor de funcţionari şi de burghezi alcătuite încă în proporţie covîrşitoare din etnici maghiari şi germani. Cu o clasă mijlocie aflată în creştere şi diversificare, românilor li s-au deschis noi posibilităţi. Cu studii de drept în universităţi ungureşti sau germane, ei s-au alăturat funcţionarilor maghiari şi saşi, ca şi intelectualilor, negustorilor, bancherilor, mestes?'*ïispëcroni comer- cianţilor. Dezavantajaţi însă de excludereâ[!ară] P[ent™] români ţj[n] riadul clasei mijlocii, aceşti noi membri ai el [do,esc să] P[redea CUiSu]năr şi întru cîtva periferici. Aceşti români făceau în general parte din prima generaţie plecată de la ţară, fiind instruiri în oraşele străine ale Transilvaniei, Ungariei sau Austriei şi practicîndu-şi profesiile fie în mediul rural, fie ca reprezentanţi ai comunităţilor lor săteşti într-o lume urbană pe care o priveau drept ostilă şi înşelătoare. Spre deosebire de maghiarii şi germanii care locuiau la ţară, românii din mediul rural aveau puţine legături cu sferele urbane, comerciale şi administrative. Prin contrast, saşii care locuiau la sate se foloseau de legăturile lor cu întreaga comunitate săsească, avînd chiar la nivelul satului o orientare mult mai cosmopolită.[29]

Românizarea Transilvaniei s-a izbit, după 1918, de alte dificultăţi în încercarea de a naţionaliza importantele enclave străine din cele trei categorii întrepătrunse: zone geografice, instituţii culturale şi oraşe.

Secui şi maghiari. Două zone predominant maghiare ale Transilvaniei au pricinuit românilor serioase îngrijorări. Primul punct dureros se afla în estul Ardealului, unde aşezările secuieşti erau extrem de numeroase. Deşi nu erau superiori din punct de vedere economic sau social românilor, secuii aveau o serie de privilegii istorice încă din Evul Mediu. în plus, prezenţa lor compactă în cadrul unor întregi judeţe contrazicea legitimitatea pretenţiilor teritoriale româneşti. Pentru a complica lucrurile şi mai mult, judeţele secuieşti se aflau în mijlocul noii ţări

unificate, făcînd de neconceput restructurarea teritorială. Cea de-a doua zonă problematică se afla în nord-vestul Transilvaniei, pe graniţa cu Ungaria, unde trăiau maghiari „adevărăţi", nu secui. Românii au subliniat întotdeauna deosebirea dintre cele două grupuri, pri- vindu-i pe secui cu mai puţină ostilitate decît pe maghiari.[30]

Politicalsj iniţiativele menite să rezolve problema secuilor se bazau >ara frontierele de'a că ei puteau fi românizaţi şi că mulţi se- cuBt«iovului (Kronstadt),ai „ascunşi". Autorităţile au încercat să-i nlpsburgii i-au chemat să ^¡^1 seciri şi să-i aducă încet-încet, prin epopula zonele eliberate de sut

¯ Saşii au adoptat Biseric" [1] ' -

majoritar catolici. G. C. *r[a] ^gers,* pp. 182, 206, 225, 243-245, 255 şi Haea 1967) ? jj_i"*an Intellectuals în Transylvania: The West and Na- George Castehan. '830-1848", în *Studies,* pp. 75-80.

[3]-l iJsseanu spunea că deşi secuii „vorbesc limba maghiară, la fel cu toţi ceilalţi unguri [...] ei se deosebesc de cei din urmă prin firea şi felul lor de viaţă". *Sicules et Roumains,* p. 5. educaţie, înapoi la cultura română.[481] Astfel, Sabin Manuilă, directorul Institutului demografic de la Bucureşti, îi sugera ministrului educaţiei că „nu trebuie o politică de agresiune, ci de asimilare pacifică. Dogma sacrosanctă faţă de săcuime să fie cea a asimilării. Drumurile să fie aşa construite ca să-i aducă uşor pe secui spre Bucureşti şi alte centre româneşti. Să nu fie lăsaţi izolaţi. Bucureştii îi va mistui uşor."[482]

în 1935, Gheorghe Popa-Lisseanu estima numărul secuilor din România la aproximativ 500 000[483],

---

481 Un raport prezentat Ministerului Instrucţiunii în 1927 menţiona un asemenea recensământ în judeţele Ciuc şi Trei Scaune, unde se mai aflau foarte puţine sate româneşti. MIC/1928/32/54-55, decembrie, [f.d.j, 1927. în efortul de a-i recupera pe românii deznaţionalizaţi, inspectorul solicita cărţi şi reviste de la Casa Şcoalelor, cursuri de seară pentru românii deznaţionalizaţi şi pentru unguri, premii pentru cei ce doresc să predea cursurile şi deschiderea de cinematografe.

482 AA II/Ms. 8, 19 noiembrie 1935.

483 Potrivit lui R. W. Seton-Watson, existau 458 307 secui

contestînd totodată numărul lor şi puritatea lor etnică. El susţinea că acest „bloc sicule" era o ficţiune – rod al lui 1848 –, creată de maghiari care aveau nevoie de o mare „putere în interiorul Transilvaniei şi în mijlocul românilor care, eliberaţi din iobăgie, reprezentau o ameninţare pentru proaspăta unire a Transilvaniei cu Ungaria".[484] Popa-Lisseanu îşi baza argumentele pe absenţa satelor exclusiv secuieşti şi pe distorsiunile recensămîntului unguresc din 1910, care a înregistrat limba şi religia – şi nu naţionalitatea – locuitorilor ţării.[485]

Teza lui Popa-Lisseanu era că deznaţionalizarea pricinuise populaţiei româneşti din judeţele Ciuc, Odorhei, Trei Scaune şi Mureş scăderea dramatică înregistrată între secolele al XVII-lea şi al XX-lea[486]. Potrivit celor mai multe scrieri româneşti asupra acestei probleme, deznaţionalizarea a fost adusă la îndeplinire de către biserică şi, din 1867, şi de către armată, administraţie, justiţie şi economie. La toate aceste niveluri, Popa-Lisseanu socotea că politicile de maghiarizare au fost asidue şi încununate de succes în secuime, unde, susţinea el:

> Puterea de stat [ungurească] a acţionat prin toate mijloacele, legale şi ilegale, în detrimentul românilor care, încet-încet, şi-au abandonat limba şi credinţa strămoşească, sporind astfel numărul secuilor. Iată de ce întîlnim astăzi la fiecare pas, în toate oraşele şi în toate satele români deznaţionalizaţi, reprezentanţi ai vieţii publice maghiare: aici, ca notabili la tribunal, colo ca distinşi educatori, în altă parte ca lideri ai organizaţiilor politice ungureşti etc. –, nici unul nedorind să-şi revendice originile.[487]

În această perspectivă asupra unui proces răuvoitor

în Transilvania în 1908. Vezi lucrarea sa *Racial Problems în Hungary* (1908; republ. Howard Fertig, New York, 1972), p. 6.

484 *Ibid.*

485 *Ibid.,* pp. 7-8.

486 Cu 125-130 de mii de oameni, sau de la 30% la 50% din populaţie. *Ibid.,* p. 39.

487 *Ibid.,* p. 51.

de deznaţionalizare important nu este atît faptul dacă „secuizarea" a avut loc şi nici ce dimensiuni a avut, ci faptul că a fost observată, teoretizată şi „demontată" de românii care pur şi simplu nu voiau să accepte prezenţa secuilor în estul Transilvaniei. Teoriile privitoare la deznaţionalizare au devenit baza politicii educaţionale. La o conferinţă ţinută în 1935, chestiunea secuilor a fost ridicată de Ministerul Instrucţiunii, care în genere se alinia vederilor lui Popa-Lisseanu: procesul de deznaţionalizare se intensificase în secolul al XlX-lea şi se accelerase după 1910 cînd limba maghiară a fost impusă Bisericii Unite române o dată cu înfiinţarea episcopiei Hajdudorog. Biserica Ortodoxă română îşi păstrase limba, dar îşi pierduse preoţii. Unii preoţi nu vorbeau româneşte, dar îşi cunoşteau încă strămoşii şi aparţineau uneia din bisericile româneşti. Alţii aparţineau bisericilor ungureşti şi se contopiseră total cu secuii.[488] Ministerul Instrucţiunii estima că „instituţiile publice administrative, judiciare, militare şi şcolare dau colorit, suprafaţă românească oraşelor din Săcuime, însă fondul a rămas neromânesc". Puţini meşteşugari şi negustori români se stabiliseră în oraşele secuieşti. Din punctul de vedere al românilor însă, satele au suferit şi mai mult din pricina „influenţei dezastruoase" a secuilor, fiind lipsite pînă şi de puţinele instituţii de stat româneşti de la oraş.[489]

După 1918, în zonele secuieşti au fost înfiinţate noi şcoli şi parohii unite şi ortoxe. în judeţele Mureş, Ciuc, Odorhei şi Trei Scaune, între 1919 şi 1928 au fost deschise 75 de şcoli, încă 34 între 1929 şi 1933 şi alte 15 în 1934-1935. în plus, şcolile de stat în care maghiara fusese limbă de predare au trecut la română

488 AA II/Ms. 8, 19 noiembrie 1935.
489 *Ibid.*

după 1919. în aceleaşi judeţe s-au înfiinţat, între 1919 şi 1935, 11 parohii unite şi 14 parohii ortodoxe. Toate aceste acţiuni au dat prilejul oficialităţilor române să conchidă că „aproape nu există localitate desnaţionalizată în care să nu se găsească şi şcoală românească”[490]. E ciudat, prin urmare, că raportul din 1935 care prezintă aceste realizări este urmat de recunoaşterea faptului că, în ciuda nenumăratelor şcoli noi şi a strădaniilor unor particulari şi ale unor societăţi culturale, „nu s-a făcut suficient pentru românii din săcuime şi situaţia lor s-a schimbat puţin faţă de ce ar trebui să fie”[491].

Asemenea contradicţii pot fi explicate prin realitatea socială aflată în spatele acestor realizări. August Caliani, director general în Ministerul Instrucţiunii, exprima opiniile oficialităţilor bisericeşti locale şi ale inspectorilor şcolari privind regiunea secuiască atunci cînd scria despre ostilitatea manifestată de populaţia din zona secuiască împotriva şcolilor de stat „indiferent de originea lor”.[492] Cu deosebire ostili erau, de fapt, secuii siliţi să contribuie financiar la construirea şcolilor de stat pentru românii „deznaţionalizaţi”, chiar dacă ei alcătuiau majoritatea locuitorilor comunei şi aveau deja o şcoală. Caliani scria:

> Construirea de noi localuri întîmpină mari dificultăţi în satele mixte, unde minoritarii îşi au localuri proprii pentru şcolile confesionale. Dificultăţile nu sînt numai de ordin material, dar şi de ordin moral. Impunerile materiale provoacă nemulţumiri, pe care intelectualii minoritari, preoţi, învăţători, avocaţi şi mai ales politicienii lor, le exploatează nu numai în contra şcolii statului, dar şi în contra statului şi a elementului românesc dominant.[493]

Caliani recunoştea nevoia de a da dovadă de tact nu numai în campaniile de construire a şcolilor, ci şi în

490 *Ibid.* .
491 *Ibid.*
492 *nihid.,* 17 august 1935.
493 *Ibid.*

angajarea unor învăţători competenţi care să ştie ceva ungureşte, chiar dacă ţelul îl reprezenta românizarea. în cel mai rău caz, directorul de şcoală şi învăţătorii de la clasa întîi trebuiau să ştie ungureşte, pentru a fi capabili să-i înveţe pe copii şi să stabilească relaţii adecvate cu adulţii:

> Dacă învăţătorul nu cunoaşte limba populaţiei adulte, nu poate să ia şi să ţină contact cu populaţia. Or fără acest contact, rolul lui este redus la cele 4 ziduri ale şcolii, iar terenul este lăsat pradă agitaţiilor elementelor refractare limbii şi statului român. [...] Fără cunoaşterea limbii [...] el nu poate dezvolta aproape nici o activitate extraşcolară în mijlocul populaţiei deznaţionalizate, pe care ar avea misiunea să o apropie de şcoala şi cultura românească, pe toate căile şi cu toate armele culturii.[494]

Caliani mai recomanda şi alte măsuri: învăţătorii recrutaţi din elita locală să depună o intensă activitate extraşcolară, inclusiv cursuri de limba română pentru adulţi şi conferinţe populare de istorie şi geografie, „bineînţeles în limba înţeleasă de popor" (respectiv maghiară). El mai susţinea ca învăţătorii să facă parte din coruri, să facă excursii în vechiul Regat şi să iniţieze cooperative de credit şi bănci populare care să-i ajute pe românii deznaţionalizaţi. El propunea ca aceşti învăţători să înfiinţeze biblioteci – chiar şi cu cărţi maghiare – de geografie, istorie, agricultură şi finanţe „contrabalansînd activitatea bibliotecilor ungureşti". Caliani era de părere că „ofensiva religioasă trebuia să înceapă mînă în mînă cu ofensiva culturală românească în secuime, după un plan bine chibzuit", recomandînd creşterea salariilor pentru preoţii români din zonă, ca şi burse pentru studenţii seminarişti din secuime care ştiau româneşte. Românilor deznaţionalizaţi urma să li se acorde prioritate în toate slujbele. în final, Caliani propunea sprijin economic şi colonizarea meseriaşilor şi negustorilor români din alte regiuni în ţinuturile secuieşti.[495]

Abordarea, propusă atît de Caliani cît şi de Manuilă, pentru zonele secuieşti contrastează cu cea propusă pentru zonele de la graniţa de vest dintre Transilvania

494 *Ibid.*
495 *« Ibid.*

şi Ungaria. La fel de neromânească precum zona secuimii, zona vestică de frontieră era socotită de stat drept una pîndită de iredentism. Era o zonă strategică, la care se ajungea uşor de la Budapesta pe şosea, pe calea ferată sau prin radio. Mai mult, populaţia neromânească din vest era în principal maghiară, nu secuiască. Românii nu aveau deloc încredere în ungurii care mai deţineau încă slujbe în administraţie şi erau neîmpăcaţi cu gîndul pierderii poziţiei de elită stăpînitoare

pe care o deţinuseră timp de 1 000 de ani. Aveau totuşi loc căsătorii mixte între români şi unguroaice, ale căror progenituri erau crescute în „spirit, limbă şi chiar religie străină". Potrivit lui Sabin Manuilă, zona de graniţă trebuia purificată de-a lungul a o sută de kilometri „prin extirparea elementului unguresc".[496] El recomanda colonizarea acestei zone cu români repatriaţi din Ungaria rezultată în urma Tratatului de la Trianon, rezolvînd astfel două probleme dintr-o lovitură. Măsurile atît de drastice propuse erau menite să corecteze situaţii intolerabile:

> Prea multe afişe pe uşi şi pe pereţii instituţiilor publice care spun „Vorbiţi numai româneşte". îndemn oricum nerespectat. Pretutindeni, dar pretutindeni – în gări, în tren, în primării, prefectură etc. – auzi doar ungureşte, cu cîteva lăudabile excepţii. Să sfârşim cu această toleranţă! Dacă în toate instituţiile publice toată lumea ar vorbi româneşte, s-ar obişnui cu limba noastră, pe nesimţite, şi am avea într-adevăr senzaţia că ne aflăm într-o ţară românească. Decretul privind folosirea limbii române ar trebui republicat.[497]

Dacă limba oficială a statului era ignorată în ţinuturile de graniţă din vest, tot astfel se întîmpla şi cu programa şcolară cerută, după cum arată rapoartele inspectorilor şcolari. în 1928, într-o şcoală secundară din Baia Mare, unii dintre profesori foloseau încă „un limbaj ciudat – reminiscenţe din cultura maghiară". Inspectorii credeau că rezolvarea stătea în importul a „două-trei elemente bune", români fireşte, care „să aducă un suflu nou în viaţa acestei şcoli".[498] în acelaşi

496 *Ibid.,* 19 noiembrie 1935.

497 *Ibid.*

498 AA XV/Varia 11, 12 martie 1928. Alţii recomandau de asemenea ca învăţătorii din această zonă să fie transferaţi şi înlocuiţi de învăţători din Regat. Vezi Onisifor Ghibu, „Primele inspecţii la şcolile de stat din Transilvania românească (martie-aprilie 1920)", în *Pentru o pedagogie românească: Antologie de scrieri pedagogice* (Editura didactică şi

timp, copiii maghiarizaţi urmau să fie trimişi în tabere de vară româneşti pentru „a-i trezi la o nouă viaţă”, în vreme ce părinţii lor urmau să se familiarizeze cu viaţa şi limba română prin intermediul spectacolelor şcolare.[499]

pedagogică, Bucureşti, 1977), p. 222. El propunea măsuri similare pentru Maramureş şi Bihor (pp. 220-221, 225).

499 Ghibu, „Primele inspecţii”, p. 225.

Soluţiile propuse pentru rezolvarea problemelor educaţionale înregistrate de autorităţile româneşti în zona secuiască şi în zona de graniţă din vestul ţării reflectă punctul lor de vedere asupra şcolii, culturii şi religiei privite drept cele mai importante arme într-un arsenal atotcuprinzător de practici şi instituţii de naţionalizare. Ofensiva culturală era dusă la îndeplinire în chipuri foarte diferite în cele două enclave geografice ungureşti. în est, măsurile au fost temperate de sensibilitatea faţă de condiţiile locale şi de credinţa românilor că mulţi secui erau la origine români, fiind deci mai receptivi la renaţionalizare. în vest, românizarea a fost aplicată mai brutal, păstrîndu-se amintirea maghiarilor ca elită arogantă şi teama de revizionismul unguresc.

Instituţii culturale. Şcolile transilvănene fuseseră martore ale luptei pentru supremaţie culturală cu mult înainte de 1918. După *Aus- gleich-u*| din 1867 care a supus Transilvania şi alte teritorii habsburgice stăpînirii ungare, Ungaria şi-a intensificat presiunile în vederea asimilării naţionalităţilor nemaghiare prin intermediul şcolilor. Deşi Legea învăţămîntului primar din 1868 şi Legea naţionalităţilor din 1869 consacrau principiul liberal al instruirii în limba maternă, legile privitoare laînvăţămînt din 1879, 1883 şi 1907 erau menite să maghiarizeze întreg personalul didactic, să extindă predarea în limba maghiară şi să restrîngă sever învăţămîntul în limba minorităţilor.[500] R. W. Seton-Watson rezumă concludent situaţia: „Statul se angaja să ofere învăţămînt primar şi secundar pentru toţi cetăţenii în limba lor maternă. în practică însă, şcolile de stat au fost transformate într-un mijloc de maghiarizare

500 Seton-Watson, *Racial Problems în Hungary,* cap. 11 („The Education Laws of Hungary and the Nationalities") şi Oscar Jaszi, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy* (University of Chicago Press, Chicago, 1961), p. 328. Vezi şi Seton-Watson, *History of the Roumanians,* cap. 13 („Transylvania under the Dual System").

nelimitată."[501]

Deşi asidue, iar la nivelul şcolilor secundare foarte eficiente, aceste eforturi n-au fost încununate cu un deplin succes, ba chiar au dat naştere unor efecte contrare. în termenii eminentului sociolog maghiar Oscar Jăszi, ministru al naţionalităţilor în guvernul Karolyi, „tinerii nemaghiari recrutaţi din aceste şcoli au devenit

501 Seton-Watson, *History of the Roumanians,* p. 399.

sprijinitori dintre cei mai aprinşi ai pretenţiilor formulate de neamurile lor, iar manevra automată a maghiarizării a avut drept rezultat lupta şi mai ascuţită a acestor « elemente maghiarizate » împotriva sistemului şcolar de asimilare şi uneori împotriva statului ungar însuşi pe care îl identificau cu sistemul maghiarizării forţate".[502] Mai mult, în pofida acestor presiuni, românii din Transilvania continuau să aibă un mare număr de şcoli confesionale, în 1914, în 2 392 de şcoli ortodoxe, unite şi parohiale se preda în principal în româneşte.[503] Aceste şcoli întăreau continuu conştiinţa naţională românească prin crearea unui mediu plăcut şi stimulativ şi prin popularizarea literaturii şi cîntecelor patriotice şi religioase româneşti care aprindeau ideile conspirative anti- maghiare ale elevilor. Ghibu notează, de pildă, că *Arion,* o culegere populară de cîntece şi colinde[504],

> s-a bucurat de o largă răspîndire prin toate satele mai mărişoare ale Ardealului, fiind socotită drept îndreptar al întregii educaţii. [...] O mulţime din aceste poezii se învăţau [...] în şcoală, în cadrul programului, o mare parte a cîntecelor [...] erau de caracter revoluţionar, trezind şi menţinînd în copii o stare sufletească de permanentă mîndrie şi revoltă naţională, brodată pe conştiinţa romanităţii noastre, pe aceea a necesităţii unirii tuturor românilor şi a unui mare destin istoric al neamului.[505]

Cei mai mulţi dintre tinerii români locuiau la sate, şi dacă voiau să capete o instrucţie superioară celei primare, în mod normal trebuiau să se mute la o şcoală ungurească sau germană departe de casă. Amintirile

502 Jâszi, *Dissolution of the Habsburg Monarchy,* pp. 330-331.

503 Existau de asemenea 4 licee, 6 şcoli medii, 1 şcoală comercială, 8 şcoli normale şi 2 scoli industriale. Roumanian University of Cluj, *Transylvania,* pp. 151, 153.

504 *Arion, sau culegere de cînturi naţionale, de stea şi colinde,* citată în Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* p. 63.

505 *Ibid.,* pp. 64- 65.

păstrate de adulţi cu privire la trecerea de la mediul familiar al căminului şi al şcolii rurale la şcoala străină de la oraş sugerează trauma culturală şi psihologică reprezentată de acest transfer. Ambii fraţi mai vîrstnici ai lui Oni- sifor Ghibu au mers la şcoli secundare urbane, abandonînd însă înainte de absolvire. Cînd Onisifor a plecat la Sibiu (Szeben) în

 toamna anului 1893, perspectiva i-a provocat o asemenea repulsie, încît băiatul a făcut o criză agăţîndu-se de căruţa care-i ducea pe părinţii săi înapoi la Sălişte. A fost convins să rămînă la Sibiu numai cînd fraţii lui l-au însoţit şi au petrecut cîtva timp cu el „să [îl] introducă în tainele vieţii orăşeneşti”.[506] Experienţa trăită de Octavian Goga la despărţirea de mediul său familial din Răşinariul apropiat, pentru a se duce la liceu, este la fel de deconcertantă.[507]

în liceele ungureşti, elevii români întîlneau o atmosferă politizată încărcată de tensiuni etnice. Profesorii aveau aici dubla responsabilitate de a-i învăţa pe copii şi de a-i transforma în maghiari.[508] Presiunea maghiarizării era susţinută. Românii erau supuşi unor puternice îndemnuri din partea profesorilor de a-şi abandona costumele ţărăneşti tradiţionale şi de a adopta hainele „nemţeşti” sau „europene”. Unul după altul elevii români şi-au abandonat costumele ţărăneşti, făcînd cu atît mai dificilă sarcina celorlalţi de a persevera în rezistenţa lor simbolică. Onisifor Ghibu a fost ultimul din clasa lui care a cedat. în memoriile sale el îşi aminteşte de ultimatumul dat de profesorul său:

> „Dacă după Paşti nu te prezinţi şi tu în haine europeneşti, nici să nu mai vii la şcoală, căci vei fi dat afară. Nu te voi mai suferi cu cojocul ăsta de oaie, care pute” – termină, apucîndu-mă de reverul pieptului de miel, pe care mi-l făcuse tata cu propriile lui mîini şi pe care-l purtam cu mare drag. Am rămas consternat de perspectivele care mă aşteptau. Să-mi lepăd portul? Dar de ce? Cum mă poate sili la aşa ceva? O nedreptate strigătoare la cer! Dar din moment ce toţi colegii mei l-au lepădat şi profesorul m-a ameninţat că mă va da afară din şcoală, mai poate exista vreo scăpare?[509]

---

506 *Ibid.,* p. 69 şi Vedinaş, *Onisifor Ghibu,* p. 14.

507 Ion Dodu Bălan, *Octavian Goga,* (Editura Minerva, Bucureşti, 1971), pp. 36-37.

508 *Ibid.,* p. 38.

509 *Ibid.,* p. 81.

în cele din urmă, Ghibu s-a resemnat să poarte haine „nemţeşti”, spre „încîntarea” profesorului său şi „demoralizarea” sa. Se schimba însă în costumul românesc, îndată ce se întorcea de la şcoală, în fiecare zi. Poetul şi politicianul Octavian Goga, care

a urmat acelaşi liceu ca Ghibu, scria despre lipsa de ocrotire a românilor instruiri în liceele maghiare: „Căci ce se întîmplă, de exemplu, într-un liceu în care elevii sînt o mare parte de naţionalitate română? Din cei mai mulţi profesori lipseşte cu desăvîrşire acel luminos sentiment de umanitarism, acea bunăvoinţă părintească faţă de elevul lor, fără de care adevărata educaţie nu se poate închipui."[510] E interesant să comparăm aceste amintiri ale alienării şi umilirii într-un liceu de stat maghiar, cu calda aduce- re-aminte a altui patriot, Vasile Goldiş, despre extrem de modesta şcoală primară parohială românească din satul Cermei, judeţul Arad, în anii 1869-1871:

> Cea dintîi lecţiune am primit-o în căsuţa acoperită cu paie. O cameră la stradă, o mică bucătărie la mijloc; de aici intrai în camera spre grădină: era şcoala confesională ortodoxă română. în curte un şopron, în grădină o capră, hrana învăţătorului. El avea 40 de zloţi plată pe an, asta am aflat-o mai tîrziu. Dar ce bine era în acea şcoală!
>
> Eram vreo 20 de ştrengari, atunci nu se ştia încă nimic de obligativităţi. învăţam carte românească şi Moş Nicolae Albu, cu faţa roşcovană, cu ochii mărunţi şi părul cărunt, bunul Dumnezeu să-l ierte, ne învăţa az-buche, apoi cetitul cu litere latine, socoata – lucm mare –, răspunsurile liturgice şi aşa toate cele de învăţat, dar el umbla vara fără ciorapi, păstra toate posturile şi numai capra îi îndulcea viaţa. Acolo a luat fiinţă sufletul meu, care a rămas acelaşi de atunci şi pînă astăzi. în braţele mamei, în scînci- tul leagănului, în fumul pătruns de mirosul tămîiei, în primele învăţături ale dascălului se plămădeşte sufletul fiecăruia din noi.[511]

---

510 *Ibid.,* p. 38.

511 Vasile Goldiş, „Discurs pe marginea învăţămîntului primar", *Patria,* 14 septembrie 1924, citat de Mircea Popa şi Gheorghe Şira, „Studiu introductiv", în *Scrieri social-politice şi literare,* ed. Vasile Goldiş (Editura Facla, [Timişoara], 1976), p. 11.

Comparaţia afectivă dintre atmosfera rece, dezaprobatoare a şcolilor maghiare şi ambianţa educativă a celor româneşti ilustrează „impermeabilitatea” instituţiilor culturale ungureşti faţă de majoritatea românilor din Transilvania înainte de 1918. Aceste instituţii ofereau mobilitate verticală doar pentru cei asimilaţi, în genere, cei mai mulţi dintre români nu ajungeau prea departe

 în sistemul maghiar. Acei români care reuşeau trebuiau să se asimileze, şi o făceau, de fapt, atît de bine încît treceau drept maghiari, fiind aşadar pierduţi ca români.

Motivele pentru care cei mai mulţi români refuzau maghiarizarea sînt complexe. Românii alcătuiau majoritatea populaţiei; ei reprezentau pătura cea mai săracă a societăţii transilvănene; li se refuzaseră în mod constant drepturile politice; şi fuseseră practic exclusiv o populaţie rurală, stingheră în mediul urban şi cultural în cadrul căruia avea loc mobilitatea socială şi etnică pe verticală'. Toţi aceşti factori au contribuit la conservatorismul lor etnic.

Pesemne că reacţia cea mai reprezentativă nu era nici asimilarea, nici naţionalismul conştient, ci mai degrabă reacţia fraţilor mai mari ai lui Onisifor Ghibu, care după doar doi ani petrecuţi în şcoli străine s-au întors în satul lor cu ceva cunoştinţe de maghiară şi germană, care aveau să le servească mai tîrziu în viaţă, dar care au revenit lesne la ocupaţia lor de familie – comerţul cu piei de oaie –, rămînînd în lumea lor românească tradiţională. Onisifor Ghibu însă reprezintă cea de-a treia alternativă. Tînăr strălucitor şi dotat, instruit în şcoli româneşti, ungureşti şi germane, sensibil la problemele naţionale ilustrate de chiar aceste şcoli, el a reuşit să-şi desăvîrşească instrucţia, devenind interesat de politică pe măsură ce îşi dobîndea propria experienţă şi i se relevau diferenţele dintre şcolile româneşti şi cele străine, interese politice.[512] Fără să se asimileze şi fără să cedeze, Ghibu a reacţionat la educaţia primită în şcoală optînd pentru reversul maghiarizării : şi-a dedicat viaţa proiectului naţional românesc.[513]

---

512 Pentru alte cazuri de români naţionalişti educaţi de către sistemul de învăţămînt maghiar, vezi Verdery, *Transylvanian Villagers,* pp. 206, 226-227.

513 Interesul profesional al lui Ghibu pentru pedagogie izvorăşte tot din aceşti ani şi din aceste experienţe. Există o anume consecvenţă în faptul că a continuat cu studiul teologiei, pedagogiei şi filozofiei, încununîndu-şi instrucţia Ia Universitatea din Jena cu o lucrare de doctorat privitoare la

Sistemul de învăţământ al vechii Ungarii a lezat mîndria naţională a românilor care au încercat să-şi ia revanşa după 1918. Experienţa trăită de Ghibu în tinereţe merită să fie detaliată nu numai fiindcă e tipică pentru experienţa unei întregi generaţii, ci şi fiindcă el a devenit un factor al creării sistemului de învăţământ din Transilvania după 1918. Moştenirea perioadei maghiare şi-a lăsat amprenta şi asupra şcolilor confesionale româneşti. Aceste instituţii erau relativ numeroase, dar inegalităţile economice şi culturale ce datau de sute de ani le-au creat un complex de inferioritate faţă de omoloagele lor germane şi maghiare. Senzaţia aceasta a unui dezechilibru de ansamblu a persistat şi sub stăpî- nirea românească, aşa cum lasă să se vadă raportul unei inspecţii din 1926 din districtele Velţ şi Saroş, judeţul Tîrnava-Mică,[514] ce sugerează că moştenirea perioadei maghiare nu era uşor de depăşit. La Velţ, sat cu populaţie mixtă, inspectorul a vizitat o şcoală românească la marginea satului, pe care a găsit-o într-o stare vrednică de plîns, prost administrată şi lipsită de cărţi. Următorul său popas în zona centrală – săsească – a satului sublinia contrastul penibil dintre cele două medii:

> Sînt două lumi, cu totul deosebite: de o parte lumina, de alta întunericul; de-o parte bogăţia, de alta sărăcia; de o parte dezorganizare, de alta disciplină şi ordine. Cum de-au putut locui alături saşii cu

educaţia bilingvă. A evitat cu grijă, pe cît i-a fost posibil, universităţile maghiare de Ia Cluj (Koloszvâr) şi Budapesta; a urmat Seminarul ortodox de la Sibiu şi Universităţile de la Bucureşti, Strasbourg şi Jena. A fost silit printr-o bursă a Bisericii Ortodoxe din Transilvania să petreacă un an la Budapesta. A acceptat bursa cu condiţia să poată studia apoi în Germania şi şi-a petrecut anul scriind şi editînd ziarul românesc de la Budapesta *Lupta* (Ghibu, *Pe baricadele vieţii,* pp. 131-164). în ciuda aspiraţiilor sale româneşti, trebuia să dobîndească un doctorat în Germania pentru a putea să lucreze în Transilvania.

514 MIC/1927/4/4-10, 4 noiembrie 1926.

românii, atîtea sute de ani, fără ca cei din urmă să fi fost influenţaţi în bine de cei dintîi? [...]

Uitîndu-mă în dreapta şi în stînga văd gospodării clădite pe mii de ani, adevărate cetăţi cu poarta înaltă în zid, boi care vin la adăpătoare cu ţoalele pe spate, deşi sîntem numai în noiembrie. Şcoala săsească! Lipită de biserică, adevărată cetate, la un loc cu casa parohială, cu locuinţele învăţătorilor, cu sala de spectacol şi de reuniuni, cu chiliile ce o împrejmuiesc, e inima saşilor. Cassa de bani e în altar, şcoala în pridvor. De aici pleacă ordinele care se execută neschimbat. Aici se administrează averea comunităţii, cu o cinste pilduitoare, aici e cultura, aici e credinţa.[515]

515 Raportul face mai departe un comentariu etnic şi social, notînd că sasul „îşi are via lui [pentru vin] fără să fie nevoiţi să îmbogăţească pe negustorul evreu, care dacă nu tînjeşte este că e ajutat să-şi sporească averea de românaşii noştri". MIC/1927/4/4 -10, 4 noiembrie 1926.

Inspectorul a găsit şcoala săsească curată, învăţătorul harnic, materialul didactic din belşug. Şcoala îndeplinea cu conştiinciozitate deopotrivă directivele bisericii şi pe cele ale Ministerului Instrucţiunii. Inspectorul medita din nou la contrastul nefavorabil în care se găsea şcoala românească: „Compar în minte truda noastră cu şcoala românească, cu cheltuielile mari faţă de rezultatele mici obţinute, cu truda lor incomparabil mai mică faţă de rezultatele mari, şi rămîn pe gînduri. Totul pleacă de acolo că ei au o conştiinţă în îndeplinirea datoriei, conştiinţă cu care se nasc şi cu care mor; noi, [...] socotind că tragem chiulul, ne mîncăm singuri."[516]

Satul Saroş, cu populaţie mixtă de unguri şi români, următorul popas pe traseul inspectorului, nu prezenta un contrast la fel de evident între cele două comunităţi etnice. Aici şcoala unitariană maghiară nu urma cerinţele ministerului, învăţătorul nu ştia româneşte prea bine, iar preotul deloc. Situaţia ungurilor, chiar dacă nu era exemplară, tot era mai bună decît a românilor, a căror biserică aflată pe deal era „de lemn, înnegrită de vremuri, săracă legătură de neam şi de lege a celor oropsiţi. Lîngă ea şco- licica: o săliţă care desparte o cămăruţă joasă, sala de clasă, de o jucărie de chilie, locuinţa învăţătorului. [învăţătorul, tînăr, fiu de preot, cu simţul datoriei] se sileşte pe cît poate să menţină candela românismului în acest centru maghiar [deşi nu are tot ce-i trebuie]."[517]

O privire asupra situaţiei cărţii în Transilvania ilustrează dificultăţile cu care se confruntau şcoala şi cultura română. Cu ocazia unei inspecţii la biblioteca liceului din Gherla în 1920, Ministerul Instrucţiunii Publice a găsit 13 830 cărţi ungureşti şi 49 româneşti. O şcoală medie din Aiud avea doar 100 de volume româneşti. O şcoală normală de băieţi nu avea nici măcar o carte românească.[518] O şcoală din Baia Mare,

516 *Ibid.*
517 *Ibid.*
5186' CS/1920/7/160, 21 iulie 1920; CS/1920/7/211, 15

condusă de un director român plin de entuziasm, nu avea „nici măcar un început de bibliotecă românească”.[519] Solicitările de cărţi şi materiale în limba română vorbesc despre penuria de tipărituri româneşti şi

septembrie 1920;
CS/1920/7/263, 8 noimebrie 1920.

519. [69] Onisifor Ghibu, „Primele inspecţii”, în *Pentru o pedagogie,* pp. 221-222.

de hărţi, imagini şi diagrame, penurie datorată succeselor maghiarizării (deşi unele biblioteci erau bine dotate cu cărţi germane).[520] Activiştii culturali priveau creşterea numărului de cărţi româneşti ca un mijloc de prim ordin pentru restabilirea echilibrului cultural[521], lipsa cărţilor româneşti fiind privită ca o problemă deosebită a intelectualilor români din Ardeal care, trăind în mijlocul maghiarilor şi în zone unde instituţiile culturale neromâneşti erau puternice, fuseseră siliţi să se îmbibe de cultură maghiară. Le venea greu să se desprindă de viaţa intelectuală ungurească fiindcă „nu aveau ce pune în loc”.[522] Astfel, multe solicitări de cărţi româneşti (şi uneori franţuzeşti) veneau din partea asociaţiilor de învăţători, şi nu doar în vederea folosirii la clasă, ci chiar pentru învăţătorii înşişi.[523] Cîţiva intelectuali români din Satu Mare scriau Casei Şcoalelor utilizînd o metaforă întru cîtva forţată dar grăitoare: „Cu tot volumul ce-l daţi contribuiţi cu o cărămidă la ridicarea zidului format în contra atacurilor maghiare, din sufletele noastre oţelite la focul culturii naţionale.”[524]

Zonele urbane. înainte de 1918, tîrgurile şi oraşele

520 CS/1920/7/266, 10 noiembrie 1920.

521 CS/1920/7/288, 10 noiembrie 1920.

522 CS/1921/215/3, 24 aprilie 1921.

523 CS/1920/252/4, 9 februarie 1920; CS/1920/7/190, 5 aprilie 1920; CS/1920/7/264, f.d.

524 CS/1920/7/190, 5 aprilie 1920. O altă problemă era aceea a nevoii de manuale pentru învăţarea limbii române şi a culturii române de către români şi neromâni, inclusiv învăţătorii, din Ardeal. Vezi CS/1920/7/163, 29 iulie 1920. În 1920, s-a depus o cerere pentru manuale ce urmau să fie folosite la învăţarea de către învăţătorii saşi a limbii române. Aflăm de autori sau de posibili autori de ghiduri pentru dialectul transilvănean (românesc) şi de manuale destinate populaţiei din secuime. Vezi CS/1920/6/201, f.d. Unii inspectori propuneau publicarea unor manuale bilingve pentru şcolile din secuime şi a unor reviste pentru tineretul minoritar. Vezi MIC/1928/772/34, 21 iunie .1929.

Transilvaniei erau în chip covîrşitor maghiare ca orientare lingvistică şi culturală. Cea de-a doua limbă şi cultură dominantă în regiune era cea germană. în 1910, din cei 776 262 locuitori în mediul urban din Transilvania, 72,7% erau maghiari şi evrei, 19,7% erau români, iar 15% erau germani.[525] Totuşi, oraşele din Ardeal erau ungureşti

525 Manuilă, *Aspects démographiques,* pp. 15-17, 70.

 mai degrabă din punct de vedere cultural decît etnic; evreii, printre alţii, erau cei datorită cărora înfăţişarea oraşelor transilvane era maghiară. Hegemonia urbană a culturii maghiare (şi într-o oarecare măsură a celei germane) a continuat destulă vreme în perioada interbelică.

Datorită rivalităţii dintre Franţa şi Germania în privinţa influenţei în Europa Centrală şi de Est, diplomaţii francezi şi organizaţiile evreieşti franceze constatau cu durere că elitele Transilvaniei aveau afinităţi culturale cu maghiariii şi cu germanii. Franţa sprijinise pretenţiile teritoriale ale României în timpul şi după primul război mondial şi spera să profite de pe urma expansiunii României pentru a-şi extinde influenţa în fostele teritorii habsburgice. Reprezentanţii organizaţiei evreieşti cu sediul la Paris, Alliance Israélite Universelle, priveau evreimea din Transilvania prin prisma competiţiei dintre dominaţia germană şi cea franceză, şi tot aşa o priveau oamenii de stat francezi. Un raport al Alianţei din 1930 regreta faptul că, în Transilvania şi Bucovina, Franţa nu avea impactul de care se bucura în Regat: în aceste provincii, germana (şi nu franceza) era a doua limbă ca importanţă, se vindeau ziare germane şi chiar englezeşti, dar nu şi ziare franţuzeşti, iar tinerii minoritari mergeau la studii în Austria, Germania şi Cehoslovacia, dar niciodată în Franţa, centrul tradiţional al tinerilor din Regat. În Transilvania, Germania era ţara socotită civilizată. Liceenii aparţinînd minorităţilor (respectiv evreii) erau mai interesaţi de limba germană decît de limba de stat pe care trebuiau s-o studieze în şcoală, iar franceza nu-i interesa deloc. În sfîrşit, liceele evreieşti favorizau şi ele germana ca limbă străină.[526]

Alianţa privea problema tinerilor evrei din Ardeal în contextul general al evreimii transilvane, a cărei limbă şi cultură erau în proporţie covîrşitoare maghiare şi continuau să se maghiarizeze în pofida înfiinţării şcolilor româneşti începînd cu 1918.[527] Predominarea evreilor în profesiunile liberale, cu deosebire în avocatură şi medicină[528], făcea din evreii ardeleni,

526 AIU/II/B/18, 8 iunie 1930.

527 *Ibid.*

528 Raportul *(ibid.)* citează următoarea statistică: în Cluj

potrivit unui

erau 88 de medici evrei, faţă de 4 sau 5 maghiari; în Oradea erau 70 de doctori evrei faţă de l sau 2 maghiari; proporţia avocaţilor era cam aceeaşi în Arad, Timişoara, Turda, Dej, Diciosînmărtin, Braşov, Deva, Satu Mare, Sighet, Baia Mare, Sălaj şi în alte locuri.

raport al Alianţei, grupul cel mai semnificativ al elitei urbane, căci ei erau aceia care determinau în mare măsură orientarea culturală a întregii provincii. Această preponderenţă a evreilor în profesiunile liberale conferea oraşelor caracterul lor unguresc, „căci ei erau cei care citeau ziare ungureşti, [...] cărţi ungureşti, cei care frecventau teatre ungureşti". Mai mult, a doua lor limbă era germana, nu franceza. Atunci cînd guvernul a închis multe din şcolile ungureşti, evreii au început să-şi trimită copiii la şcolile săseşti pentru a le evita pe cele româneşti.[529]

Raportul propune înfiinţarea de şcoli franceze pentru evreii din Transilvania pentru a începe demaghiarizarea şi degerma- nizarea elitei evreieşti a provinciei şi, o dată cu ea, a tîrgurilor şi oraşelor ale căror elite erau alcătuite din evrei. S-ar părea că Alianţa a supraestimat într-adevăr importanţa evreilor din Ardeal în transmiterea uneia sau alteia din culturile lumii, cu scopul de a-i determina pe liderii fancezi să sprijine financiar şcolile în limba franceză pentru evreii din Transilvania. Românii însă au confirmat importanţa evreilor, chiar dacă într-un mod negativ. După compromisul din 1867, spre deosebire de majoritatea românilor, evreii din Ungaria s-au asimilat. Românii îi priveau, aşadar, pe evreii din Transilvania ca fiind subversivi, un grup insidios de „maghiari ascunşi", „mai răi" decît maghiarii înşişi, a căror aplecare spre propria cultură naţională era, la urma urmelor, de aşteptat, era o consecinţă inevitabilă, firească a originii lor etnice. Evreii cu spirit modern, asimilaţi, nu aveau, pe de altă parte, o cultură proprie indispensabilă, prin urmare opţiunea lor pentru cultura maghiară, alături de o anumită germanofilie culturală, era cu atît mai odioasă.

Deşi în 1910 locuiau în mediul urban 152 790 de români, oraşele în care trăiau aceştia erau mai mici şi drept urmare „mai puţin urbane". Românii reprezentau doar 12,4% din populaţia oraşelor mari cu peste 100 000 de locuitori şi 38,4% din populaţia oraşelor mici cu

529 *" Ibid.*

mai puţin de 5 000 de locuitori.[530] în plus, alte două tendinţe diluau sau atenuau prezenţa urbană românească: mulţi dintre orăşenii români erau fie „ghetoizaţi", fie maghiarizaţi. Românii care făceau parte din elitele urbane lucrau adesea în instituţii culturale sau religioase specific româneşti, avînd ca atare un impact scăzut în afara comunităţii româneşti. Trăiau şi activau în calitate de „români deţinători ai unei profesii", de avocaţi care reprezentau drepturile şi problemele economice ale populaţiei româneşti rurale şi în mare măsură izolate în faţa autorităţilor maghiare ostile; de inspectori şcolari în şcolile româneşti; de învăţători şi preoţi ai şcolilor şi bisericilor ortodoxe şi unite; de ziarişti, scriitori şi politicieni ai corpului electoral românesc. Chiar şi membrii burgheziei române posesori de capital îşi îndreptau de regulă investiţiile în sprijinul comunităţii româneşti.[531]

Ca şi Onisifor Ghibu, mulţi intelectuali români din Transilvania au reacţionat la eforturile de maghiarizare devenind naţionalişti români fervenţi. Alţii însă au optat pentru maghiarizare. După 1918, oficialităţile din domeniul învăţămîntului au încercat să rezolve această problemă, căci ea îi afecta şi pe învăţătorii români. învăţătorii au jucat un rol crucial în naţionalizarea Transilvaniei, şi îndepărtarea lor de cultura străMoşească provoca serioase îngrijorări. într-un caz, inspectorul judeţului Satu Mare a solicitat fonduri pentru publicarea unei reviste pedagogice locale destinate problemei maghiarizării. Solicitarea a fost motivată în următorii termeni:

> învăţătorii români din acest judeţ şi-au cîştigat cultura lor profesională parte în şcoli normale de stat, parte în şcolile normale greco-catolice din

530 Manuilă, *Aspects demographiques,* pp. 16, 17, 70.

531 Vezi exemplul lui Verdery privindu-l pe Ioan Mihăilă, avocat român „tipic pentru burghezia română", care era foarte bogat şi care a hotărît să-şi utilizeze averea pentru a deschide o bancă românească ce deservea în mod special clasa de mijloc şi ţărănimea română. *Transylvanian Villagers,* pp. 206-207.

> Gherla şi Oradea Mare unde foarte puţin pond se punea pe cultura naţională românească. Ajunşi în viaţa de toate zilele erau năpăstuiţi de curentele culturale şi sociale ungureşti, în albia cărora se scurgea întreaga lor viaţă. A ceti o carte românească sau a vorbi în public româneşte era considerată drept cnmă. Intelectualii din aceste părţi, simţindu-se suspiţionaţi şi spionaţi, au abandonat viaţa românească sub toate formele ei, chiar şi în familiile lor, conformîndu-se întru toate influenţelor şi mediului unguresc.[532]

Elitele româneşti erau în parte responsabile pentru dominaţia limbii maghiare în aşezările urbane din Transilvania; sau, altfel spus, maghiarizarea a fost încununată de un asemenea succes în anumite locuri, încît n-a fost lesne abandonată o dată cu schimbarea cîrmuirii politice maghiare cu cea românească. în 1926, revista clujeană *Ţara noastră* publica un articol în care se exprima îngrijorarea că românii din Cluj nu citeau ziarele româneşti şi nu fuseseră decisiv „cîştigaţi”.[533] Se susţinea că în alte oraşe situaţia este şi mai rea: „în Sătmar, Oradea, Sighet, situaţia este şi mai tristă. în familii se vorbeşte adesea ungureşte, în societate, prăvălii, pe corso, la petreceri, limba elitei româneşti este cea maghiară [...] în anul Domnului 1926, după 8 ani de la unire.”[534]

Identitatea rurală a majorităţii românilor din Transilvania făcea ca aceia care nu aparţineau elitei şi care migrau la oraş spre a găsi de lucru să întîlnească un mediu mai mult sau mai puţin ostil, al cărui limbaj nu-l stăpîneau. Ei munceau cu precădere în posturi rezervate claselor de jos, cum ar fi servitori sau muncitori necalificaţi. Pe scurt, oraşele şi tîrgurile din Transilvania constituiau un bastion al maghiarismului împotriva populaţiei româneşti, o citadelă pe care, fireşte, românii voiau s-o cucerească după 1918. Bătălia

532 CS/1920.261/150, 13 decembrie 1920.

533 Corneliu Codarcea, „Koloszvar-Cluj: Problema românizării oraşelor din Ardeal”, *Ţara noastră,* 27 iunie 1926.

534 *Ibid.*

prelungită pentru cucerirea zonelor urbane a sporit sentimentul de inferioritate al românilor, chiar dacă statul se afla de partea lor.

în Transilvania, ca şi în alte provincii noi, se simţea nevoia unei transformări sociale şi profesionale a românilor, căci doar o asemenea schimbare le putea conferi forţa de a înlocui elitele şi de a schimba faţa şi vocea oraşelor. Şcolile au devenit, aşadar, obiectul unei susţinute preocupări, iar dorinţa de a le orienta către producerea unei clase de mijloc româneşti a devenit una din lozincile avangardei naţionale transilvănene. în lipsa unei clase mijlocii viabile, patrioţii români se temeau că vor rămîne izolaţi şi nu vor reuşi să culeagă roadele victoriei politice cîştigate în 1918.

Pentru români, enclavele – respectiv oraşele, zonele populate cu străini şi instituţiile culturale – reprezentau aspecte diferite, deşi întrepătrunse, ale problemei naţionale din Transilvania şi, totodată, cea mai mare şi cea mai urgentă problemă a unirii Ardealului cu România. Se făceau simţite însă şi problemele regionalismului care intersectau problema naţională în

 puncte neaşteptate. Dimensiunea regionalistă, subiectul secţiunii următoare, a apărut ca o surpriză participanţilor la activitatea culturală din România interbelică şi a rămas puţin înţeleasă pînă în ziua de astăzi.

Activitatea educaţională şi lupta legată de autonomia Transilvaniei

Perioada inaugurată de Marea Adunare Naţională de la Alba-Iu- lia din 1918 a început pe o notă optimistă pentru educatorii din Ardeal. Se împlinise un vis politic, iar şcolile se puteau dezvolta acum liber nu doar sub aspectul constrîngerilor maghiare, ci şi sub cel al participării libere la noua ordine politică. Unii educatori erau de părere că şcolile vor fi capabile să împingă societatea românească în direcţia cea bună după secole de rătăcire. Onisi- for Ghibu, unul din arhitecţii noi orientări a şcolilor transilvănene, celebra astfel momentul:

> Ziua de 1 Decembrie 1918 inaugurează o nouă lume: Românismul a ajuns liber şi stăpîn pe sine. El trebuie să-şi dureze un stat al său şi să-şi fixeze misiunea sa în această lume. Ce rost îi revine în această operă istorică – şcoalei, educaţiei ? [...] a căzut silnicia limbii maghiare, a istoriei şi geografiei maghiare [...] în locul limbii maghiare, în licee şi Universitate: limba franceză, engleză, italiană. Limba română, istoria şi geografia [...] în vederea consolidării unui stat nou şi a întemeierii unei naţiuni.[535]

în acest moment ameţitor, liderii regionali socoteau unificarea un lucru de dorit – pe termen lung –, dar un lucru problematic ce nu trebuia grăbit peste măsură.[536]

---

535 Onisifor Ghibu, „Două zeci de ani de şcoală românească în Transilvania (1919-1939)", în *Prolegomena la o educaţie românească* (Editura Cultura românească, Bucureşti, 1941), p. 855.

536 Interviu cu Onisifor Ghibu, *Patria,* Sibiu, 30 martie 1919, retipărit în *Prolegomena,* p. 313.

în viziunea pe care Ghibu însuşi o avea asupra „noii lumi”, era inclusă fuziunea celor patru sisteme de învăţământ (vechiul sistem românesc, cel maghiar din Transilvania, cel austriac din Bucovina şi cel rusesc din Basarabia), dar aceasta nu era iminentă. Poziţia sa reiese din următorul pasaj: „Unificarea învăţământului din întreaga ţară […]

este [...] scopul nostru. Un proces de transformare atît de radicală nu se poate, însă, precipita. Trebuie să avem răbdare pînă ce din cele patru organizaţii şcolare, cîte avem astăzi în ţara întreagă, ca zestre a unui trecut vitreg, se poate face un singur întreg, sănătos în temelii şi în toate încheieturile lui. Să lucrăm în fiecare clipă pentru unificare, dar să n-o forţăm împotriva firei lucrurilor."[537]

în acest cadru, Resortul pentru educaţie şi religie al Consiliului Dirigent a iniţiat naţionalizarea şcolilor existente şi înfiinţarea de noi şcoli, organizînd cursuri pentru învăţători în vederea acoperirii golului de cadre şi cursuri de limbă, literatură, istorie, geografie şi educaţie civică românească pentru reinstruirea învăţătorilor minoritari. Din decembrie 1918 pînă în septembrie 1919 Resortul a pregătit deschiderea, în toamna anului 1919, a şcolilor confesionale ale Bisericilor Ortodoxă şi Unită, ca şi a 1 306 şcoli primare de stat avînd româna ca limbă de predare, 20 de licee româneşti (încadrate cu profesori aduşi din Vechiul Regat şi cu *cursişti* instruiţi în cadrul cursurilor de vară din acel an), 40 de şcoli civile româneşti şi 8 şcoli normale. Resortul a naţionalizat 11 şcoli de arte şi meserii, a deschis 6 şcoli comerciale de stat şi a reorganizat Universitatea din Cluj şi administraţia învăţămîntului din Transilvania. Potrivit lui Ghibu, „la opera aceasta, iniţiată şi condusă de noi, a colaborat tot ce a avut mai bun Ardealul şi Vechiul Regat, aşa că noi cu drept cuvînt am socotit-o nu ca o operă a noastră, ci ca o operă a întregii generaţii căreia Providenţa îi rezervase fericirea de a pune noi temelii vieţii acestei ţări".[538]

Nimic nu părea să-l descurajeze pe Ghibu în aceste prime luni, nici lipsa profesorilor, nici lipsa cărţilor, nici scăderea – aşteptată, chiar dacă temporară – a calităţii.[539] El a întîmpinat dificultăţile cu seninătate,

537 Onisifor Ghibu, „De vorbă cu învăţătorimea din Ardeal", în *Prolegomena,* p. 322.

538 Onisifor Ghibu, „După cinci ani de Ia Unire: Scrisoare deschisă d-lui Octavian Goga", în *Pentru o pedagogie,* p. 68.

539 Interviu cu Onisifor Ghibu, *Patria.* Sibiu, 30 martie

încredinţat că pot fi depăşite. în general, în această perioadă de autoguvernare, trăită „cu sufletul la gură", administraţia era locală şi se exercita sub autoritatea guvernului

1919, retipărit în *Prolegomena,* pp. 314-315.

 autonom al Consiliului Dirigent: un factor important pentru moralul educatorilor români din Transilvania. Mai tîrziu, Ghibu îşi amintea că iniţial Resortul educaţiei era „străbătut de un duh înalt. Nu birocraţie. Descentralizare. Directorate regionale; creaţiuni ale noastre, nu luate de la unguri. Numirile de directori regionali, directori şi inspectori, determinate exclusiv de interese superioare". în 1918-1920, sistemul de învăţămînt al regiunii părea să „meargă încet şi metodic spre o unificare organică".[540]

Primul decret emis de Consiliul Dirigent la 24 ianuarie 1919 a stabilit româna ca limbă oficială şi a aplicat legea maghiară din 1868 privind naţionalităţile, noilor minorităţi. Decretul prescria de asemenea limba de predare în diferite tipuri de şcoli din Transilvania.[541] în şcolile particulare, finanţatorul urma să decidă limba de predare. în şcolile primare de stat, limba majorităţii din cadrul unei comunităţi urma să fie folosită ca limbă de predare, putîn- du-se însă alcătui clase paralele pentru elevii minoritari, în limba maternă, dacă exista un număr suficient de elevi. Învăţămîntul în şcolile secundare urma să se desfăşoare în limba majorităţii din fiecare district, în timp ce limba de predare din învăţămîntul liceal şi superior urma să corespundă limbii majorităţii din întreaga regiune.

în timpul guvernării Consiliului Dirigent, Resortul educaţiei şi religiei a reorganizat şi naţionalizat 1 611 şcoli de toate nivelurile şi orientările şi a preluat şi românizat Universitatea din Cluj (vezi capitolul 6) şi Teatrul Naţional din Cluj.[542] Românizarea şcolilor şi a celorlalte instituţii culturale din Ardeal era o sarcină dificilă, dată fiind hegemonia maghiară anterioară. Unii dintre liderii români considerau că însăşi moştenirea dominaţiei maghiare reclama o românizare cît mai rapidă şi mai radicală cu putinţă; alţii socoteau îndreptăţită o abordare mai gradată. Aceste opinii

540 „Două zeci de ani de şcoală românească în Transilvania (1919-1939)", în *Prolegomena,* p. 856.

541 Boilă, „Consiliul Dirigent", p. 93.

542 *Ihid.,* p. 100

alternative au fost propuse de secretarul general, Onisifor Ghibu, şi, respectiv, de Vasile Goldiş, şeful Resortului educaţiei, întrebat cu privire la naţionalizarea învăţămîntului secundar din Transilvania, Goldiş a propus naţionalizarea a cîte unui an de studiu odată, începînd cu 1919; românizarea putea fi astfel

încheiată în opt ani.[543] Ghibu însă considera că „situaţia extrem de dificilă" a şcolilor secundare din Transilvania reclama o măsură mai drastică. El susţinea că „nu putem lăsa liceele, pe care ungurii le-au făcut pentru maghiarizarea noastră, tot ungureşti încă şapte-opt ani de zile de aici înainte".[544]

O obiecţie practică la ideea lui Ghibu era aceea că nu se dispunea de un număr suficient de cadre didactice pentru încadrarea unui număr mare de noi şcoli româneşti. în aceste împrejurări, Consiliul Dirigent a păstrat cadrele didactice maghiare cu condiţia depunerii unui jurămînt de loialitate faţă de noul regim, recrutînd în acelaşi timp noi cadre didactice de naţionalitate română. Mulţi maghiari au refuzat să depună jurămîntul.[545] în iarna anului 1919, Ghibu a făcut apel la învăţătorii români ardeleni care predau în şcolile secundare maghiare să „se întoarcă acasă". El i-

543 Onisifor Ghibu, „O pagină din istoria învăţămîntului nostru" în *Prolegomena,* p. 390.

544 *Ibid.* Întrucît existau doar 3 licee româneşti, faţă de 22 ungureşti, singura soluţie adecvată a problemei şcolilor secundare era, credea Ghibu, naţionalizarea pe scară mare şi imediată, indiferent de efortul necesar pentru aceasta.

545 în judeţul Braşov, profesorii au fost concediaţi pentru faptul că au lipsit de la ceremonia depunerii jurămîntului, sau pentru faptul că au fost pre- zenţi dar şi-au exprimat public opoziţia; li s-a permis să continue însă a ocupa postul pînă la sfîrşitul anului şcolar. Un profesor român unit din Maramureş a refuzat de asemenea să depună jurămîntul, răspunzînd în ungureşte – *„nem"* –, spre satisfacţia colegilor lui maghiari care l-au salutat cu strigătul *„eljen"* (ura). (Ulterior, el a regretat gestul, a fost iertat şi şi-a depus jurămîntul.) Potrivit lui Pompiliu Dan, inspector şcolar în judeţul Braşov, refuzul profesorilor maghiari de a jura supunere statului român a avut „consecinţe foarte dureroase" pentru comunitatea maghiară, „iar pentru învăţămîntul şi cultura românească avantagii de preţ. Şcolile primare şi grădiniţele de copii de stat, cari pînă atunci fuseseră populate de elevii maghiari, au fost inundate de tinerimea şcolară română, iar locul dascălilor maghiari l-au ocupat învăţători români şi aiţi învăţători maghiari, cari ulterior au depus jurămîntul". AA IX/Varia 2, 30 decembrie 1922.

a îndemnat pe „toţi acei fii ai neamului nostru, pe care împrejurările vitrege din trecut i-au aruncat în slujba şcoalelor străine” să vină acolo unde era nevoie de ei.[546] în plus, ca mai înainte în Basarabia, în vara anului 1919 s-au ţinut cursuri de instruire a învăţătorilor

546 Onisifor Ghibu, „Dascăli pribegi, întoarceţi-vă acasă!”, 4 ianuarie 1919, în *Prolegomena,* pp. 303-304.

 la care aproape oricine era binevenit. Absolvenţii, cunoscuţi sub numele de profesori cursişti,[547] erau adesea priviţi cu dispreţ. Un observator care nu-i privea cu simpatie scria: „Oameni lipsiţi anterior de instrucţie, notari de la sate, impiegaţi de cale ferată etc., s-au oferit [să urmeze cursurile] şi, după o instruire superficială şi un examen mai mult formal, au fost numiţi profesori de şcoală secundară."[548]

în apărarea acestor categorii de profesori ad boc, Ghibu scria mai tîrziu că nimeni nu se gîndise ca aceştia să ocupe posturile în şcoli în mod permanent decît dacă îşi completau ulterior studiile. în anul şcolar 1919-1920 însă, ei trebuiau să fie un soi de interni, ajutînd în acelaşi timp la extinderea şcolilor secundare româneşti şi dovedindu-şi capacitatea de a urma cursuri mai avansate în anul următor, după reorganizarea Universităţii din Cluj.[549] Planul lui Ghibu n-a dat niciodată roade, deoarece Consiliul Dirigent a fost demis în primăvara lui 1920. O a doua serie de cursişti a fost instruită în vara anului 1920 la Universitatea din Cluj. Aceşti studenţi erau, potrivit lui Ghibu, mai slabi decît cei din anul precedent. Cei mai mulţi au rămas în sistemul de învăţămînt din Transilvania fără a mai urma alte cursuri. Plătiţi mai slab decît cadrele didactice ce absolviseră un curs obişnuit, ei erau în genere priviţi drept inferiori din punctul de vedere al calificării profesionale.[550] în opinia lui Ghibu, birocraţia învăţă-mîntului condusă de la Bucureşti a instituţionalizat în mod nechibzuit o măsură revoluţionară menită să salveze Transilvania într-o situaţie de urgenţă.

Problema n-a scăpat criticilor din Transilvania, maghiari şi români deopotrivă, cărora tacticile centralizatoare ale Bucureştiu- lui li se păreau premature şi superficiale Purtătorii de cuvînt ai minorităţii îi priveau pe cursişti drept „instrumente de

547Szombor de Szasz, *The Minorities în Romanian Transylvania* (Richards Press, Londra, 1927), pp. 272-273.

548Ghibu, „O pagină", pp. 390, 391.

549Ghibu, „O pagină", p. 392.

550 *Ibid.,* p. 395.

românizare”[551]. Pe de altă parte, Ghibu considera că, în chip fundamental, cursiştii au făcut un mare deserviciu învăţământului din Transilvania. La mijlocul anilor ’20 el declara că „învăţământul

551 Szasz, *Minorities în Transylvania,* p. 274

românesc este astăzi în Ardeal mai slab decît atunci cînd aveam acolo numai trei licee confesionale româneşti şi [...] mai slab chiar decît în Basarabia”[552]; iar într-un articol din martie 1924, publicat în *Patria,* îi acuza pe cursişti că sînt „simpli agenţi electorali care şi-au primit posturile pentru servicii politice” şi „aventurieri lipsiţi de anvergură morală, care n-au nici un Dumnezeu şi nici o convingere”.[553]

Deşi statul român a menţinut şcoli în limba maghiară cu profesori maghiari în comunităţile cu populaţie ungurească mai numeroasă, bisericile maghiare au început să organizeze un număr crescînd de şcoli confesionale, boicotînd efectiv şcolile de stat.[554] în judeţul Braşov, numărul şcolilor confesionale maghiare a crescut de la două în 1919 la 15 un an mai tîrziu. Românii socoteau că aceste şcoli erau finanţate cu fonduri ilicite din Ungaria şi din Statele Unite şi cu taxe suportate de enoriaşi. în acelaşi timp, în comunităţile învecinate Crizbav, Satu Nou şi Satulung-Suseni populaţia maghiară nu şi-a păstrat şcolile confesionale, mergînd la şcolile de stat în limba maghiară.[555]

Experimentele introduse în procesul de urmărire a idealurilor naţionale româneşti, ca şi nedreptăţile concomitente făcute populaţiei maghiare au stîrnit plîngerile acestora din urmă. Multor maghiari măsurile de naţionalizare le-au apărut drept arbitrare şi inechitabile. Directorul Liceului naţional de fete din Oradea Mare (Nagyvarad, Grosswardein), Adalbert Gajda, se plîngea amarnic Comisiei militare inter-aliate în toamna anului 1919.[556] în vara aceea autorităţile române îi concediaseră pe profesorii de la liceul său şi de la Liceul real care refuzaseră să depună jurămîntul

552,Ghibu, „O pagină”, pp. 393-394.

553 Citat în Szasz, *Minorities în Transylvania,* p. 274.

554 Vezi, de pildă, Louis C. Cornish şi Comisia anglo-americană din 1924, *The Religious Minorities în Transylvania* (Beacon Press, Boston, 1925), p. 56.

555 AA IX/Varia 2, 30 decembrie 1922.

556 QD 41/78-80R, 26 noiembrie 1919.

de credinţă. Biserica reformată depusese o petiţie cerînd înfiinţarea a două noi şcoli ce urmau să funcţioneze cu profesorii conce- diaţi, dar pînă în noiembrie Consiliul Dirigent din Sibiu nu răspunsese încă. în aşteptarea acestuia, profesorii fără slujbă organizaseră propriile lor ore particulare. Gajda declara că noile şcoli româneşti aveau doar 40 şi respectiv 100 de elevi fiecare, deşi ambele aveau condiţii de cazare. Corpul elevilor, concentrat în anul întîi, era recrutat din populaţia ţărănească prin „propagandă zgomotoasă şi promisiuni uluitoare". Profesorilor (probabil cursişti) le lipseau diplomele. Cei mai mulţi dintre elevi preferau să audieze orele particulare, neacreditate, predate de profesorii maghiari concediaţi. Exasperate de această concurenţă, autorităţile române au ordonat tuturor profesorilor maghiari care refuzaseră să depună jurămîntul să părăsească oraşul, indiferent de situaţia rezidenţială, patrimonială sau de locul naşterii. Directorul a fost şi el expulzat. Protestele au determinat o schimbare în ordinul de expatriere, dar profesorii mai bogaţi au fost siliţi să-şi abandoneze căminele şi să se mute în case de ţară.[557]

Gajda considera că măsura de expulzare a fost calculată pentru a elimina cadrele didactice calificate maghiare din Oradea, urmînd a fi adoptată apoi măsura ipocrită, aparent liberală, de a permite deschiderea şcolilor secundare ungureşti atunci cînd nu vor mai fi avut resursele necesare. Cîteva sute de elevi maghiari vor fi fost nevoiţi atunci să se înscrie la şcoli româneşti, într-un oraş care număra 58 421 de maghiari şi 3 604 români. În urma acestor măsuri a mai rămas în Oradea o singură şcoală secundară maghiară, un liceu confesional. Dar şi acesta era admonestat de autorităţile române pentru faptul că preda istoria, geografia şi literatura maghiară şi că permitea intonarea imnului unguresc; drept urmare, directorul său şi trei profesori riscau să fie arestaţi.[558]

557 *Ibid.*
558 *Ibid.*

Măsurile de românizare din Transilvania au presupus un efort major de mobilizare culturală şi socială în rîndul românilor. Aşa cum menţiona Gajda în memorandumul său, dificultatea de a recruta şcolari români era în unele locuri tot atît de mare ca şi aceea de a găsi profesori calificaţi. Liceele aveau cele mai mari probleme în completarea locurilor, deoarece fuseseră bastioane ale maghiarismului. Confruntat cu apatia, Resortul educaţiei din Consiliul Dirigent a iniţiat o campanie de înscriere a elevilor în noile şcoli româneşti. Dacă şcolile nu se umpleau repede, raţiunea lor de a exista putea fi pusă la îndoială. Mai mult, însuşi proiectul de a crea o elită românească pentru a smulge Transilvania de sub influenţa maghiarismului şi a elitelor sale putea fi compromis. Decretul nr. 7185, S VI, a fost promulgat în martie 1920 pentru a stimula recrutarea şcolară.[559] El îndemna notabilităţile locale româneşti din Transilvania, Banat şi Ungaria „să facă o propagandă sistematică printre săteni pentru a-şi da copiii la învăţătură, în oraşele din apropiere, în scopul de a-i pregăti pentru diferite cariere". De Rusalii, fiecărui preot i se cerea să predice despre beneficiile educaţiei şi despre obligaţia părinţilor de a-şi da copiii la şcoală. Mai tîrziu, preotul, învăţătorul, notarul sau secretarul comunal (dacă erau români), ca şi alţi „intelectuali români de inimă [urmau să hotărască] ce nevoi economice şi culturale are comuna" şi să alcătuiască statistica tinerilor – elevi sau practi- canţi ai

559 în expunerea de motive se arăta: „Pentru a putea satisface toate trebuinţele vieţii noastre naţionale şi de stat, avem urgentă nevoie de un număr cît mai mare de români pregătiţi în mod special pentru toate ramurile de activitate. Rezolvarea acestei probleme nu o putem lăsa numai timpului. Dacă nu o vom accelera pe toate căile posibile, nici într-un viitor îndepărtat nu vom ajunge stăpîni pe ţara noastră, ci vom continua să fim tributari străinilor, cari, graţie unui lung trecut priincios, ne stăpînesc şi astăzi." Onisifor Ghibu, „Selecţiunea sistematică a copiilor de la ţară, în vederea îndrumării lor spre diferitele ramuri ale vieţii şi activităţii naţionale", în *Prolegomena,* p. 317.

diferitelor meserii sau profesii – care, la momentul respectiv sau în perspectivă, puteau fi încurajaţi să meargă la oraş pentru a urma şcoala fie pe cheltuiala familiei, fie cu sprijinul comunei.[560] A doua zi de Rusalii, după slujbă, Consiliul şcolar trebuia să convoace o adunare publică în timpul căreia avea să fie prezentată tuturor locuitorilor situaţia satului: consiliul trebuia să descrie nevoia de oameni mai instruiţi în comunitate, să-i îndemne pe părinţi să-şi trimită copiii la şcoală şi să organizeze un fond de şcolarizare pentru săraci şi orfani.[561]

Centralizare şi rezistenţă. În 2 aprilie 1920, recent numitul guvern Averescu a dizolvat Consiliul Dirigent al Transilvaniei.[562] Decretul, rezultat al unei distanţări a lui Averescu de Partidul
Naţional, a picat din senin, fără o dezbatere sau un vot în parlament (deşi Partidul Naţional care domina consiliul îl discutase).[563] Dizolvarea Consiliului Dirigent a produs o mare dezamăgire în rîndul elitelor locale româneşti, care simţeau că activitatea, experienţa şi tradiţiile lor erau dispreţuite. Măsurile din aprilie 1920 au fost privite în Transilvania ca măsuri de mînă forte, iar această tendinţă de centralizare a provocat o nemulţumire generală.

Guvernul francez a luat notă de reacţiile din Transilvania. Un raport către Ministerul francez de Război din mai 1920 afirma că preluarea puterilor consiliului de către Bucureşti „a stîrnit cea mai aprinsă insatisfacţie" printre foştii membri, decizia fiind ac-

560 *ibid.*

561 Trebuia dat exemplul altor grupuri etnice, ai căror reprezentanţi luminaţi erau benefici pentru grupurile respective. *Ibid.,* p. 319.

562 înainte chiar de dizolvarea Consiliului Dirigent, Ghibu, şi alături de el alţii, a întîmpinat speculaţiile privind această posibilitate cu aprehensiune. într-un articol din februarie 1920 el obiecta că o asemenea măsură e prematură şi că „ameninţă cu un adevărat dezastru învăţămîntul ardelean abia înjghebat". *Patria* (VI/47).

563 lancu, *Contribuţia,* pp. 296-302.

ceptată doar din deferenţă pentru Coroană. Partidul Naţional din Transilvania chema ameninţător la o nouă adunare la Alba-Iulia unde Marea Unire fusese proclamată cu mai puţin de doi ani în urmă.[564] Un alt raport francez declara, citînd o sursă „aparent bine informată", că suprimarea Consiliului Dirigent fusese rău primită, adăugîndu-se deziluziei generale pricinuite de guvernarea românească în Ardeal:

> Obişnuit de multă vreme cu propria sa viaţă politică, diferită de restul României în virtutea culturii sale intelectuale, a obiceiurilor şi a intereselor sale economice, Ardealul aştepta un tratament diferit din partea Vechiului Regat. [...] Nemulţumirea este constant alimentată de continuarea unei stări de asediu intensificate, de arestări, de numeroase expulzări şi de închiderea multor şcoli în care personalul didactic a refuzat să jure credinţă. În sfîrşit, traiul devine din ce în ce mai scump ca urmare a afacerilor oneroase făcute de negustorii din Bucureşti care vin să cumpere din Transilvania la un preţ avantajos marfa pe care o vînduseră cu cîteva luni în urmă.[565]

Se pare că s-a luat în calcul şi desfacerea Marii Uniri. Reputatul istoric şi politician Nicolae Iorga notează în memoriile sale o discuţie avută cu Iul iu Maniu şi Alexandru Vaida-Voievod la 25 aprilie 1920 în care le-a spus „nici noi nu voim desfacerea unităţii politice a Românilor din Ardeal" de restul României.[566] Comentariul acesta sugerează că, oricît de vag, secesiunea plutea în aer. Rămînînd uniţi cu România, transilvănenii au adăugat la lista nemulţumirilor lor lichidarea Consiliului Dirigent prin decret regal.

Între altele, măsurile de centralizare obligatorie au întrerupt activitatea multilaterală a Resortului Educaţiei din cadrul Consiliului Dirigent, care a răspuns la

564 V7N/3043.

565 QD 41/139, 8 iunie 1920.

566 Nicolae Iorga, *Memorii,* voi. 3 („Naţionala" S. Ciornei, Bucureşti, 1939), p. 16.

propria sa lichidare cu consternare. Amintindu-şi de acest şoc, Ghibu scria: „A venit însă, pe neaşteptate, *unificarea.* Unificarea a fost identică cu centralizarea, birocratizarea, politicianizarea şi inflaţia « culturală ». Unificarea « cu furca »„[567] a avut drept rezultat „lipsa oricărei ţinte clare cu privire la funcţionarea şcoalei şi a educaţiei din punct de vedere naţional şi moral".[568] Deşi i s-a cerut să preia un post de conducere în noul sistem, Ghibu a refuzat să meargă la Bucureşti pentru a lucra în guvernul Averescu.[569] El susţinea, alături de majoritatea înalţilor funcţionari de la Resortul Educaţiei, că şcolile din Transilvania trebuiau administrate la nivel local „încă mulţi ani". Tăgăduia orice componentă „separatistă" a convingerilor sale. Resoartele anterior autonome puteau foarte bine fuziona cu ministerul central, admitea el, dar trebuiau să rămînă fizic cu sediul la Cluj. în pofida tăgăduielilor, poziţia lui relevă un soi de autonomism transilvănean, bazat pe convingerea că experienţa locală specifică diferea substanţial de ceea ce se petrecea la Bucureşti sau în România în general şi că încorporarea tradiţiilor regionale în planul general de unificare era absolut esenţială. La cîţiva ani după aceea se simţea răzbunat, afirmînd că, deşi fusese proclamată în 1920, unificarea reală a avut loc doar în 1923.[570]

La început, succesorii lui Branişte şi Ghibu au apreciat activitatea acestora şi au promis implicit s-o continue.[571] între vechea şi noua gardă au izbucnit însă aprinse polemici. Ghibu i-a acuzat pe înlocuitorii săi de politicianism şi de politici inconsecvente şi

---

567 Ghibu, „Două zeci de ani de şcoală românească", în *Prolegomena,* p. 856.

568 *"*Ibid.*

569 Nu era prima oară cînd Ghibu refuza un post la Bucureşti. Refuzase deja să fie Secretar general al Ministerului Instrucţiunii în 1919.

570 *Patria,* 4 martie 1924.

571 *Ibid.*

 haotice. în replică, Consiliul Dirigent a fost acuzat retroactiv pentru îngăduinţa manifestată faţă de şcolile confesionale ale minorităţilor.[572] Fără a nega că autorităţile şcolare ale minorităţilor, din Transilvania se opuseseră Consiliului Dirigent, Ghibu susţinea că măsurile iniţiate de consiliu trebuiau continuate după aprilie 1920. Lichidarea Consiliului Dirigent provocase discontinuitate şi inconsecvenţa acţiunilor; reprezentanţii guvernului Averescu în Ardeal n-au reuşit să aplice sancţiunile promise în caz de nesupunere. în 1919, consiliul organizase cursuri pentru cadrele didactice minoritare pentru prima oară, dar după lichidarea Consiliului Dirigent Bucureştiul a admis renunţarea la cursuri. Minorităţile compensaseră singure lipsa prin organizarea propriilor cursuri de vară (predate cîteodată de profesori din Germania).[573] Ghibu sugera că acest tip de neglijenţe putea favoriza practici primejdioase în rîndul minorităţilor.

Mai importante însă decît argumentele folosite în această dezbatere sînt condiţiile în care a avut loc. în mod evident, sarcinile culturale ale *oricărei* administraţii româneşti în Transilvania erau enorme, ceea ce făcea foarte probabile criticile aduse unei imperfecte îndepliniri. E interesant totuşi faptul că dezbaterea a fost formulată în cadrul tensiunilor regionaliste, iar termenii săi principali au fost localism şi centralism; acelaşi conflict s-a repetat de mai multe ori asupra aceloraşi probleme. Unii dintre transilvănenii care făcuseră pace cu Bucureştiul la început, intrînd în structurile de putere educaţionale, au devenit în cele din urmă ei înşişi dezamăgiţi de „centru", exprimîndu-şi criticile localiste. Experienţa lui Ion Mateiu este

572 Onisifor Ghibu, „Politica şcolară faţă de minorităţi: o acuzaţie nedreaptă adusă fostului Consiliu Dirigent al Transilvaniei", *Adevărul,* 1925, nr. 12721. Retipărit în *Prolegomena,* p. 767.

573 Onisifor Ghibu, „Neajunsurile învăţămîntului nostru primar",Vremea *şcolii,* Iaşi, nr. 4 (1930), retipărit în *Prolegomena,* p. 473.

semnificativă în acest sens.

Liberal transilvănean, Ion Mateiu a devenit director general al învăţământului din Transilvania în 1922,'în cadrul unui guvern liberal. însăşi afilierea sa este semnificativă, căci Partidul Liberal îşi avea sediul în Vechiul Regat şi trebuia să lupte pentru a-şi cîştiga aderenţi în Transilvania. Se poate presupune, fără teama de a greşi, că liberalii transilvăneni erau receptivi faţă de politicile centraliste. După numai cîteva luni în funcţie, Mateiu a intrat

în conflict cu ceilalţi liberali privind cursul luat de învăţămîntul din Transilvania. El s-a arătat indignat cînd Ministerul Instrucţiunii a scos de sub jurisdicţia sa toate şcolile normale. Decizia a fost comunicată directorilor de şcoli fără a-i fi adusă în nici un fel la cunoştinţă directorului general Mateiu al cărui birou se afla la Cluj. Protestînd, Mateiu susţinea că procesul de instruire a învăţătorilor era extrem de complex în Ardeal, căci acesta cuprindea mai multe tipuri diferite de şcoli. Deşi recunoştea că, pe termen lung, era necesară o conducere unitară a României, Mateiu atrăgea atenţia că noile orientări „ar avea repercusiuni păgubitoare asupra mersului îrfvăţămîntului".[574]

O facţiune a parlamentarilor liberali au format un grup de presiune la Bucureşti pentru a dizolva Directoratul învăţămîntu- lui condus de Mateiu, pretinzînd că acesta favoriza separatismul şi se împotrivea unificării.[575] Pînă la sfîrşitul anului 1922, Mateiu pierduse lupta, iar Directoratul pentru învăţămînt de la Cluj fusese dizolvat.[576] El i-a scris lui Ionel Brătianu, conducătorul Partidului Naţional Liberal şi preşedinte al Consiliului de Miniştri, pentru a-l sfătui asupra politicilor de urmat în viitor şi pentru a atrage

574 AA XV/Varia 1, 3 octombrie 1922.

575 în octombrie 1922, ei au scris un memoriu Ministerului Instrucţiunii insistînd asupra necesităţii de a desfiinţa Directoratul General pentru învăţămînt din Transilvania. Ei formulau acuzaţia că biroul directorului lucrează „ca un organ aproape independent de autoritatea centrală" care „întîrziază" şi „uneori zădărniceşte chiar deciziunile ce se iau în interesul obştesc, contribuind astfel la accentuarea separatismului atît de primejdios în Ardeal". AA XV/Varia 1, 23 octombrie 1922. Potrivit lor, lichidarea biroului directorial ar duce mai departe unificarea învăţămîntului începută în 1919, continuată cu dizolvarea Consiliului Dirigent din 1920 şi culminînd cu transformarea Secretariatelor generale în Directorate generale „dependente cu totul de minister". Activitatea de unificare „nu numai că nu progresa" în Ardeal, „ameninţa chiar să devine iluzorie, primejduindu-se astfel însăşi ideea acestei unificări". AA XV/Varia 1, 25 noiembrie 1922.

576 Directoratele Finanţelor şi Agriculturii au rămas totuşi. *Ibid.* 23 mai 1923.

atenţia guvernului asupra „situaţiei îngrijorătoare a şcolilor transilvane”. Fireşte, Mateiu avea un interes politic atunci cînd îşi susţinea punctul de vedere din cauza căruia îşi pierduse postul; cu toate acestea relatarea sa merită citată. El explica cum încercase, ca director general al învăţămîntului transilvănean,

să evit orice măsură [...] care putea provoca zguduiri în evoluţia normală a învăţământului, nemulţumiri în sînul corpului didactic, reacţiuni în rîndul minorităţilor şi decepţii în prestigiul şi competinţa guvernării noastre. [El a crezut] că numai continuarea vechiei tradiţii şcolare ardelene, cu onestitatea, exactitatea şi demnitatea ei va servi în chip rodnic opera noastră de consolidare şi unificare, şi tot numai prin ea vom cuceri definitiv şi simpatiile corpului didactic ardelean pentru partidul nostru, atît de puternic susţinut în alegerile generale.[577]

Mateiu credea că atrăsese cadrele didactice către Partidul Liberal şi regreta tendinţele centraliste ale liberalilor – dorinţa de a „înlocui" organizarea învăţământului transilvănean pe care o socotea „în multe privinţe superioară celei din Vechiul Regat". Asemenea metode şi desfiinţarea Directoratului îi îndepărta, credea el, pe profesori. Parcă pentru a înrăutăţi lucrurile, Bucureştiul l-a trimis pe Lupu Antonescu să conducă învăţământul din Transilvania; acesta era un „bărbat venerabil, dar absolut neorientat în tainele vieţii şcolare din Ardeal".[578] Potrivit lui Mateiu, a urmat un mare haos, personalul didactic nu ştia dacă să-şi adreseze întrebările către Cluj sau către Bucureşti, iar „lichidarea" planificată nu fusese efectiv dusă la îndeplinire nici după cinci luni. Mateiu îşi încheia recomandările cu imperativul de a numi în poziţii-cheie transilvăneni din motive de „mîndrie locală". El a recomandat în repetate rînduri ca guvernul să colaboreze cu ex- perţii, profesorii şi politicienii transilvăneni în toate aspectele politicii educaţionale, ca şi cu intelectualii liberali din Transilvania.[579] în consecinţă, scria el, „să nu se mai forţeze ideea unificării prin măsuri grăbite, cari răstoarnă prin simple decizii ministeriale o ordine de drept bazată pe legi încă

577 *Ibid.*
578 *Ibid.*
579 *»Ibid.*

în vigoare. [...] O viaţă ordonată chiar cînd are la temelie o legiuire străină, nu trebuie tulburată de dragul unui patriotism greşit aplicat". în definitiv, comentariile lui Mateiu cu privire la politica faţă de minorităţi sugera că românii din Vechiul Regat ignorau realitatea multietnică a Transilvaniei. Părerea sa era că „politica şcolară faţă de minorităţi trebuie să-şi schimbe concepţia ce-o practică

astăzi, căci ne duce Ia un război cultural înverşunat, care atinge în mod grav opera de consolidare liniştită a statului”.[580]

Mateiu şi Ghibu par să facă parte din modelul „transilvănean”. Ambii au ocupat la început poziţii administrative făcute cu putinţă prin includerea Transilvaniei în România Mare – Ghibu sub Consiliul Dirigent în 1919-1920, Mateiu sub guvernarea liberală în 1921-1922. Ambii erau patrioţi români cu sensibilitate pentru problemele Transilvaniei şi ambii au fost în cele din urmă loviţi de eforturile de centralizare, fiind dislocaţi în lupte pentru putere cu „centrul”. Regionalismul i-a împiedicat să păstreze puterea; termenii declaraţi ai luptei lor erau naţiunea contra regiunii, şi pe aceste temeiuri ambii au pierdut puterea.[581]

Cu toate acestea, cei mai mulţi transilvăneni s-au împăcat cu centralizarea care reprezenta la urma urmei idealul românesc la care aspiraseră de atîta vreme, iar proiectul cultural a continuat în mare în aceeaşi direcţie pe care o urmărise în timpul scurtei guvernări a Consiliului Dirigent. împotriva instituţiilor culturale maghiare şi germane relativ stabile, Ministerul Instrucţiunii a continuat activitatea de construire a şcolilor, de deschiderea de noi şcoli şi de românizare a şcolilor maghiare începută sub Consiliul Dirigent, procedînd chiar mai sever decît acesta din urmă. Deşi regionalismul îşi afla uneori expresia în luptele birocratice privind administraţia sau personalul (ca şi în sfera politică în sine), în problemele legate de şcoală corespondenţa şi rapoartele inspectorilor şi ale altor oficialităţi din învăţămînt indică un interes pentru centralizare, românizare şi omogenizarea programei

580‘30 *fbid.*

581 Octavian Prie, succesorul imediat al lui Ghibu, şi-a exprimat de asemenea nemulţumirea faţă de lipsa de consideraţie acordată tradiţiei educaţionale a Transilvaniei. El a criticat legea reformei învăţămîntului primar din 1924 pentru măsurile sale regresive. Ca exemplu, el cita trecerea responsabilităţii pentru construcţia şcolilor de la stat la comunităţi. Vezi *Ţara noastră,* 1 iunie 1924, pp. 674-679.

şcolare cu cea din Vechiul Regat. Această stare de spirit este exprimată de un inspector din Tîrnava-Mică în întrebarea pe care şi-o punea cu indignare urmărind sprijinirea unificării programei: „Pînă cînd să mai învăţăm noi Ardelenii unele lucruri şi fraţii noştri din Regat altele? Credem că a sosit timpul ca generaţiile şcolare noi să le creştem de acuşi încolo în aceleaşi gînduri şi

 aceleaşi simţiri şi aceasta mai cu succes o putem face în cadrul unei programe unice şi întru toate uniforme."[582]

Naţionalizarea şcolilor

Construirea şi deschiderea de noi şcoli româneşti în Transilvania, ca şi transformarea şcolilor maghiare în şcoli româneşti a fost un proces variabil care a antrenat în mod diferit mediul urban şi cel rural, vorbitori de limba maghiară, germană şi română, oameni de rînd şi membri ai elitei. Eforturile încercau să facă faţă unor situaţii etnice şi culturale diferite: în zone în care maghiarizarea îşi croise drum chiar şi în rîndul populaţiei româneşti care acum trebuia adusă înapoi la „adevărata" matcă naţională[583]; în locuri în care maghiarii şi secuii reprezentau majoritatea şi încercau să-şi păstreze poziţia în faţa pătrunderii culturii româneşti şi a consolidării statului român; în zone populate de germani, ruteni şi evrei maghiarizaţi care nu trebuiseră încă să se confrunte serios cu cultura română. Rapoarte de arhivă şi alte surse vorbesc despre o luptă de uzură, presărată cu unele succese.[584]

În zonele urbane ale Transilvaniei, atît românii cît şi statul aveau interesul să extindă reţeaua de şcoli româneşti privite ca focare ale românismului. în ansamblu, dificultăţile erau mai serioase în zonele rurale, unde încercările de a mobiliza interesul, resursele şi cadrele didactice se izbea de sărăcie şi

582 MIC/1923/96/16, 15 iunie 1923. Un alt inspector din judeţul Braşov era preocupat de versiunea nemodificată a programei de geografie. Programa respectivă era lipsită de o geografie a României Mari care s-o înlocuiască pe cea a Austro-Ungariei predată înainte. MIC/1923/95/36, 27 octombrie 1923.

583 în 1920, de pildă, în şcolile primare din Satu Mare majoritatea copiilor români nu ştiau româneşte; învăţătorii înşişi abia dacă vorbeau limba. Vezi Onisifor Ghibu, „Primele inspecţii", în *Pentru o pedagogie românească,* pp. 222-225.

584 Pentru această secţiune, de mare folos a fost Arhiva lui Constantin Angelescu, expertul Partidului Naţional Liberal în probleme de învăţămînt şi ministru al instrucţiunii în mai multe rînduri în perioada interbelică, precum şi Arhivele Ministerului Instrucţiunii Publice.

apatie. în zonele rurale ale Transilvaniei motivaţia de a disloca limba maghiară din poziţia sa dominantă era slabă[585], iar populaţia se opunea

585ale minorităţilor să predea limba română cel puţin o oră pe zi în clasele a treia şi a patra, deoarece pînă atunci doar şcolile urbane predaseră limba română, astfel încît elevii minoritari de la ţară nu o cunoşteau şi nu puteau urma şcoala secundară în româneşte. MIC/1923/96/6, 30 martie 1923.

construcţiei de şcoli, dat fiind că trebuia să-şi aducă o contribuţie financiară – lucru pe care nu mai trebuise să-l facă înainte.[586]

Activitatea culturală în zonele rurale. în zonele rurale din Ardeal efortul principal era îndreptat către introducerea unui sistem de învăţământ care să servească obiectivului naţional. Uneori iniţiativele au precedat, într-adevăr, aprobarea ministerului; liderii locali solicitau aprobarea şi finanţarea de la Ministerul Instrucţiunii abia post factum. O iniţiativă pornită cu adevărat de la bază nu s-a ivit însă în rîndul ţăranilor români; impulsul aparţinea mai degrabă elitei româneşti instruite implicate în administraţia şcolară. Un inspector din judeţul Murăş-Turda oferă un exemplu grăitor al acestui activism. Acesta scria în 1922:

> Căci comiteam cel mai mare păcat, dacă acest popor scăpat din robie, după atîtea suferinţe, dar găsindu-se în agonie, mai rămî- nea şi numai o zi fără lumina dătătoare de viaţă, care e şcoala. Astfel m-am gîndit, D-le Ministru, să închiriez prin bună înţelegere sau rechiziţie, cîte-o casă, de multe ori destul de insalubră, şi aşezînd copilaşii pe scînduri puse pe 2 butuci, ori cărămizi, cu tăbliţe pe genunchi, să începem cu tot focul dragostei de neam, pe lîngă predarea cunoştinţelor elementare şi învăţătura graiului

586 În Bihor, comitetele şcolare însărcinate cu strîngerea fondurilor şi a materialelor de construcţie pentru edificarea şcolilor mai întîlneau încă ţărani fără pămînt (reforma agrară, deşi votată, nu fusese încă aplicată), ca şi „mentalitatea specifică a poporului bihorean, obişnuit cu scoale zidite de-a gata din partea statului". AA/IX/varia 2, 24 februarie 1923. Raportul unui inspector din judeţul Murăş-Turda vorbea despre „ravagiile" lăsate de politica de deznaţionalizare concertată a maghiarilor, între care închiderea şcolilor româneşti. Dar comitetele şcolare erau „cu totul neputincioase" să culeagă fonduri pentru construirea şcolilor, deoarece populaţia era obişnuită să lase această sarcină în seama statului, iar ţăranii români erau foarte săraci. AA IX/Varia 2, 1 noiembrie 1922.

> uitat; să infiltrăm atît în copii, cît şi în cei mari sentimentele iubirii de patrie, dragostea către Dinastie şi sentimentul mîndriei că fac parte din neamul românesc.[587]

Dificultăţile materiale ale acestei zone, ca şi ale altora – numărul insuficient de clădiri şi lipsa banilor pentru reparaţii – se îmbina cu lipsa cadrelor didactice de etnie română: jumătate din cele 166 de posturi rezervate învăţătorilor români în 1922 au rămas neocupate sau au fost ocupate doar de suplinitori. Puţini învăţători români doreau să meargă acolo; zona era considerată atît de profund unguresacă încît activitatea învăţătorilor români urma să fie cu siguranţă dificilă. E de înţeles că autorităţile locale au fost tulburate. Între 1919 şi 1923 reuşiseră să sporească numărul şcolilor româneşti de la 56 la 138 şi numărul posturilor de învăţător pentru români de la 58 la 188, în încercarea de a inversa tendinţa covîrşitoare de maghiarizare.[588] Confruntat însă cu dificultatea găsirii de cadre calificate din rîndul românilor, un raport declara retoric: „Işi poate închipui ori şi cine ce şanse de izbîndă putem avea într-o luptă, unde de partea noastră sînt în fruntea şcoalei cantori bisericeşti, primari, foşti jandarmi şi copii absolvenţi de 3-4 clase secundare.” în aceste împrejurări, autorul conchide posomorit: „şcoala românească se compromite [...] iar românii se maghiarizează şi în România Mare.”[589]

Probleme similare se puneau şi în judeţul Bihor din vestul teritoriului, unde foarte puţini copii ştiau româneşte. Aici sarcina învăţătorului era „dublată de o operă specială de naţionalizare. El trebuie [...] să-i înveţe mai întîi limba lor maternă, pentru ca să-i poată pe urmă introduce în tainele elementelor ştiinţei”.[590] Apatia caracteristică a românilor deznaţionalizaţi din mediul rural se mai făcea simţită la sfîrşitul anilor ’20.

587 AA IX/Varia 2, 1 noiembrie 1922.
588 *Ibid,* şi MIC/1923/263/6, 10 august 1923.
589 MIC/I 923/23/6, 10 august 1923.
590 AA IX/Varia 2, 18 decembrie 1922.

Un inspector de şcoală primară a găsit în satul Vetiş de lîngă Satu Mare o şcoală murdară, neglijată, neîncălzită, cu arhiva şi cataloagele în dezordine. Din cei 150 de elevi înregistraţi, se aflau la şcoală în ziua vizitei sale 43, şi nici unul, nici măcar românii, nu ştia limba de stat după zece ani de guvernare românească.[591]

Măsurile de naţionalizare a învăţămîntului erau probabil cel mai puţin încununate de succes în zona secuiască, judecind nu doar după rapoartele educatorilor, ci şi ale prefecţilor şi ale Ministerului de Interne. Chiar acolo unde şcolile maghiare erau românizate, limba de predare rămînea maghiara. Scriind despre judeţul Trei Scaune, un observator nota că esenţialmente nimic nu se schimbase: „Profesorii sînt tot cei vechi, elevii toţi unguri, spiritul şi coloritul tot cel vechi".[592] în 1928, şcolile de stat din judeţul Odorhei mai aveau încă profesori aparţinînd minorităţilor, făcînd dificilă deosebirea dintre activitatea lor şi cea a şcolilor confesionale ungureşti. Activităţile extraşcolare aveau în întregime un program maghiar, deşi Imnul Regal român era cîntat pro forma la sfîrşitul întrunirilor. Pentru a ameliora slabele rezultate ale românizării înregistrate aici, Ministerul de Interne propunea angajarea de profesori români şi trimiterea celor actuali în zone mai româneşti pentru a-şi îmbunătăţi cunoştinţele de limbă şi a-şi spori entuziasmul pentru lucrurile româneşti.[593]

Oficialităţile române şi notabilităţile locale dezbăteau şi o altă problemă: viabilitatea şcolilor ca instituţii seminale, mai degrabă decît ca instrumente pentru nevoile specifice ale prezentului. De pildă, şcolii medii

591 MIC/1928/4/77, 19 octombrie 1928.

592 MIC/1923/477/37 (Primit în 16 august 1923). Un alt inspector din zona secuiască avea o opinie uşor diferită: deşi zona părea să fie „total se- cuiască", un mare număr de români nu mai vorbeau limba ancestrală, dar păstrau memoria descendenţei lor româneşti şi uneori purtau nume tipic româneşti. Biserica şi şcoala ar fi trebuit să fie însărcinate cu deşteptarea acestor fraţi români pierduţi. MIC/1923/476/161, 9 octombrie 1923.

593 MIC/1928/6/143, înregistrat 29 mai 1928.

germane din comuna Periamos (Periam) din judeţul Timiş-Torontal i se adăugase o secţie românească în 1919, care a şcolarizat pentru scurt timp 12 elevi dintr-o comună învecinată. Numărul lor a scăzut treptat la doi, profesorul a fost transferat, iar şcoala desfiinţată. Elita românească locală – profesorii, preoţii, notarii, primarii şi avocaţii – au protestat împotriva închiderii şcolii, dar atît directorul regional pentru învăţămînt de la Cluj cît şi directorul pentru învăţămîntul secundar de la Timişoara socoteau că o şcoală românească acolo nu are rost. Directorul nu înţelegea „cu ce scop forţează unii domni înfiinţarea unei secţii române tocmai în Periamos, unde elevii nu se pot plasa, iar profesorii nu se duc bucuros, fiind această comună curat germană. Este o idee copilărească că şvabii s-ar putea româniza cu puteri didactice româneşti."[594] El susţinea cu dreptate că dacă se voia înfiinţarea unei şcoli medii româneşti, locul acesteia era la Pesac, o comună românească învecinată „unde şcoala primară greco-ortodoxă e închiriată ca ospătărie".[595]

în multe locuri, firește, se făceau, sau măcar se raportau, progrese.[596] De exemplu, o inspecţie din 1927 de la şcoala primară de stat din Sf. Gheorghe, judeţul Trei Scaune, a oferit o evaluare foarte încurajatoare. Şcoala era condusă de un director energic, astfel încît din 1923 sporise de la 18 la 140 de elevi. Deşi plasată în inima secuimii, chiar şi secţia maghiară a şcolii avea „aproape caracter românesc", iar profesorii încercau să-i înveţe pe copii „să simtă şi să vorbească româneşte".[597] Astfel, deşi prevala apatia, ea nu caracteriza în mod uniform implicarea românilor din mediul rural în

594 MIC/1923/477/1 -3, 30 decembrie 1922.

595 *Ibid.*

596 Subiectivismul acestor rapoarte nu poate fi controlat în nici un fel. Ca atare, aceste date sînt desigur impresioniste, dar ele ne pot da o idee de felul în care oficialităţile şcolare priveau progresul şcolarilor. Aceste puncte de vedere sînt însă importante în sine, deoarece dificultăţile şi succesele *percepute* contribuiau la atmosfera politică din ţară.

597>[4]? MIC/1928/32/33-34, 7 decembrie 1927^

problema şcolii.

Activitatea culturală în zonele urbane. în zonele rurale ale Ardealului, învăţătorii români alcătuiau o parte a elitei izolate, răspîndite în mijlocul ţăranilor români oarecum indiferenţi. Doar pătura superioară instruită părea să se intereseze de dezvoltarea culturală şi de naţionalizare. în oraşe, în schimb, oficialităţile şcolare, părinţii şi elevii aparţineau aceleiaşi clase. Ei formau împreună o elită românească bătăioasă care încerca să-şi însuşească teritoriul străin din punct de vedere istoric şi cultural al Transilvaniei urbane. Căutînd să-şi croiască un loc în oraşele transilvănene, românii din mediul urban au manifestat un interes hotărît pentru mobilitatea socială simbolizată şi facilitată de şcolile româneşti, mai ales de cele secundare. Tensiunile apărute s-au manifestat mai cu seamă între stat, care dorea ca şcolile să producă o solidă clasă mijlocie *de nivel scăzut* prin pregătirea de învăţători şi meseriaşi, şi românii din partea locului, care preferau să acceadă prin intermediul şcolilor teoretice la poziţii dominante.[598]

Cucerirea culturală a oraşelor era mai mult decît o metaforă în Transilvania, era un proces fizic. Românii aspirau să ocupe centrul oraşelor mai degrabă decît zona rurală sau periferia. Un raport despre progresele culturale de la Oradea Mare exprimă această preocupare: „În 1919 cînd a intrat armata română în acest oraş neromânesc, aveam 3 învăţători cu un total de 100 de elevi români. Astăzi după 3 ani avem 25 de învăţători români şi 734 de copii români în Oradea Mare. Este incontestabil un progres care pune în evidenţă rapiditatea cu care ne sporim şi ne ocupăm locul cuvenit în interiorul oraşului.”[599] Copiii români din

598 Neînţelegerile au apărut în privinţa sensului special al „proiectului clasei de mijloc” în diferite cazuri. Avem astfel exemple de absolvenţi ai şcolilor profesionale care încercau să evite angajarea în domeniul pentru care se pregătiseră, preferind să încerce să găsească posturi de funcţionari. AA IX/Varia 2, 7 februarie 1934.

599 AA IX/Varia 2, 18 decembrie 1922.

cartierele sărace de la periferia Oradei, care anterior merseseră la şcoli maghiare, frecventau acum şcoli româneşti.[600]

O problemă importantă în lupta culturală desfăşurată în mediul urban era aceea a tipului de învăţământ potrivit pentru interesele româneşti: învăţământ teoretic sau profesional. Multă lume considera învăţământul teoretic drept singura cale către o viaţă civilizată, urbană pentru elita românească. Un caz tipic îl reprezintă conflictul dintre oficialităţile Ministerului Instrucţiunii şi populaţia locală din Abrud şi Munţii Apuseni privind tipul de şcoală secundară ce urma a fi înfiinţată. în vreme ce ministerul voia să deschidă o şcoală nonnală, „conducătorii naturali" ai comunităţii locale – doctorul, preotul, administratorul minei, negustorii, avocaţii, primarul – erau pentru o şcoală medie obişnuită sau, şi mai bine, pentru un liceu.[601]

Douăzeci şi unu de locuitori din Satu Mare au semnat o petiţie prin care se opuneau înlocuirii şcolii de fete cu o şcoală profesională; ei susţineau că o şcoală profesională care să pregătească fetele pentru a deveni mame şi gospodine reprezenta un lux pe care România nu şi-l putea permite. Mai presus de toate, o asemenea educaţie frivolă nu putea fi „scopul primordial" în zona Satu Mare „unde toate funcţiile sînt în mîinile ungurilor, din lipsa românilor cu carte". De fapt, petiţionarii voiau ca şcoala să fie ridicată la rang de gimnaziu de fete pentru a permite fetelor de etnie română să nu mai frecventeze şcolile secundare maghiare. Membrii elitei româneşti din Satu Mare erau exasperaţi de continuarea dominaţiei maghiare în învăţământul teoretic şi de maghiarizarea consecutivă a fetelor lor.[602] Cereri similare

600 *Ibid.* Raportul în general optimist de la Bihor apreciază şi strădaniile învăţătorilor maghiari din şcolile de stat de a se conforma la „situaţia schimbată" urmînd cursuri şi trecînd examene de limba română, de geografie, istorie şi constituţie românească.

601 MIC/1923/477/41-42, 26 august 1923.

602 MIC/1923/478/122-123, 15 septembrie 1923.

erau formulate pentru şcolile teoretice secundare de băieţi. Astfel, răspunzînd unor cereri repetate ale unui senator şi ale prefectului din judeţul Tîmava Mare, inspectorul general cerea în 1923 permisiunea din partea ministrului educaţiei să deschidă un liceu de băieţi în oraşul predominant săsesc Sighişoara: „Considerînd [...] că oraşul Sighişoara, ca şi oraşele din apropiere Ibaşfalău şi Mediaş, sînt centre săseşti compacte cu puternice organizaţii culturale, cred că infiltrarea mai adînc în aceste mase a elementului românesc se impune ca o necesitate naţională. *În acest scop, îmi permit, D-le Ministru, a vă ruga să admiteţi în principiu înfiinţarea în Sighişoara a unui liceu de băieţi.”*[603]

Argumentul cel mai obişnuit în asemenea cereri era cel naţional: anume că banii pentru şcoli puneau temeliile apărării şi dezvoltării culturii naţionale, servind astfel interesul naţional. Asemenea raţionamente proiectau interesele corpului electoral urban din România asupra statului român, care, se presupunea, avea un interes la fel de mare de a penetra în structurile de putere străine din punct de vedere etnic întruchipate în şcolile străine, în oraşele străine şi în clasa de mijloc străină din Transilvania. Deşi se refereau la inechităţi reale şi la dorinţa de a le îndrepta, aceste cereri utilizau în general un procedeu retoric atunci cînd zugrăveau condiţiile locale ca fiind intrinsec legate de interesele statale şi naţionale.

Cererile de înfiinţare sau de ridicare a gradului şcolilor secundare reflectă dorinţa de mobilitate socială a românilor şi perceperea rolului şcolii în favorizarea ei. în oraşele în care românii erau mai puţini ca număr, şcolile răspundeau necesităţilor unui grup de interese destul de restrîns, dar asemenea şcoli erau necesare – potrivit argumentelor aduse – pentru a sădi (şi cultiva) sîmburele culturii româneşti. Un inspector din regiunea Sibiu recomanda transformarea şcolii de fete din oraşul industrial Deva în liceu. El susţinea că locuitorii Devei

603 MIC/1923/476/8, 6 martie 1923.

voiau ca fetele lor să primească o formă de cultură superioară care le era inaccesibilă fiindcă cele mai apropiate licee se aflau foarte departe (la Arad, Sibiu şi Blaj); în plus, liceul ar fi reprezentat „un nou focar de cultură în oraşul Deva care, deşi într-o regiune cu majoritatea populaţiei românească, este totuşi un oraş străin, a cărui locuitori în cea mai mare parte sînt unguri şi ovrei”.[604]

Această percepţie a unui mediu ostil revine în multe rapoarte primite mai ales din zonele maghiare. în Odorhei, de pildă, problemă grea desigur pentru acel *Kulturkampf* desfăşurat de români, un schimb de profesori proiectat între zona respectivă şi Vechiul Regat a eşuat din cauza rezistenţei regăţenilor de a se muta acolo.[605] Inspectorul spera să înfiinţeze un liceu românesc în Odorhei pentru a „întări mănunchiul acela de funcţionari inimoşi, care astăzi susţine şi propagă interesele româneşti în acest oraş înstrăinat şi a slăbi cele două licee ungureşti din acest oraş [...] şi a face să dispară două pepiniere de propagandă ungurească”. Proiectul includea aducerea a treizeci sau patruzeci de

604 MIC/1923/478/128, 27 iulie 1923. în mod similar, era pe cale de a fi înfiinţată o şcoală secundară de fete în Cristur în 1923, deşi marea majoritate a locuitorilor comunei erau maghiari. Cristur, comună rurală mare din regiunea secuiască, semăna cu un mic orăşel de provincie datorită populaţiei sale alcătuite din intelectuali, meseriaşi calificaţi şi funcţionari. Rapoartele privitoare la şcoala proiectată vorbeau despre ea ca despre un „focar de cultură românească” într-un mediu presupus ostil pentru elita românească. Ministerul Instrucţiunii era somat să-şi trimită arhitectul la Cristur pentru a realiza reparaţiile necesare, căci arhitecţii locali nu erau demni de încredere: străini fiind, ei puteau privi liceul „cu duşmănie” şi-i puteau sabota renovarea. MIC/1923/478/104-107, f.d.

605 în 1928 un inspector se plîngea că liderii oraşului nu dădeau „atenţia cuvenită învăţămîntului primar de stat”. Neglijarea aceasta a avut drept rezultat adăpostirea şcolii primare de stat într-o clădire veche, deşi fusese repartizat un Iot de pămînt pentru o nouă şcoală; şcolile maghiare erau instalate în clădiri mari şi frumoase. MIC/1928/6/173, 29 mai 1928.

elevi cu bursă din Vechiul Regat pentru a trăi printre săteni în cămine. Sătenii vor suferi o „transformare sufletească" şi vor duce cultura românească înapoi în familiile lor. Elita românească din Odorhei era atît de interesată de înfiinţarea unui liceu românesc, încît s-a oferit să finanţeze singură şcoala pînă avea să poată fi inclusă în bugetul de stat. Unii s-au oferit chiar să predea gratis, numai salariul directorului urmînd a fi plătit.[606]

Administratorii din învăţămînt priveau şcolile profesionale drept mijloc de a extinde clasa meseriaşilor români – scop important în Transilvania. La Oradea Mare, o şcoală profesională condusă de Juliu Muth – „de naţionalitate român" – avea 1 672 elevi, majoritatea români, iar restul maghiari, evrei şi germani. Şcoala funcţiona după programa ungurească din 1884 tradusă în româneşte, dar a făcut o impresie foarte favorabilă unui inspector în 1926.[607] Cu toate acestea, un raport din ianuarie 1926 asupra situaţiei din şcolile de arte şi meserii din Arad, Timişoara şi Oradea Mare obiecta faptul că se predau cursuri serale în limba maghiară. Inspectoratul regional şi Ministerul Instrucţiunii au manifestat indignare, ministerul susţinînd că, dacă actualul sistem avea să continue, „românii se vor găsi mereu şi din ce în ce mai străini în ţara care în definitiv este a lor, nu a străinilor".[608] Deşi statul era fără îndoială român, marea majoritate a muncitorilor din Transilvania, mai ales în rîndul generaţiei vîrstnice, provenea din grupurile minoritare. Din acest motiv era îndreptăţită introducerea treptată a limbii române şi crearea unui exemplu, în cadrul şcolii, pentru compoziţia etnică dorită a societăţii ardelene.[609]

Privind spre Bucureşti. Dacă şcolile româneşti şi-au asumat rolul de a îndrepta politica maghiară faţă de

606 MIC/1923/476/161, 9 octombrie 1923.
607'57 MIC/1926/5/86-87, 15 octombrie 1926.
608 MIC/1926/574/8, 23 ianuarie 1926.
609 MIC/1926/574/18, 13 februarie 1926.

populaţia românească din Ardeal, ele şi-au asumat în acelaşi timp sarcina mult mai grea de a-i reorienta pe cei ce nu erau nici români, nici maghiari către Bucureşti. în oraşe din nord precum Sighetul Marmaţiei, un mare număr de ucraineni şi evrei frecventaseră întotdeauna şcolile ungureşti. în primăvara anului 1920, cu ocazia unei inspecţii în zonă, Onisifor Ghibu a remarcat numărul mare de evrei, ucraineni şi români din şcolile de stat şi confesionale cu predare în limba maghiară, făcînd într-un caz observaţia că singurul motiv de a menţine o şcoală de stat maghiară în Satu Mare ar fi în beneficiul evreilor.[610] La Sighetul Marmaţiei el s-a referit la „situaţia culturală a evreilor şi rutenilor" care erau „toţi maghiarizaţi", decla- rînd că trebuie luate măsuri pentru schimbarea administratorilor maghiari din şcoala cu internat pentru elevii ruteni, şcoală condusă „în spirit unguresc, iar evreii trebuie atraşi din şcolile ungureşti spre cele româneşti, în clase paralele". El sublinia nevoia de *„politică şcolară cu totul limpede, sistematică şi energică* pentru a contrabalansa influenţa ungurească artificială".[611] în acest scop el propunea distribuirea profesorilor din Vechiul Regat la şcolile lipsite de cadre didactice din întreg Ardealul, profesorii locali înlocuiţi urmînd să meargă în regat pentru a-şi întări conştiinţa naţională şi a-şi ameliora cunoştinţele de limba română.[612]

Maghiarizarea grupurilor de nemaghiari era evidentă nu doar în ceea ce priveşte limba, ci şi în privinţa simpatiilor naţionale ale tineretului minoritar. Evreii,

610 Ghibu, „Primele inspecţii", în *Pentru o pedagogie,* p. 223.

611 *Ibid.,* p. 225.

612 *Ibid.,* p. 222. Din păcate lipseau stimulentele pentru „detaşarea" profesorilor minoritari în Vechiul Regat. Pe lîngă ruptura presupusă de o asemenea detaşare, profesorii erau adesea remuneraţi doar parţial pe perioada transferului. Trebuiau să-şi primească salariul întreg, dar uneori primeau doar 25%. Vezi MIC/1929/86 şi mai ales MIC/1929/86/35, iunie-iulie 1935.

minoritatea etnică cea mai maghiarizată din Ardeal, tindeau să rămînă loiali acestei orientări. O relatare romanţată a acestui fenomen apare în romanul lui Mihail Sebastian *De două mii de ani* (1934). Un tînăr evreu din Transilvania, Pierre Dogany, persistă în loialitatea sa faţă de Ungaria şi cultura ei mult timp după ce Ungaria încetase să mai fie un loc ospitalier pentru studenţii evrei.[613] în viaţa reală, autorităţile şcolare româneşti au întîlnit de asemenea manifestări ale naţionalismului maghiar la studenţii evrei. Desele sărbători naţionale româneşti ofereau o ocazie pentru asemenea confruntări.[614]

Chiar dacă unele din multele probleme ale învăţămîntului pe care le-am menţionat erau tranzitorii, altele erau constante, iar cîteva au cunoscut chiar înrăutăţiri o dată cu criza economică ce a lovit din greu ţărănimea română care reprezenta rezervorul de elevi pentru multe din şcolile înfiinţate după 1918. Constrînse de dificultăţi bugetare, guvernele au închis multe şcoli, afec- tîndu-i pe profesorii şi elevii români în chip disproporţionat,

613 Mihail Sebastian, *De două mii de ani,* ed. a 2-a (Fundaţia regală pentru literatură şi artă, Bucureşti, 1946).

614 De pildă, doi elevi de liceu evrei din zona şcolară Sibiu au fost exmatriculaţi din toate şcolile de stat din cauza purtării nerespectuoase în timpul vizitei la casa lui Avram lancu. MIC/1924/404/234-237, 18 iunie 1924.

 potrivit anumitor inspectori şcolari. în Banat, între 1928 şi 1933, numărul elevilor români din şcolile secundare a scăzut cu 30%, în vreme ce numărul elevilor minoritari a crescut, iar numărul studenţilor români a suferit o reducere de 7%.[155] Numărul elevilor de la un liceu cu internat din Maramureş a scăzut de la o sută la patruzeci în 1934; şcoala normală de acolo se afla şi ea în dificultate.[615] [616] Inspectorul spunea că scăderea se datorează sărăciei ţăranilor locali, evidenţiată de faptul că nici un singur sătean nu frecventase vreo şcoală în ultimii doi ani.[617]

Numărului mare de elevi minoritari în şcolile teoretice îi corespundea „un mare număr de profesori minoritari moşteniţi de la statul ungar". Mulţi dintre aceştia nu ştiau prea bine românește în 1934, iar „sufletul" lor era încă „străin", potrivit inspectorilor români. Ei atrăgeau atenţia ministerului în rapoartele lor că „în asemenea condiţii nu se poate face o educaţie românească, necesară pentru întărirea graniţelor etnice" şi recomandau sprijinirea în continuare a internatelor care, susţineau unii dintre ei, „au mare importanţă pentru educaţia naţională", deşi alţii socoteau că se dovediseră ineficiente.[618]

Criza financiară de la începutul anilor '30 ameninţa să ducă la închiderea a diverse şcoli de succes care atrăseseră un mare număr de români ca şi de minoritari. Liceul românesc de stat din Braşov oferă un

615 AA Vl/Varia 4, f.d. Un alt mod de a privi situaţia, prezent în raport, este acela al raportului rural-urban: numărul elevilor din mediul rural a scăzut cu 30%, iar cel al elevilor din mediul urban a crescut cu 30%.

616 AA IX/Varia 2, 7 februarie 1934.

617 O situaţie similară se întîlnea la liceul de fete din oraş, în cadrul căruia majoritatea era alcătuită de evreice. În consecinţă, inspectorul recomanda ca numai gimnaziul să fie finanţat de stat, eliberînd bugetul de finanţarea cursului superior. Sighetul avea mai mult nevoie, potrivit raportului, de o şcoală de comerţ şi un liceu agricol, în loc de şcoli „intelectuale" frecventate de străini. *Ibid.*

618 *Ibid.*

caz ilustrativ. Cadrele sale didactice îl apărau în 1933 astfel:

> Menţinerea liceului în Braşov, în care funcţionează nu mai puţin de 4 şcoli superioare săseşti şi 3 şcoli superioare ungare, este o necesitate de ordin cultural şi naţional. În cazul contrar, ar urma [...] să funcţioneze la Braşov mai puţine şcoli secundare româneşti

de stat, de băieţi, decît avea Ungaria şi mai puţine chiar decît aveau românii, luptînd cu nespuse greutăţi subt însăşi dominaţia ungurească. Ar fi dureros pentru învăţămîntul românesc, ca elevi români să solicite înscrierea în liceele minoritare, care ca număr copleşesc pe cele româneşti, atunci cînd procesul cultural naţional, de la război încoace, s-a întors în favoarea noastră.[619]

O dată cu desfiinţarea unor clase la liceul românesc, s-a înfiinţat un număr egal de clase în şcolile minorităţilor, făcîndu-i pe profesorii liceului braşovean să se întrebe retoric dacă „interesul statului român, în regiunile cu populaţie minoritară, este să desfiinţeze şcoli cu o vechime de 68 de ani, cum este acest liceu, pentru ca şcolile minoritare similare să-şi dubleze numărul de clase şi să-şi construiască şcoli noi, cum este cazul la Braşov”.[620]

Cînd Ministerul Instrucţiunii propusese în 1927 o nouă „ofensivă culturală” pentru educarea maselor, mai cu seamă în regiunile multilingve „unde minorităţile formează majorităţi”, un inspector şcolar din judeţul Odorhei a protestat. Întrucît judeţul său era atît de neromânesc, el socotea că ar fi mai bine ca minorităţile să fie „lăsate în întuneric”. El afirma că „o ofensivă culturală lăsată în voia ei şi necontrolată poate da rezultate contrarii intereselor neamului”.[621] în afirmaţia aceasta, educaţia apare ca un proces dinamic, politic, şi posibil primejdios, care poate servi naţiunea română, dar o poate şi lovi în interesele ei, dacă este lăsată pe mîna unor profesori şi clerici neloiali sau ignoranţi. Condiţiile necesare pentru ca ofensiva culturală să dea rezultate pozitive erau existenţa unor profesori cunoscători ai celor două limbi – pentru a preda limba română şi a înţelege în acelaşi timp maghiara;

619 AA XV/Varia 2, 1933 f.d. Potrivit memoriului, cu cîţiva ani înainte mulţi elevi minoritari începuseră să frecventeze liceul românesc, ce-şi dovedise în cele din urmă calitatea şi „afirmarea culturii româneşti în plină ascendenţă fără de cultură conlocuitorilor noştri saşi şi unguri”.

620 *Ibid.*

621 M1C/1927/7/34-38, 19 decembrie 1927.

cunoaşterea statisticii distribuţiei etnice a populaţiei: maghiari, români şi români maghiarizaţi; manuale bilingve; şi şcoli pentru adulţi „în interiorul cărora să se oglindească etnicul nostru românesc”. Pentru activiştii ofensivei culturale, obiectivul principal al acesteia era reprezentat mai puţin de minorităţile înseşi cît de *preot* privit ca „purtătorul iredentismului maghiar.

 El ţine poporul sub presiunea credinţei din care face o armă în contra statului."[622]

Minorităţile în defensivă

Populaţiile minoritare ale Transilvaniei priveau cu suspiciune „ofensiva culturală", desfăşurată în principal prin naţionalizarea şcolilor maghiare şi germane. Maghiarii, care nu puteau accepta trecerea de la statutul de naţiune dominantă la cel de naţiune subordonată, nu voiau deloc să se resemneze cu existenţa de fapt a unui stat românesc pe un teritoriu ce aparţinuse multă vreme Ungariei. în 1919, ei mai sperau încă într-un acord diplomatic care să anuleze revoluţia naţională română. în aşteptare, ei se retrăseseră în enclavele de autonomie culturală reprezentate de bisericile şi de şcolile confesionale maghiare.

Românii simţeau însă adesea că dacă preoţii (şi notabilităţile) n-ar fi făcut propagandă ostilă, maghiarii de rînd ar fi frecventat şcolile de stat fără incidente.[623] Inspectorii şcolari români denunţau rolul jucat de preoţimea maghiară pe care o acuzau de aţîţarea ungurilor din Transilvania împotriva statului român. Un inspector din judeţul Odorhei susţinea în 1927 că nu există în zona secuiască conflicte cu minoritatea maghiară în sine, dar că există unul „cu *preotul, care* e purtătorul iredentismului maghiar. El ţine poporul sub presiunea credinţei din care face o armă în contra statului."[624]

Ceva mai puţin temuţi decît preoţii, învăţătorii minoritari erau şi ei obiect de îngrijorare pentru

622 *Ibid.*

623 Vezi, de exemplu, MIC/1928/5/9, 28 martie 1928.

624 MIC/1927/7/34-38, 19 decembrie 1927. Evidenţierea clerului maghiar ca „provocator de dezordine" se aseamănă foarte mult cu concentrarea asupra preoţilor ucraineni din Bucovina (vezi capitolul 2). Fenomenul poate fi pus în legătură atît cu rolul preoţilor minoritari în naţionalismul maghiar şi ucrainean cît şi cu cel al preoţilor români din zona centrală a României la începuturile mişcării naţionale româneşti.

autorităţile româneşti, mai întîi fiindcă nu s-au aliniat prompt noii ordini statale, refuzînd să jure credinţă statului român în perioada de aşteptare care a precedat Tratatul de la Trianon; şi, în al doilea rînd, fiindcă nu învăţau româneşte destul de repede pentru a deveni educatori adecvaţi

ai tinerilor din România Mare. învăţătorii maghiari şi saşi din şcolile de stat şi confesionale mai aveau încă probleme de cunoaştere a limbii la mijlocul anilor ’20. învăţătorii minoritari erau admişi la examenele de limbă numai după patru semestre de limbă şi literatură română, de geografie, istorie şi educaţie civică românească. Cei care aveau probleme în respectarea cerinţelor îşi amînau examenele sau le picau. Trecerea examenelor însemna dobîndirea unui certificat de „competenţă”.[625] Chiar şi aşa, administratorii români ezitau uneori să ateste competenţa învăţătorilor minoritari în privinţa limbii române, în ciuda unei pregătiri filologice adecvate a acestora. Aşa cum se exprima o oficialitate: „Ar fi de dorit ca profesorii de limba română să devină numai români în primul rînd cari pe lîngă calificaţie au şi dragoste în suflet pentru această materie.”[626]

Profesorii minoritari voiau să aibă propriile lor organizaţii de profesori. Profesorii reformaţi din dioceza Baia Mare şi cei ro- mano-catolici din Oradea au cerut permisiunea să înfiinţeze asociaţii, dar au fost refuzaţi, deşi profesorii români şi-au avut propriile asociaţii sub guvernare maghiară.

O oficialitate a justificat refuzul spunînd că era prea devreme în 1924 pentru a permite organizaţii ale profesorilor minoritari: „Rana ce-i arde e prea deschisă încă.”[627] Propria experienţă în folosirea instituţiilor culturale autonome pentru a organiza o mişcare naţională în Transilvania dominată de maghiari i-a făcut pe români reticenţi în acordarea unor şanse similare maghiarilor, în mod evident, atît românii cît şi minorităţile priveau cultura ca pe un cîmp de bătălie al politicii naţionale.[628]

625‘73 MIC/1922/492; MIC/1923/463; MIC/1923/463/53, 61, 62; MIC/ 1924/295/255, 261, 278, 297; AA IX/Varia 2, 18 decembrie 1922..

626 MIC/1923/463/53, 61, 62.

627 MIC/1924/213/56, 60.

628 Adversarii culturali ai românilor erau în genere

Consiliul Dirigent socotea că acordase drepturi depline minorităţilor la început, dar că răspunsul lor fusese ingratitudinea şi neloialitatea. Această suspiciune pare să fi persistat în întreaga perioadă interbelică. La un an după Marea Unire, Onisifor Ghibu îi scria un raport lui Valeriu Branişte, şeful Resortului Educaţie.

maghiarii şi grupurile maghiarizate – în general evrei, dar şi unii români renegaţi – şi mai puţin germanii.

 în pofida titlului – „Cea dintîi experienţă politică făcută cu minoritatea maghiară din Transilvania" –, documentul tratează mai degrabă chestiuni *educaţionale* şi *culturale* decît chestiuni direct politice. El merită citat pe larg pentru a clarifica poziţia românească:

> Consiliul Dirigent al Transilvaniei, în dorinţa lui de a asigura libera dezvoltare a culturii popoarelor locuitoare în teritoriile administrate de el, a inaugurat pe teren şcolar o politică cu totul deosebită de a fostelor guverne ungureşti. Astfel, el nu numai că a încuviinţat funcţionarea tuturor şcolilor confesionale ungureşti, dar a hotărît să deschidă şi un considerabil număr de şcoli de stat de toate gradele, cu limba de predare maghiară. Aceasta a făcut-o în convingerea că statul e dator să se îngrijească de educaţia tuturor cetăţenilor săi.
>
> Dar, în acelaşi timp, Consiliul Dirigent a trebuit să constate cu surprindere, din partea confesiunilor ungureşti, o atitudine nu numai rezervată faţă de această politică şcolară loială, ci, în unele cazuri, chiar provocatoare. Confesiunile ungureşti, prin întreaga lor ţinută, ţin să arate că nu voiesc a recunoaşte noua stare de drept a acestei ţări şi, prin o serie de fapte ale lor, par a voi să pornească un război cultural declarat împotriva statului, care cu atîta generozitate s-a angajat să susţie şi interesele culturale ale poporului maghiar. Tendinţa de a deschide şcoli confesionale ungureşti chiar în oraşe din unele ţinuturi cu majoritate covîrşitoare românească – în care oraşe statul susţine şi pe mai departe şcoli de stat cu limba de propunere maghiară, şi în care există, pe lîngă şcoli de stat ungureşti, şi alte şcoli confesionale maghiare – este o provocaţiune, pe care statul român nu o poate privi impasibil. A admite înmulţirea şcolilor confesionale, acolo unde statul, care trebuie să fie al tuturor cetăţenilor, face cele mai mari sforţări pentru a crea, şi prin mijloace culturale, raporturi de viaţă cetăţenească paşnică – aşa ceva echivalează cu a cultiva ceea ce ne desparte, în loc să cultivăm ceea

ce trebuie să ne apropie.[629]

Conchizînd că „unele şcoli secundare ungureşti, departe de a servi interesele confesionale şi culturale ale concetăţenilor noştri unguri, tind să fie pepiniere ale unei politici centrifugale”, Ghibu

629 Onisifor Ghibu, „Cea dintîi experienţă politică făcută cu minoritatea maghiară din Transilvania”, în *Prolegomena,* pp. 759-760.

recomanda ca ungurilor să nu le fie permis să deschidă şcoli confesionale „decît după ce, liniştindu-se vremurile", se vor fi făcut studii privind necesităţile lor şi cele ale statului.[630]

Ghibu nu era singurul care avea această părere. Şi alţi observatori erau de acord că maghiarii nu apreciaseră politica generoasă a Consiliului Dirigent de a înfiinţa şcoli în limba maghiară în comunele şi oraşele cu largă populaţie maghiară. În loc de aceasta, preoţii unguri ameninţaseră „cu anatema pe Maghiarii cari îşi vor trimite copiii la şcoala primară a statului".[631] Protestînd împotriva înfiinţării şcolilor de stat în limba maghiară cu o programă românească unificată, elitele maghiare şi-au îndemnat conaţionalii să-şi trimită copiii numai la şcolile confesionale ungureşti, unde limba, obiceiurile şi cultura maghiară vor fi păstrate.[632] Bisericile ungureşti, catolică, reformată şi unitariană, au deschis noi şcoli confesionale supunîndu-i pe enoriaşi la taxe pentru aceasta. „Şcolile minoritare trăiesc, iar secţiile noastre maghiare vegetează neavînd elevi", se plîngea un inspector de stat.[633] în întreaga Transilvanie pare să fi avut loc o reînviere a şcolilor confesionale, cele reformate şi unitariene dublîndu-şi numărul, de la 348 la 690, între 1918 şi 1920.[634] Rezistenţa faţă de politica statului s-a manifestat şi în predarea în continuare a istoriei şi geografiei Ungariei şi în refuzul preoţilor şi profesorilor de la şcolile confesionale de a semna rapoartele de inspecţie fiindcă nu erau scrise în ungureşte.[635]

în anumite cazuri, şcolile confesionale primeau şi copiii români sau copii de alte confesiuni decît cea a

630 *Ihid.*

631 AA IX/Varia 2, 30 decembrie 1922.

632 MIC/1922/302/69, 4 octombrie 1922.

633 AA IX/Varia 3, 30 decembrie 1922.

634 Cornish, *Religious Minorities,* p. 77. Distribuţia era de 322 de şcoli reformate şi 26 unitariene în 1918, şi 641 de scoli reformate şi 49 unitariene în 1920. '

635 AA IX/Varia 2, 18 decembrie 1922.

finanţatorilor şcolii.[636] Ministerul Instrucţiunii interzicea asemenea procedee. Ordinele nr. 100088 şi 100099-23 decretau că „fiecare elev trebuie să meargă la şcoala ce ţine de propria lui religie sau la şcoala de stat”.[637] Problema era însă că etnia nu era întotdeauna clară. Aşa cum am văzut, românii susţineau că politica de asimilare a maghiarilor îi deznaţionalizase pe etnicii români din Transilvania. Ei îi considerau pe românii asimilaţi – respectiv oameni care se declarau maghiari dar aveau un nume sau un trecut românesc – drept „români ascunşi”. Bisericile reformată şi unitariană s-au plîns că „mulţi părinţi maghiari sînt siliţi să-şi trimită copiii la secţiile româneşti ale şcolilor de stat”, situaţie „frecventă în cazul persoanelor aparţinînd minorităţilor care aveau nume româneşti şi în rîndul ţiganilor”. Autorităţile au replicat că „ungurii nu sînt obligaţi să-şi trimită copiii la şcolile de stat, ci numai copiii românilor, cu origine românească bine dovedită, dar ale căror nume fuseseră evident maghiarizate”. Ele explicau că „statul român consideră că e dreptul său să-i readucă în sînul neamului lor pe acei români care fuseseră înstrăinaţi de unguri”.[638]

Guvernul a mers pînа la închiderea şcolilor confesionale, pe care le numea „contraşcoli”, instituţii care, potrivit românilor, erau înfiinţate de Biserica reformată doar pentru a se opune noii guvernări româneşti şi pentru a-i angaja pe profesorii maghiari care refuzaseră să jure credinţă României şi fuseseră aşadar daţi afară din slujbe. Investigînd plîngerile privitoare la închiderea de şcoli, o comisie de prelaţi americani şi britanici a fost informată de autorităţile

636 în judeţul Bihor, treizeci de fete care frecventau şcoli primare catolice ca urmare a „iresponsabilităţii” părinţilor au fost silite să se retragă de la şcoală, autorităţile române avertizînd mînăstirile care finanţau şcolile că pe viitor admiterea de elevi români va avea drept urmare închiderea şcolilor lor. AA IX/Varia 2, 18 decembrie 1922.

637 Cornish, *Religious Minorities,* p. 67.

638 *Ibid.,* pp. 110-111.

române că aceste şcoli „erau total lipsite de material didactic, nu aveau clădiri corespunzătoare, activînd în locuinţele preoţilor, în bucătării, şoproane etc.” în plus, istoria şi geografia Ungariei erau predate în locul limbii de stat şi al istoriei şi geografiei României, întreaga programă fiind predată într-un spirit iredentist maghiar.[639]

Dependenţa şcolilor confesionale de autorităţile religioase cu sediul în străinătate a devenit un punct deosebit de sensibil pentru guvern. Bisericile catolică, reformată şi unitariană ale maghiarilor şi saşilor din Transilvania depindeau toate de ierarhii al căror centru se afla în afara României, fiind astfel mereu suspectate de iredentism.[640] Suprapusă unei situaţii şi aşa tensionată, concurenţa dintre şcolile minoritare de stat şi confesionale a dat tonul neîncrederii ce avea să domine politica culturală în chestiunea minorităţilor din Transilvania. Această neîncredere este pricina confiscării de către Consiliul Dirigent a proprietăţilor Asociaţiei Maghiare de Educaţie Publică, Emke, în toamna anului 1919.[641] Suspectaţi au fost într-o oarecare măsură şi saşii. Societatea corală *Liedertafel* a fost desfiinţată foarte de timpuriu şi nu s-a permis reînfiinţarea ei pînă nu s-a obţinut asigurarea că grupul funcţionează fără membri şi capital german.[642]

Tratatul Naţional privitor la Minorităţi, semnat la Paris la 9 decembrie 1919, a oferit minorităţilor din Transilvania o nouă armă în lupta pentru drepturi culturale. Autorităţile române socoteau însă că minorităţile abuzau de acest tratat şi-l interpretau greşit. Ele susţineau că secuii şi saşii înfiinţau în mod nelegal nu doar şcoli primare în limba maternă, ci şi

639 *Ibid.,* pp. 75-77.

640 QD 41/194—199R, 4 aprilie 1921 şi AA IX/Varia 3.

641 Emke era o societate de caritate, ale cărei proprietăţi proveneau de la fundaţii particulare şi din donaţii şi al cărei scop era să-i ajute pe studenţii maghiari săraci. QD 41/122-125R, 11 martie 1920.

642 MIC/1919/330/8, 26 februarie 1919.

„tot felul de şcoli secundare şi chiar universităţi cu subvenţii de la Berlin şi Budapesta”.[643] Delegaţii români voiau ca autonomia şcolară să fie strict locală, limitată la comuna de rezidenţă şi la şcolile primare. Aceste şcoli nu trebuiau să beneficieze de stipendii străine, nefiind admise nici organizaţiile şcolare săseşti şi secuieşti pe bază regională. Mai mult, şcolile minorităţilor trebuiau să urmeze programa şi reglementările Ministerului Instrucţiunii Publice.[644]

în chip semnificativ, discuţiile privind rolul iredentist al bisericilor *maghiare* nu specificau întotdeauna cultul la care se făcea referire. Cel mai adesea se vorbea despre biserici preoţi, confesiuni sau şcoli confesionale „maghiare”, ca şi cum identitatea naţională a acestor instituţii ar fi precumpănit asupra diferenţelor dintre culte. într-un raport din regiunea Oradea din 1927, de pildă,

643 QD 41/110-113R, 12 ianuarie 1920. Preşedintele delegaţiei române la Conferinţa de la Paris s-a plîns de asemenea că saşii mergeau la studii în Germania, unde participau la organizaţiile studenţeşti pangermane; ca urmare, ei se întorceau în România după anii de studiu ca „agenţi naturali ai imperialismului german”.

644 *Ihid.*

 inspectorul scrie că „şcoalele de sub scutul bisericii catolice şi al celei reformate sînt adevărate focare de dușmănie pentru ţara noastră”.[645] Apoi, el face explicită conexiunea dintre cele două biserici spunînd că „neînţelegerea dintre biserica reformată şi catolică, atît de mare în trecut, azi sub imperiul împrejurărilor a tăcut şi bisericile nu mai sînt confesionale propriu-zis, ci naţionale maghiare”.[646]

Organizaţiile de tineret maghiare au fost întîmpinate cu şi mai multă suspiciune decît bisericile. Fie că societăţile erau preocupate de gimnastică, muzică, cultură, stenografie, lectură sau „cultură” generală, fie că pretindeau că încurajează cunoaşterea literaturii naţionale, cultivarea sentimentelor naţionale sau dragostea de ţară[647], autorităţile le suspectau de iredentism. luliu Valaori şi Constantin Kiriţescu, funcţionari ai Ministerului Instrucţiunii Publice, adresau în 1924 un raport confidenţial Ministerului de Interne. Memoriul considera că multe societăţi culturale şi sportive ungureşti din Ardeal sînt de fapt „societăţi cu tendinţe iredentiste”.[648] Era de resortul Ministerului de Interne să aprobe înfiinţarea acestor organizaţii. Deşi societăţile păreau să fie în ordine din punct de vedere educaţional, Valaori şi Kiriţescu erau convinşi că ele reprezentau o faţadă pentru activităţi care ameninţau securitatea statului şi propuneau desfiinţarea sau restrîngerea lor. Deşi Constituţia României asigura libertatea absolută de asociere, situaţia putea fi ocolită prin aplicarea legilor ungureşti – destinate înainte limitării libertăţii de întrunire a asociaţiilor româneşti – care se mai aflau încă în vigoare în Transilvania.[649]

Şi alte oficialităţi din învăţămînt erau de acord cu Valaori şi Kiriţescu. Un inspector, Vasile Candrea, recomanda în 1923 ca statutele societăţilor culturale, muzicale şi sportive ale Rectoratului Reformat din Cluj

645 MIC/1927/221/236, 3 mai 1927.
646 *Ibid.*
647 MIC/1924/401.
648 MIC/1924/401/1, 21 ianuarie 1924.
649 *Ibid.*

să nu fie aprobate. Deşi prevederile păreau să fie în ordine, el fusese informat că „instrucţia de la Cercul de gimnastică se face după normele primite din Ungaria, de la trupele de organizare a Iui Horthy, că la caz de nevoie elevii

de la clasa a V-a în sus să poată face şi servicii militare". în timpul inspecţiei, Candrea s-a convins „că se duce o luptă bine organizată contra sentimentului Naţional Român".[650] El susţinea că pînă şi instrucţia şcolară se desfăşura împotriva spiritului românesc, căci anumite manuale conţineau bucăţi iredentiste. Deşi manualele şi hărţile jignitoare au fost, mai devreme sau mai tîrziu, confiscate, elevii aveau în continuare acces la ele, acasă. Importanţa cercurilor şi societăţilor culturale era tocmai aceea că – spre deosebire de şcoli – ele scăpau de inspecţii şi puteau astfel completa într-un mod oarecum organizat educaţia iredentistă pe care orele de la şcoală trebuiseră s-o limiteze. Întrucît statutele lor stipulau existenţa unor membri de diferite tipuri pe lîngă cei obişnuiţi (sprijinitori, fondatori, onorifici, extraordinari), rolul acestor societăţi era cu atît mai suspect, în măsura în care păreau să fie „faţada" perfectă pentru agitaţia exterioară.[651]

Simţindu-se hărţuite, elitele neromâneşti au găsit căi indirecte de a se opune adversarilor lor şi de a rezista politicii româneşti din învăţămînt. într-un caz, un inspector din regiunea Cluj s-a plîns că „în noile ţinuturi [...] oraşele fiind cu populaţie în majoritate streină, ne este foarte greu să obţinem localuri. Nu se arată nici cea mai mică bunăvoinţă din partea primarilor".[652] Profesorii şi preoţii maghiari mai puteau sabota spiritul patriotic pe care şcolile erau presupuse a-l inculca elevilor prin refuzul de a celebra acele sărbători naţionale româneşti care comemorau unirea de la 1918 sau alte momente de referinţă din istoria României Mari.[653] în Transilvania, ca şi în celelalte provincii, opoziţia faţă de politicile de naţionalizare culturală pare să fi venit mai puţin din partea maselor populaţiei

650MIC/1924/401/77-79, octombrie 1923, f.d.

651 *Ibid.*

652 Raportul propunea ca statul însuşi să plătească pentru clădirea de noi şcoli şi internate, sau, ca o ultimă soluţie, în oraşele ardelene clădirile să fie expropriate şi folosite în interesul cultural al naţiunii române. AA IX/Varia 2, 6 august 1923.

653 MIC/1924/213/42, f.d.

minoritare şi mai degrabă din partea notabilităţilor. Bisericile maghiare reprezentau cele mai importante instituţii ale rezistenţei la românizare. Autorităţile suspectau însă de scopuri iredentiste şi societăţile culturale, sportive şi muzicale ale tineretului, ca şi uniunile profesionale constituite pe bază etnică.

Intelectualii în tranziţie

Procesul schimbărilor culturale din Ardeal reprezenta o problemă pentru mulţi dintre intelectualii români ai provinciei. Ca grup, ei erau strîns legaţi de programul de românizare şi aşteptai să tragă foloase de pe urma lui. Cu toate acestea, intelectualii români, avangardă a revoluţiei naţionale, şi-au dat seama că tranziţia de la statutul de oponenţi persecutaţi ai statului ungar la cel de grup afiliat noului stat român provoca o criză de identitate. Criza lor reflectă în parte rolul central jucat de *Kulturkampf* în procesul de unificare a Ardealului, contribuţia esenţială a intelectualilor la acest proces de transformare şi efectul direct al transformărilor asupra acestei pături a societăţii româneşti din Transilvania.

După 1918, ardelenii a devenit cei mai importanţi deţinători al puterii din Transilvania. A fost iniţiată o schimbare formală şi socială. Notabilităţile maghiare au fost înlocuite cu români sau li s-a cerut să jure credinţă statului român. În acelaşi timp însă, cultura maghiară dăinuia cu prestigiul intact; dăinuia de asemenea ideea inferiorităţii culturii române. De fapt, această inegalitate a fost poate exacerbată de schimbarea autorităţii politice. Pînă şi observatori care simpatizau cu cauza românească – aşa cum erau diplomaţii francezi care sperau să tragă beneficii de pe urma expansiunii României – erau rezervaţi cu privire la evaluarea politicii culturale româneşti din Ardeal. Un diplomat francez scria că „administraţia românească, lipsind colonia maghiară de liderii şi de intelectualii ei prin regimul de expulzări şi evacuări, încearcă s-o distrugă prin măsuri luate împotriva şcolilor şi bisericilor”, adăugind că „lupta din Transilvania dintre culturile

română şi ungară se desfăşoară, de fapt, în principal pe scena universităţilor şi a şcolilor”.[654] Legaţia franceză raporta că recent creata Universitate de la Cluj „va avea pentru cîtva timp un caracter uşor artificial într-un oraş în care, orice s-ar spune, ceea ce contează din punct de vedere intelectual este încă maghiar sau german”.[655] Descriind exproprierea fostelor şcoli de stat maghiare şi a multor şcoli confesionale, raportul dădea expresie unor sentimente amestecate, de aprobare şi dezaprobare în acelaşi timp. Pe de o parte, diplomaţii francezi apreciau „politica de românizare a Transilvaniei prin intermediul şcolii şi al universităţii” care, spuneau ei, „decurge dintr-o idee justă şi măreaţă” şi care era în acord cu interesele Franţei de a sprijini cultura latină în Europa Centrală. Pe de altă parte, aceiaşi oameni aveau rezerve cu privire la modalitatea lipsită de tact în care versiunea românească a „culturii latine” era impusă în Transilvania.[656] în ciuda simpatiilor lor, francezii socoteau despotică, şi ca atare jenantă, abordarea românească a acelui *Kulturkampf:* „Expulzări, evacuări, închideri de şcoli, atacuri îndreptate împotriva bisericilor, toate aceste măsuri sînt destinate să românizeze Transilvania”, regreta respectivul raport.[657]

Prin contrast, cel puţin un segment al intelectualităţii româneşti din Transilvania – naţionaliştii militanţi care se aliniaseră în vederea realizării unirii cu România în perioada stăpînirii ungare – se simţea, după unire, lipsit de direcţie în lupta dusă cu hegemonia maghiară care persista încă. Ei erau înclinaţi să arunce vina pe statul român care nu se implica îndeajuns în procesul de naţionalizare a provinciei. Ca membri ai unei avangarde izolate atît înainte cît şi în prezent, aceşti intelectuali aşteptau o angajare absolută şi o preluare a conducerii din partea statului pe care-l

654 QD 41/150-152R, 12 septembrie 1920.
655 *Ibid.*
656 *Ibid.*
657 *Ibid.*

ajutaseră să ajungă la putere.

Cu deosebire un periodic se pronunţa deschis asupra acestor probleme în mod repetat: *Ţara noastră* condus de Octavian Goga. Ziarul era vădit naţionalist şi se opunea Partidului Naţional, şi mai tîrziu Partidului Naţional Ţărănesc, pe care-l acuza de regionalism. Deşi mai tîrziu el avea să devină foarte radical, în anii ’20 se plasa în linia opiniei publice din Transilvania. Articolele scrise la mijlocul anilor ’20 atrăgeau atenţia asupra nemulţumirii prelungite a intelectualilor români din Transilvania faţă de procesul dificil al românizării provinciei. într-un articol din 1925, „Intelectualii ardeleni după unire”, Petre Nemoianu conceptua- liza poziţia acestor intelectuali, din rîndul cărora fără îndoială făcea şi el parte, drept o poziţie decurgînd din „misiunea lor colonizatoare”. Colonizarea de care vorbea el era mai degrabă un proces social decît o reaşezare în teritoriu, deşi era menţionată şi migraţia înspre oraşe. Nemoianu compara angajamentul acestor intelectuali cu soarta mai fericită a ţăranilor români. Ţăranul

 „a votat unirea, s-a prins în horă şi a plecat acasă". Intelectualitatea, în schimb, a trebuit „să-şi schimbe întregul ei fel de viaţă" în urma unirii.[658]

Potrivit lui Nemoianu, intelectualii români din Ardeal fuseseră activişti în rîndul ţărănimii. Acum ei deveniseră o pătură distinctă a cărei menire era aceea de a exercita suveranitatea statului român şi de a pregăti clasa de mijloc al cărei sîmbure erau ei înşişi. Intelectualii fuseseră transpuşi într-un „nou continent social", ceea ce însemna strămutarea la oraş şi adoptarea unor scopuri economice, politice şi sociale radical diferite. În vreme ce ţărănimea primise dreptul de vot şi beneficiase de reforma agrară fără a fi trebuit să-şi schimbe aşezarea, intelectualii au trebuit să sufere o deplasare traumatizantă în cadrul provinciei către un „domeniu străin" – oraşul – şi au trebuit să construiască o structură socială urbană integral nouă: „în cadrele noii sale misiuni, populaţiunea noastră urbană nu aşteaptă sporirea unei gospodării existente [...], ci însăşi crearea acesteia, în vederea căreia nu dispune de nici un razim oficial decît acela al factorilor oficiali. [...] În afară de munca proprie, ea mai are nevoie de concursul efectiv al statului, pînă cînd se va putea consolida în noua configuraţie socială."[659] în opinia lui Nemoianu, statul nu făcuse încă tot ce putea face pentru a întări acest embrion al vieţii urbane româneşti, deşi aceasta trebuia să fie prioritatea în orice program românesc nepartizan. El conchidea că „românimea de la oraşe stă în raport direct cu stăpînirea românească, pe care o înalţă cînd este ajutată şi o coboară cînd este abandonată."[660]

într-un articol din 1924 intitulat „Emanciparea economică a Transilvaniei", Nemoianu se plîngea că statul nu-şi asuma un rol suficient de activ în protejarea „capitalului intelectual naţional", pe care-l socotea drept avînd o nevoie mai mare de protecţie decît capitalul financiar al României. El explica faptul că

658 *Ţara noastră,* 18 octombrie 1925.
659 *Ibid.*
660 *Ibid.*

această atitudine pasivă are implicaţii negative pentru viitoarele generaţii de români, căci, lipsiţi de încurajare, aceştia nu vor îmbrăţişa alte cariere decît cele practicate în mod tradiţional. Neutralitatea statului, scria el, lăsa de asemenea cale liberă năvălirii străinilor, în cele din urmă statul român însuşi va avea de suferit, căci

România – cu baza în vechiul Regat – se va subordona Ardealului, mai avansat din punct de vedere industrial şi a cărui economie se afla încă în mîinile elementelor minoritare.[661]

Articolele lui Nemoianu propuneau intervenţia activă a statului în sprijinul elementului urban şi profesional românesc din Transilvania. Ele reflectau frustrarea intelectualilor transilvăneni faţă de insuficienta prezenţă, ca să nu spunem absenţă, a statului, semnalînd perceperea propriei slăbiciuni de către pătura urbană de cadre şi de intelectuali a societăţii româneşti din Ardeal. Nemoianu aproape deplînge fragilitatea societăţii civile *(avant la lettre)* româneşti din anii ’20 în Transilvania.

în aceeaşi perioadă, în *Ţara noastră* a apărut un articol intitulat „Criza avocaturii în Ardeal”.[662] Articolul arăta că avocaţii români din Transilvania aveau şi ei o relaţie incomodă cu statul român, care constituia o criză virtuală de identitate. Sub guvernarea maghiară această profesie reprezentase o adevărată vocaţie, în acea vreme, avocaţii fuseseră avangarda intelectualităţii urbane româneşti. Ei fuseseră siliţi să adopte această carieră pe de o parte de către regimul maghiar care nu le permitea intelectualilor români să practice decît profesiuni liberale; pe de altă parte însă, impulsul venea şi din dorinţa lor de a apăra drepturile conaţionalilor lor. înainte de 1918 avocaţii locuiau de regulă în mici oraşe de provincie, aproape de satele lor de baştină, avînd un trai asigurat, dacă nu chiar îmbelşugat. Erau „un fel de trimişi ai satelor, cu misiunea de a ţine contactul cu o lume străină, ostilă nouă, cu care nu se înţelegeau”, şi pe care o evitau.[663]

După unire mulţi avocaţi români s-au mutat în oraşele mari. Articolul îi prezenta ca pe nişte oameni afectaţi nu doar de simţăminte antiminoritare

661 *Ibid.,* 27 ianuarie 1924.

662[2,2] *Ibid.,* 3 februarie 1924.

663 *Ibid.* Posturile oficiale ale statului, ca şi majoritatea celor din companiile comerciale şi corporaţiile din marile oraşe erau monopolizate de alţi avocaţi, de origine nobilă, aşadar maghiari.

(exacerbate acum datorită stabilirii lor în inima enclavelor pline de viaţă ale minorităţilor), ci şi de pierderea securităţii economice. Guvernarea românească, pe al cărei sprijin contau, nu era suficient de promptă. în aceste condiţii, avocaţii simţeau că, deşi sînt în continuare intermediari în oraş, acum nu mai ştiu între cine şi cine. Puţinele deschideri oferite de serviciile statului, notariatele de pildă, erau scăldate în politi-

cianism, ceea ce le făcea neinteresante, în orice caz numărul acestor posturi fiind insuficient pentru a alcătui o „tagmă”.[664]

Evident, aceşti avocaţi români din Ardeal erau derutaţi de transformările structurale ale societăţii lor. Ei luptaseră pentru aceste schimbări, dar nu prevăzuseră rezultatele practice ale succesului lor, şi mai puţin încă, efectele unui asemenea succes asupra lor înşile; se aşteptaseră, fireşte, la ameliorări substanţiale, nelimitate chiar. Şi, întrucît izvorul nemulţumirilor lor de dinainte de 1918 fusese statul ungar, se aşteptau ca redresarea să vină din partea statului român. Dezamăgirile erau inevitabile, căci aşteptările acestui grup erau extrem de vagi şi de categorice, prea adînc înrădăcinate în experienţa guvernării maghiare trecute şi prea puţin ancorate în realităţile României Mari. Statul român părea incapabil să ofere sprijinul necondiţionat aşteptat de transilvăneni.

Cazul avocaţilor este un exemplu grăitor al crizei intelectualităţii româneşti din Transilvania. Ca activişti sociali ei se îndoiau de rolul lor sub noul regim pe care simţeau că trebuie să-l reprezinte. în general, erau adesea dezgustaţi de practicile acestui regim şi erau dezamăgiţi mai cu seamă de poziţia neutră adoptată, potrivit lor, de către stat în ceea ce-i priveşte. Ei erau convinşi că singura rezolvare pozitivă cu putinţă a dilemei lor putea veni din partea unui stat militant care ar prelua proiectul naţionalist revoluţionar iniţiat de ei înşişi. Simţeau că ar putea reprezenta o asemenea Românie Mare în Transilvania fără simţămîntul că şi-ar trăda credinţele şi tradiţiile. Practicile guvernului de la Bucureşti nu manifestau nici o virtute revoluţionară. Obiecţia cea mai importantă ce i se putea aduce era lipsa intervenţiei acestui stat aparent îndepărtat. Transilvănenii se simţeau „părăsiţi” în realizarea dificilului proiect de urbanizare a românilor şi de ro-

664 *Ibid.*

mânizare a Transilvaniei. Dilema în care se aflau aceşti intelectuali, alături de alte grupuri nemulţumite din Transilvania şi din alte părţi, îi făcea receptivi la soluţiile ideologice şi politice oferite de crescînda mobilizare fascistă, al cărei prim val a fost mişcarea naţionalistă studenţească.

5. Perspectiva Bucureştiului: străini şi evrei

[învăţătorii] să urmeze şi să desăvârşească [opera] soldaţilor care au murit pe cîmpul de bătaie pentru unirea poporului [român], în sensul trezirii conştiinţei naţionale în sufletele românilor, pentru a da imbold acestui popor ; să le arătăm că ridicarea culturală a săteanului e necesară azi, cînd între graniţele României trăiesc oameni mai avansaţi din punct de vedere cultural. Armele cu care trebuie să plecăm la luptă sînt sufletele învăţătorilor noştri.

Discurs ţinut la o conferinţă a învăţătorilor în Urlaţi-Prahova, 1927

Problemele culturale şi educaţionale ale României Mari arătau altfel în ochii observatorilor din Vechiul Regat decît în cei ai observatorilor din noile provincii. La drept vorbind, Vechiul Regat nu era o provincie, ci produsul fuzionării a două provincii: fostele principate Valahia şi Moldova (amputată), care se uniseră în 1859. Faţă de cele trei provincii recent dobîndite, fiecare cu personalitate distinctă, cele două părţi ale regatului aveau în comun o semnificativă istorie instituţională. Astfel, regatul a devenit un concept util în perioada interbelică. Deşi era doar unul dintre elementele componente ale statului unificat, el reprezenta „centrul” sau „metropola” din perspectiva unirii din 1918, aducîndu-şi o contribuţie preponderentă la formarea

României Mari (tot aşa cum Serbia contribuise în chip disproporţionat în aceeaşi perioadă la unificarea Iugoslaviei).[665]

Chiar dacă lăsăm deoparte numeroasele minorităţi din România Mare, relaţia dintre regat şi noile provincii a fost influenţată de moştenirile divergente ale noilor regiuni şi de zestrea regatului. Unirea şi reformele agrară şi electorală, care au fost înfăptuite

 tot atunci, au avut efecte neaşteptate asupra structurii sociale şi a celei educaţionale din noile teritorii. Conducerea regatului a formulat politici de unificare a sistemelor de învăţământ din cele patru provincii româneşti, care combinau modelele tradiţionale din Vechiul Regat cu schimbările generate de extindere. Din punct de vedere ideologic, regatul s-a adaptat la poziţia de nucleu al unui stat mai mare şi cu mai multe minorităţi etnice recurgînd la naţionalismul integral şi la un antisemitism clădit pe o mai veche tradiţie antievreiască, alimentată după 1918 de insecuritatea adusă de extindere şi de diluţia etnică.

Aşa cum am arătat în capitolele anterioare, expansiunea teritorială a României făcea necesară expansiunea educaţională, în special a şcolilor secundare. Complementar, românii din noile provincii aşteptau să scape de statutul lor anterior de subordonaţi, între altele prin intermediul şcolii şi al altor instituţii culturale. Astfel, „naţionalizarea” culturii – transformarea şcolilor germane, maghiare şi ruseşti în şcoli româneşti, înlocuirea, sau suplimentarea, cu cărţi româneşti a cărţilor germane, maghiare sau ruseşti din biblioteci – a primit un dublu impuls. Procesul naţionalizării elitelor României şi a instituţiilor culturale care le produceau însemna o tentativă de penetrare a zonelor urbane de către ţăranii români din noile teritorii româneşti, şi ea a adus cu sine lupte aprinse. însă în

665 Rolul covîrşitor al Serbiei în crearea şi menţinerea Iugoslaviei a intrat recent în atenţie. Unii au propus schimbarea numelui ţării în „Serboslavia”.

vreme ce infrastructura educaţională şi culturală din noile teritorii trebuia evident să fie remodelată, nu e la fel de clar în ce mod a fost afectat de acest proces peisajul învăţământului din Vechiul Regat însuşi, şi nici dacă a fost în vreun fel afectat. De fapt, regatul a avut propria sa versiune privitoare la aceste lupte în perioada de care ne ocupăm.

Eminentul educator de dinaintea primului război mondial, Spiru Haret, a cărui carieră este discutată în capitolul 1, încercase să modernizeze şcolile româneşti, adecvîndu-le nevoilor specifice ale ţării sale, mai cu seamă nevoilor numeroşilor ţărani săraci şi neştiutori de carte ce fuseseră neglijaţi anterior. în pofida afilierii sale la Partidul Naţional Liberal, grija sa constantă pentru ţărănime indică importanţa elementelor poporaniste din politica sa, de neconceput la liberalii occidentali. După primul război mondial, Partidul Naţional Liberal a continuat opera lui Haret unificînd şcolile din provinciile româneşti surori în cadrul siste-mului creat de el. în perioada interbelică însă, problema socială

Grupuri etnice Importante în cîteva oraşe

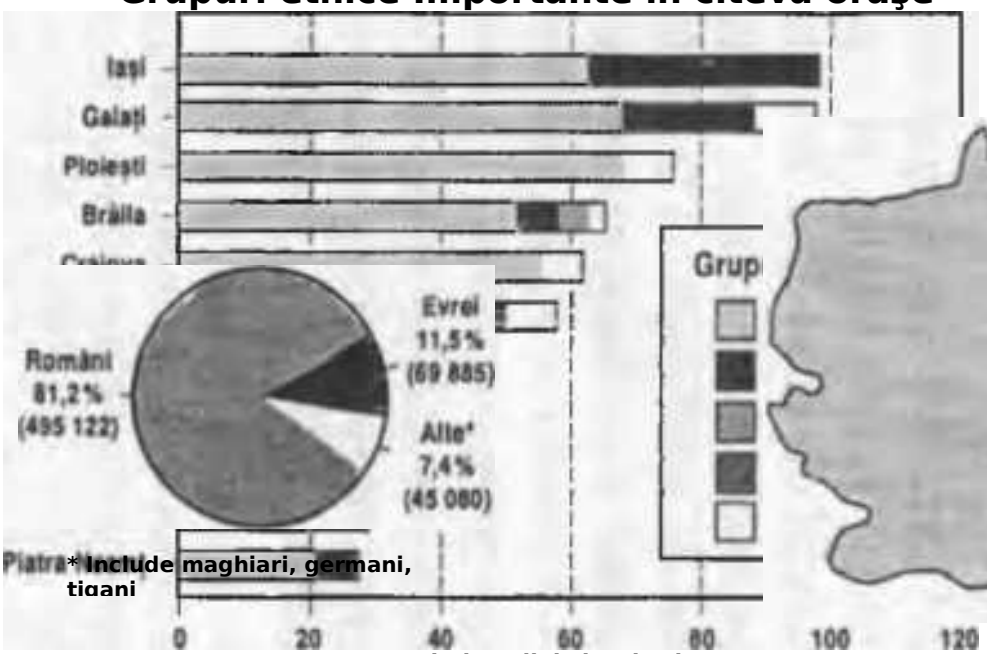

*** Include maghiari, germani, ţigani**

Populaţia, mii da locuitori

*** Categoria .Alta* Includă grupuri reprazantInd mal puţin da 5% din populaţia**

Grupuri etnice în Bucureşti

Vechiul Regat, distribuţia pe etnii

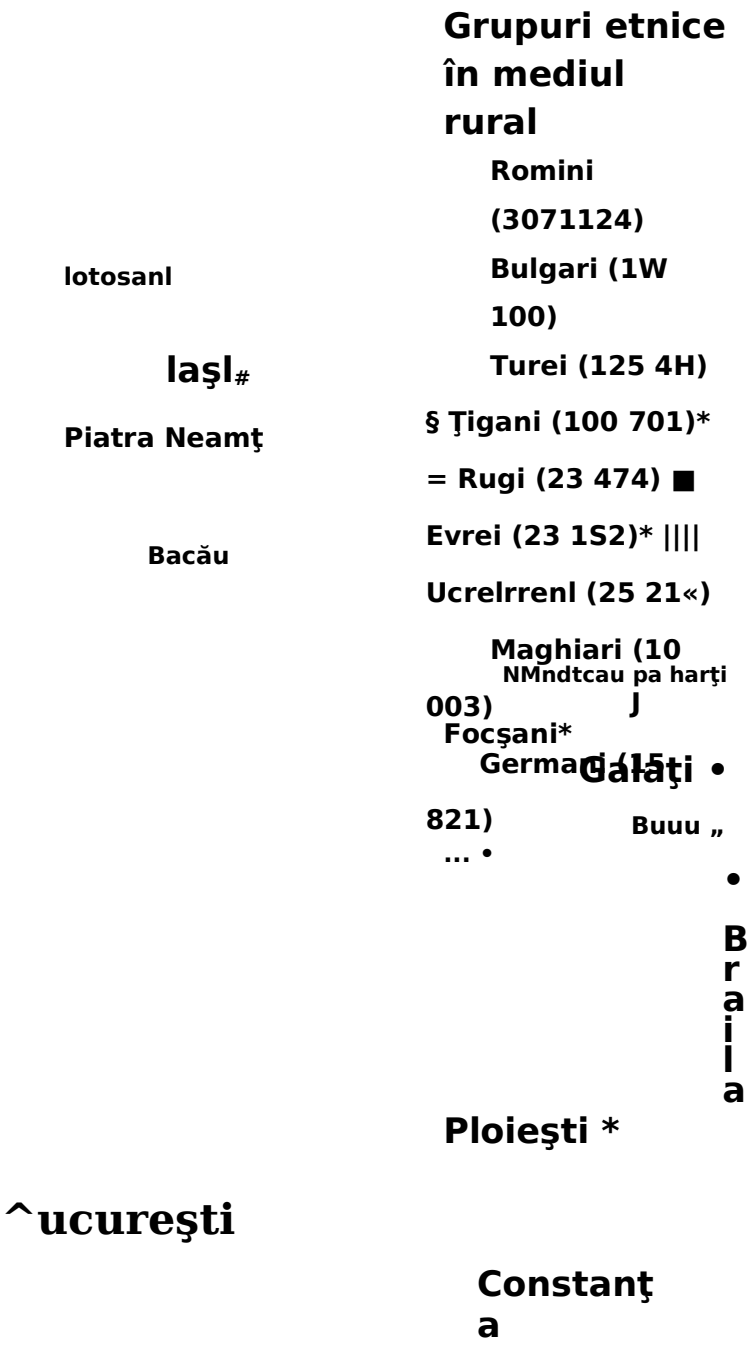
Grupuri etnice în mediul rural
Romini (3071124)
Bulgari (1W 100)
Turei (125 4H)
§ Ţigani (100 701)*
= Rugi (23 474) ■
Evrei (23 1S2)* ||||
Ucrelrrenl (25 21«)
Maghiari (10 003)
Germani (15 821)
lotosanl
laşl#
Piatra Neamţ
Bacău
Focşani*
Galaţi •
Buuu „
Brăila
Ploieşti *
^ucureşti
Constanţa

 ce-l preocupase pe Haret era copleşită de alte probleme. O dată cu apariţia problemei naţionale în prim-plan, ţăranii au devenit „poporul" şi, prin urmare, naţiunea română. Echivalenţa între ţăran şi naţiune îşi are de altfel sursa în vocabularul limbii române: *ţăran* derivă din *ţară* care înseamnă atît lumea satului cît şi patrie. După cum există o mare asemănare între *român* şi *rumân* (şerb). După război, naţionaliştii au exploatat aceste legături lingvistice pentru a obţine avantaje împotriva celor pe care voiau să-i excludă din societatea românească.

Naţionalismul n-a apărut dintr-o dată în România după primul război mondial. Curentul intervenţionist din perioada neutralităţii – 1914-1916 – presupunea existenţa unei opinii publice naţionaliste. Efortul de război care a urmat acestei perioade a fost în mare măsură privit ca luptă pentru unitatea naţională. Mai mult chiar, savanţii români de la răscrucea veacurilor dovediseră deja importanţa ideologiei naţionaliste în definirea şi unirea diverselor mişcări intelectuale, ca şi în configurarea politicilor culturale şi sociale ale statului.[666] Exista deja în secolul al XIX-lea un naţionalism xenofob care îi priva pe străini, îndeosebi pe evrei, de multe drepturi şi activităţi politice, economice, sociale şi culturale.[667] Evreilor li se interzicea naturalizarea pe motiv că nu sînt creştini; veşnic străini, ei erau ţinuţi departe de multe aspecte ale vieţii din România. În general însă, *rolul* naţionalismului în cadrul efortului de integrare naţională de dinaintea primului război mondial diferea substanţial de acela judecat în

666 Vezi, de exemplu, Catherine Durandin, „Une image de l'idéologie nationale roumaine: La voie de l'Etat nation paysan", comunicare ţinută la Table ronde internationale du C.N.R.S. „La Réinvention du paysan par L'Etat en Europe centrale et balkanique", Paris, 9-12 decembrie 1981; şi „Les intellectuels et la paysannerie roumaine de la fin du XIXe siècle aux années 1930", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 26 (1979).

667 Carol Iancu, *Les Juifs en Roumanie (1866-1919): De l'exclusion à l'émancipation* (Editions de l'Université de Provence, Aix-en-Provence, 1978).

perioada de după război. înainte de 1916, statul era preocupat doar de stabilitatea sa proprie şi de aceea a societăţii româneşti, ameninţate în principal de ţărănime. Sărăcia acestei clase, lipsa de libertate şi neştiinţa de carte o aşezau în afara societăţii. Aşadar, potenţial, ţăranii constituiau o forţă ostilă proprietarilor de pământ şi statului. Temerile faţă de această ostilitate s-au adeverit din plin în

1907, cînd răscoala ţărănească a cuprins o mare parte a regatului. Aşa cum am arătat în capitolul 1, unul din obiectivele principale ale politicii culturale antebelice fusese rezolvarea problemei ţărăneşti, instruirea ţărănimii şi integrarea ei şi a intelectualităţii poporaniste şi socialiste în societate prin intermediul unei ideologii naţionale cuprinzătoare şi al unor instituţii poporane precum cooperativele şi cercurile săteşti.[668] în acest context al problemelor sociale şi economice rurale, a apărut şi chestiunea evreiască.

Spre deosebire de aceste priorităţi sociale ale perioadei antebelice, întîia sarcină a naţionalismului românesc postbelic era realizarea fuziunii celor trei provincii recent unificate ale României prin naţionalizarea elitelor, instituţiilor culturale şi a zonelor urbane şi prin românizarea sau excluderea populaţiilor etnic neromâneşti. în parte, problema ţărănească fusese atenuată prin reforma agrară; iar în parte ea era umbrită de nevoia urgentă de a realiza unificarea politică. Astfel, naţionalismul aborda probleme politice în loc de probleme sociale, deşi problemele politice care au dobîndit întîietate în perioada interbelică nu erau lipsite de conţinut social. în mod nemijlocit acest naţionalism s-a orientat înspre evrei.

Prezenţa evreiască în Vechiul Regat

Dacă majoritatea românească era naţionalitatea care beneficia de cele mai mari privilegii politice din Vechiul Regat, minoritatea evreiască era adesea privită drept deţinătoare a celor mai mari privilegii economice şi sociale, într-o societate aflată în curs de urbanizare. În vechea Românie, elitele politice, economice şi culturale fuseseră româneşti, în vreme ce clasa de mijloc urbană şi rurală era un amestec de evrei, români şi alte naţionalităţi care, fiind creştine, s-au asimilat în mai mare măsură decît evreii (vezi harta 6).

în Vechiul Regat, în special în Moldova, evreii erau o

668 Vezi Durandin, „Image de 1’ idéologie”, mai aies pp. 10-12 şi „Intellectuels et paysannerie”.

prezenţă importantă în mediul urban şi un segment semnificativ în sectorul economic al micilor negustori şi al micilor meseriaşi, deşi pînă la emanciparea lor de după primul război mondial le era interzis accesul în funcţii publice, în învăţămînt şi avocatură. După români, evreii alcătuiau cel mai numeros grup de populaţie urbană, de meseriaşi şi de negustori. Ei se remarcau prin absenţa din zonele rurale şi din ocupaţiile asociate acestora şi, prin concentrarea în zonele urbane, de asemenea în ocupaţiile mic-burgheze, spre deosebire de români care trăiau, în covîrşitoare majoritate, la ţară.[669]

Evreii trăiseră în oraşe mai ales, inclusiv în *ştetl* şi mici tîr- guri, începînd din secolul al XIX-lea.[670] în 1859-1860, evreii alcătuiau 3% din populaţia regatului – aproape 9% în Moldova şi 0,4% în Valahia. în Moldova, evreii alcătuiau 47% din populaţia laşului; 29,7% din cea a capitalelor de judeţ; 26,2% din oraşele mijlocii şi 50% din oraşele mici. Ei reprezentau doar 1,4% din populaţia rurală a Moldovei. Deşi în Valahia trăiau doar 9 234 evrei în 1860, aproape două treimi din ei locuiau în Bucureşti, capitala Principatelor Unite. în 1899, ponderea populaţiei evreieşti crescuse la 4,5% – 10,5% în Moldova şi la 1,8% în Valahia. Ea alcătuia 50,5% din populaţia laşului, 34,5% din populaţia celor 12 capitale de judeţ din Moldova şi 39,4% din populaţia oraşelor moldoveneşti mijlocii. în Valahia, unde numărul total de evrei crescuse semnificativ – la 68 852 –, 63% locuiau în Bucureşti şi majoritatea celorlalţi în capitalele de judeţ. De la începutul secolului XX şi pînă la primul război mondial ponderea evreilor a descrescut uşor, în 1912 evreii reprezentînd 3,3% din totalul populaţiei Vechiului

669 După război, evreii erau o minoritate, deşi adesea importantă, în 53 de oraşe ale regatului. Ei alcătuiau majoritatea în 22 de oraşe, din care 20 se aflau în Moldova. Wilhelm Filderman, „My Life", YV/P 6 Z-I, pp. 474-509.

670 După 1844, evreilor le era interzis să locuiască sau să deţină cîrciumi în sate. Chiar dacă legea nu era aplicată în mod strict, modelul evreilor locuind la oraş a fost consolidat. Verax [Radu Rosetti], *La Roumanie et Ies Juifs* (I. V. Socec, Bucureşti, 1903), p. 27.

Regat.[671]

O dată cu dobîndirea noilor teritorii, prezenţa evreiască în mediul urban a crescut, spre dezamăgirea unora dintre români. Simion Mehedinţi descria problema aşa cum o vedea el în 1923:

> întinderea elementului evreiesc în România se înfăţişa înainte de război astfel: puntele negre se îndesiau cu cît înaintai pe hartă din Oltenia spre graniţa Bucovinei; de cînd s-au adăugat regatului şi celelalte ţări româneşti, harta s-a întunecat şi mai tare: Chişinău,
> Cernăuţi, Sătmar, Oradea Mare, Arad, Timişoara [...] stau ca nişte mari punte negre la periferie, iar dacă priveşti tîrgurile Basarabiei, Bucovinei şi Maramureşului, îţi dai seama că fluxul populaţiei evreieşti se întinde mereu şi spre sate.[672]

Cu vizualizarea „negrelor" aşezări evreieşti şi cu „întunecarea" hărţii unei Românii în schimbare, Mehedinţi, eminent geograf şi fost ministru al învăţămîntului, descria în termeni alarmanţi o *„invazie evreiască"* din zilele noastre, a cărei intensitate, susţinea el, a atins apogeul după revoluţiile bolşevice din Ungaria şi Rusia. *„Invazia evreiască este cel mai mare eveniment între toate cîte s-au petrecut pînă azi pe pămîntul românesc",* scria el. „Invaziile asiatice, pe care istoricii le înfăţişează de obicei în chip necritic, ca nişte cataclisme, nu sînt aproape nimic faţă de marea invazie din veacul al XIX-lea."[673] Mehedinţi conchidea că România era *„singurul stat pe faţa pămîntului, ale cărui oraşe sînt în cea mai mare parte streine".*[674]

---

671 Iancu, *Les Juifs en Roumanie,* pp. 142, 143.

672 Simion Mehedinţi, „Numerus clausus pentru Români", *Convorbiri literare* 55 (februarie 1923), p. 199.

673 *Ibid.*

674 *Ibid.,* p. 200. Autorul admitea că Polonia era într-o situaţie similară. Evreii români se apărau împotriva unor astfel de afirmaţii folosindu-se adesea de statistici. Wilhelm Filderman, de pildă, preşedintele Uniunii Evreilor Români, arăta că în majoritatea oraşelor dominate de „străini" ale României Mari, evreii reprezentau o minoritate, alcătuind mai puţin de jumătate din populaţia a 53 din cele 75 de oraşe ale

La începutul secolului XX, aproximativ trei pătrimi din populaţia evreiască trăia în partea moldovenească a regatului, aproximativ 80% dintre evrei trăind de pe urma comerţului şi meşteşugarilor. În Bucureşti marea concentrare de evrei în comerţ şi mici meşteşuguri coincidea cu o prezenţă sporită a străinilor. Doar 51,5% dintre muncitorii şi maiştrii din Bucureşti erau cetăţeni români în 1904. Restul erau neromâni, grupul cel mai numeros fiind alcătuit din evrei – 17,1%. Austro-ungarii erau cam tot atît de numeroşi, alcătuind 16,1% din totalul meseriaşilor bucureşteni; alte grupuri etnice completau această comunitate pestriţă. În întregul regatului, românii alcătuiau 55,4% din numărul total al meseriaşilor urbani. Restul de 44,6% erau străini, din care 21% evrei. Mulţi evrei se ocupau de asemenea cu comerţul, deşi negustorii români erau de trei ori mai numeroşi decît cei evrei.[675]

în 1930, evreii alcătuiau 4% din populaţia României[676], dar 13,6% din populaţia urbană, reprezentînd o concentrare depăşită doar de etnicii români care alcătuiau 58,6% din populaţia urbană (vezi tabelul 10). Totuşi, doar 1,6% dintre evreii români locuiau la ţară, faţă de 75,3% dintre etnicii români.[677]

Acestor statistici, ca şi distribuţiei geografice şi ocupaţionale a evreilor, li s-a dat un nou sens o dată cu emanciparea populaţiei evreieşti ca urmare a tratatelor semnate cu Germania şi cu ţările Antantei în 1918 şi 1919.[678]

Tabelul 10. Populaţia Vechiului Regat şi a Moldovei, după etnie, 1930

Vechiul Regat

---

regatului, a 9 din cele 12 oraşe ale Basarabiei şi a 52 din cele 53 de oraşe ale Transilvaniei. Filderman, „My Life", pp. 474-509.

675 Fildennan, „My Life", pp. 242, 243.

676 ICS, pp. 62, 74.

677 Dumitru Şandru, *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale* (Editura Academiei R.S.R., Iaşi, 1980), pp. 51, 54.

678 lancu, *Juifs en Roumanie,* pp. 271-272.

		Români	*Evrei*	*Bulgari*	*Turci*	*Ţigani*
Total	8 791	7 782 996	252 066	191 125	153 857	137
%		88,5	2,9	2.2	1,8	1,6
Urban	2 088	1 610 254	228 904	31 025	28 441	28 962
%		77,1	11,0	1,5	1,4	1,4
				Moldova		
Total	2 433 596	2 185 632	158 421		—	32 194
%		89,8	6,5	—	—	1,3
Urban	592	419 081	136 643	—	—	—
%		70,8	23,1	-	—	-

Sursa: Institutul central de statistică, *Recensământul general al populaţiei României din 29 decembrie 1930,* voi. 2, pp. XXXII-III, XXXVI-VII.

Începînd cu mijlocul secolului al XlX-lea, frecventarea şcolilor de stat româneşti de către evrei a fluctuat în funcţie de tolerarea sau excluderea lor din societatea românească, precum şi cu tendinţele tradiţionaliste sau asimilaţioniste ale comunităţilor evreieşti înseşi. În perioada interbelică, această tensiune între acceptare şi excludere a fost împinsă la extrem, deoarece în împrejurările schimbate triumful ambelor tendinţe părea iminent.

Potrivit istoricului Elias Schwarzfeld, preocupat de evreii din România, epoca de aur a acestora în România a fost cuprinsă între 1848 şi 1866, anul primei constituţii româneşti.[679] în această perioadă, între comunităţile evreieşti (a căror autoritate asupra evreilor era încă în mare măsură recunoscută) şi instituţiile locale ale guvernului român (cum ar fi poliţia), a existat un modus vivendi. Anumite instituţii ale statului contribuiau la întărirea autorităţii deţinute de comunitate, mai cu seamă strîngerea impozitelor, care la rîndul lor garantau supravieţuirea economică a instituţiilor evreieşti – case de rugăciune, spitale, şcoli şi aşa mai departe. Deşi impozitele directe nu mai erau acceptate, *gabela* percepută pentru carnea caşer şi

679 Elias Schwarzfeld, *Chestia şcoalelor israelite şi a progresului israelit în România* (Imprimerie de l'Orient, Bucureşti, 1878), p. 6.

pentru vin aduceau un venit din care se putea întreţine fiecare comunitate.[680] Cu toate că evreii ortodocşi sprijineau *hadarim-u*| tradiţional (şcolile religioase), cei cu vederi modeme erau pentru şcolile primare israelite-ro- mâneşti, care aveau învăţători acreditaţi de guvern ce predau româneşte în acord cu cerinţele guvernului. Absolvenţii acestor din urmă şcoli se puteau înscrie direct în şcolile secundare de stat fără nici un examen.[681] în toată această perioadă, dată fiind poziţia favorabilă a şcolilor israelite-româneşti, foarte puţini copii evrei s-au înscris în şcolile primare româneşti.[682]

în aceşti ani „de aur" nu apăruse încă în România un sistem modem de învăţământ. Abia în deceniul al şaptelea, după unirea principatelor române[683], după legea din 1864 privind învăţământul public, prin care şcoala primară devenea gratuită şi obligatorie, şi după inaugurarea epocii constituţionale din 1866[684], s-au creat

680 *Ibid.,* pp. 6-7.

681 *Ibid.,* p. 7.

682 lancu, *Juifs en Roumanie,* p. 145.

683 Ion Zamfirescu, ed., *Monografia Liceului „Gheorghe Lazăr" din Bucureşti, 1860-1935, cu prilejul împlinirii a 75 de ani de la înfiinţarea lui* (Luceafărul, Bucureşti, 1935), p. 43.

684 Vezi articolul 23 din Constituţia din 1866 în lancu, *Juifs en Roumanie,* p. 192.

 condiţiile atragerii unui număr mai mare de copii evrei în sistemul şcolilor de stat. în deceniul al şaptelea guvernul a început să controleze mai atent şcolile particulare[685], în timp ce adoptarea Constituţiei însemna pierderea privilegiilor comunale şi astfel pierderea resurselor necesare pentru menţinerea şcolilor evreieşti, în acelaşi timp însă, s-au înfiinţat mai multe şcoli de stat, ceea ce însemna că învăţământul public era accesibil unui număr mai mare de copii, inclusiv evrei.

Stipulînd că numai străinii de religie creştină puteau fi naturalizaţi ca cetăţeni români, Constituţia din 1866 a inaugurat o epocă de limitare a drepturilor civile pentru evreii români.[686] Paradoxal însă, excluderea evreilor din şcoli a luat sfârşit abia acum. împotrivirea iniţială a evreilor de a urma şcoli de stat a slăbit curînd, iar în 1878-1879, 11% din totalul elevilor din şcolile primare urbane erau evrei; în anumite oraşe procentul mergea pînă la 30% sau chiar 50%. Cinci ani mai tîrziu, ponderea se ridicase la 15% – 30-75% în anumite oraşe –, numărul elevilor evrei dublîn- du-se aproape: de la 3 805 la 5 969.[687]

Şcolile secundare au cunoscut o „năvală”[688] similară a evreilor, fenomenul fiind pesemne cel mai semnificativ la acest nivel, fireşte în raport cu reacţia pe care a stîrnit-o în cele din urmă. Un educator român din perioada interbelică, Ion Zamfirescu, propunea ca în România instituţia şcolii secundare să reflecte „structura vieţii brugheze”[689]: „Aceleaşi motive care pe plan economic duc la măsurile protecţioniste, sau pe plan politic duc la recunoaşterea tuturor libertăţilor, pe planul politicii şcolare duc la organizarea unei şcoale secundare legată strîns, tot timpul, de interesele

685 Zamfirescu, *Monografia,* p. 43.

686 Vezi lancu, *Juifs en Roumanie,* cap. 2, mai ales pp. 63-68.

687 *Ibid.,* p. 192.

688 *Ibid.,* Expresia folosită de lancu este „une véritable ruée”.

689 Zamfirescu, *Monografia,* pp. 101-102.

claselor mijlocii."[690] Potrivit lui Zamfirescu, înfiinţarea de noi şcoli secundare în regat în a doua jumătate a secolului al XlX-lea şi afluxul tinerilor evrei la aceste şcoli reprezintă evoluţii legate de geneza burgheziei româneşti. Iniţial, susţine Zamfirescu, negustorii evrei din oraşe au participat intens la acest proces, aşa cum o arată statisticile şcolare. în 1897-1898, procentul tinerilor evrei care urmau şcolile secundare de stat era pe ansamblu de 11%. El dă de înţeles mai departe că eventuala scădere a numărului de evrei chiar înaintea primului război mondial se datora progresului burgheziei româneşti.[691]

Statistici etnice detaliate există pentru unul din cele mai bune licee bucureştene, înfiinţat în 1859 ca gimnaziu şi transformat apoi în Liceul „Gheorghe Lazăr". în 1935, Zamfirescu a publicat o analiză a acestei statistici în monografia comemorativă a liceului. El împarte istoria liceului în trei perioade: 1859-1890, 1890-1916 şi 1916-1934. înscrierile de copii evrei erau numeroase în prima perioadă, cu o medie de 16,5%. Ele au scăzut în a doua perioadă la 7,1%, crescînd din nou la o medie de 20,4% din totalul numărului de elevi între 1916 şi 1934.[692] Lăsînd deoparte pentru moment ultima perioadă, să cercetăm fluctuaţiile antebelice. Periodizarea lui Zamfirescu pune în relief mutarea sediului liceului din curtea bisericii Sf. Gheorghe, aflată în inima cartierului evreiesc şi comercial al oraşului.[693] Mutarea şcolii în 1899 în bulevardul Elisabeta, în centrul cultural şi politic al Bucureştiului, coincide cu transformarea sa din gimnaziu în liceu şi, potrivit lui Zamfirescu, cu transformarea sa în şcoală a elitei aristocratice şi a înaltei burghezii româneşti care începea să-şi intre în drepturi. Mutarea din cartierul comercial şi evreiesc al capitalei în centrul instituţional

690 *Ibid.*

691 *Ibid.,* pp. 145-146 şi lancu, *Juifs en Roumanie,* p. 194.

692 Zamfirescu, *Monografia,* pp. 148-150.

693 în primul an gimnaziul a fost găzduit temporar în casa boierului Mă- cescu, însă primul sediu permanent a fost în curtea bisericii Sf. Gheorghe. *Ibid.,* pp. 50, 265.

neevreiesc era astfel simptomatică pentru emanciparea burgheziei româneşti de capitalul evreiesc. Analiza aceasta e susţinută de configuraţia de clasă şi profesională a părinţilor elevilor. în prima perioadă, 1859-1890, cel mai numeros grup de elevi – circa o treime din total – era alcătuit din fii de negustori mijlocii, din care se presupune că majoritatea erau evrei.[694]

Deşi periodizarea lui Zamfirescu e semnificativă din punctul de vedere al istoriei şcolii, mai cu seamă cît priveşte mutarea ei, ea nu dă seama în totalitate de procesele sociale şi etnice pe care încearcă să le explice. Contingentul evreiesc în rîndul elevilor nu scade brusc în deceniul al zecelea nici ca număr absolut, nici ca proporţie. De fapt, anul 1897-1898 a fost cel dintîi de la înfiinţarea şcolii cînd numărul elevilor evrei a ajuns la cifra de o sută. Deşi exista o uşoară tendinţă de scădere a numărului relativ de înscrieri la elevii evrei, datorat în special creşterii numărului total de înscrieri, în cifre absolute evreii continuau să frecventeze şcoala la acelaşi nivel ca mai înainte. E improbabil, aşadar, ca mutarea şcolii să fi avut un efect descurajator asupra înscrierii evreilor la Liceul „Gheorghe Lazăr". Aceste cifre par mai degrabă să aibă o limită „naturală" proprie, determinată de dimensiunea burgheziei evreieşti bucureştene, în vreme ce ponderea elevilor români putea atinge – şi a atins – niveluri mereu mai înalte datorită facilităţilor mai mari ale noului liceu. O scădere reală a numărului de evrei înscrişi la Liceul „Gheorghe Lazăr" a avut loc abia după 1900: începînd din 1901-1902 şi pînă la război ponderea evreilor în totalul elevilor de la Liceul „Gheorghe Lazăr" n-a depăşit niciodată 5,5%.[695] Deşi înregistrează faptul, Zamfirescu neagă că scăderea numărului de evrei înscrişi s-ar datora antisemitismului. Potrivit lui, fenomenul putea fi atribuit progresului burgheziei româneşti, şi nu unor „sentimente prea pronunţate de anti-semitism":

694 *Ibid.,* pp. 140-141, 145.
695 *Ibid.,* pp. 148-150.

> Burghezia românească începuse să ese din faza în care asistenţa streină îi fusese indispensabilă. [...] Românii se vedeau într-o ţară nouă, în plină activitate creatoare. Este epoca fecundă în care doctrina simţirii naţionale începea să se ţese [...] întemeiată pe [...] înţelegeri mai adinei faţă de virtualităţile acţiunii şi sensibilităţii româneşti. România apărea ca un ogor proaspăt, în care acţiunile creatoare erau aşteptate să se împlînte bogat şi roditor. O operă de realizări şi de hegemonie românească apărea generaţiilor ca un crez de viaţă şi ca o expresie imediată a misiunei ce le era încredinţată de problemele timpului.
>
> în epoca care a precedat războiul cel mare, Liceul „Gheorghe Lazăr" a fost printre instituţiunile care au produs şi au susţinut statornic acest spirit. Bineînţeles, în această atmosferă, streinii nu se puteau încadra cu uşurinţă. În jurul şcoalei se ţesuse o credinţă care, în mod instinctiv, era respectată de amîndouă părţile.[696]

Accentul pus de Ion Zamfirescu asupra elanului naţional din România începutului de secol şi sublinierea maturizării burgheziei naţionale ca explicaţie a reducerii numărului de elevi evrei de la o şcoală secundară de înalt nivel sînt foarte sugestive. Lipseşte însă un element explicativ evident. Zamfirescu trece cu vederea motivul cel mai direct, complementar de fapt, al scăderii numărului de evrei de la Liceul „Gheorghe Lazăr". Naţionalismul metafizic, pe care, chipurile, evreii îl respectau frecventînd în număr din ce în ce mai mic liceul, avea corespondente administrative şi legislative concrete. Incepînd din anii '90, prezenţa evreilor în şcolile de stat a fost lăsată tot mai mult la discreţia directorilor de şcoală, iar elevii evrei trebuiau să plătească taxe.

Aceste măsuri par să fi fost o reacţie la prompta acceptare de către evrei a şcolilor de stat după 1866. Potrivit lui Elias Schwarzfeld, ponderea evreilor înscrişi la şcoli de stat era egală sau mai mare decît cea a

696 *Ibid.,* pp. 145-146.

românilor după 1866, mai cu seamă în oraşele mai mari unde trăiau de regulă evreii mai cultivaţi şi mai puţin tradiţionalişti. Schwarzfeld, care ar fi preferat ca evreii să urmeze şcoli evreieşti, scria că „în fiecare an numărul israeliţilor progresează în mod spăimîntător”.[697] El cita faptul aparent bine cunoscut că „în Bucureşti gimnaziul « Lazăr », în Iaşi şcoala primară « Trei Ierarhi » şi gimnaziul « Ştefan-cel-Mare » [...] gimnaziul « Alexandru-cel-Bun » [...] sînt numite şcoli jidoveşti”. În aceste şcoli numărul evreilor era aparent mai mare decît cel al neevreilor, anumite clase avînd „mai numai israeliţi”.[698] Tendinţa aceasta îi afecta pe acei evrei îngrijoraţi de slăbirea legăturilor comunitare.

Cît despre români, ei au privit cu resentiment „invadarea şcolilor de către evrei” şi au încercat deja în deceniul al nouălea, înainte de adoptarea oricărei legislaţii restrictive, să-i determine pe directorii de şcoală să-i excludă pe evrei. Ministerul Instrucţiunii Publice a părut să fie şi el de acord, trimiţînd circulare ce permiteau respingerea elevilor evrei în cazul în care şcolile erau supraaglomerate.[699] Terenul fiind astfel pregătit, în 1893 au fost adoptate două legi ale învăţămîntului – una privind

697 Schwarzfeld, *Chestia şcoalelor,* p. 24.
698 *Ibid.*
699 Iancu, *Juif's en Roumanie,* p. 192.

învăţământul profesional[700], cealaltă privind şcoli primare şi normale –, ambele cuprinzînd măsuri împotriva străinilor menite să excludă sau să reducă numărul elevilor evrei. Cel care a contribuit la amendamentul referitor la restricţii a fost A. C. Cuza, părintele antisemitismului românesc, la vremea aceea tînăr politician conservator.[701] Legea „Take Ionescu" privitoare la şcolile primare şi normale acorda prioritate la admitere etnicilor români. Copiii străinilor, admişi la înscriere în limita spaţiului disponibil, trebuiau să plătească taxe. Modificările aduse ulterior legii din 1893 sub ministeriatele lui Poni şi Haret au lăsat acest articol intact.[702] Legislaţia privind învăţământul secundar şi superior adoptată în 1898 sub Spiru Haret, ca şi toate legile privitoare la învăţământ adoptate pînă la primul război mondial, cuprindea măsuri similare.[703] Ponderea elevilor evrei în şcolile secundare de stat a scăzut de la 11% în 1897-1898 la 7,5% din total în anul următor.[704] O justificare pentru acest val de legi de excludere a fost oferită de efemerul ministru al învăţământului Petru Poni care susţinea în 1896 în faţa parlamentului: „Ori cine într-o ţară posedă învăţământul secundar este fatalmente destinat să guverneze, să conducă frîiele acelei ţări."[705] Fireşte însă că ideea potrivit căreia evreii se puteau afla în această situaţie fiindu-le totodată interzise drepturi civile şi politice depline era lipsită de sens.

O dată ce învăţământul era privit din ce în ce mai

700 *L'Indépendance roumaine,* 8 februarie 1893.

701 Iancu, *Juifs en Roumanie,* p. 193; I. Ludo, *În jurul unei obsesii* (Editura Adam, Bucureşti, 1936), pp. 11-14; Uniunea Evreilor-Pământeni, „Memoriul Evreilor-Pământeni votat de Congresul extraordinar al Uniunii Evreilor-Pământeni delà 3 şi 4 novembre 1913: Legi, regulamente şi măsuri administrative îndreptate împotriva străinilor şi aplicate Evreilor-Pământeni", p. 40, YV/P 6 12.

702 Iancu, *Juifs en Roumanie,* p. 194.

703 Vezi Uniunea Evreilor-Pământeni, „Memoriul", pp. 40-44 şi Iancu, *Juifs en Roumanie,* pp. 194-196.

704 Iancu, *Juifs en Roumanie,* p. 194.

705 Citat de H. Gherner şi Beno Wachtel, *Evreii ieşeni în documente şi fapte* (Iaşi, f.e., 1939), p. 34.

mult drept un laborator de creare a elitei naţionale, disputele privind utilizarea şcolii pentru asimilarea evreilor şi-au pierdut temeiul. Copilăria lui Wilhelm Filderman, viitor lider al Uniunii Evreilor Români, este grăitoare. Născut în 1882, a fost trimis de mama

sa la sfîrşitul deceniului al nouălea la o şcoală elementară de stat, deşi exista o şcoală evreiască în apropierea casei lor. E limpede că ea privea problema în termeni asimilaţionişti, respectiv că „fiind născut în România unde [...] [fiul său] avea să-şi trăiască viaţa, era bine să cunoască poporul, limba şi istoria [ţării]”.[706] în clasa lui Filderman din şcoala primară erau doar patru sau cinci evrei. în memoriile sale el nu-şi aminteşte de „incidente” sau „jigniri” antisemite nici în şcoala elementară, nici mai tîrziu la liceu.[707]

La vremea însă cînd Iacob, vărul mai mic al lui Wilhelm, se pregătea să meargă la liceu, puţin după 1897, situaţia se schimbase. Pentru a intra la liceu, Iacob a trebuit să treacă un examen, deşi avusese media 9,50; a fost respins doi ani la rînd de către director, care era autorizat să acorde prioritate românilor şi să primească străini numai dacă existau destule locuri disponibile, în cele din urmă, Iacob a încercat să intre la Şcoala de Comerţ. Directorul de aici a făcut remarci cu privire la „mirosul de evreu” din clasa în care avea loc examenul, dar au fost admişi mult mai mulţi evrei fiindcă numărul candidaţilor români era mai mic. Băieţii evrei au început de asemenea să urmeze gimnaziile evreieşti particulare „Cultura” şi „Libros”, înfiinţate de evreii bogaţi ca urmare a legislaţiei de excludere. Privind în urmă la perioada de după 1898, Filderman observa că „şcolile de stat erau închise pentru noi, iar în calea dezvoltării propriilor noastre instituţii şcolare erau aşezate obstacole inimaginabile”. Minoritatea evreiască era singura minoritate care nu primea nici o subvenţie de la stat; titlurile de la şcolile evreieşti nu erau întotdeauna recunoscute, obligîndu-i pe absolvenţi să susţină examene de stat costisitoare pentru validarea diplomelor; în sfîrşit, evreii nu erau admişi la seminariile pentru învăţători, ceea ce făcea ca instruirea învăţămîntului pentru comunitatea evreiască să fie o

706 Filderman, „My Life”, pp. 1, 5.
707 *Ibid.,* pp. 5, 8.

problemă.[708]

O atmosferă de naţionalism strident – sau, aşa cum era privită de alţii, un „enseignement du mepris" faţă de evrei[709] – se manifesta în mărunte hărţuiri verbale de către profesori antisemiţi şi în manuale antisemite, ceea ce a jucat desigur un rol în îndepărtarea

708 *Ibid.,* p. 444.
709 lancu, *Juifs en Roumanie,* p. 195.

 evreilor de şcolile de stat româneşti. Dar legislaţia de excludere începută în 1893 şi extinsă la şcolile secundare în 1898 ar trebui considerată direct răspunzătoare pentru scăderea drastică a prezenţei evreilor în şcolile secundare, precum Liceul „Gheorghe Lazăr", la începutul secolului. Legile trebuie de asemenea să fi dat un semnal că antisemitismul neoficial e acceptabil.

Măsurile de excludere legitimate de ideologia naţionalistă în curs de apariţie au avut drept efect atenuarea „situaţiei tragice a şcolii" – şcolile supraaglomerate şi analfabetismul atotstăpînitor care îl izbiseră atît de tare pe Spiru Haret la începutul carierei sale.[710] Legile din 1893, 1896, 1898 şi 1899, elaborate cu contribuţia lui Haret sau în timpul ministeriatului său şi menite să corecteze această situaţie, conţineau toate clauze privind excluderea.[711]

Literatura secundară privitoare la Spiru Haret se concentrează asupra ideilor şi realizărilor sale sociale şi educaţionale, în special (aşa cum s-a arătat în capitolul 1) asupra lărgirii sferei de acţiune a şcolii astfel încît aceasta să-i cuprindă pe ţărani nu doar ca pe un grup de şcolari temporari, ci ca o clasă cu nevoi sociale şi economice bine definite. Autorii care s-au aplecat asupra aspectului social al activităţii lui Haret în contextul răscoalei de la 1907 sînt conştienţi de naţionalismul implicit al preocupărilor sale sociale. Philip Eidelberg, de pildă, semnalează „nota foarte puternică de naţionalism, expiimată de obicei prin atacul împotriva arendaşilor străini", prezentă în mişcarea cooperatistă. El observă mai departe că Haret „nu declară război arendaşilor priviţi ca o clasă, ci doar împotriva arendaşilor străini".[712] Deşi în rîndul arendaşilor „străini" nu erau doar evrei, ci şi, în Valahia, greci şi bulgari, Haret era cel mai neînduplecat cu privire la evreii concentraţi în Moldova, care, avertiza el, ar putea avea „o înţelegere [...] pentru a-i elimina pe arendaşii români". Potrivit ideologilor băncilor populare

710 Durandin, „Image de l'idéologie", p. 12.

711 *Ibid.*

712 Philip Gabriel Eidelberg, *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie* (Brill, Leiden, 1974), pp. 119, 120.

şi cooperativelor sătești, țăranii și proprietarii de pământ români aveau interese comune care se opuneau celor ale arendaşilor străini.[713] Arendaşii români puteau în principiu să-şi îndrepte poziţia cumpărînd pământul pe care-l luau în arendă, soluţie interzisă din punct de vedere legal „străinilor”.

713 *Ibid.,* pp. 122, 124-125.

Deşi s-a scris puţin despre poziţia lui Haret faţă de prezenţa evreilor în instituţiile de învăţământ, legile şi reglementările adoptate în timpul celor trei mandate de ministru pe care le-a ocupat au fost îndreptate toate către protejarea şi tratamentul preferenţial acordat etnicilor români, încurajînd astfel blocarea accesului evreilor la şcolile de stat. O asemenea excludere ar fi compatibilă cu „naţionalismul social" al lui Haret în problema ţărănească, cu preocuparea sa pentru instruirea ţăranilor ca parte a rezolvării situaţiei lor economice şi cu interesul Partidului Naţional Liberal de a construi economia naţională prin interdicţia aplicată străinilor de a poseda pămînt, de a desfăşura anumite forme de comerţ şi de a exercita anumite profesiuni.

După Marea Unire din 1918, ţăranii români şi evreii orăşeni au devenit, în chipuri diferite, subiectul tot mai des invocat al discursului naţionalist. Pe măsură ce reforma agrară atenua cele mai izbitoare inegalităţi ale societăţii rurale, naţionaliştii descriau tot mai mult mizeria rurală, încă prezentă, drept rezultatul dominaţiei urbane „străine". Mai mult, politicienii au început să-i încurajeze pe ţărani să aspire la dobîndirea unor poziţii în elita urbană românească ce trebuia să se extindă pentru a domina întreaga Românie.

Ţăranii şi evreii

Cele două emancipări – cea a ţărănimii prin reforma agrară şi prin sufragiul universal acordat brăbaţilor şi cea a evreilor prin naturalizarea în masă – a avut drept rezultat, între altele, o transformare socială a populaţiei şcolare. După război, şcolile din Vechiul Regat s-au văzut confruntate cu dublul aflux de ţărani şi de evrei. Cele două grupuri de nou-veniţi au fost întîmpinate în mod diferit: în timp ce multe oficialităţi din învăţământ socoteau prezenţa evreilor drept ilegitimă şi drept un factor de dezechilibru în raport cu funcţia socială şi culturală de formare a elitelor româneşti atribuită şcolii, ţăranii s-au bucurat de o bună primire din principiu, în calitatea lor de rezervor naţional bogat din care elita

românească îşi putea spori rîndurile şi dobîndi forţa de a contracara invazia evreiască „străină”.

Autorităţile au distrus, împotriva voinţei lor, barajul ridicat împotriva „străinilor” înainte de război. Totuşi, vechile obiceiuri au persistat, iar practicile discriminatorii împotriva evreilor au

continuat. în 1919, de pildă, la Bîrlad, elevii evrei au dat examen de intrare la gimnaziu separat de cei neevrei, iar la Botoşani, can- didaţii evrei erau încă socotiţi „străini" şi excluşi din şcoli în ciuda faptului că primiseră note de trecere Ia examenele de admitere.[714] Oficialităţile şcolare simţeau însă că „măsurile de ordin administrativ" restrictive, îndreptate împotriva „noilor cetăţeni-evrei", vor trebui în cele din urmă să înceteze, deoarece aceştia „îşi [...] reclamă drepturile [...] la şcoala statului".[715] Prezenţa iminentă sporită a evreilor era considerată un rău necesar, care, se spera, va fi totuşi blocat de ţărănime, rezervorul etnic românesc.

Acest tip de gîndire este evident în expunerea de motive la proiectul legii pentru reforma învăţămîntului secundar din 1928. Constantin Angelescu descrie lipsa de cadre calificate din ţară şi speranţa sa de a o suplini cu ajutorul ţărănimii. El scria că o dată cu cele două mari reforme (agrară şi electorală), războiul „a deş- teptat conştiinţa maselor populare şi le-a deschis perspective şi căi noi". Chemată la „viaţa publică", ţărănimea română îşi putea oferi statului fiinţa etnică dacă renunţa la viaţa sa latentă dinainte. „Ţărănimea noastră, astăzi înstărită, este dornică de cultură şi civilizaţiune. Acest fenomen e cu atît mai interesant şi mai îmbucurător, cu cît această ţărănime constituieşte nu numai un imens rezervoriu de energii, dar în acelaşi timp ea formează elementul pur românesc, din care se pot întocmi cadrele organizării naţionale a Statului român."[716]

Aşa cum se vede din cele spuse anterior despre Haret, ţăranii fuseseră subşcolarizaţi înainte de război. Distanţa şi cheltuielile descurajau tineretul rural să

714so AIU/VIII C53, f.d.

715 Vezi MIC/1918/253A/266-271, 10 noiembrie 1918, memorandumul lui Dumitru M. Cădere către ministrul cultelor şi instrucţiunii privind „chestiunea înfiinţării şcolilor pregătitoare şi a seminariilor normale superioare".

716 Ministerul instrucţiunii, *Proect de lege asupra învăţământului secundar teoretic* (Cartea românească, Bucureşti, 1928), p. 4.

urmeze şcolile superioare aflate de regulă în oraşe. Simion Mehedinţi s-a ridicat împotriva politicii care îi văduvise pe români de elita profesională şi urbană proprie – prea puţine şcoli şi burse accesibile făceau ca şansele în competiţie să fie covîrşitor împotriva tinerilor din mediul rural.

> în loc să fi simţit noi că oraşele nu pot fi românizate dacă nu vom cere ajutor satelor; în loc să înţelegem că negustori, industriaşi,

> arhitecţi, doctori, magistraţi, profesori [...] şi tot ce trebuie unei ţări moderne nu putem avea din plin decît mobilizînd toată pătura rurală printr-o cultivare cît mai temeinică în şcoală, oamenii noştri politici au avut miopia că n-au lăsat să vină în oraşe nici măcar pe copii, care, de bine-de rău, isprăveau clasele primare în sat. [...] Alături de iobăgia economică, osîndisem deci poporul nostru şi la o veşnică iobăgie culturală.[717]

Mehedinţi susţinea că „pătura conducătoare a acestei ţări, grămădind toate şcoalele secundare la oraşe, a supus la *numerus clausus* întreaga masă a ţărănimei române. Toată pătura rurală avea să treacă prin strunga îngustă a celor cîteva zeci de burse, iar milioanele care nu se puteau strecura trebuiau să rămînă în afară de sfera culturei."[718]

Pentru Mehedinţi, ca şi pentru mulţi alţii, „problema culturii" era legată de cea a oraşelor. Dacă ţăranii din vechea Românie ar fi putut urma învăţămîntul secundar, susţinea el, oraşele ar fi devenit aproape în întregime româneşti pînă în 1916.[719] Deşi îi ocăra pe politicienii antebelici, preocuparea reală a lui Mehedinţi în 1923 era situaţia postbelică, în care accesul ţăranilor la şcoli era departe de a fi satisfăcător. Chiar titlul articolului său, „Numerus clausus pentru Români", şi referirea din text la un presupus *numerus clausus* aplicat ţăranilor români sînt aluzii clare la lozinca studenţilor naţionalişti lansată cu un an în urmă pentru a cere o limitare a numărului de studenţi evrei primiţi în universităţi. Critica făcută de Mehedinţi politicilor care restrîngeau posibilităţile de instruire ale sătenilor semnala implicit acordul cu studenţii naţionalişti. Pentru a nu lăsa însă nici un dubiu asupra poziţiei sale, Mehedinţi a introdus în mod direct şi tema evreiască – obsesia studenţilor: „Dacă Evreii ar fi îngrijit pînă acum de învăţămîntul românesc; dacă ei ar fi aşezat toate şcoalele secundare în oraşe şi ar fi silit pe copiii ruralilor să treacă prin

717 Mehedinţi, „Numerus clausus pentru Români", p. 202.
718 *Ibid.,* p. 203.
719 *Ibid.*

furcile caudine ale celor cîteva zeci de burse, de sigur toată indignarea s-ar îndrepta împotriva Evreilor."[720] în această perspectivă, evreii şi ţăranii erau contrapuşi unii altora, reprezentînd soluţia rea şi soluţia bună la problema dezvoltării naţionale. Mehedinţi făcea

720 *Ibid.,* pp. 203-204.

 următorul apel: „Ne trebuie *numerus maximus* în toate instituţiile de cultură pentru a păstra regatului caracterul său românesc şi a-i îndruma destinele potrivit cu idealul nostru etnic. Nădejdea cea mare e deci în sporul populaţiei româneşti şi al culturei sătenilor.”[721] El chema „noua generaţie” să ispăşească păcatele părinţilor şi să compenseze miopia politicienilor contemporani prin „cea mai energică şi mai sistematică ofensivă naţională”. Ultimele cuvinte ale articolului, „cu faţa către sate!”[722] rezumă priorităţile implicite de românizare militantă ale lui Mehedinţi.

„Cu faţa către sat” descrie totodată programul altor personalităţi, administratori din învăţămînt şi membri ai elitei rurale româneşti. Pornind de la faptul că doar 9% din absolvenţii şcolilor primare mergeau la şcoli secundare, Dumitru Cădere, funcţionar la Ministerul Instrucţiunii, propunea într-un memorandum din 1918 dublarea numărului de seminarii, gimnazii şi şcoli normale.[723] El analiza problema dintr-un punct de vedere „social şi etic”, arătînd că sătenii nu au şcoli secundare locale şi că puţini îşi pot permite să-şi trimită copiii la oraş ca interni, situaţie oricum de nedorit dat fiind că internatele sînt „focare de distrugere fizică şi morală”. Potrivit lui Cădere, „a sosit timpul să dăm săteanului şcoala lui secundară, în mijlocul satelor mari, în atmosfera care-i prieşte şi fără a primejdui sănătatea şi sufletul copiilor”. Şi întregea argumentele „sociale şi etice” cu argumente naţionale:

> Prin crearea noilor cetăţeni români – a evreilor – cari pînă acum sînt îndepărtaţi dela şcoala secundară prin măsuri de ordin administrativ, dar cari pe viitor îşi vor reclama drepturile deopotrivă la şcoala statului, se primejdueşte şi mai mult intrarea fiilor de săteni în gimnaziu şi chiar în şcolile normale; îndeosebi această primejdie ameninţă oraşele Moldovei, unde în cîţiva ani majoritatea populaţiei şcolare a gimr.aziilor şi

721 *Ibid*. p. 204.
722 *Ibid*.
723 MIC/1918/253A/266-271, 10 noiembrie 1918.

liceelor va fi de origine semită. Nimeni nu poate rămînea nepăsător în faţa acestei perspective. A se crea noui gimnazii, tot la oraşe, nu rezolvă problema; pe cînd creearea unor asemenea şcoli la sate, unde populaţia evree – deocamdată – e rară, va da posibilitatea elementului românesc să răzbată în toate categoriile de şcoli.[724]

724 *Ibid.*

Alţii descriau problema în termeni mai emoţionali. În 1922, directorul unui liceu din Galaţi se plîngea că românii fuseseră împinşi la marginea oraşului de factori economici pe care nu-i numea. El se temea că în acest ritm românii vor ajunge „extra muros" şi se pronunţa pentru întărirea culturală a Galaţiului astfel încît să devină „parapet valului din afară şi apelor dinlăuntru, cari ne macină la temelii".[725] „Valul" şi „apele" erau „străinii" şi „ideile lor nebuneşti". Galaţiul va fi atunci *„ca un foc pe culmi",* „un adevărat castru al culturei noastre [şi al] [...] sentimentului naţional".[726] Directorul continua sugerînd că românii ajung *extra muros* şi în şcoli. El întreba cu adresă dacă „în grozava concurenţă pe care ne-o fac neamurile străine conlocuitoare nu îndepărtăm din arena luptei româneşti valori, cari rămîn pe drumuri? Şi-n majoritate *copiii de la ţară,* mai puţin şlefuiţi, mai puţin spontani ca faţadă, dar apucînd cu dînşii vîrtoşia lăuntrică a cîmpiilor noastre." Pe fundalul acestei retorici el cerea extinderea liceului şi înfiinţarea a încă două gimnazii, a încă unui liceu şi a unui cămin pentru interni. Scrisoarea se încheia cu concluzia: „Oraşele le vom cuceri Naţiunii noastre numai prin elementul rural."[727]

Asemenea plîngeri şi cereri veneau nu numai din Moldova, în care populaţia evreiască era cea mai densă, ci şi din Valahia, unde comunităţile evreieşti erau foarte mici. O petiţie din 1923 cerînd deschiderea unui gimnaziu în comuna Zătreni din judeţul Vîlcea menţiona necesitatea de a spori cultura ţăranilor ca o cale de a salvgarda structura politică a statului împotriva minorităţilor naţionale conlocuitoare.[728] Printre obstacolele aflate în calea progresului cultural al ţăranilor se numărau distanţele mari de la sate la cel mai apropiat oraş, zgomotul şi cosmopolitismul din cen-

725 AA Vl/Varia 17, f.d.

726 *Ibid.* De notat folosirea cuvîntului „castru" care evocă originea latină a poporului român.

727 *Ibid.*

728 MIC/1923/476/9—18, 15 martie 1923.

trele culturale existente şi costul ridicat al vieţii în mediul urban, care făcea ca resursele ţăranilor să „intre în buzunarul speculanţilor, mai ales streini”. Petiţionarul scria:

> Deaceia este o raritate ca într-o comună să se găsească cineva care să aibă vreun copil la învăţătură mai înaltă. [...] Aceste cauze fac ca pentru această regiune cultura să fie inaccesibilă

elementelor distinse care ies din populaţia rurală, aşa că multe talente tînjesc în popor, fiind condamnate să ducă o viaţă inferioară, în timp ce elemente mediocre şi chiar inferioare – din cauză că dispun de mijloace materiale suficiente – izbutesc să se cultive, inundînd mai tîrziu funcţiunile şi administraţia ţării.

Streinii apoi, cari ne-au acaparat industria şi comerţul şi cari locuesc oraşele, se pot cultiva cu mare înlesnire; cu modul acesta vom ajunge să avem administraţia ţării în mîinile lor în scurt timp, ceea ce însemnează pe lîngă dominare economică – şi una culturală şi administrativă. Mişcările studenţeşti recente sînt o dovadă că streinii au invadat învăţămîntul secundar şi superior şi tind pe această cale să facă din stăpînirea noastră politică numai o umbră. Singura soluţie de remedierea şi prevenirea răului, noi o vedem în strămutarea centrelor de cultură în mijlocul populaţiei săteşti.[729]

Autorităţile din şcolile secundare erau îngrijorate şi de faptul că afluxul de elevi şi învăţători „străini" va schimba atmosfera din şcoli. Unii voiau ca „porţile" culturii să rămînă închise pînă la consolidarea culturii româneşti. Această consolidare ar fi permis în cele din urmă şcolii secundare să „dea roadele dorite", dar numai dacă se luau măsurile necesare de întărire a culturii pămîntene, „numai cînd satele vor fi chemate, silite chiar" să participe la viaţa culturală a naţiunii. Era important ca lucrul acesta să se petreacă în curînd, înainte ca mentalitatea educatorilor să se transforme şi ea.[730]

în 1924, ministrul instrucţiunii Constantin Angelescu şi-a exprimat şi el dorinţa de a-i înlocui „pe acei cari în provinciile alipite ţin întregul comerţ şi întreaga industrie în mîinile lor, cu elemente româneşti." Pentru aceasta, el a susţinut o creştere a numărului de şcoli

729 *Ibid.*

730 *AA* Vl/Varia 17, f.d. Concret, se propunea ca toate liceele urbane să dispună de cămine pentru a da posibilitatea ţăranilor să-şi trimită copiii la şcoli secundare.

profesionale şi sporirea şcolilor secundare cu internat:

> Nu mai este permis astăzi ca o şcoală secundară să nu aibă internat. Numai aşa vom putea da posibilitatea copiilor delà ţară să vină la oraşe ca să înveţe carte. [...] Şi aceasta [...] are o im-

portanţă capitală în teritoriile alipite. Din toate părţile am cerinţe, în fiecare zi, de creare de noi internate, mulţi din d-voastră vin la minister şi îmi cer ca să creez, cît se poate mai repede, acele internate, pentru că n-au unde să-şi dea copiii, în acele oraşe – permiteţi-mi cuvîntul – în străinătate.[731]

Soluţiile dorite erau diferite. Dar preocuparea pentru invazia „străinilor" în şcoli şi grija pentru mediul „străin" al şcolilor urbane erau larg răspîndite. Fără îndoială că această îngrijorare era sporită de încorporarea noilor provincii în care populaţia urbană şi cea a şcolilor secundare era la început predominant neromânească. Vechiul Regat a adoptat problema elitelor străine din noile teritorii subliniind iarăşi „alteritatea" evreilor pămînteni, prezenţi în număr mare încă din secolul al XlX-lea în oraşe şi în şcoli, cărora nou-dobînditele drepturi cetăţeneşti le confereau statutul unor concurenţi mai de temut şi mai detestaţi. Vechiul Regat a fost acela care, ameninţat de potenţiala diluţie etnică generată de încorporarea noilor teritorii şi de evreii proaspăt naturalizaţi, a avut cea mai mare influenţă în promovarea şi glorificarea culturii ţărănimii române.

731 Ministerul instrucţiunii, *Lege,* p. 163.

PARTEA A DOUA

Naţionalismul studenţesc

6. Universităţile: laboratoare pentru elita naţională

În graniţele unui stat unitar ca al nostru Universitatea, ca emanaţie a acestui stat, nu poate fireşte să fie decît naţională. Acesta e spiritul care a creat-o, şi acestui spirit trebuie să-i rămînă mereu credincioasă.

ION NISTOR, 1920

în timp ce instituţiile culturale aveau o importanţă generală în procesul construirii naţiunii în România interbelică, universităţile ţării deţineau o importanţă deosebită în crearea elitelor. Aici erau formaţi educatori, funcţionari, avocaţi, ingineri, medici, universitari şi jurnalişti ai României Mari. Universităţile s-au dezvoltat ca răspuns la nevoia tot mai mare de specialişti şi funcţionari români după 1918, fără a putea totuşi să acopere cererea. Numărul mai mare de studenţi din universităţi şi supraaglomerarea ce a urmat se datora unui răspuns social spontan la posibilităţile deschise de expansiunea naţională şi la retorica acesteia.[732]

732’ Pentru o discuţie privind învăţămîntul superior în patru ţări europene, vezi Konrad H. Jarausch, „Higher Education and Social Change: Some Comparative Perspectives”, în Konrad Jarausch, ed., *The Transformation of Higher Learning, 1860-1930: Expantion, Diversification, Social Opening, and Professionalization în England, Germany, Russia, and the United States* (University of Chicago Press, Chicago, 1983). Privitor la dezvoltarea universităţilor germane şi la explozia numărului de înscrieri în aceste universităţi într-o perioadă anterioară, vezi Jarausch, *Students, Society, and Politics în Imperial Germany: The Rise of Academic Illiberalism* (Princeton University Press, Princeton, N. J., 1982), mai ales cap. 2.

Am exclus deliberat învăţământul superior din discuţiile anterioare privind confruntările culturale regionale, deoarece universităţile şi alte şcoli post-secundare alcătuiesc o categorie aparte faţă de şcolile primare şi secundare. Mai întîi, existau doar patru universităţi în România Mare, dar mii de şcoli primare şi secundare. în al doilea rînd, instituţiile de învăţământ superior atrăgeau 252 studenţi de pe întreg teritoriul ţării, spre deosebire de şcolile primare şi secundare care îşi recrutau elevii mai ales la nivel local. În al treilea rînd, avînd în vedere că studenţii se află la vîrsta pasiunilor – şi a fluctuaţiilor – politice, problemele educaţionale şi culturale erau mai rapid şi mai direct politizate în universităţi decît în şcoli: subiecte de dezbatere care în şcolile medii aveau cel puţin aparenţa unei tratări pedagogice erau mai făţiş tratate ideologic şi politic în universităţi. Mai mult, universităţile au devenit arena unei politici a generaţiilor conştiente de ele însele, ai cărei protagonişti – studenţii – se considerau membri ai „noii generaţii" care lupta nu doar pentru anumite ţeluri concrete, ci şi împotriva vechii generaţii şi a stilului său politic.

Invăţământul superior antebelic în Vechiul Regat

Universităţile din Vechiul Regat au fost înfiinţate în 1860 şi 1864 la Iaşi şi, respectiv, Bucureşti, puţin după unirea principatelor. Prima universitate românească s-a deschis la Iaşi, fosta capitală a Moldovei, imediat după unirea cu Valahia.[733] Proiectul instituirii unei singure universităţi naţionale, cu facultăţi atît la Iaşi cît şi la Bucureşti, a existat între 1860 şi 1864, dar ideea a fost abandonată o dată cu inaugurarea Universităţii din Bucureşti în iulie 1864.[734] Ulterior, cele două

733 D. Berlescu, „Universitatea din Iaşi de la 1860 pînă la 1918", în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din laşi 1860-1960,* voi. 1 (Universitatea Al. I. Cuza, Iaşi, Studii Bucureşti, 1960), pp. 101-103 şi Marin Popescu-Spineni, *Instituţii de înaltă cultură* (Datina românească, Vălenii de munte, 1932), p. 29.

734 D. Berlescu, „Universitatea", p. 121.

universităţi au rămas autonome.

înfiinţarea celor două universităţi constituia apogeul dezvoltării învăţământului care a început în secolul al XVI-lea cu academiile domneşti unde fiii de boieri învăţau la început limbile culte ale epocii – greaca, latina şi slavona. în ambele principate academiile domneşti apăreau şi dispăreau, în funcţie de conflictele religioase şi de soarta politică a diverşilor domnitori.[735] în 1828, la

735în sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din Iaşi", în *Contribuţii,* vol. 1, pp. 13-15 şi Vlad Georgescu, *The Romanians: A History* (Ohio State University Press, Columbus, 1991), p. 112.

Mînăstirea Trei Ierarhi din Iaşi s-a deschis o şcoală românească pentru instruirea slujbaşilor civili din Moldova, urmată de Academia Mihăileană în 1835.[736] Funcţiile publice în Principatele Danubiene au devenit curînd inaccesibile celor ce nu aveau diplome universitare. înainte de deschiderea, în 1860, a universităţilor moderne în principate, mulţi fii de boieri mergeau să studieze în străinătate.[737]

Cele două universităţi româneşti au fost precedate de înfiinţarea de facultăţi separate dezvoltate iniţial în chip de cursuri avansate în cadrul şcolilor secundare. Prima instituţie care a anticipat întemeierea universităţii din Iaşi a fost Facultatea de Drept, deschisă în 1856, urmată de Facultatea de Filozofie un an mai tîrziu. în 1860, Universitatea din Iaşi avea trei facultăţi: Drept, Litere şi Filozofie şi Ştiinţe, la care, în 1879, s-a adăugat Facultatea de Medicină. La Bucureşti, Facultatea de Drept s-a înfiinţat în 1859, urmată de cea de Litere şi Filozofie în 1860, de Facultatea de Ştiinţe în 1864 şi cea de Medicină în 1869.

Faptul că la mijlocul secolului al XlX-lea puţini oameni aveau instrucţie superioară în România se lega de economia înapoiată a ţării şi, ca urmare, de numărul limitat de posturi în profesii liberale şi administraţie. S-ar putea însă ca şi boierii să fi opus rezistenţă cererii tot mai apăsate a guvernului ca funcţionarii să posede diplome.[738] Oamenii instruiţi erau angajaţi mai adesea în

736 Unii istorici consideră Academia Mihăileană o instituţie de nivel universitar. Valerian Popovici, „Învăţămîntul în limba naţională pînă la 1860", în *Contribuţii,* vol. 1, pp. 50-55.

737 R. W. Seton-Watson, *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity* (Cambridge University Press, Cambridge, 1934), p. 217; Cihodaru, „Învăţămîntul", p. 14; Andrew Janos, „Modernization and Decay în Historical Perspective: The Case of Romania", în *Social Change în Romania, 1860-1940: A debate on Development în a European Nation,* ed. Kenneth Jowitt (Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1978), p. 80 şi Popovici, „Învăţămîntul", pp. 49-50.

738 Janos, „Modernization", p. 81 şi Popovici, „Învăţămîntul", p. 60.

administraţie decît în profesiuni liberale; astfel, încă de la începutul învăţămîntului superior modern în România, orientarea sa principală era către funcţiile publice. Barbu Ştirbei, domnitor în Valahia din 1849 pînă în 1856, printre primii reformatori ai

învăţământului secundar şi superior, scria că reformele sale erau în principal „îndreptate către şcolile secundare şi învăţământul superior menit să instruiască oameni special pentru departamentele publice"; prin aceasta el înţelegea în primul rînd jurişti.[739] Aşa stînd lucrurile, nu surprinde faptul că numărul de înscrieri la universitate era mult mai scăzut la Iaşi, care-şi pierduse statutul de capitală politică o dată cu unirea principatelor în 1859, decît la Bucureşti, care îşi sporise deopotrivă prestigiul şi birocraţia, devenind capitala unui stat mult mai mare. Ca şi în alte părţi din Europa, aceste modele indică relaţia foarte strînsă dintre instrucţia universitară şi funcţiile de stat.[740]

Diferenţa dintre numărul înscrierilor la cele două universităţi s-a mărit mai ales după începutul secolului, reflectînd dezvoltarea progresivă a Bucureştiului şi recunoaşterea sa drept capitală politică şi culturală a României. Universitatea din Iaşi a debutat cu 80 de studenţi în 1860-1861, avînd în 1865-1866 doar 29 de studenţi în primul an de studiu. Numărul studenţilor din anul întîi a fluctuat, dar nu a trecut niciodată de 100 înainte de anii '90 ai secolului trecut. Numărul total de studenţi înscrişi a variat de la 56 în 1863-1864 la 652 în 1901-1902, scăzînd iarăşi la o cifră cuprinsă între 480 şi 555 în anii dinaintea primului război mondial.[741]

739Ionaşcu, „Academia domnească", pp. 99-100.

740Pentru comparaţii cu universităţile maghiare de la Budapesta şi Cluj, vezi Andrew János, *The Politics of Backwardness în Hungary, 1825-1945* (Princenton University Press, Princeton, N. J., 1982), pp. 42-43 şi Stelian Neagoe, *Viata universitară clujeană interbelică,* voi. 1 (Editura Dacia, Cluj, 1980), pp. 30-31.

741 Berlescu, „Universitatea", pp. 182-183, 189-194. Frecventarea de facto a Universităţii din Iaşi era chiar mai scăzută decît o indică statistica înscrierilor. Din cei 360 de studenţi înscrişi la drept între 1860 şi 1870, doar 22 au reuşit să treacă toate examenele cerute. În aceeaşi perioadă, la litere şi filozofie doar 3 studenţi din totalul de 118 şi-au trecut examenele. La ştiinţe, doar 3 studenţi din 60 au trecut examenele. Pentru înscrierile la Universitatea din Iaşi, vezi şi Gheorghe Platón, „Universitatea din Iaşi în epoca de

Universitatea din Bucureşti a debutat cu 143 de studenţi în 1864—1865. Aici numărul studenţilor a continuat să crească, depăşind patru mii în anii dinaintea războiului (tabelul 11).

constituire a României modeme (1860-1918): Condiţiile materiale, legislaţie, structură", în *Istoria Universităţii din Iaşi,* ed. Gheorghe Platón şi Vasile Cristian (Editura Junimea, Iaşi, 1985), p. 82.

Continuînd un model mai vechi, mulţi români îngroşau rîn- durile celor instruiţi urmîndu-şi studiile în străinătate. între 1895 şi 1915, de exemplu, 35,2% dintre parlamentarii români studiaseră în universităţi occidentale. Potrivit lui Janos, „pînă la sfîrşitul secolului al XlX-lea, cei mai mulţi membri ai claselor sus-puse româneşti erau educaţi în Franţa şi în alte ţări occidentale”.[742]

Tabelul 11. Studenţi înscrişi la Universităţile din Bucureşti şi Iaşi, înainte de 1918

	Bucureşti	Iaşi	Bucureşti / Iaşi (%)
1864-1865	143	56	255,4
1871-1872	316	160	197,5
1876-1877	398	171	228,1
1888-1889	517	225	229,8
1898-1899	3 109	511	608,4
1905-1906	4 118	495	831,9
1915-1916	4 380	—	—

Surse : D. Berlescu, „Universitatea din Iaşi”, p. 183 şi Alexandru Bălăci şi Ion lonaşcu, ed., *Bucharest University,* p. 43.

Dreptul era de departe cea mai populară facultate în secolul al XlX-lea, probabil fiindcă asigura accesul la posturi guvernamentale. Numărul total al studenţilor înscrişi în primul an la Universitatea din Iaşi între 1860 şi 1894 a fost de 2 382, din care 1 034 (43,4%) la drept, 531 (22,3%) la litere şi filozofie 471 (19,8%) la ştiinţe şi 346 (14,5%) la medicină – facultate înfiinţată în 1879.[743] Dreptul a continuat să fie o facultate foarte căutată şi mai tîrziu. între 1898 şi 1908, în primul an de studiu s-au înscris 701 studenţi, faţă de 344 la litere şi filozofie, 324 la ştiinţe şi 384 la medicină.[744]

742 Janos, „Modemization”, p. 107.

743 Berlescu, „Universitatea”, pp. 182, 183.

744 *Ibid.,* pp. 182, 195. Aceste statistici sînt întru cîtva distorsionate, deoarece mulţi studenţi la drept obţineau o a

Strînsa relaţie dintre instrucţia universitară şi funcţiile publice în România explică în parte numărul mic de evrei români în

doua licenţă în litere şi filozofie. *Ibid.,* p. 183.

învăţământul universitar înainte de 1918, cînd ei nu erau încă emancipaţi. în secolul al XIX-lea, Ministerul Instrucţiunii a recomandat Facultăţii de Litere şi Filozofie din Bucureşti, care pregătea profesori de liceu, să-i respingă pe candidaţii evrei pe motivul că învăţământul superior nu cere doar o pregătire intelectuală, ci şi una morală, iar profesorii trebuie să fie „caractere naţionale".[745] în iunie 1865, Ministerul Instrucţiunii a dispus respingerea candidaţilor evrei care voiau să participe la examenele de profesor, susţinînd că

> pactul fundamental al ţării noastre exclude de la drepturile politice pe aceia care nu sînt creştini; [...] de profesor este legat exerciţiul celor mai interesante drepturi politice; [...] şcoala este menită a da nu numai ştiinţa, ci şi educaţiunea, care pentru fiecare popor trebuie să fie naţională; [...] dacă considerentul ce precede este adevărat pentru orice profesură, este cu atît mai ponderos cînd este vorba de Filosofie care stă în strînsă legătură cu religiunea.[746]

Evreilor nu li se interzicea doar obţinerea diplomelor ce dădeau acces la posturi în învăţămînt. De vreme ce nu puteau deveni funcţionari publici, aveau puţine motive, ca să nu vorbim de posibilităţi, de a studia dreptul. Potrivit lui D. Berlescu, „Statul [...] refuzînd evreilor dreptul de a ocupa funcţii publice, prezenţa lor în facultăţile de ştiinţe, litere şi drept nu putea fi decît o excepţie", între 1860 şi 1895, s-au înscris în aceste facultăţi la Universitatea din Iaşi circa 20 de evrei, doar trei dintre aceştia terminîndu-şi studiile.[747]

Evreii frecventau în schimb în număr mare facultăţile de medicină, deoarece acestea îi pregăteau pentru o profesie nelegată de funcţiile publice. Licenţa în medicină le permitea să practice meseria fără prea

745 Popescu-Spineni, *Instituţii,* p. 32.
746 Citat în *ibid.,* pp. 32-33.
747 Berlescu, „Universitatea", p. 191.

multe ingerinţe din partea statului. în 1893, la Facultatea de Medicină a Universităţii din Bucureşti evreii alcătuiau 34,4% din totalul studenţilor, în vreme ce la Iaşi alcătuiau 44,9% dintr-un număr total mai mic de studenţi la medicină.[748]

748 Carol lancu, *Les Juifs en Roumanie (1866-1919) : De l'exclusion à l'émancipation* (Edition de [’Université de Provence, Aix-en-Provence, 1978), p. 194.

Între cei 654 de studenţi din toţi anii de studiu de la Universitatea din Iaşi în 1899-1900, existau 101 „străini", majoritatea pesemne evrei. Dintre aceştia, 71 urmau medicina.[749] Ponderea mare a evreilor în rîndul studenţilor la medicină a determinat tentative de limitare a numărului lor prin instituirea unor taxe de şcolarizare extrem de ridicate pentru străini.[750]

Societăţile studenţeşti au încercat şi ele să-i excludă pe evrei, în 1875, Clubul studenţilor de la Universitatea din Iaşi a adoptat o prevedere de restrîngere a calităţii de membru doar la cei români. Un grup de socialişti revoluţionari din cadrul clubului era favorabil unei atitudini deschise faţă de minorităţi. Aceste confruntări i-au făcut să demisioneze pe naţionalişti şi să întemeieze noi organizaţii: Naţionalitatea, Solidaritatea, Comitetul naţional studenţesc şi Zorile care au căzut sub influenţa lui Nicolae lorga şi Alexandru C. Cuza.[751] Cel puţin pînă la sfîrşitul secolului, aşadar, socialiştii deţineau aparent supremaţia în cel mai important club de la Universitatea din Iaşi; propunerile lor de a nu considera naţionalitatea ca un criteriu de admitere a membrilor în cadrul societăţilor studenţeşti au fost respinse în repetate

749 Berlescu, „Universitatea", p. 192.

750 Taxele din ce în ce mai mari de la facultăţile de litere, drept şi medicină au fost instituite în baza Legii privind învăţămîntul secundar şi superior din 1898. Aceasta stipula că fiii străinilor puteau fi admişi în instituţii de învăţămînt superior în măsura în care erau satisfăcute nevoile pămîntenilor mai întîi. Statul se obliga să ofere învăţămînt gratuit numai „fiilor de români". *Ibid.,* p. 193 şi lancu, *Juifs en Roumanie,* p. 194.

751 Privitor la antisemitismul de început al lui lorga şi Cuza, vezi Leon Volovici, *Nationalist Ideology, and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals în the 1930s* (Pergamon, Oxford, 1991; trad. rom. Humanitas, Bucureşti, 1995), pp. 18, 22-28, 31-33; William Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae lorga* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1973), pp. 84-88 şi Oldson, *A Providential Anti-Semitism: Nationalism and Polity în Nineteenth-Century Romania* (American Philosophical Society, Philadelphia, 1991), pp. 132-137.

rînduri. Chiar şi în 1913 un cerc studenţesc de la Universitatea din Iaşi îi excludea pe evrei dintre membrii săi.[752] Mai mult, Centrul studenţesc uni-

752 Berlescu, „Universitatea”, pp. 204-212 şi (AIU)/VII/C/42, 12 februarie 1913. Socialiştii au fost de fapt răspunzători de contactele interuniver- sitare dintre Iaşi şi Bucureşti pînă în 1880, cînd s-a înfiinţat o societate studenţească la nivel naţional, aflată şi ea sub influenţa socialiştilor.

 versitar Iaşi, fondat în 1909 ca ramură a Societăţii Generale a Studenţilor din România şi reprezentant exclusiv al corpului studenţesc din Universitatea Iaşi începînd cu 1910, promova şi el „şovinism, naţionalism altoit de multe ori pe un antisemitism feroce, aşa cum îl preconizează în special profesorul A. C. Cuza". Prin manipulare, Centrul de la Iaşi a reuşit să obţină şi să păstreze dreptul de reprezentare.[753]

Spre deosebire de societăţile studenţeşti generale, societăţile studenţilor în medicină au fost la început socialiste. La Bucureşti, Societatea Studenţilor în Medicină, întemeiată în 1875, era condusă de socialişti.[754] La Universitatea din Iaşi, o societate similară întemeiată în 1894 era deschisă studenţilor din toate grupurile etnice. Deşi o asemenea toleranţă este explicabilă dată find marea concentrare de studenţi evrei la facultatea de medicină, naţionaliştii se opuneau acestei politici, întemeind în cele din urmă o organizaţie separată numită Societatea Studenţilor în Medicină Români.[755]

în multe privinţe, tendinţele din învăţămîntul superior din Vechiul Regat în perioada de dinaintea primului război mondial prefigurau evoluţii ce aveau să se intensifice în perioada extinderii teritoriale a României de după 1918. Modelul învăţămîntu- lui universitar orientat către funcţii publice, prezent încă din secolul al XlX-lea, a continuat, ca şi încercările studenţilor naţionalişti de a-i elimina pe „străini" din universităţi şi din societăţile studenţeşti. în Regat, cu puţine excepţii, termenul „străin" se limitase la evrei. După 1918, el a fost aplicat şi altor minorităţi naţionale, a căror prezenţă a agravat tendinţele antievreieşti anterioare. în România Mare, extinderea birocraţiei a

753 Berlescu, „Universitatea", pp. 212-214.

754 *Documente privind istoria României. Războiul pentru independenţă, 1877-1878,* voi. 1, part. 1 (Editura Academiei R.P.R. Bucureşti, 1954), pp. 576-581.

755 Berlescu, „Universitatea", p. 214.

stimulat deopotrivă numărul înscrierilor în instituţii de învăţămînt superior şi creşterea speranţelor de a obţine posturi de prestigiu şi avansare rapidă. Creşterea şi diversificarea etnică a populaţiei a făcut din şcolile post-secundare cîmpul unei lupte mai aprige decît înainte de război între elitele româneşti şi neromâneşti.

Universităţile după 1918: creştere şi criză

După Marea Unire din 1918, universităţile s-au adaptat pentru a satisface nevoile crescute ale statului în ce priveşte cadrele de elită. Universităţilor din Iaşi şi Bucureşti li s-au alăturat cele din Cluj şi Cernăuţi, după românizarea lor. Administraţiile locale provizorii din Transilvania şi Bucovina au dus la îndeplinire preluarea în fapt a universităţilor, dar Ministerul Instrucţiunii de la Bucureşti s-a implicat şi el, cele două universităţi din Vechiul Regat dobîndind un rol auxiliar în supravegherea românizării „noilor" universităţi.[756]

înainte de război, universităţile din Bucureşti, Iaşi, Cluj şi Cernăuţi avuseseră 16 facultăţi în total. Cu administraţie separată, existau în Bucureşti şcoli de medicină veterinară, comerţ, inginerie, agronomie şi arhitectură; Clujul avea academie comercială şi agricolă; Oradea Mare avea o facultate de drept. Aceste instituţii erau frecventate de un total de 8 652 de studenţi în 1913-1914.[757] După război, învăţămîntul superior s-a extins în mai multe moduri. Universităţile şi-au mărit facultăţile şi personalul, preluînd cîteva şcoli superioare şi academii şi transformîndu-le în departamente universitare. Au fost create de asemenea noi instituţii de învăţămînt superior în afara universităţilor. Universitatea din Bucureşti, cea mai mare din ţară, şi-a mărit corpul profesoral de aproape zece ori, de la 166 în 1918-1919 la 1 036 în 1937-1938. De asemenea, şi-a adăugat o facultate de medicină veterinară în 1921 şi una de farmacie în 1923. În Bucureşti s-a înfiinţat un institut de educaţie fizică, iar şcoala de ingineri antebelică s-a extins devenind o

---

756 Rolul acesta pare să fie exprimat în adresa din 1918 a lui Constantin Angelescu, ministrul instrucţiunii, către cele două universităţi de la Iaşi şi Bucureşti, în care li se spune acestora că „ochii lor trebuie să se îndrepte spre Cluj şi Cernăuţi". Citat în Popescu-Spineni, *Instituţii,* p. 155.

757 Constantin Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate, în legătură cu suprapopulata universitară şi şomajul intelectual", *Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială* 14 (1936), pp. 850-857.

politehnică cu şase secţii. Universitatea din Iaşi a inaugurat două noi facultăţi – agronomie şi teologie –, ambele la Chişinău, capitala Basarabiei. în 1920, ca urmare a unei iniţiative preponderent locale, s-a deschis la Timişoara o politehnică cu două

 secţii.[758] în ansamblu, dacă socotim facultatea ca unitate, în perioada interbelică existau 29 de instituţii româneşti de învăţămînt superior, o creştere însemnată faţă de cele 14 existente în Vechiul Regat înainte de război. Cu toată creşterea bazei învăţămîntului superior românesc, clientela acestor instituţii născînde creştea şi mai repede.[759]

Transilvania. Universitatea din Cluj (Universitatea Regală din Koloszvăr), întemeiată de guvernul maghiar în 1872, a fost preluată de reprezentanţii Consiliului Dirigent la 12 mai 1919. Ea şi-a deschis porţile sub administraţie românească în toamna anului 1919. Preluarea universităţii de către guvernul provizoriu al Transilvaniei a îmbrăcat aspectele dramatice şi neaşteptate ale exproprierilor revoluţionare de pămînturi, fabrici şi clădiri guvernamentale, indicînd limpede atît natura naţional-revoluţionară a evenimentelor din Transilvania, cît şi importanţa politică acordată universităţii ca centru de putere culturală.

Universitatea din Cluj existase într-o formă sau alta încă din secolul al XVI-lea. în 1581, Ştefan Bathory, regele Poloniei şi principele Transilvaniei, întemeiase un colegiu iezuit la Koloszvăr (Cluj) în vederea stăvilirii valului reformei religioase. Cu cîteva lungi întreruperi, colegiul iezuit a funcţionat pînă în 1773. împărăteasa Maria Tereza l-a redeschis ca instituţie piaristă în 1786, iar mai tîrziu losif al Il-lea a redus universitatea la rang de *lyceum regium.* Liceul regal era animat de un spirit mai liberai decît instituţiile precedente, înlesnindu-le

758 Gheorghe T. lonescu, „Contribuţii la istoricul Universităţii din Bucureşti după 1918", *Studii* 17 (1964), p. 1309; Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate", p. 852 şi AA XH/Varia 3, [f.d.J, 1935. Deşi Politehnica din Timişoara făcea parte din extinderea învăţămîntului de după război, înfiinţarea ei fusese dezbătută încă din 1911.

759 Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate", p. 852 şi Dimitrie Guşti, *Un an de activitate la Ministerul instrucţiei, cultelor şi artelor, 1932-1933* (Tip. Bucovina, Bucureşti, 1934), p. 313.

românilor frecventarea lui în număr mai mare. La început românii au format, pentru o vreme, majoritatea în rîndul elevilor liceului la mijlocul secolului al XIX-lea.[760]

760 Onisifor Ghibu, *La a douăsprezecea aniversare a Universităţii Daciei Superioare* (Institutul de arte grafice Ardealul, Cluj, 1939), pp. 8-16. Vezi şi Neagoe, *Viaţa,* voi. 1, pp. 6-14.

în timpul revoluţiei de la 1848, românii care protestau la Blaj au cerut, printre altele, înfiinţarea unei universităţi româneşti în Transilvania; în loc de aceasta, în 1850 s-a deschis o academie germană de drept la Sibiu (Hermannstadt), urmată de o academie maghiară de drept la Cluj în 1863. Proiectul unei universităţi bilingve germano-române a eşuat în acelaşi an datorită conflictelor iscate de amplasarea sa: românii o voiau în „capitala naturală" a Transilvaniei, Cluj, în timp ce germanii preferau capitala saşilor, Sibiu. După *Ausgleich-u*| din 1867, s-a formulat din nou proiectul unei universităţi multilingve la Cluj. Ţinînd seama de noile realităţi politice, românii şi-au redus cererile, solicitînd paritate pentru limba română şi cea maghiară în cadrul viitoarei universităţi.[761]

Dar varianta modernă a Univesităţii din Cluj, inaugurată în 1867, a fost o instituţie pur maghiară, cu o singură catedră de limba şi literatura română.[762] Doar 18 din cei 269 de studenţi din anul inaugural erau români. în următoarele patru decenii românii n-au alcătuit mai mult de 15% din corpul studenţesc, format în proporţie de 83% din maghiari, un semn al hegemoniei pe care o exercitau în cadrul provinciei: românii alcătuiau majoritatea populaţiei dar nu şi a elitei din Transilvania.[763] Sub această întruchipare, Universitatea din Cluj jignea sentimentul naţional al românilor.[764]

Din punctul de vedere al românilor, nedreptatea din

761 Ghibu, *La a douăzecea,* p. 17; Sextil Puşcariu, *Memorii* (Editura Minerva, Bucureşti, 1978); Onisifor Ghibu, *Universitatea românească a Daciei Superioare: Cu prilejul împlinirii a 5 ani de activitate* (Tip. Viaţa, Cluj, 1924), pp. 6-10 şi Neagoe, *Viaţa,* voi. 1, pp. 16-28.

762 Miron Constantinescu, ed., *Din istoria Transilvaniei,* voi. 2 (Editura Academiei R.P.R., Bucureşti, 1961), p. 403.

763 Neagoe, *Viaţa,* voi. 1, pp. 32-33.

764 De exemplu, Onisifor Ghibu scria: „înfiinţarea în acest chip a universităţii din Cluj nu era astfel decît o uzurpare a drepturilor pentru cari românii luptaseră decenii de-a rîndul şi cari în formă teoretică Ii se şi recunoscuse de potentaţi." Ghibu, *Universitatea,* p. 11.

1872 cerea un corectiv radical: naţionalizarea Universităţii din Cluj. Act politic, desigur, măsura reprezenta de asemeni o reabilitare a culturii române. Naţionaliştii priveau înfiinţarea unei universităţi româneşti în inima Transilvaniei drept un imperativ dictat „nu numai de motive de prestigiu naţional politic, ci mai cu seamă de înalte necesităţi de ordin biologic cultural creator”. în 1926, Onisifor Ghibu scria că fără Universitatea din Cluj

> întreaga viaţă a Ardealului ar prezenta un aspect lamentabil; prezenţa ei acolo echivalează cu un far, care-şi trimite razele sale luminoase pînă în cele mai mari depărtări ale Ardealului: la Satu Mare şi la Beiuş, la Lugoj şi la Pietroşani, la Sighişoara şi la Făgăraş, înviorind pretutindenea cu vergeaua magică a ştiinţei sufletele slabe şi rătăcite şi inspirînd totodată respect şi în faţa Ungurilor şi în faţa Saşilor. Prin lucrările ei savante, ajunse la cunoştinţa cercurilor ştiinţifice străine, Universitatea din Cluj este o colaboratoare preţioasă la progresul ştiinţei universale şi în acelaşi timp un apărător al dreptului nostru asupra Ardealului, pe care dovedim că-l meritäm.[765]

Preluarea imediată şi totală a universităţii n-a beneficiat defel de sprijin unanim, căci părea deopotrivă prea dificil de îndeplinit şi prea brutală faţă de maghiari. Onisifor Ghibu, secretar general în Resortul pentru Instrucţie Publică al Consiliului Dirigent, a fost totuşi pentru această soluţie de la început. El i-a convins pe alţii de beneficiile ei şi a fost factorul decisiv în executarea sa.[766] Rolul lui Ghibu în românizarea Universităţii din Cluj a fost important, şi el a lăsat o

765 Onisifor Ghibu, Introducere la manuscrisul unui studiu neterminat despre Universitatea din Cluj. Arhiva O. Ghibu şi Ghibu, „A cincea universitate a României: Universitatea din Chişinău”, în *Prolegomena la o educaţie românească* (Editura Cultura românească, Bucureşti, 1941), pp. 430-431. Potrivit lui Octavian Ghibu, fiul lui Onisifor Ghibu, tatăl său a redactat introducerea în 1929 sau 1930. Octavian Ghibu, comunicare personală, 1984.

766 Aşa cum am arătat în capitolul 4, Ghibu a fost Secretar General pentru învăţămînt şi Director General al învăţămîntului superior în timpul Consiliului Dirigent în Transilvania, între 1918 şi 1920. Onisifor Ghibu, „Amintiri în legătură cu fondarea Universităţii româneşti din Cluj” (I), fragment din *Pe baricadele vieţii,* cap. „Alma Mater Napocensis – 1919”, 1956. Manuscris transcris după textul scris de către Octavian Ghibu în 1979. Arhiva O. Ghibu.

amplă documentare asupra acestui proces. E bine totuşi să ţinem seama de avertismentul lui Sextil Puşcariu: „Cel ce a avut merite mai mari, dar care ar vrea să şi le asume pe toate, e Ghibu.”[767] La 15 ianuarie 1919, Ghibu a adresat un memoriu superiorului său, Vasile Goldiş, susţinînd preluarea imediată şi cu forţa a universităţii. Memoriul citează preluarea Universităţii din Strasbourg în luna noiembrie a anului precedent

767 Puşcariu, *Memorii,* p. 388.

de către francezi şi preluarea Universităţii din Bratislava de către cehoslovaci în decembrie[768]: „în timp de 48 de ore ei au împachetat pe toţi profesorii germani într-un tren şi i-au expediat în Germania. Cam la fel au procedat şi cehii cu universitatea din Bratislava: au închis-o şi a rămas închisă timp îndelungat, dar n-au mai lăsat-o să funcţioneze ca universitate maghiară."[769]

Deşi Goldiş n-a acceptat imediat propunerea lui Ghibu, acesta a încercat să treacă la fapte. Prefectul poliţiei din Cluj, însărcinat la început cu această acţiune, a fost respins de rectorul maghiar al universităţii: „Domnule prefect, asta e universitate maghiară; cum vă închipuiţi dv. că vă dăm universitatea? Noi nu recunoaştem actul de la Alba Iulia. Dv. faceţi ce vreţi, dar aici nu intră picior de român! „[770] Administraţia maghiară a universităţii a refuzat chiar să înregistreze cererea de predare a universităţii către români, pe motivul că scrisoarea era redactată în româneşte, nu în maghiară, limba oficială a universităţii. După acest al doilea eşec, prefectul a decis să nu se mai implice în exproprierea universităţii, sarcină pe care a socotit-o mai presus de competenţele sale. în plus, noul superior al lui Ghibu, Valeriu Branişte, considera că schimbările în structura universităţii trebuie introduse treptat. Pe măsură ce catedrele deveneau vacante, ele

768 Ghibu, *La a douăzecea,* p. 28. Pentru o istorie recentă a episodului de la Strasbourg, vezi John E. Craig, *Scholarship and Nation Building : The University of Strasbourg and Alsatian Society 1870-1939* (University of Chicago Press, Chicago, 1984), cap. 7 („From Universität to Université), mai ales pp. 208-211. Despre Universitatea din Bratislava, vezi Owen V. Johnson, *Slovakia 1918-1938 : Education and the Making of a Nation* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1985), pp. 219-220.

769 Onisifor Ghibu, „Amintiri în legătură cu fondarea Universităţii româneşti din Cluj" (II), fragment din „Din amintirile unui pedagog militant", p. 3. Text stabilit în 1968 de Octavian O. Ghibu pe baza înregistrărilor pe bandă magnetică. Arhiva O. Ghibu.

770 *Ibid.*

trebuiau ocupate de români; în două sau trei decenii, românizarea ar fi fost îndeplinită.[771]

Nicolae lorga s-a pronunţat şi el împotriva naţionalizării imediate a Universităţii din Cluj în ziarul său *Neamul Românesc,* re- comandînd ca în schimb să fie înfiinţată în Ardeal o universitate modernă, mai tehnică, urmînd să se concentreze pe minerit, exploatare forestieră şi comerţ, în loc de încă o universitate românească umanistă, teoretică ce ar fi rivalizat cu cele de la Bucureşti şi Iaşi. El susţinea că minorităţile naţionale meritau şansa de a avea în ţara lor de baştină un învăţămînt în limba maternă; mai mult, nu existau oameni instruiţi pentru a acoperi nevoia de cadre a unei universităţi integral româneşti la Cluj. Un al treilea considerent al lui lorga era posibilitatea ca o universitate românească la Cluj să hrănească „un particularism provincial, care în domeniul sufletului ar fi lucrul cel mai periculos".[772]

Ca şi în cazul şcolilor secundare şi în ciuda opiniilor în favoarea naţionalizării treptate a universităţii, Ghibu a optat pentru cea mai urgentă şi mai radicală soluţie. Deşi unii români erau preocupaţi de soarta celor două mii de studenţi maghiari de la Universitatea din Cluj, Ghibu considera că românii sînt cei care trebuie să suscite preocupare: „Noi sîntem astăzi invalizii culturali

771 *Ibid.,* pp. 3-4. O altă relatare, tot a lui Ghibu, e uşor diferită. Prefectul Vasile Poruţiu a cerut profesorilor universităţii să depună jurămîntul de credinţă faţă de statul român. Rectorul a răspuns într-o scrisoare datată 9 martie că cererea fusese discutată cu membrii senatului universitar şi înregistrată sub numărul 2300/1919. Deşi n-a fost refuzată direct, cererea lui Poruţiu a fost ignorată. Vezi Ghibu, *La a douăzecea,* pp. 29-30.

772 Ghibu, *La a douăzecea,* p. 31. Regionalismul ar fi putut deveni un factor în viaţa Universităţii din Cluj după naţionalizarea sa. în 1926, un profesor de drept, I. C. Cătuneanu, protesta pe lîngă rectorul universităţii că regăţenii erau sistematic excluşi de la numirea în postul de decan. Era indignat de „mentalitatea regionalistă", evidentă aici „la 7 ani de la Unire, [la] cea mai înaltă instituţie culturală de dincoace de Carpaţi". MIC/1926/436/98, f.d.

ai unui război inegal de o mie de ani. Statul român nu se poate interesa acum de cei sănătoşi – pe el trebuie să-l doară inima de invalizii săi."[773] Hotărîrea lui s-a întărit în timpul unei „descinderi pe teren" la Cluj la mijlocul lui aprilie 1919, într-o vreme cînd soarta Ardealului se decidea încă pe cîmpul de luptă.[774] Ghibu a observat nervozitatea cercurilor româneşti faţă de starea de incertitudine militară. Mai important poate, vizita făcută în şcolile publice ale oraşului şi în instituţiile de învăţămînt superior, unde a aflat foarte puţini elevi, studenţi şi cadre didactice de etnie română, i-a amintit ravagiile făcute de maghiarizare în oraş şi i-a întărit hotărîrea de a răsturna situaţia pe dată. El s-a exprimat fără echivoc: „Ar trebui să fim nişte inconştienţi ca să mai putem tolera cu anii sau cu deceniile asemenea stări revoltătoare. Cu orice sacrificii, aici trebuie remediată istoria cît mai degrabă."[775]

Universitatea a fost ultima instituţie publică naţionalizată la Cluj. Valeriu Branişte, luliu Maniu, conducătorul Consiliului Dirigent, şi Consiliul Dirigent în întregul său au aprobat în cele din urmă planul lui Ghibu de preluare a universităţii. Un ultimatum adresat rectoratului cerea corpului profesoral să depună jurămînt regelui şi legilor României. Pentru a preveni posibile contrastrategii maghiare bazate pe vicii de formă, documentele includeau traduceri oficiale în ungureşte. Răspunsul trebuia dat în termen de patruzeci şi opt de ore, la 10 a.m. în 12 mai.[776] Ghibu era înarmat cu o autorizaţie de preluare a universităţii în caz că jurămîntul nu era prestat. Personalul universităţii urma să rămînă pe posturi, la ordinele

773 Ghibu, *La a douăzecea,* pp. 35-36.

774 *Jbid.,* pp. 32-33.

775 *Ibid.,* pp. 33-35.

776 *Ibid.,* p. 36, Ghibu, „Amintiri" (II), p. 11 şi Ghibu, *La a douăzecea,* pp. 40, 42. în urma refuzului, corpului profesoral i-ar fi fost totuşi îngăduit să predea în cadrul unui semestru special de vară, în beneficiul celor mobilizaţi în timpul războiului, sub supravegherea Consiliului Dirigent.

comandamentului militar român din Cluj, iar unităţile armatei române erau pregătite să acorde sprijin în orice situaţie se putea ivi. Ghibu se temea cel mai tare de o ofertă de compromis din partea profesorilor maghiari, ceea ce ar fi amî- nat confruntarea şi totodată transferul de putere. Răspunsul maghiar nu l-a dezamăgit însă. Fiecare din cele patru facultăţi ale universităţii au exprimat refuzul corpului profesoral de a presta jurământul de credinţă către statul român, înlesnind astfel preluarea de către români.[777] Răspunsul hotărît al românilor la opoziţia maghiarilor i-a luat pe aceştia prin surprindere. Rectorul, Stephen Schneller, era aparent pregătit pentru negocieri îndelungate cu Consiliul Dirigent, sau măcar pentru şansa de a rediscuta problema cu decanii facultăţilor. Dacă universitatea maghiară ar fi organizat imediat o grevă de protest, s-ar fi putut ca noua putere să se poticnească, dar n-a avut loc nici o rezistenţă.[778]

Comunicatul oficial privind naţionalizarea universităţii anunţa că „în urma denegării învăţământului oficial din partea profesorilor de la Universitatea din Cluj, Consiliul Dirigent Român s-a văzut necesitat să-i demită din serviciu şi să ia măsuri pentru organizarea universităţii şi pentru numirea de profesori noi la toate catedrele celor 4 facultăţi”.[779] în virtutea decretului 4090, universitatea maghiară din Cluj a devenit românească de la 1 octombrie 1919. Inaugurarea oficială era amînată pînă la l-2 februarie 1920, în parte datorită unor motive politice, în parte pentru a da posibilitatea pregătirii evenimentului festiv la care fuseseră invitaţi circa trei sute de oaspeţi străini,

777 Ghibu, *La a douăzecea,* pp. 40-45.

778 Vezi Vasile Puşcaş, „însemnătatea şi semnificaţia înfiinţării universităţii româneşti din Cluj şi opinia internaţională”, *Studia Vniv. Babeş-Bolyai, Historia* 25, nr. 1 (1980), pp. 42, 47-48 şi Ghibu, „Amintiri” (I), p. 7. Potrivit lui Puşcaş, numele rectorului era Ştefan Schuller.

779 *Gazeta oficială* (4-7-11-1*3 octombrie); vezi MIC/1929/531/14.

academicieni şi diplomaţi.[780]

Datorită importanţei politice a Universităţii din Cluj, festivităţile obişnuite îmbrăcau aici un aspect ostentativ şi uneori „diplomatic". Zece ani mai tîrziu, într-o scrisoare adresată Ministerului Instrucţiunii de rectorul universităţii, distinsul speolog Emil Racoviţă, exprima opinia că a zecea aniversare a naţionalizării universităţii „trebuie ca pe lîngă faţa naţională să aibă şi o faţă internaţională", între altele pentru a combate propaganda maghiară potrivit căreia „trecerea celebrei Universităţi din Cluj din stăpînirea civilizatului popor maghiar în stăpînirea necivilizatului popor român este o mare pierdere pentru cultura omenească". Racoviţă susţinea că trebuie invitaţi oaspeţi din universităţi străine, aşa cum fuseseră invitaţi şi la inaugurarea din 1920. Festivităţile urmau să dovedească străinilor falsitatea propagandei maghiare.[781]

În acest spirit, a zecea aniversare a românizării Universităţii din Cluj, celebrată în octombrie 1930, s-a transformat într-o ocazie extravagantă pentru care guvernul român a cheltuit 1,8 milioane lei. Invitaţi străini, familia regală, corpul diplomatic şi demnitarii şi parlamentarii români s-au alăturat unei celebrări pe care un titlu de ziar a numit-o „Apoteoza de la Cluj". Au fost acordate demnităţi onorifice unui număr de personalităţi internaţionale care erau prieteni ai României, cum ar fi contele Saint-Aulaire, fost ambasador al Franţei în România, Emmanuel de Martonne, profesor de geografie la Sorbona care a lucrat în România şi a predat la Universitatea din Cluj în 1921, şi R. W. Seton-Watson, istoric britanic ale cărui eforturi în sprijinul cauzei naţionale a României înainte

780 Constantin Hamangiu, *Codul general al României,* voi. 9—10 (L. Al- calay, Bucureşti, f.d.), p. 223. Decretul a fost publicat la 23 septembrie 1919. Universitatea şi-a deschis porţile ca instituţie românească la 3 noiembrie 1919. Vezi Puşcaş, „însemnătatea", pp. 42, 47-62 şi Gheorghe lancu şi G. Neamţu, „Contribuţii documentare cu privire la organizarea şi inaugurarea universităţii româneşti din Cluj (1919-1920)" *Studia Univ. Babeş-Bolyai, Historia* 30 (1985), pp. 44-46.

781 MIC/1930/510/6-9, 12 noiembrie 1929.

şi după război erau extrem de apreciate. Regina Maria a primit şi ea titlul de doctor honoris causa cu acest prilej.[782]

Dincolo de decrete şi festivităţi, integrarea Universităţii din Cluj în sistemul de învăţământ al României Mari era un proces îndelungat mai degrabă decît un eveniment. Organizarea internă a instituţiei a fost păstrată iniţial pe temeiul că legislaţia învăţământului superior din întreaga ţară trebuia revizuită. Sextil Puşcariu, profesor de filologie la Universitatea din Cernăuţi, fost decan al Facultăţii de Litere şi Filozofie de la Cernăuţi, a fost desemnat să organizeze Universitatea românească din Cluj şi să-i fie primul rector. El a acceptat însărcinarea, dar a insistat să fie numit nu de Consiliul Dirigent, ci din interiorul universităţii. Adoptînd această poziţie de principiu, el a putut apoi să reziste presiunilor venind din Vechiul Regat pentru ca universităţile din Iaşi şi Bucureşti să aibă „un rol mai hotărîtor" în organizarea celei de la Cluj.[783] Puşcariu considera că ar fi fost lipsit de sens să unească Universitatea din Cluj cu omoloagele ei din Vechiul Regat în condiţiile unei legislaţii nesatisfăcătoare.[784] într-adevăr, legislaţia românească privind învăţământul superior s-a extins la Cluj abia în 1925.[785]

În ulie 1919, o comisie alcătuită din doisprezece

782 MIC/1930/510/10; Alexandru Kiriţescu, „Apoteoza de la Cluj", *Cuvântul,* 23 octombrie 1930; „Deschiderea solemnă a cursurilor universitare din Cluj", *Cuvântul,* 23 octombrie 1930; Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea* (Cugetarea-Georgescu Delafras, Bucureşti, 1939-1940), pp. 530, 776; QD 238/10-12, 22 octombrie 1930 şi Hugh şi Christopher Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary* (Methuen, Londra, 1981).

783 Puşcariu, *Memorii,* pp. 358, 361, 390-391, 444, 450-451, 454.-

784 *Ibid.,* pp. 417-418.

785 O altă instituţie de învăţământ superior din Transilvania, Academia de Drept din Oradea Mare, a funcţionat după legislaţia maghiară din 1872 pînă în 1930. MIC/1930/557/4, f. d.

distinşi profesori de la universităţile din Iaşi şi Bucureşti şi opt transilvăneni

 s-a întrunit sub conducerea Iui Sextil Puşcariu pentru a angaja cadre didactice la noua universitate românească din Cluj.[786] Comisia universitară şi Consiliul Dirigent au căutat şi au numit împreună mulţi profesori, în general tineri, dar şi un număr de profesori reputaţi din Vechiul Regat, oameni de ştiinţă români care lucrau în străinătate şi savanţi străini – grupul profesorilor francezi era cel mai important[787] – pentru a înlocui corpul profesoral maghiar neloial.

Un domeniu universitar care a scăpat de românizarea imediată a fost Institutul Pedagogic Reformat afiliat facultăţii de teologie. Autorităţile române au închis institutul îndată ce şi-au dat seama că numai unii dintre studenţii săi aparţineau Bisericii reformate. Institutul nu respecta reglementările oficiale privind folosirea limbii române şi, potrivit autorităţilor române, „şi-a organizat o proprie universitate", pentru ca studenţii săi să nu trebuiască să urmeze cursurile obligatorii la Universitatea din Cluj.[788]

Urmele maghiarizării erau mai persistente în rîndul personalului de secretariat şi tehnic decît în cel al profesorilor, deoarece întregul corp profesoral al fostei universităţi maghiare fusese înlocuit. Funcţionarii universităţii trebuiau să treacă un examen de limbă română, dar mulţi nici nu se prezentaseră să-l susţină pînă în 1928.[789] Noua administraţie a universităţii era îngrijorată şi de activităţile maghiare desfăşurate în afara programei oficiale, astfel încît au interzis maghiarilor dreptul de a-şi constitui propria societate studenţească.[790]

Semnificaţia Universităţii române din Cluj a fost

786 *Ibid.,* pp. 388-389, 397-400.

787 *Ibid.,* pp. 390-395; QD 41/49, 4 octombrie 1919 şi QD 142/16-18, 20 iunie 1919. Vezi referirea la „misiunea profesorilor francezi" în Puşcariu, *Memorii,* p. 445 şi Petre Sergescu, „Les relations franco-roumaines à l'Université de Cluj", *Revue de Transylvanie* 3, nr. 3 (1937), pp. 311-314.

788 MIC/1922/466/279-281, f. d.

789 Vezi MIC/1929/570/12-19, 15 decembrie 1928.

790s» MIC/1930/508/62-69, 2 aprilie 1930.

recunoscută în Transilvania şi în întreaga România, dar şi dincolo de graniţe, şi mai cu seamă în Ungaria, unde românizarea Universităţii din Cluj a fost resimţită ca o mare pierdere. Spre nemulţumirea autorităţilor române, Ungaria a reacţionat deschizînd două noi universităţi la Szeged şi la Debreţin, în apropierea graniţei cu România.

Dimiţrie Călugăreanu, rectorul Universităţii din Cluj în perioada 1921-1922, declara:

> Crearea celor două Universităţi maghiare la frontiera noastră urmăreşte formarea de prozeliţi culturali şi politici şi caută să menţină şi mai departe dominaţia culturală a ungurilor în aceste ţinuturi. La aceste Universităţi s-au creat favoruri extraordinare studenţilor, favoruri care arată că aceste centre universitare nu urmăresc răspîndirea culturei, ci sînt centre pentru menţinerea şovinismului maghiar.[791]

Universitatea de la Szeged genera resentimente speciale fiindcă luase vechiul nume al „Universităţii Regale din Cluj, continuînd să acorde diplome ca şi cum ar mai fi funcţionat la Cluj”.[792] Ambele universităţi maghiare atrăgeau transilvăneni maghiari, în parte prin indulgenţa regimului academic oferit se pare studenţilor. Autorităţile române susţineau că aceşti studenţi au adus cu ei la întoarcerea în vacanţă „zeci de mii de broşuri şi manifeste pe care le-au răspîndit pretutindeni” şi că „au fost sărbătoriţi pretutindeni, ca eroi maghiari”.[793]

Prin urmare, autorităţile române voiau să oprească circulaţia studenţilor şi a diplomelor maghiare peste graniţa Transilvaniei. Cînd guvernul ungar n-a mai recunoscut diplomele universitare române şi cehoslovace, oficialităţile române au folosit prilejul pentru a nu mai recunoaşte diplomele universităţilor maghiare.[794] Mai direct, Ministerul Instrucţiunii a refuzat pur şi simplu maghiarilor din România dreptul de a merge în Ungaria la studii. Tinerii puteau ocoli cîteodată aceste restricţii cerînd vize pentru Germania şi Austria.[795]

791 MIC/1922/466/172-173, 13 martie 1922.
792 *Ibid.*
793 *Ibid.*
794 *Ibid.,* şi MIC/1922/466/176-177, f. d.
795 MIC/1922/460/336, f. d.

Bucovina. Păstrînd tradiţia istorică a Bucovinei de conciliere şi schimbare treptată – tradiţie dezvoltată sub guvernarea austriacă –, preluarea de către români a Universităţii din Cernăuţi a fost mai blîndă decît preluarea Universităţii din Cluj.

Universitatea din Cernăuţi fusese înfiinţată în 1875, la exact o sută de ani după anexarea Bucovinei de către Austria. R. W. Seton-Watson a numit întemeierea universităţii „evenimentul cel mai important în cronica paşnică a Bucovinei sub Monarhia bicefală”.[796] Spre dezamăgirea multor români din cuprinsul provinciei, Universitatea „Franz Joseph” s-a deschis ca „österreichische Universität deutschen Geistes”. În timp ce austriecii o priveau ca pe cel mai răsăritean „avanpost al culturii germane pe Prut”[797], unii români o priveau ca pe o instituţie profund ostilă „avînd misiunea de a deznaţionaliza pe deplin” Bucovina.[798] Incercînd să convingă guvernul de la Viena să înfiinţeze o universitate la Cernăuţi, Constantin Tomaşciuc, delegat în parlamentul Bucovinei, susţinea că fusese o greşeală să se permită universităţilor din Cracovia şi Lemberg să devină poloneze în 1870-1871 şi că încercarea de a recîştiga teren prin extinderea culturală către est era o dovadă de chibzuinţă din partea monarhiei. O universitate germană la Cernăuţi, declara el, putea fi „o fortăreaţă intelectuală care ar asigura unitatea şi integritatea monarhiei mult mai bine decît bastioanele înţesate cu tunuri”. Mai mult, ea trebuia să fie „o fortăreaţă culturală germană la răsărit de fortăreţele polono-maghiare de la Liov şi Cluj”.[799]

---

796 Seton-Watson, *History of the Roumanians,* pp. 558-559.

797 *Ibid.,* p. 559 şi Rudolph Wagner, *Vom Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina* (Hofmann-Verlag, Augsburg, 1991), p. 271.

798 Ion Nistor, *Istoria Bucovinei* (Humanitás, Bucureşti, 1991), p. 271.

799 Wagner, *Vom Moldauwappen,* p. 280 şi Nistor, *Istoria,*

Rudolph Wagner, autor german şi fost student în literatură la Universitatea din Cernăuţi între 1930 şi 1932, contestă cu vigoare opinia potrivit căreia Universitatea „Franz Joseph" ar fi avut o misiune de germanizare. El citează implicarea lui Constantin Tomaşciuc – „înzestrat liberal român" din Bucovina, încrezător într-o Austrie supranaţională – în crearea universităţii, ca şi sprijinul aristocraţilor români conduşi în *Landtag-vA* Bucovinei de baronul Gheorghe Hurmuzachi. Tomaşciuc primise titlul de doctor în drept la Universitatea din Lemberg în 1864, înainte ca aceasta să devină poloneză. Avea ascendenţă ucraineană şi românească, dar pare să fi fost loial în primul rînd românilor. Politician bucovinean şi austriac de succes, el a fost în cele din

p. 212.

urmă recompensat pentru străduniile sale în vederea întemeierii Universităţii din Cernăuţi fiind numit primul ei rector. Wagner descrie Universitatea „Franz Joseph" ca pe o soluţie de compromis, delicată şi de bun-simţ, la competiţia intereselor locale, etnice şi culturale. El susţine că o universitate românească la Cernăuţi în anii '70 ar fi provocat opoziţia neromânilor, care alcătuiau împreună majoritatea populaţiei. O universitate ucraineană ar fi provocat opoziţia similară a neucrainenilor.[800]

Cu toate acestea, carta imperială a universităţii arăta: „Precum Neamţul, aşa şi Românul şi Slavul, cu plăcere îşi stînge setea şi se întăreşte la fîntîna ştiinţei nemţeşti; aceasta în măsură mai mare îi va oferi mijlocul de a-şi întreţine şi de a îngriji de individualitatea sa; ea-i va fi însă şi un îndemn de a lucra şi a năzui împreună spre fericirea şi spre gloria iubitei noastre patrii, Austria."[801] Cursul inaugural al profesorului Wildauer transmitea acelaşi mesaj: „Să construim o universitate în Cernăuţi şi s-o aşezăm ca un far spiritual în mijlocul tuturor oamenilor ca să reverse asupra lor aceeaşi lumină, să-i lumineze cu acelaşi Iluminism şi să-i mulţumească pe toţi prin conştiinţa comunităţii noastre."[802] în discursul său inaugural, Constantin Tomaşciuc a reluat şi el această temă a unei instituţii deopotrivă supranaţionale şi germane:

> Ştiinţa germană are dreptul la universalitate. Şi, întrucît educaţia germană are o importanţă universală, fiii negermani ai Bucovinei năzuiesc şi ei la această universitate germană. [...]
> Vai de naţiunea căreia trebuie să-i fie teamă de influenţa culturilor străine. Această naţiune îşi semnează certificatul de deces. [...] Nu sîntem

800 Nistor, *Istoria,* p. 212 şi Wagner, *Vom Moldauwappen,* pp. 275-276, 290-291, 301, 563.

801 Citat de Popescu-Spineni, *Instituţii,* pp. 175-176, 178.

802 Franz Hieronymus Riedl, „Die Universität Czernowitz, 1875-1920: Ein Blick auf ihr Wesen und Ihre Entwicklung Beziehungen zu Ost- und Mitteldeutschland", *Mitteldeutsche Vorträge 2* (1971), p. 10.

doar polonezi, germani şi români, sîntem în primul rînd fiinţe umane, avînd rădăcinile înfipte în acelaşi pămînt din care ne tragem forţa, şi aici am în vedere Austria. Iar universitatea din Cernăuţi este un proiect austriac autentic.[803]

803 Wagner, *Vom Moldauwappen,* p. 282. Şi astăzi unii dintre absolvenţii Universităţii din Cernăuţi dinaintea anului 1918 socotesc că ea avea atît un „deutschsprahiger Character" cît şi un „Character als Nationalitäten Universität", care nu erau în mod necesar contradictorii. Vezi *ibid.,* pp. 299-300.

Românii din Bucovina şi-au exprimat prima dată interesul pentru o universitate locală în 1848, cînd au cerut ridicarea Institutului teologic local la rangul de facultate şi înfiinţarea altor două – drept şi filozofie –, astfel încît tinerii români să nu mai trebuiască să meargă la Lemberg, Graz, Praga sau Viena pentru studii superioare.[804] Universitatea „Franz Joseph" n-a fost însă inaugurată pînă la 4 octombrie 1875. Potrivit unor istorici români, intenţia fondatorilor austrieci a fost aceea de a concura universitatea românească de la Iaşi, înfiinţată în deceniul precedent şi afectată în anii '70 de o perioadă de criză şi reduceri. Prin universitatea din Cernăuţi, Austria putea exercita o influenţă în Moldova şi Basarabia, ca şi într-o parte însemnată a Balcanilor, atrăgînd studenţii către instituţia austro-germană. Într-adevăr, după deschiderea universităţii, tinerii bucovineni au început să călătorească mult mai puţin în străinătate la studii.[805]

La inaugurare, secţia principală a Universităţii din Cernăuţi era Facultatea de Teologie, provenită din Institutul Teologic înfiinţat în 1827. Aşa cum fusese plănuit, veneau aici studenţi din întreg sud-estul Europei; astfel, universitatea a influenţat mai larg lumea ortodoxă est-europeană. Cursurile teoretice erau predate în germană, însă catehismul şi omiletica erau predate în română şi ucraineană. Pe lîngă teologie existau alte două *Fakultäten,* una de drept şi economie politică şi una de filozofie, filologie şi ştiinţe naturale. Pentru studenţii laici limba de predare a universităţii era în general germana.[806] Curînd, pe lîngă facultatea de

804 Ion Nistor, *Originea şi Dezvoltarea Universităţii din Cernăuţi,* Biblioteca Astrei Basarabene nr. 4 (Tip. Eparhială Cartea românească, Chişinău, 1927), p. 3 şi Wagner, *Vom Moldauwappen,* p. 274.

805 Berlescu, „Universitatea", p. 137; Nistor, *Originea,* p. 4 şi Nistor, *Istoria,* p. 229.

806 Nistor, *Istoria,* p. 5; Wagner, *Vom Moldauwappen,* p. 282 şi Emanuel Turczynski, „The National Movement în the Greek Orthodox Church în the Habsburg Monarchy", *Austrian*

filozofie s-a înfiinţat o catedră de limba română, iar în 1911 s-a înfiinţat o catedră de istorie sud-est europeană cu accent pe istoria românilor. S-au creat de asemenea catedre de ucraineană, iar profesorii ucraineni predau şi îşi obţineau „abilitarea" la universitate. Universitatea din Cernăuţi a fost prima universitate „occidentală" cu catedre de Istorie est-europeană şi sud-est-europeană.[807] Asemenea înlesniri, alături de societăţile patriotice studenţeşti Arboroasa şi Bucovina, au contribuit la menţinerea unui important nucleu de cultură românească în regiune, în pofida acestor încercări de multiculturalism, poate prea devreme apărute, Universitatea din Cernăuţi a rămas o instituţie germană, deoarece cultura şi ştiinţa germană erau acelea cărora Ii se recunoştea dreptul la universalitate. între 1875 şi 1918, din cei 127 de profesori membri ai corpului didactic, 87 au fost germani, 20 români, 12 evrei, 5 ruteni, 2 sloveni şi 1 ceh.[808] Aceste cifre, precum şi caracterul rural al populaţiei româneşti şi ucrainene arată că universitatea era mai deschisă faţă de germani şi de evreii germanizaţi din oraşe decît faţă de români şi ucraineni, în 1875, universitatea a debutat cu un total de 208 studenţi, din care 82 erau „germani" (respectiv, 31 etnici germani şi 51 evrei), 53 români, 42 ucraineni şi 28 polonezi.[809] în 1900, din cei 392 de studenţi 218 erau germani (inclusiv evrei), 89 erau români, 35 ucraineni şi 41 polonezi. Nici un german şi nici un evreu nu urmau Facultatea de Teologie, orientată către teologie ortodoxă şi atrăgînd

History Yearbook, 3, pct. 3 (1967), p. 127.

807 Nistor, *Originea,* pp. 5-6; Popescu-Spineni, *Instituţii,* pp. 175, 181; Ann Sirka, *The Nationality Question în Austrian Education: The Case of Ukrainians în Galicia, 1867-1914* (Frankfurt/Main, Peter D. Lang, 1980), pp. 142-143; Wagner, *Vom Moldauwappen,* pp. 276, 282, 285 şi Nistor, *Istoria,* pp. 229-230, 242.

808 Erich Prokopowitch, *Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität în Czernowitz (Bukowina-Buchenland)* (Clausthal-Zellerfeld, Piepersche Buchdruckerei und Verlaganstalt, 1955), p. 38.

809 Riedl, „Die Universität Czernowitz", p. 19.

etnici români şi ucraineni, ca şi studenţi ortodocşi şi uniţi din Ungaria, România şi Bosnia-Herţegovina. Pe de altă parte, Facultatea de Drept era frecventată în mai mare măsură de germani decît universitatea luată în ansamblu – 62,6% din cei 306 studenţi fiind germani şi doar 14,7% români şi 9,5% ucraineni.[810] în anul 1913-1914, universitatea avea 1 198 de studenţi,

810 Akademische Senate, *Die K. K. Franz-Josephs-Universitäl în Czernowitz im Ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes: Festschrift* (Bukowinaer Vereindruckerei, Czernowitz, 1900), pp. 161 şi urm. După primul'război mondial, Marcel Gaillard scria că evreii din Bucovina alcătuiau „o clasă prosperă şi activă, sprijinită de numeroşi intelectuali instruiţi înainte de război la universitatea germană din Cernăuţi". Marcel Gaillard, *La Roumanie nouvelle* (Alean, Paris, 1922), p. 68.

 din care 458 erau germani (57 etnici germani şi 401 evrei), 310 români, 303 ucraineni şi 86 polonezi.[811]

După unirea Bucovinei cu România în ianuarie 1919, administraţia românească în frunte cu Ion Nistor, noul rector al universităţii, a hotărît românizarea tuturor facultăţilor. Dacă facultatea de teologie avea un număr important de români, dată fiind orientarea sa ortodoxă, cu excepţia a trei profesori întreg corpul profesoral al celorlalte două facultăţi laice ale universităţii – drept şi litere şi filozofie – era alcătuit din austrieci care nu ştiau româneşte. Neromânii erau astfel invitaţi să înveţe noua limbă oficială a ţării, fără de care urmau să părăsească universitatea. Doar patru profesori austrieci au consimţit la aceste condiţii, rămînînd în corpul profesoral. Ceilalţi au fost înlocuiţi cu cadre didactice de etnie română.[812] Decretul 4091 din 23 septembrie 1919 a transformat oficial universitatea germană din Cernăuţi în universitate românească. Un an mai tîrziu, la 24 octombrie 1920, Universitatea românească din Cernăuţi a fost inaugurată în prezenţa familiei regale şi a altor demnitari şi savanţi. Profesori români au fost numiţi la noile catedre dedicate studiului culturii române. Legislaţia românească s-a extins asupra Universităţii din Cernăuţi la 13 iunie 1925.[813]

Basarabia. Deşi un mijloc de integrare a noilor teritorii a fost acela de a sprijini universităţile româneşti, una dintre provinciile nou dobîndite de România a rămas fără universitate. Spre deosebire de Bucovina şi Transilvania, Basarabia n-a avut o universitate străină pe care noul guvern să şi-o poată însuşi. Lipsa aceasta a putut face ca înfiinţarea unei universităţi să fie deopotrivă mai dificilă şi mai puţin urgentă. Într-adevăr,

811 Riedl, „Die Universität Czernowitz", p. 19.

812 Nistor, *Istoria,* pp. 410-411.

813 Hamangiu, *Codul,* vol. 9-10, p. 223; Popescu-Spineni, *Instituţii,* pp. 186-187; Nistor, *Originea,* p. 6 şi MIC/1930/557/4, f. d.

insistenţa asupra transformării imediate a universităţilor din Cluj şi Cernăuţi în instituţii româneşti, comparată cu lipsa de urgenţă manifestată în crearea unei universităţi complete la Chişinău, sugerează că tendinţa principală a românizării universităţilor din România Mare era înlocuirea elitelor străine, nu crearea elitelor româneşti. Dacă ar fi

să luăm în serios metafora fortăreţei – folosită de toate părţile atunci cînd exprimau nevoia creării de universităţi – s-ar părea că acolo unde „fortăreţele" universitare existau, ele trebuiau cucerite sau neutralizate, iar, acolo unde ele nu existau, nevoia de a le construi era mai puţin presantă.

O universitate românească în toată puterea cuvîntului – pre- supunînd costuri mari de construcţie şi înzestrare – n-a apărut niciodată în Basarabia, deşi începînd din 1917 cercurile de afaceri şi locuitorii din provincie au cerut-o cu insistenţă. Uniunea Centrală a Sindicatelor Proprietarilor de Case din toate oraşele basarabene a pledat în repetate rînduri pentru o universitate în Chişinău. După deschiderea facultăţii de teologie la Chişinău în 1926 ca ramură a Universităţii din Iaşi, Uniunea îi scria primului ministru:

> înfiinţarea în oraşul Chişinău a Facultăţii Teologice şi ecoul produs de ea în sînul societăţii locale care a dat de la început acestei Facultăţi un auditoriu atît de eminent ca pregătire, a subliniat încă o dată setea de învăţătură în general şi în special tendinţa către studiile superioare, existentă în Basarabia.
> Nu numai atît: iniţiativa şi activitatea unificatoare a Chişinăului în această sfîntă cauză au dovedit că oraşul nostru este un adevărat centru cultural al provinciei şi că-şi menţine rolul ce i-a aparţinut în trecut.[814]

Scrisoarea sublinia avantajele unei universităţi locale care ar elimina pentru tineretul basarabean nevoia de a pleca din provincia natală pentru studii:

> Această tradiţie de dragoste şi respect pentru cultură, trainică în societatea locală, creiază o atmosferă rodnică pentru tinerii elevi. Modestia şi liniştea muncitoare a vieţii Chişinăului dau oraşului nostru privilegiile unui liniştit centru universitar.
> Este ştiut şi chiar recunoscut de toată lumea că aglomerarea tineretului setos de învăţătură în

814 MIC/1930/558/77-78, 28 decembrie 1929.

> centrele mari zgomotoase, cu scumpetea lor de trai, depărtarea tineretului de familiile lor, criza de locuinţe şi ademenirile deprăvătoare, adeseori nicidecum nu pot fi răscumpărate de acele posibilităţi, pe care le dă predarea , făcută de către celebrităţile ştiinţifice.[815]

Referindu-se la exemplul universităţilor provinciale germane şi la beneficiile date de „adevărata cultură", autorii încheiau cu un apel direct pentru înfiinţarea unei universităţi la Chişinău: „Deci, înfiinţarea în Chişinău a Universităţii este o chestiune de importanţă capitală şi folos comun. Socotim de-a noastră datorie să aducem la cunoştinţa Guvernului convingerea noastră şi rugăm să rezolve în sens favorabil această chestiune cît mai neîntîrziat posibil, deoarece numărul basarabenilor din toate păturile societăţii, setoşi de studii superioare, creşte pe zi ce trece."[816] O altă cerere de înfiinţare a unei universităţi în Chişinău a venit de la Camera de Comerţ şi Industrie, care făcea şi ea aluzie la numeroasele petiţii „din partea multiplelor instituţiuni basarabene" care pledaseră aceeaşi cauză. Camera de Comerţ susţinea înfiinţarea universităţii în Chişinău pe motivul marelui număr de stu- denţi basarabeni ce frecventau instituţii de învăţămînt superior în toată ţara. Acest număr mare, suficient în sine pentru justificarea unei universităţi basarabene locale, ar creşte şi mai mult dacă ar funcţiona o universitate pe plan local, ceea ce ar reduce costurile învăţămîntului superior pentru tinerii din partea locului.[817]

Argumente pentru o universitate la Chişinău veneau şi din partea naţionaliştilor din afara Basarabiei, autorităţile de la Bucureşti promiţînd ocazional să înfiinţeze o atare instituţie.[818] Onisi- for Ghibu era favorabil înfiinţării unei a cincea universităţi româneşti la Chişinău, căci aceasta putea juca importantul rol

815 *Ibid.*

816 *Ibid.*

817[8]« MIC/1930/558/26, 17 ianuarie 1930.

818 Ghibu, „A cincea universitate a României", în *Prolegomena,* pp. 426-427.

cultural de a-i atrage pe românii rusificaţi înapoi la comunitatea latină şi românească. Ea putea de asemenea îndeplini o funcţie politică: „Basarabia este zidul de apărare a Românismului în faţa năvalei slavismului”, spunea el. „Noi nu putem întări acest zid numai cu baionete; noi trebuie să-l întărim prin suflete oţelite cu ajutorul ştiinţei înalte [...] noi trebuie să avem Marele Cartier cultural în apropierea Nistrului, pentru ca prin prezenţa lui necontenită în mijlocul celor ce trebuiesc susţinuţi, morala acestora să poată fi mai tare, duşmaribl să poată fi observat mai de aproape şi biruinţa să fie astfel mai sigură.”[819]

819 *Ibid.,* p. 428.

Dacă în perioada interbelică nu s-a materializat proiectul unei universităţi în toată puterea cuvîntului în Basarabia, s-au deschis aici totuşi două facultăţi afiliate Universităţii din Iaşi. Cele două facultăţi – de agricultură şi de teologie – indicau identitatea provinciei ca fiind, pe de o parte, predominant rurală şi, pe de altă parte, vecinul înarmat cu ortodoxie al noului stat ateu sovietic. Intelectualii basarabeni fuseseră profund influenţaţi de cultura rusă şi erau desemnaţi, în perioada interbelică, ca grup de stînga. O facultate de teologie ortodoxă la Chişinău putea, în principiu, să exercite o influenţă românească şi religioasă care ar fi putut diminua efectele culturii ruseşti şi ale ideologiei sovietice. Facultatea de Teologie a fost înfiinţată la Chişinău în 1926 la iniţiativa clerului basarabean[820], aparent îndemnat de „golul" lăsat de căderea Imperiului rus şi de declinul concomitent al centrului ortodoxiei răsăritene.[821]

Facultatea de Ştiinţe Agricole a Universităţii din Iaşi s-a deschis la Chişinău în 1932-1933. Secţia agricolă a Facultăţii de Ştiinţe a Universităţii din Iaşi crescuse peste capacitatea dotărilor sale. Mai ales în anii crizei economice ce au precedat anul 1932, ea era lipsită de cadre didactice, săli de clasă, laboratoare, ferme pentru practica studenţilor şi subvenţii. în aceste condiţii, proiectul basarabean de mutare a învăţămîntului superior agricol la Chişinău era atrăgător şi părea potrivit:

> Soluţiunea cea mai potrivită era aceea de a transfera învăţămîntul superior agricol de la Iaşi la Chişinău, înzestnndu-l bine. Faptul că Basarabia este provincia cu caracterul cel mai pronunţat agricol şi faptul că tineretul intelectual al Basarabiei are cea mai mare înclinaţie spre studiile agricole, indicau că, dacă este

820 Onisifor Ghibu, „Basarabiei nu-i este de ajuns o Facultate de Teologie", în *Prolegomena,* p. 436.

821 *Ibid.,* pp. 442-443. Potrivit lui Onisifor Ghibu, opinia publică românească s-a opus înfiinţării unei facultăţi de teologie la Chişinău, excepţie făcînd asociaţia ASTRA şi ziarul *România nouă,* editat de el. Vezi Onisifor Ghibu, *Ardealul în Basarabia: O Pagină de istorie contimporană* (Institutul de arte grafice Ardealul, Cluj, 1928), p. 135.

sităţii Mihăilene, Iaşi, 1936), pp.

vorba de a înzestra Basarabia şi Chişinăul cu un învăţămînt superior, să se facă acest lucru în forma de învăţămînt agricol.[822] Ideea înfiinţării unui institut superior agricol la Chişinău fusese avansată încă din 1914, cînd Basarabia făcea parte din Imperiul rus. A cincisprezecea aniversare a unirii Basarabiei cu România a oferit încă un prilej liderilor basarabeni de a propune înfiinţarea unei asemenea instituţii. Universitatea din Iaşi a aprobat propunerea de a transfera secţia agricolă a Facultăţii sale de Ştiinţe (schimbînd statutul secţiei în cel de facultate în toată puterea cuvîntului) la Chişinău, pe motivul situaţiei precare a secţiei de la Iaşi şi al marilor avantaje oferite de Chişinău: spaţiu adecvat, 2 000 de hectare pentru fermele destinate practicii studenţilor, dotare şi posibilitatea de angajare de noi cadre didactice. De fapt, transferul în cauză a fost mai dificil decît se aştepta, căci guvernul a blocat iniţial unele din fondurile promise şi chiar atunci cînd acest obstacol a fost depăşit, banii pentru angajarea cadrelor didactice suplimentare au venit cu întîrziere.[823]

Nouă elită sau proletariat intelectual ?

Învăţămîntul superior românesc s-a extins în perioada interbelică, aşa cum am văzut, în ceea ce priveşte dotările şi numărul instituţiilor. Această creştere a fost însă mai puţin impresionantă decît cea înregistrată de şcolile primare şi secundare. Măsura cea mai grăitoare a extinderii învăţămîntului superior e dată de creşterea numărului de studenţi. Acesta a crescut de la 8 632 în 1913-1914 la 22 379 în 1924-1925, la 31 154 în 1928-1929 şi la 37 314 în 1929-1930.[824] Circa două

822 *Anuarul Universităţii Mihăilene din Iaşi, 1930-1935* (Editura Univer

823 *Ibid.,* pp. 67-69.

824 *Ibid.,* pp. 853-854 şi losif I. Gabrea, „Statistică şi politică şcolară", *Buletinul oficial al Ministerului instrucţiunii, cultelor şi artelor,* seria a 2-a, nr. 1 (aprilie 1932), p. 28. Guşti vorbeşte de 36 112 studenţi în 1931-1932, cifră ce nu include circa 900 de studenţi în medicină şi farmacie de la Universitatea din Cluj. Vezi Guşti, *Un an,* p. 299. Kiriţescu e de

treimi din numărul studenţilor era concentrat în Bucureşti, şi mai ales la universitate. Numărul studenţilor înscrişi la Universitatea din Bucureşti a crescut de la 4 380 în 1915-1916 la 6 272 în 1918-1919 şi la 22 902 în 1929-1930. Numărul lor a scăzut apoi uşor, probabil datorită crizei economice, la 18070 în 1931-1932 şi la 15 636 în 1932-1933.[825] în 1931 – 1932, s-au înscris la diferite instituţii de învăţământ superior din Bucureşti 23 091 studenţi.[826] Dintre universităţile aflate în provincie, cea din Iaşi era cea mai mare în perioada interbelică, cu 5 891 studenţi în 1931-1932, sau 16,3% din totalul populaţiei studenţeşti.[827] în acelaşi an, Clujul avea peste 3 000 de studenţi[828], iar Cemăuţiul 2 708, sau 7,9% şi respectiv. 7,5% din totalul populaţiei studenţeşti.[829]

în privinţa disciplinelor, tendinţele stabilite în perioada antebelică au continuat, cei mai mulţi studenţi fiind concentraţi la drept, în 1928-1929, din 31 154 studenţi, 38% urmau dreptul, 26% literele şi filozofia, 16% ştiinţele, 7% medicina veterinară, 5% teologia, 4% farmacia şi 1% medicina. în 1931-1932, dreptul era din nou cea mai frecventată facultate, atrăgînd 38,9% din populaţia universitară.[830] Dreptul era disciplina preferată de noua elită datorită în parte faptului că

---

părere că statistica postbelică reprezintă o supraestimate de aproximativ 15%, datorată persoanelor ce urmăreau obţinerea a două licenţe. Vezi Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate", pp. 855-856. După cum am arătat însă, asemenea duble înregistrări aveau loc şi înainte de război. Cifrele pentru anul universitar 1928-1929 citate în Gabrea se referă strict la studenţii înscrişi la facultăţile universităţii, excluzîndu-i pe cei de la academiile comercială şi agricolă, de la politehnică şi de la institutele de arhitectură şi educaţie fizică.

825 Guşti, *Un an,* part. 1, tabloul nr. 2 şi Ionescu, „Contribuţii la istoricul Universităţii", p. 1312.

826 Guşti, *Un an,* part. 1, tabloul nr. 2.

827 *Ibid.*

828 Cifra, din care lipsesc cei aproximativ 900 de studenţi în medicină şi farmacie, este 2 844. Vezi *ibid.*

829 *Ibid.*

830 Vezi Gabrea, „Statistică", p. 28, şi Guşti, *Un an,* part. 1, tabloul nr. 2.

„statul, în marea lui nevoie de funcţionari noi, a făcut ca dreptul să fie singura profesie în care instruirea se putea realiza fără frecventarea regulată a universităţii”.[831] între 1921-1922 şi 1931-1932, sistemul de învăţământ superior a produs 17 779 absolvenţi, din care 43% au obţinut licenţa în drept, 29% în litere şi filozofie, 16% în ştiinţe, 7% în farmacie şi 5% în

831 Katherine Verdery, *Transylvanian Villagers: Three Generations of Political, Economic, and Ethnic Change* (University of California Press, Berkeley, 1983), p. 292. Dacă avem în vedere învăţământul superior în general, nu doar universităţile, în anul 1931-1932, dreptul era urmat de ştiinţe cu 15,3%, litere şi filozofie cu 13,3%, academii comerciale cu 10,3%, teologie cu 5,5%, medicină cu 4,9%, politehnică cu 3,5%, academii agricole cu 1,7%, medicină veterinară cu 1,2%, arhitectură cu 0,7% şi educaţie fizică cu 0,6%. Vezi Guşti, *Un an,* part. 1, tabloul nr. 2.

 teologie.[832] Obţinerea licenţei varia cu domeniul de studiu şi pesemne cu situaţia din cadrul facultăţii, inclusiv raportul cadre di- dactice/studenţi. La facultăţile de drept raportul era de 1: 121, la teologie 1: 55, la litere şi filozofie 1: 34, iar la farmacie 1: 32.[833] Doar 10% dintre studenţii înmatriculaţi îşi terminau studiile. Studenţii la drept se aflau sub medie, doar 8% dintre ei terminîndu-şi cu succes studiile, în timp ce la litere şi filozofie au absolvit 28% dintre studenţi.[834] Raportul cadre didactice studenţi la Universitatea din Iaşi s-a înrăutăţit mult după 1860, şi mai cu seamă după primul război mondial: în 1860 el era 1: 6, în 1897 era 1: 8, în 1921 era 1: 18, iar în 1932 era 1: 38.[835]

Creşterea numărului de înscrieri după primul război mondial a depăşit rapid dotările Universităţii din Iaşi. Potrivit lui Valeriu Dobrinescu, „Universitatea a devenit cu totul neîncăpătoare faţă de numărul mare de studenţi. Aşa, de exemplu, facultatea de drept avea numai trei săli de cursuri care puteau găzdui numai 300 din cei 1 800 de studenţi. Cei 548 de studenţi ai facultăţii de litere aveau la dispoziţie numai 3 săli, iar secţia ştiinţelor agricole, neavînd decît cîteva odăiţe, utiliza o parte din culoarele Universităţii.” Sălile fiind încinse, supraaglomerate, se întîmpla uneori ca studenţii să leşine. La facultatea de medicină, unde numărul de studenţi crescuse de patru ori în 1924, nu s-a mai numit personal didactic şi nu s-a mai înfiinţat nici un laborator. Iama, lipsa de combustibil făcea uneori necesară suspendarea cursurilor sau ţinerea lor în

832 Guşti, *Un an,* p. 315. Cifrele sînt întru cîtva suspecte, căci par să excludă absolvenţii de medicină şi medicină veterinară.

833 *Ibid.,* pp. 312-313, 318.

834 *Ibid.,* p. 313. în 1928-1929, doar 8,2% dintre studenţii înscrişi au absolvit cu licenţă sau au obţinut titlul de doctor. Vezi Gabrea, „Statistică”, pp. 28-29.

835 Valeriu Florin Dobrinescu, „Studenţimea ieşeană în viaţa social-po- litică a României contemporane (1918-1947)” (lucrare de doctorat, Universitatea „Al. I. Cuza” (Facultatea de istorie-filozofie, Iaşi, 1975), p. 12.

condiţii care-i obligau pe studenţi să stea cu paltoanele pe ei. Căminele şi cantinele studenţeşti erau şi ele prost finanţate şi inadecvate, ca şi bursele pentru tinerii nevoiaşi.[836]

Tendinţele şi condiţiile de mai sus arată că dinamica dezvoltării învăţământului superior din România Mare nu era în general încurajatoare. Creşterea bruscă, rapidă a numărului de studenţi înscrişi

836 Dobrinescu, „Studenţimea ieşeană”, pp. 3-4, 10-15, 31-32.

a dus la supraaglomerare, la un catastrofal raport cadre didac- tice/studenţi (mai ales la facultăţile cele mai frecventate), la insuficienţa spaţiului în sălile de curs şi laboratoare, la perspective incerte de angajare şi, în consecinţă, la un mediu studenţesc confuz şi agitat şi la o rată scăzută de absolvire.

Pe acest fundal de creştere rapidă dar mărginită a unei studen- ţimi demoralizate şi nemulţumite şi-a făcut apariţia factorul etnic. Deşi etnicii români erau reprezentaţi în rîndul studenţilor în proporţie de 79,9%, aşadar peste proporţia lor în populaţia generală (care era de 71,9% potrivit recensămîntului din 1930), mulţi observatori socoteau că românii erau cei defavorizaţi. Pedagogul losif Gabrea nota că din cei 1 256 de studenţi la farmacie înscrişi în 1928—1929 „din toată ţara, numai 26 sînt *Români,* iar 830 de alte naţionalităţi" (tabelul 12). El se întreba retoric: „Să nu însemne *ceva* aceste cifre?"[837] Mai mult, numărul românilor din universităţi nu corespundea cu numărul de copii români de 5-18 ani cuprinşi în şcolile primare şi secundare. Doar 0,8% dintre copiii români cuprinşi în şcolile primare şi secundare mergeau mai departe în învăţămîntul superior. Deşi scăzută, proporţia aceasta era mai ridicată decît cea a oricărui alt grup etnic, exceptîndu-i pe evrei. Studenţii evrei cuprinşi în instituţiile de învăţămînt superior reprezentau 3,6% din numărul copiilor evrei de 5-18 ani cuprinşi în nivelele inferioare ale sistemului de învăţămînt. Pe de altă parte, românii deţineau şi o mai ridicată proporţie de copii neşcolarizaţi decît majoritatea grupurilor etnice minoritare. Numai ruşii stăteau mai rău în privinţa asta. Evreii alcătuiau grupul etnic cel mai şcolarizat, puţini copii evrei rămînînd complet în afara sistemului de învăţămînt. Ei erau urmaţi de germani, maghiari, bulgari, români şi ruşi, în această ordine.[838]

O distribuţie detaliată după etnie, nu şi după discipline, există pentru un singur an al acestei

837 Gabrea „Statistica", p. 28.

838 *Jbid.,* p. 32. Vezi şi *Enciclopedia României,* voi. 1 (Imprimeria naţională, Bucureşti, 1938), p. 480.

perioade. în 1928-1929, au existat în învăţămîntul superior 30 228 de studenţi. Din aceştia, 24 144 erau români, 4 295 evrei, 624 maghiari, 433 germani, 253 ruşi şi 219 bulgari (tabelul 13).[839]

839 E probabil că, neexistînd o categorie specială pentru ucraineni, aceştia sînt asimilaţi ruşilor.

Tabelul 12. Distribuţia studenţilor pe facultăţi, după etnie, 1921-1933

	Români (%)	Evrei (%)	Alte (%)
Toate facultăţile	77,1	16,4	6,5
Drept	77,0	16,5	6,5
Litere	81,5	11,2	7,3
Ştiinţe	81,3	11,8	6,9
Medicină	67,9	26,8	5,3
Teologie	96,3	-	3,7
Farmacie	40,0	51,1	8,9
Medicină veterinară	80,0	-	20,0

Sursa: Calculat după *Enciclopedia României,* voi. 1 (1938), p. 480.

Tabelul 13. Distribuţia studenţilor, după etnie, 1928-1929

	Număr studenţi	Procent din total
Români	24 144	79,9
Evrei	4 295	14,2
Maghiari	624	2,1
Germani	433	1,4
Ruşi	253	0,8
Bulga-i	219	0,7
Alţii	260	0,9
	30 228	100,0

Sursa : losif I. Gabrea, „Statistică şi politică şcolară", p. 32.

Dacă celelalte minorităţi tindeau să se concentreze în universităţile din provincia lor natală: maghiarii la Cluj, germanii la Cernăuţi şi Cluj şi ucrainenii la Cernăuţi, studenţii evrei alcătuiau o prezenţă semnificativă în toate cele patru universităţi. Bucureştiul, unde studenţimea era foarte diversificată, reprezenta o importantă excepţie. În România Mare,

învăţământul superior era extrem de concentrat în capitală, Bucureştiul atră-

gînd mulţi studenţi din provincie, inclusiv tineri cu ascendenţă neromânească.[840]

Studenţii minoritari reprezentau aproximativ 20% din totalul studenţilor, dar erau statistic semnificativ mai mulţi în cele două universităţi noi al României. George Alexianu, profesor de drept şi decan la Universitatea din Cernăuţi, considera că situaţia de acolo e „serioasă", deoarece minorităţile îi depăşeau numeric pe români. El lega acest dezechilibru etnic de problema socială a sărăciei rurale. Administraţia universităţii a încercat să remedieze situaţia ajutîndu-i pe studenţii români defavorizaţi din mediul rural pe cît îi permiteau resursele limitate.[841]

Zvi Yavetz, cercetător israelian care a crescut la Cernăuţi în perioada interbelică, îşi aminteşte cum a devenit universitatea scenă a conflictelor etnice :

> La sfîrşitul primului război mondial, tineretul român era plin de speranţă. România îşi dublase suprafaţa şi populaţia. Administraţia avea posturi vacante din belşug şi o diplomă universitară putea lesne deschide uşile. Aşa se face că universitatea a devenit motorul principal al mobilităţii sociale, studenţii români năvălind practic la aproape toate facultăţile, şi nu doar la cele de drept şi la medicină unde cerinţele universitare erau mari, iar studenţii minoritari alcătuiau majoritatea. Orice diplomă universitară putea asigura o slujbă guvernamentală şi-i putea satisface pe studenţii români care veneau din sate primitive, erau săraci şi sperau să se integreze în

840 Guşti, *Un an,* p. 325. Studenţii maghiari au început să frecventeze Universitatea din Bucureşti în 1922; în 1927 erau aici 70 sau 80 de studenţi maghiari. „Interpelaţia d-lui Iosif Sandor rostită în şedinţa senatului din 5 aprilie 1927, în chestia înfiinţării unei catedre de limba şi literatura maghiară la Universitatea din Bucureşti", *Glasul minorităţilor* 5 (mai 1927), p. 171.

841 Guşti, *Un an,* pp. 1309-1310. Universitatea din Cernăuţi a apelat la Consiliul Interuniversitar, cerînd altor universităţi, mai bogate, să-i ajute pe studenţii români din Bucovina, fii de învăţători, preoţi, mici funcţionari, majoritatea săraci.

oraşele aflate în expansiune. Cu toate acestea, numărul de locuri în căminele studenţeşti era limitat, chiriile erau mari, iar bursele guvernamentale puţine. Studenţii evrei veneau din zone urbane, locuiau acasă cu părinţii lor şi, chiar dacă nu erau bogaţi, puteau trece ca atare în comparaţie cu studenţii români. Astfel, orice propagandă antisemită cădea pe un teren fertil.[842] Rectorul Universităţii din Cluj, Florian Ştefănescu-Goangă, comenta şi el „situaţia excepţională" din universitatea sa, susţinînd că maghiarii, saşii şi evreii alcătuiau „50% [din populaţia studenţească], cu tendinţa de a majora elementul românesc provenit de la ţară şi lipsit de resursele bogate ale minorităţilor"."[2] La o cercetare mai atentă însă, poziţia sa se dovedeşte a nu fi tocmai adevărată. în 1932-1933, cînd Ştefănescu-Goangă îşi susţinea teza, minorităţile etnice nu alcătuiau 50%, ci puţin sub 40% din populaţia studenţească a Universităţii din Cluj. Şi românii au fost chiar mai numeroşi în raport cu minorităţile în anii dinainte şi de după 1932-1933. De pildă, în 1928-1929, ei alcătuiau 70,4%, iar în 1931-1932, alcătuiau 61,6% din totalul populaţiei universitare de la Universitatea din Cluj. în 1933-1934, 64,1% dintre studenţii înscrişi erau etnici români.[843] [844] E important totuşi de observat că asemenea teze erau susţinute şi crezute, căci ceea ce influenţa ideologia şi acţiunile oamenilor erau impresiile, nu realitatea de fapt.

Tabelul 14. Creşterea populaţiei generale şi a populaţiei studenţeşti între 1914 şj 1930

842 Zvi Yavetz. „An Eyewitness Note: Reflections on the Rumanian Iron Guard", *Journal of Contemporary History* 26 (1991), p. 599.

843 Minute ale întrunirii Consiliului interuniversitar din 10 octombrie 1933, în Guşti, *Un an,* p. 1310.

844[1,3] Calculat după Neagoe, *Viaţa,* voi. 1, p. 225; voi. 2, pp. 48, 74 şi „Statistica generală" *Anuarul Universităţii Regele Ferdinand I Cluj pe anul şcolar 1931/1932* (Institut de arte grafice Ardealul, Cluj, 1932), pp. 64-65.

	1914	1930	Creştere (%)
Populaţia generală	7 771 341	18 057 028	252,2
Populaţia studenţească	8 362	37 314	432,3
% studenţi în populaţia generală	0,1	0,2	200,0

Sursa: Constantin Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate", pp. 853-954 şi Institutul central de statistică, *Anuarul statistic al României, 1937 şi 1938,* p. 41.

Un proletariat intelectual?

Creşterea spectaculoasă a populaţiei studenţeşti din universităţi, supraaglomerarea datorată resurselor limitate şi creşterii inadecvate a corpului profesoral şi a dotărilor de toate tipurile,

precum şi persistenţa minorităţilor în universităţi au alimentat şi prelungit în România dezbaterea privind presupusul exces de absolvenţi de universitate, compoziţia etnică a elitei din România şi concurenţa neloială pe care studenţii şi absolvenţii români o aveau de înfruntat din partea „străinilor". Numărul studenţilor crescuse într-adevăr peste măsură în raport cu creşterea generală a populaţiei (tabelul 14).

Deşi în valoare absolută numărul studenţilor raportat la populaţia generală nu era deosebit de ridicat în România, unii cercetători consideră dezvoltarea învăţământului la începutul secolului şi după primul război mondial din România ca pe o „revoluţie culturală", socotind extinderea învăţământului *superior* deosebit de revoluţionară.[845] Despre dezvoltarea României la începutul secolului, Andrew Janos scrie:

> Ironia este că, din punct de vedere politic, urmările nedorite ale stagnării economice au fost agravate de succesul relativ al politicii culturale, mai cu seamă dezvoltarea rapidă a unui sistem de învăţământ public la scară naţională. [...] După primul război mondial, populaţia ţării, ce-şi sporise dimensiunile, era în ansamblu mai instruită şi cu mai mare pondere de alfabetizaţi; cu toate acestea, eforturile de ameliorare a sistemului de învăţământ s-au înteţit, în încercarea de a ridica nivelul general de alfabetizare la cel atins de minorităţile cele mai instruite, pentru ca astfel, în timp, să le asimileze. Ca urmare, numărul copiilor şcolarizaţi a crescut de la trei sferturi de milion în Vechiul Regat la 3,9 milioane, crescînd de cinci ori (faţă de creşterea de 250% înregistrată de populaţia ţării).[846]

în timp ce populaţia generală a crescut de peste două ori între 1914 şi 1930, populaţia studenţească a crescut

845 Janos, „Modernization", pp. 107, 108.
846 *Ibid.,* p. 98.

de mai mult de patru ori. De la un student la 830 de locuitori în 1914, se trecuse la un student la 484 locuitori în 1939. Creşterea populaţiei studenţeşti era aproape la fel de mare ca aceea a populaţiei şcolare, care sporise de cinci ori, potrivit lui Janos. în mod normal, este de aşteptat ca nivelele superioare ale învăţămîntului să crească' mai încet decît cele inferioare. Pe scurt, modelul de dezvoltare

educaţională din România interbelică era cel al unei creşteri rapide şi potenţial destabilizatoare.

Profesorii universitari şi administratorii din învăţămînt dezbăteau cu aprindere necesitatea de a limita numărul de stu- denţi în universităţi. La un congres al profesorilor universitari din 1929, un vorbitor a susţinut că universităţile sînt suprapopulate, că se produce o proletarizare a carierelor intelectuale şi că universităţile nu mai sînt capabile să absoarbă marele val de stu- denţi.[847] Constantin Kiriţescu, care a deţinut posturi importante în Ministerul Instrucţiunii în perioada interbelică, socotea că „piaţa intelectuală este saturată". El susţinea că „posesorii de diplome nu-şi mai găsesc decît cu greu locuri, fie în funcţiile publice ori ale întreprinderilor private, fie în carierele libere" şi avertiza că „şomajul intelectual se anunţă ca unul din aspectele foarte neliniştitoare ale şomajului economic general".[848] în raportul său de sfîrşit de mandat către Senatul universitar, renumitul speolog Emil Racoviţă, rector al Universităţii din Cluj în 1929-1930, se scuza că lasă în urmă, printre „mari probleme nerezolvate", pe aceea a „surprinzător de rapidei consolidări a unui întins proletariat intelectual":

> S-a mînat tinerimea de la sate spre învăţămîntul superior şi acum gloatele ei au năvălit într-o Universitate nepregătită s-o primească şi s-o instruiască. Fără local, personal şi material potrivit, Universitatea românească nu poate să educe şi să instruiască 35 000 de studenţi, absolvenţi de studii liceale care sînt foarte slabe din aceleaşi cauze. Universitatea, astfel cum este înzestrată, nu poate să formeze din tinerime o categorie de intelectuali folositori obştei şi propriei lor soarte. [...]
>
> Dar totodată s-au răpit satelor elementele cele

847 „Congresul profesorilor universitari la Cluj", *Transilvania,* Organul Societăţii culturale Astra 60 (septembrie 1929), p. 717.

848 Kiriţescu, „Problema educaţiei dirijate", p. 848.

mai inteligente şi progresiste pentru a le supune mizeriei fiziologice orăşeneşti, mintea unei nedesăvîrşite instruiri şi sufletul îndrumărilor pesimiste ale unei vieţi de suferinţă. Iar mulţimea „diplomelor" nu cumpăneşte neajunsurile grave ce o concurenţă excesivă poate provoca în recrutare şi soarta profesiunilor libere.[849]

849 Citat în Neagoe, *Viaţa,* voi. 1, p. 186.

Dimitrie Guşti, sociolog şi ministru al învăţământului pentru Partidul Naţional Ţărănesc în 1932-1933, socotea că atunci cînd a preluat funcţia criza învăţământului se afla la nivelul cel mai acut, universitatea devenind „o fabrică de diplome pentru profesori fără catedre, pentru avocaţi fără procese, pentru medici fără pacienţi, pentru teologi fără parohii". El a promovat o mai mare selectivitate în şcolile secundare, astfel încît să se limiteze accesul la universitate, permiţîndu-i acesteia să devină „o adevărată instituţie de plămădire a elitei spirituale naţionale".[850]

Problema nu era că România avea mai mulţi studenţi sau mai multe universităţi decît alte ţări europene[851]; ci că aceste cifre existau pe fundalul „unei situaţii persistente de înapoiere", în care cea mai potrivită carieră era aceea de funcţionar.[852] într-ade- văr, aşa cum am văzut, cel mai solicitat domeniu al învăţământului superior era dreptul, atît înainte cît şi după primul război mondial. Unii observatori considerau că predominanţa studenţilor români la drept nu corespundea vieţii sociale şi nevoilor ţării.[853] [854] Notînd că 38% dintre studenţii români urmau facultăţi de drept, losif Gabrea propunea în 1932:

> Fiindcă 87,1% din cetăţenii ţării trăesc din agricultură, să ne închipuim că pe lîngă fiecare Universitate s-ar fi organizat la timp cîte o secţie sau academie agricolă, iar cei 38% din tineretul universitar să fi primit o pregătire agricolă

850 Guşti, *Un an,* pp. IX, 316.

851 Într-un discurs ţinut la Senat în 1927, Onisifor Ghibu spunea că „România este aproape cea din urmă ţară din Europa, în ce priveşte numărul universităţilor în raport cu populaţiunea ei", menţionînd că în Anglia exista o universitate la fiecare 2 milioane de locuitori, în Germania o universitate la fiecare 2,5 milioane, în Italia una la 1,5 milioane, în Ungaria patru universităţi la 5 milioane, în timp ce în România doar patru universităţi la 17 milioane de locuitori.

852 Janos, „Modernization", p. 107.

853 Gabrea, „Statistică", p. 29.

854 *Ibid.,* p. 30.

> superioară! Şi să fi mers apoi în sate pentru a fi servit în permanenţă de îndrumători ai agriculturii pe baze ştiinţifice! E sigur că nu s-ar mai fi susţinut astăzi că „sînt prea mulţi studenţi!" şi poate [...] şi economia Statului ar fi alta.[133]

De fapt, structura învăţămîntului superior, deşi pesemne neadaptată nevoilor „reale" ale României, era adaptată la structura economică şi socială a României din perioada interbelică, în anii '20 şi '30 industrializarea românească era foarte limitată, începutul făcîndu-se în general în sectoarele mari consumatoare de capital. în acelaşi timp, dată fiind reforma agrară postbelică, mulţi ţărani au rezistat proletarizării ; la ţară nivelul consumului a crescut, în vreme ce agricultura se făcea în continuare pe scară mică. Aceste tendinţe economice arătau că exista o anume mobilitate verticală; ţăranii săraci o duceau ceva mai bine şi cumpărau mai mult pămînt. Ţăranii mai bogaţi au înaintat pe scara socială trimiţîndu-şi fiii la oraş pentru a primi o educaţie universitară şi a deveni „domni", adică funcţionari.[855] Tendinţele conservatoare din societatea românească se reflectă în rezistenţa agriculturii şi industriei la modernizare, în lipsa capitalului autohton şi în refuzul românilor de a se lansa în profesii industriale şi în afaceri. Tendinţele dinamice din societatea românească veneau dinspre proiectul construirii naţiunii şi a elitei, prin care statul încerca să desăvîrşească revoluţia naţională începută cu extinderea teritorială postbelică.

Discuţiile purtate în cercuri academice asupra creşterii necontrolate şi nepotrivite a numărului celor instruid conţineau preocupări reale, ca şi elemente emoţionale şi alarmiste. Unii participanţi la această dezbatere confundau cîteodată problemele, concentrîndu-şi atenţia asupra numărului exagerat al studenţilor neromâni şi caracterizîndu-l drept una din cauzele profunde ale insuficienţei resurselor din învăţămînt. Preluată şi îmbrăcată în retorica cercurilor naţionaliste radicale studenţeşti, această dezbatere

855 Verdery, *Transylvanien! Villagers,* pp. 292-297.

privind „proletariatul intelectual”, lipsa resurselor pentru învăţământul superior şi posibilitatea reducerii numărului de înscrieri la universităţi s-a transformat într-o cerere insistentă şi stridentă pentru *„numerus clausus”,* pentru limitarea numărului de studenţi minoritari, mai ales evrei, admişi în universităţile româneşti.

7. Generaţia de la 1922: de la mişcarea studenţească la Garda de Fier

În aceste vremuri, nebunia lumii se reflectă mai bine ca oriunde în Universitate. Căci judecata oamenilor de bună credinţă spune că aici şi-a băgat cel mai mult dracul coada cu care vrea să tulbure frumuseţea vieţii dată de bunul Dumnezeu. Şi de unde te aştepţi să se reverse lumină, se răspîndeşte întunericul multor minciuni şi patimi. „

Preot ILIE I. IMBRESCU, 1940

Mişcarea legionară a fost o mişcare a tinerei generaţii; cadrele ei au fost studenţi şi intelectuali care au părăsit de curînd universităţile.

HORIA SIMA

Într-un articol publicat la 10 decembrie 1934, la a douăsprezecea aniversare a începutului mişcării naţionaliste studenţeşti, Ion Moţa, veteran al mişcării şi proeminent ideolog al Gărzii de Fier, vorbea de „naţionalismul nostru [...] al fostei generaţii de studenţi care a dat pe 10 Decembrie 1922 – sărbătorit astăzi – şi al generaţiei studenţeşti şi tinere de acum”[856] Definind astfel „naţionalismul nostru” de pe poziţia de lider fascist deţinută în 1934, Moţa indica legătura directă dintre Garda de Fier matură din anii ’30 şi mişcarea naţionalistă studenţească cristalizată în 1922. Mişcarea studenţească de dreapta a produs şi Liga Apărării Naţionale Creştine (LANC) în 1923 şi grupările efemere Fascia Naţională şi Acţiunea Românească. Deşi

856 Ion I. Moţa, „Sensul naţionalismului nostru”, *Cuvântul studenţesc,* 10 decembrie 1934, retipărit în Ion I. Moţa, *Cranii de lemn: Articole* (Ediţia Monumentul MM, Colecţia Omul Nou, München, 1970), p. 165.

intelectualii democraţi moderaţi şi de stînga făceau şi ei parte, desigur, din scena politică şi culturală a României, la mijlocul anilor ’30 naţionaliştii radicali au ocupat centrul acestei scene, ajungînd să reprezinte „noua

 generaţie" în întregul său.[857] Naţionaliştii radicali erau atît de larg recunoscuţi drept purtători de cuvînt ai tinerei generaţii, încît menţionarea mişcării studenţeşti în perioada interbelică se făcea în general prin referire la ramura extrem naţionalistă a mişcării, care după 1922 a dominat celelalte curente politice.[858]

Astfel, începuturile ideologice şi politice ale fascismului românesc pot fi stabilite în mişcarea studenţească de la începutul anilor '20. Protestele naţionaliste radicale au izbucnit în universităţi, unde studenţii erau în mod special nemulţumiţi de supra-aglomerare şi de concurenţa pentru resurse insuficiente despre care am vorbit în capitolul precedent. în răstimp de cîţiva ani, naţionaliştii din universităţi au redus aceste probleme complexe la nemulţumirea generală faţă de marele număr de studenţi minoritari cu care trebuiau să concureze în învăţămîntul superior şi pe care aveau în curînd să-i înfrunte şi în competiţia pentru posturi în sectoarele de elită ale funcţiilor de stat şi particulare. Atacurile împotriva studenţilor minoritari îi ţinteau cu deosebire pe evrei; în realitate, termenul „minoritari" era în general un cod pentru un singur grup etnic, evreii. Faptul că studenţii evrei alcătuiau minoritatea cea mai

857 Despre „noua generaţie", vezi Z. Ornea, *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea* (Editura Eminescu, Bucureşti, 1980), pp. 454-464; G. Călinescu, „Noua generaţie. Momentul 1933", în *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent,* ed. a 2-a (Editura Minerva, Bucureşti, 1982), pp. 947-971 şi Irina Livezeanu, „Excerpts from a Troubled Book: An Episode în Romanian Literatura", *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture 3* (1984), p. 298.

858 O experienţă trăită în tipipul documentării pentru această carte confirmă hegemonia naţionaliştilor extremişti în mişcarea studenţească interbelică. Am realizat în mai multe rînduri interviuri cu vîrstnici contemporani ai mişcărilor studenţeşti interbelice sau cu istorici buni cunoscători ai perioadei pe care o studiam. La explicaţiile mele neutre că studiez mişcările studenţeşti din România interbelică, prima reacţie a subiecţilor mei a fost de obicei să-mi spună că acele mişcări de tineret erau naţionaliste şi antisemite.

numeroasă în cadrul populaţiei studenţeşti legitima în ochii multor etnici români cererea cea mai frecventă a naţionaliştilor de a se limita numărul lor. Deşi concentrată iniţial asupra problemelor universitare, mişcarea naţionalistă studenţească era şi o reacţie împotriva activităţii socialiste ce izbucnise imediat după război. Naţionaliştii au legat acest val de militantism roşu cu posibile planuri ale bolşevicilor ruşi (şi,

pentru scurtă vreme, ale bolşevicilor maghiari) privind teritoriile nou dobîndite de România. Pentru a complica lucrurile, un mare număr de refugiaţi evrei ucraineni au venit în Basarabia în timpul războiului civil din Rusia, iar la universităţile din Iaşi, Cernăuţi şi Cluj numărul studenţilor evrei (mai cu seamă din Basarabia) era considerabil.

Mişcarea naţionalistă studenţească a cîştigat atenţia publicului nu doar ca urmare a dimensiunii şi violenţei sale, ci şi fiindcă reflecta brutal şi exagerat multe din preocupările majore ale naţionaliştilor din principalele partide politice şi din preocupările etnicilor români în genere. De prim ordin între aceste interese comune era dorinţa de a crea o adevărată elită românească cu care să fie înlocuite minorităţile ce încă deţineau puterea în noile teritorii şi necesitatea de a româniza elitele „străine". Naţionaliştii de toate nuanţele erau vizibil incomodaţi de enclavele culturale şi urbane ale minorităţilor.

Diferenţele dintre generaţii sînt însă în egală măsură importante : tinerii naţionalişti îşi îndreptau atacul nu numai împotriva enclavelor „străine", ci şi împotriva generaţiei mai vechi de politicieni „slabi", puşi pe compromisuri şi adesea corupţi. Ei condamnau constituţia din 1923 pentru că „vînduse" România marilor puteri prin acceptarea Tratatului privind Protecţia Minorităţilor din 1919 şi garantarea drepturilor politice şi civile pentru minorităţile naţionale. în acelaşi timp, puternicul Partid Naţional Liberal, sub a cărui administraţie se votase constituţia, admitea că marile puteri se amestecă în treburile interne ale României, dar înţelegea că tratatele internaţionale sînt o condiţie pentru. însăşi existenţa României Mari. Doi primiminiştri – Ionel Bră- tianu şi Arthur Văitoianu – au demisionat succesiv mai degrabă decît să semneze Tratatul privind Protecţia Minorităţilor[859], care a fost

859 Carol lancu, *L'Émancipation des juifs de Roumanie {1912-1919)* (Centre de recherche et d'études juives et hébraïques, Montpellier, 1992), pp. 285-298.

parafat în cele din urmă de Alexandru Vaida-Voievod, politician naţionalist şi el; atît Brătianu cît şi Văitoianu au rămas însă politicieni de frunte ai României. Pînă şi Liga Apărării Naţional Creştine practica o formă de naţionalism extremist mai veche, mai conservatoare decît aceea cerută tot mai insistent de „Generaţia de la 1922”. Desprinderea acesteia din urmă de LANC

 în 1927, cînd studenţii şi-au terminat „ucenicia" şi au format Legiunea Arhanghelului Mihail, s-a petrecut în parte datorită insistenţei lui Cuza de a utiliza mijloace parlamentare tradiţionale pentru realizarea programului naţionalist. Asemenea tactici erau inacceptabile pentru studenţii conduşi de Corneliu Zelea Codreanu.[860]

Politica universităţii este o scenă ideală pentru studierea convergenţei şi divergenţei dintre naţionalismul extremist şi cel al partidelor principale şi dintre vechea şi tînăra generaţie de naţionalişti români. Aici se poate observa cel mai bine modul în care obiectivele statului român şi ale elitelor sale conservatoare, ce încercau să realizeze echilibrul într-un stat încă slab integrat, şi ţelurile tinerei generaţii s-au suprapus pentru a încuraja începuturile unei importante mişcări fasciste.

Momentele cruciale din punct de vedere strict politic şi or- ganizaţional din viaţa mişcării fasciste româneşti au fost catalogate în cîteva lucrări de referinţă privitoare la Garda de Fier[861], dar s-au întreprins puţine tentative de a înţelege cu precizie potrivirea dintre mişcarea fascistă şi curentele principale ale politicii, societăţii şi gîndirii sociopolitice româneşti, după cum

860 Gheorghe T. Pop, *Caracterul antinaţional şi antipopular al activităţii Partidului Naţional Creştin* (Editura Dacia, Cluj, 1978), pp. 58-64 şi Aron Petric, „Cu privire la periodizarea fascismului în România", în *împotriva fascismului* (Editura Politică, Bucureşti, 1971), p. 45. în memoriile sale, Codreanu îl critică pe Cuza fiindcă nu era un lider eficient, nu coordona acţiunile parlamentare cu cele extraparlamentare, sprijinea anumite partide tradiţionale şi exclusese lideri importanţi ai LANC fără a respecta procedurile cuvenite. Vezi Comeliu Zelea Codreanu, *Pentru legionari (1936),* voi. 1, ed. a 6-a (Editura Legiunea Arhanghelului Mihail, f. 1., 1979), pp. 263, 283-291.

861 Eugen Weber, „România", în *The European Right,* ed. Hans Rogger şi Eugen Weber (University of California Press, Berkeley, 1965); Mihai Fătu şi Ion Spălăţelu, *Garda de fier: Organizaţie teroristă de tip fascist* (Editura Politică, Bucureşti, 1971); Francis L. Carsten, *The Rise of Fascism* (University of California Press, Berkeley, 1971), pp. 181-193 şi Zev Barbu, „Ru- mania", în *Fascism în Europe,* ed. Stuard J. Woolf (Methuen, Londra, 1981).

puţin s-a făcut şi pentru înţelegerea identificării predominante a tinerei generaţii de după primul război mondial cu ideile naţionaliste radicale, din ce în ce mai apropiate de fascism. Fără a studia exhaustiv fenomenul fascist românesc[862], eu plasez fascismul

862 Acest studiu a fost realizat de Armin Heinen în solid documentata sa carte *Die Legion „Erzengel Michael" în Rumänien: Soziale Bewegung und politische Organisation* (R. Oldenburg Verlag, München, 1986).

în cadrul programului de construire a naţiunii, concentrîndu-mă asupra fascinaţiei pe care a exercitat-o asupra tinerei generaţii din România şi asupra legitimităţii pe care vechile generaţii au acordat-o acestei ideologii.

Ascensiunea stîngii

La fel ca alte ţări din Europa interbelică, în care dreapta radicală a dobîndit supremaţia politică după un spectaculos – chiar dacă scurt – moment de preeminenţă a stîngii, şi România a trăit un val de militantism revoluţionar la sfîrşitul primului război mondial. Mare parte din literatura marxistă ortodoxă privitoare la perioada interbelică susţinea (previzibil, de altfel) că forţele naţionaliste de dreapta erau cu mult depăşite de forţele „democratice" moderate sau de stînga. Influenţa dreptei a fost mereu minimalizată de istoriografia comunistă românească.[863] Credibilitatea unei mari părţi din literatura ce a predominat pînă în 1989 nu e desigur scutită de suspiciuni, iar discutarea scurtei „perioade roşii" a României pe care o întreprind mai jos nu intenţionează să confirme această ortodoxie marxistă neautentică asupra istoriei interbelice româneşti. Faptele sugerează însă că în primii ani de după război – dar nu şi după aceea – stînga a făcut într-adevăr o demonstraţie de forţă prin greve şi demonstraţii de stradă care au zguduit temeliile fragile

863 Vezi, de exemplu, Maria Totu et al., *Din istoria studenţimii române: Presa studenţească {1851-1978)* (Universitatea din Bucureşti, Facultatea de istorie-filozofie, Bucureşti, 1979), p. 3; Florea Dragne şi Constantin Petculescu, *Frontul Studenţesc Democrat: Pagini din lupta antifascistă a studenţimii române* (Editura Politică, Bucureşti, 1977), p. 5; Stelian Neagoe, *Triumful raţiunii împotriva violenţei {Viaţa universitară ieşeană interbelică)* (Editura Junimea, Iaşi, 1977), p. 437 şi *Viaţa universitară clujeană interbelică {Triumful împotriva violenţei),* voi. 2 (Editura Dacia, Cluj, 1980), pp. 143, 178.

ale statului român recent întregit.

Din punct de vedere politic, această forţă s-a manifestat în negocierile pe care partidele de Centru le-au dus cu purtători de cuvînt ai stîngii. în 1918, generalul Averescu şi Constantin Ar- getoianu de la Liga Poporului i-au contactat pe liderii socialişti pentru a discuta o posibilă colaborare într-un viitor guvern.[864] Insurgenţa stîngii a fost percepută în România pe fundalul mişcărilor revoluţionare din statele învecinate de la care România dobîndise teritoriile Basarabiei şi Transilvaniei şi în legătură cu acestea.[865] Victoriile comuniste din Rusia şi Ungaria au dat naştere unei identificări între bolşevism şi ameninţările la adresa integrităţii teritoriale a României Mari. în cazul Basarabiei aceste percepţii erau justificate. Aşa cum scria Lucien Karchmar:

> în următorii trei ani [după 1917], comuniştii din Basarabia au funcţionat la început ca o organizaţie de rezistenţă, al cărei scop principal era sprijinirea recuceririi provinciei de către Armata Roşie. De aceea partidul a reuşit să capete sprijin din partea multor categorii care în mod normal s-ar fi ţinut deoparte de politica sa, dobîndind mulţi adepţi chiar şi printre ţăranii ucraineni şi ruşi. Pentru acelaşi motiv însă, el a găsit sprijin doar în rîndul acelora care se opuneau guvernării române, în rîndul slavilor şi al evreilor, tăindu-şi astfel orice posibilitate de a găsi adepţi în rîndul moldovenilor.[866]

---

864 Constantin-Titel Petrescu, *Socialismul în România 1835-6 septembrie 1940* (Biblioteca socialistă, Bucureşti [194-]), p. 314.

865 Despre influenţa Revoluţiei din 1917 asupra stîngii româneşti, vezi Keith Hitchins, „The Russian Revolution and the Rumanian Socialist Movement, 1917-1918", *Slavic Review* 27 (iunie 1968), pp. 268-289.

866 Lucien Kerchmar, „Communism în Romania, 1918-1921", în *The Effects of World War I : The Class War after the Great War; The Rise of Communist Parties în East Central Europe, 1918-1921,* ed. Ivo Banac (East European

Teama de bolşevism a cuprins ţara la diferite niveluri. Deşi trupele române au menţinut disciplina militară în momentul în care soldaţii ruşi au trecut de la război la dezertare şi revoluţie, propaganda bolşevică şi „maximalistă" era într-o oarecare măsură eficientă în rîndul claselor sărace, determinîndu-l pe regele Ferdinand să promită în aprilie 1917, în timpul primelor stadii molipsitoare ale revoluţiei ruse, largi reforme în agricultură şi în sistemul electoral.[867]

Spectrul bolşevismului sub forma tulburărilor sociale şi a posibilelor pierderi teritoriale a obsedat autorităţile române. Surse

Monographs, Boulder, Colo., 1983), p. 154.

867 Vezi [Aleksandr Nikolaevitsch] Winogradsky, *La guerre sur le front oriental* (Charles Lavauzelle, Paris, 1962), p. 316; Nicolae lorga, *Histoire des roumains et de la romanité orientale,* vol. 10: *Les Réalisateurs de l'unité nationale* (L'Académie roumaine, Bucarest, 1945), p. 543 şi Hitchins, „Russian Revolution", pp. 275-276, 284-285.

diplomatice şi militare franceze confirmă în general impresia unui pericol bolşevic în România[868], mai cu seamă în noile provincii adiacente statului sovietic şi statului ungar, atît în ce priveşte ostilitatea armată cît şi radicalismul intern de inspiraţie sovietică.[869] Agitaţia externă este aproape întotdeauna supoziţia de la care pleacă aceste rapoarte, dar condiţiile locale de după război erau ele însele propice organizării stîngii. De pildă, un raport francez asupra problemelor sociale din România în primăvara anului 1921 menţiona eforturile de organizare ale comuniştilor dintr-o regiune minieră transilvăneană de lîngă Petroşani, legîn- du-le însă de neplata salariilor. Raportul comenta de asemenea situaţia gravă din Basarabia, unde organizaţiilor comuniste locale li se alăturau agenţi de dincolo de Nistru. Toate organizaţiile evreieşti din Basarabia, inclusiv Bund-ul, formau, potrivit raportului, un bloc împreună cu Partidul Comunist, fiind în relaţii strînse cu Rusia.[870]

în 1918 şi 1919, diplomaţii români de la Paris au încercat să convingă guvernul francez de primejdia foametei şi penuriei în Transilvania, subliniind problema conexă a intrigilor bolşevice. Cristian Rakovsky, socialistul român de origine bulgară care petrecuse mai mulţi ani în Rusia, era acuzat de tentativa de a provoca tulburări bolşevice în acea provincie.[871] Surse militare

868 Unele rapoarte militare franceze respingeau totuşi existenţa vreunui pericol bolşevic real în România. De exemplu, într-o telegramă din 1919, generalul Berthelot tăgăduia direct faptul că revoltele sau grevele ar fi fost o problemă în România în primele luni ale anului 1919: *„Situation ici très calme. Bolcheviquisme néant."* QD 6 27/67, 23 februarie 1919.

869 V 7N 1459/3; V 7N 1458/1,2; QD 55/3-4RV, 5R; QD 10 27/165, 1 februarie 1920; QD 29/47RV, 48, 29 august 1924. Pentru punctul de vedere german asupra situaţiei postbelice, vezi Hitchins, „Russian Revolution", n. 64.

870 QD 55/156-160, 28 mai 1921. . •'

871 Qd 29/47RV, 31, 5 decembrie 1918 şi QD 3 27/63, 7

franceze raportau de asemenea că Rakovsky conducea secţia basarabeană a „Ligii pentru eliberarea popoarelor” creată de Ministerul Afacerilor Externe de la Moscova. (Se refereau probabil la funcţia lui Rakovsky de secretar al partidelor socialiste balcanice.[872]) El a

ianuarie 1919.

872 V 74 3053, ianuarie 1920 şi Francis Conte, *Christian Rakovsky (1873-1941) : A Political Biography* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1989), p. 102.

 deţinut cîteva funcţii importante în Ucraina sovietică între 1919 şi 1923[873], iar statul sovietic avea desigur interes să recucerească Basarabia. Punctul său de vedere asupra Basarabiei se schimbase considerabil din 1912, cînd, ca social-democrat român, se pronunţase împotriva imperialismului rusesc din această provincie. După revoluţia din 1917 preocuparea lui de căpetenie a devenit „răspîndirea revoluţiei prin Balcani în Europa".[874] Autorităţile române erau îngrijorate de organizaţiile comuniste din Basarabia, alcătuite, credeau ele, în majoritate din evrei ruşi.[875] Teama de bolşevism s-a răspîndit şi în Transilvania. În timpul guvernării lui Văitoianu din toamna anului 1919, propaganda antibolşevică finanţată de stat chema la lupta finală împotriva „bestiilor roşii". Afişe puse de guvern pretindeau că doar evreii sînt bolşevici. O serie de fotografii ale bolşevicilor maghiari din recent debarcatul regim Béla Kun purtau drept legendă nume evreieşti în majoritate, identificînd în persoanele reprezentate dezertori ai armatei române.[876]

După mai mulţi ani de război şi privaţiuni, militantismul sindical şi social al claselor sărace din România reprezenta o serioasă preocupare pentru autorităţi. Ca urmare a războiului şi a ocupaţiei germane, nivelul de trai al ţăranilor şi muncitorilor se prăbuşise. Confruntat cu cereri concurente venind din partea diverselor pături ale populaţiei, guvernul i-a favorizat pe funcţionarii publici, acordîndu-le creşteri salariale. Măsura a dus la creşteri de preţuri care a afectat cel mai greu clasele sărace. Războiul provocase de asemenea dislocări masive şi militarizarea forţei de

873 Vezi Gus Fagan, Introducere la Christian Rakovsky, *Selected Writings on Opposition în the USSR, 1923-1930* (Allison and Busby, Londra, 1980), pp. 22-23.

874 Fagan, Introducere, p. 31; Michael Shafir, „Romania's Marx and the National Question: Constantin Dobrogeanu-Gherea", *History of Political Thought* 5 (noiembrie 1984) şi Victor Frunză, *Istoria Partidului Comunist Român,* voi. 1 (Nord, Arhus, 1984), pp. 31-32.

875 QD 22 27/250R, 15 decembrie 1920.

876 AIU/VIII/C 53.

muncă în multe întreprinderi. Toate acestea au produs un val de militantism muncitoresc în anii 1918-1921, manifestat în încetări ale lucrului, greve şi demonstraţii.[877] în decembrie 1918,

877Politică, Bucureşti, 1966); lorga, *Réalisateurs,* p. 543; Mircea Muşat şi Ion Ardeleanu, *Political Life în Romania, 1918-1921* (Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1982), pp. 25-26, 248-249; Karchmar, „Communism în România", pp. 140-141 şi Şerban Voinea, „Memorii", în *Şerban Voinea, 1894-1969 : Contribution à l'histoire de la social-uemocratie roumaine,* ed. Paul Stahl, Sociétés européennes 6 (f.e., Paris, 1990), pp. 23-24, 28-29.

grupuri de muncitori din Bucureşti au participat la demonstraţia condusă de socialişti în sprijinul grevei tipografilor.[878] în apropierea palatului regal, protestatarii au proclamat „o republică socială" şi s-a tras asupra lor. Potrivit istoricului Nicolae lorga, „sîngele românesc a înroşit străzile nespus de prăfoase ale unei capitale căzute în sălbăticie". Circa o sută de demonstranţi au murit şi peste două sute au fost răniţi în acest incident.[879]

Comentînd situaţia, Nicolae lorga susţinea că „nu era nevoie de altceva pentru a produce o serie de fenomene revoluţionare, cărora guvernele care se succedau nu le acordau atenţia necesară". „Fenomenele" sau „mişcările", cum le numea lorga, „în care era greu de făcut deosebirea între socialismul născînd şi pătrunderea comunismului, s-au manifestat în Bucureşti şi aiurea de-a lungul întregului an ce a urmat întoarcerii guvernului din Moldova", unde se refugiase din decembrie 1916 pînă în noiembrie 1918. Grevele au afectat căile ferate, serviciile poştale, centralele electrice, direcţia monopolurilor statului, armata, marina şi societăţile de transport din multe oraşe şi centre industriale, atrăgînd participarea lucrătorilor din mai multe domenii, de la funcţionarii publici la măturători.[880]

878 loan Scurtu, *Viaţa politică din România 1918-1944* (Editura Albatros, Bucureşti 1982), pp. 72-73; Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., *File din istoria U.T.C.,* ed. a 2-a, (Editura Politică, Bucureşti, 1980), pp. 64-65.

879 lorga, *Réalisateurs,* p. 543; Scurtu, *Viaţa politică,* pp. 72-73 şi QD 2/27/62, 1 ianuarie 1919. Document de la Quai d'Orsay, bazat pe o sursă engleză, relatează un conflict petrecut la Bucureşti în 6 decembrie 1918, în timpul unei demonstraţii bolşevice; potrivit acestui raport, trupele aii restabilit ordinea, cîţiva oameni au fost omorîţi, iar liderii arestaţi. lorga datează greşit incidentul în decembrie 1919, la un an după ce a avut loc. Vezi şi Voinea, „Memorii", p. 23.

880 lorga, *Réalisateurs,* p. 543.

Momentul cel mai primejdios pentru stabilitatea României a avut loc pesemne în noiembrie 1918 după retragerea

 armatei de ocupaţie germane din Bucureşti[881], dar agitaţia a continuat în deceniul următor. Militantismul clasei sărace a culminat cu greva generală din octombrie 1920. Guvernul Averescu, venit la putere în luna martie a aceluiaşi an, a lichidat greva şi a reprimat cu severitate organizaţiile politice ale stîngii.[882] Potrivit lui Iorga, atunci a început sub Averescu lupta dintre muncitorii afiliaţi sindicatelor „roşii" şi cei afiliaţi sindicatelor „galbene", ultimii fiind sprijiniţi de poliţie.[883]

Imediat după război, lupta împotriva bolşevismului a cuprins nu numai reprimarea directă de către stat a tulburărilor sindicale, ci şi proiecte de propagandă culturală iniţiate la nivel local dar apelînd la ajutor din partea statului. Asemenea proiecte au apărut mai frecvent în regiuni industriale, unde se afla concentrată activitatea socialistă şi sindicală. Notabilităţi locale au iniţiat „cămine culturale" cu un program declarat naţionalist şi au publicat şi distribuit broşuri antibolşevice în rîndul meseriaşilor, muncitorilor şi ţăranilor pentru a combate socialismul. Un preot, preşedinte al comitetului şcolar din comuna Cornu, judeţul Prahova, cerea, de pildă, deschiderea unui cămin cultural pentru combaterea activităţii socialiste iocale:

> Germenul bolşevismului începînd a prinde rădăcini în Comuna noastră, deoarece majoritatea locuitorilor sînt lucrători la Societăţile Petroliere din Cîmpina, împreună cu toţi oamenii luminaţi ai satului am început o acţiune contra acestui germene. Săditorii acestui germene luînd cunoştinţă de activitatea noastră şi fiindu-le teamă să nu dispară acest germene din sat au înfiinţat o

881 Ghiţă Ionescu, *Comunism în Rumania, 1944-1962* (Oxford University Press, Londra, 1964;), p. 11 şi Hitchins, „Russian Revolution", pp. 288-289.

882 Voinea, „Memorii", pp. 28-29; Petrescu, *Socialismul,* pp. 349-358; *File,* p. 80 şi Muşat şi Ardeleanu, *Political Life,* pp. 189, 248.

883 Iorga, *Réalisateurs,* p. 545 şi Ionescu, *Communism în Romania,* pp. 14-15.

subsecţie a partidului socialist.

Se ţin adunări regulate şi din cînd în cînd mai vine şi cîte un tovarăş mai înţepat de la Cîmpina spre a le ameţi capul. [...] Au înfiinţat o bibliotecă cu cărţi otrăvitoare pe care le împart cetăţenilor.

Ca măsură împotrivale [sic] am închiriat o casă în centrul satului, unde vom pune bazele unei societăţi a oamenilor luminaţi

> ai satului. Bibliotecă în sat nu avem, deoarece războiul ne-a distrus totul, ca să apelăm la altcineva nu putem şi de aceia vă rugăm pe Domnia voastră să binevoiţi a aproba înfiinţarea unui „Cămin cultural" cu ajutorul căruia vom fi siguri că vom paraliza acţiunea tovarăşilor şi vom scăpa 800 familii de pieire.[884]

Un alt preot din parohia Comarnic, de lîngă Cîmpina, cerea cărţi de la Casa Şcoalelor pentru un cămin cultural, tot în spiritul contracarării propagandei bolşevice: „Să arătăm sătenilor noştri urmările primejdioase, propaganda febrilă şi criminală a Tovilor de la Internaţionala a IlI-a, care urmăresc să imprime societăţii noastre caracterul anarhic al utopiei anarhisto-bolşevică. Ne-am gîndit la o asemenea măsură de profilaxie socială, fiindcă altfel noi găsindu-ne foarte aproape de Cîmpina, centrul lor, contaminarea parohiei noastre s-ar putea efectua foarte uşor."[885] Ca răspuns la o altă iniţiativă locală, Casa Şcoalelor a sprijinit distribuirea gratuită a unei broşuri intitulate „Stîrpirea bolşevismului" în rîndul meseriaşilor, muncitorilor şi ţăranilor. Autorul, Costică Porumbescu, susţinea: „Văzînd pericolul bolşevist care ne ameninţă din zi în zi, propoveduit şi ocrotit de partidul Revoluţio- nar-Socialist, ne-am decis a scoate mai multe mii de broşuri cu caracter naţional, cu scopul de a reprima mişcarea Bolşevistă."[886]

Avîntul general al stîngii, chiar dacă efemer şi în cele din urmă lesne stăvilit, se asocia în mintea oamenilor ca valul miilor de refugiaţi evrei ucraineni veniţi în Basarabia de dincolo de graniţa estică a României. Populaţia aflată în tranzit a alarmat autorităţile române. Un număr estimat între 22 000 şi 60 000 de persoane au intrat în Basarabia pînă la sfîrşitul anului 1921.[887] La

884 CS/1920/7/107, 21 aprilie 1920. Iniţiativa a fost apreciată, cererea aprobată, iar cărţile au fost trimise.

885 CS/1920/7/124, mai, f.d. 1920.

886 CS/1920/6/274-276, f.d.

887 Dumitru Şandru, *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale* (Editura Academiei R.S.R., laşi,

un moment dat, guvernul român credea că era vorba de 100 000 de refugiaţi, iar istoricul basarabean Ştefan Ciobanu i-a spus lui Nicolae lorgaîntr-o convorbire despre Basarabia, la 5 mai 1921, că „numărul refugiaţilor, pînă la un milion, ne face mult rău”.[888] Ziarul de dreapta *Universul* ataca încă problema refugiaţilor evrei în 1925, susţinînd că Uniunea Sovietică îi încurajase pe evrei să însceneze un exod în masă. Comunişti, anarhişti, criminali şi vagabonzi veniseră în Basarabia pentru a crea un climat prosovietic şi a deznaţionaliza provincia.[889] O parte a presei mai liberale din România – a nu se confunda cu presa Partidului Naţional Liberal – batjocorea temerea că aceşti evrei vor rusifica Basarabia proaspăt anexată. într-un articol din 27 octombrie 1921, Emil Fagure ridiculiza ideea mutării refugiaţilor din Basarabia în provincii româneşti mai puţin periferice: „Motivul? Ca evreii ucraineni să nu rusifice Basarabia. Ei bine, i-am vizitat pe aceşti refugiaţi, n-am auzit nici un cuvînt

1980), p. 84; CA/RM 133/2, 22 octombrie 1921; „Les Israelites de Roumanie”, *Paix et droit,* octombrie 1921; AIU/VIII/C56. Vezi şi Wilhelm Filderman, „My Life”, Mss.,.YV/P 6-2 1, pp. 115, 118. Filderman estimează că în 1921 erau 35 000 de refugiaţi în Basarabia, din care 6 000 în Chişinău. EI scrie de asemenea că „acuzaţia de bolşevism, de propagandă comunistă, aruncată în capul refu- giaţilor era un pretext pentru a justifica lagărele de internare plănuite de autorităţile române, dar niciodată realizate”.

888 Nicolae lorga, *Memorii,* voi. 3 (Editura Naţionala S. Ciornei, Bucureşti, f.d.), p. 305. Aceste cifre umflate indică îngrijorarea cu care erau priviţi străinii disperaţi. Organizaţiile evreieşti susţineau că evreii fugeau de revoluţia bolşevică, respectiv de pogromuri, penurie, politică antiburgheză şi recrutare în Armata Roşie – cele mai directe efecte pe care revoluţia le avea asupra lor. Autorităţile române şi opinia publică de dreapta îi suspectau însă pe refugiaţi de comunism, socotindu-i răspunzători de aspectul rusesc al Basarabiei. „Les Refugies d’Ukraine en Roumanie”, *Paix et droit,* noiembrie 1921; AIU/VIII/B/77, 16 mai şi 10 noiembrie 1921; Lucien Wolf, arhivele, YIVO, 4/113/15491-99, 8 mai 1921 şi *Weslminster Gazette,* 26 mai 1919.

889 „Chestia refugiaţilor evrei-ruşi din Basarabia”, *Universul* 17 mai 1925.

rusesc, toţi vorbesc în jargon: idiş." Adevăratele lor motive de a fugi din Rusia, susţinea el, se puteau citi pe feţele lor speriate : pogromurile şi excesele regimului sovietic.[890]

În suspiciunea lor, autorităţile române şi *Universul* se făceau ecoul antisemitismului armatelor Albilor de ale căror pogromuri fugiseră evreii. Cel puţin la început, evreii – în majoritate meşteşugari şi negustori – au fost afectaţi de politica economică a comunismului de război şi şi-au pus speranţele în armata de voluntari antibolşevică; după o amară experienţă au învăţat că e mai bună Armata Roşie, mai puţin pusă pe violenţe antisemite.[891] Aceste subtilităţi erau inutile pentru îngrijoratele autorităţi române. Problema se încerca a fi rezolvată, parţial în cooperare cu organizaţiile evreieşti, prin înfiinţarea lagărelor de refugiaţi, prin evacuarea refugiaţilor în regiuni mai puţin fragile – regiuni care, din nefericire, aveau şi comunităţi evreieşti mai mici, primindu-i aşadar cu greutate pe fugari – şi prin presiuni făcute asupra evreilor în vederea migrării spre alte destinaţii, inclusiv repatrierea.[892] Deşi cei mai mulţi luau drumul Statelor Unite sau Palestinei, un număr neînsemnat dorea să se stabilească în România. Se pare însă că autorităţile române erau mai puţin îngrijorate de şederea permanentă a refugiaţilor în zonă cît de problema unui mare număr de evrei, aflaţi în tranzit, care sporeau eterogenitatea culturală şi etnică a Basarabiei.[893]

În plus, organizaţiile evreieşti româneşti şi internaţionale care încercau să rezolve problema

890 *Adevărul,* 27 octombrie 1921.

891 Vezi Peter Kenez, *The Defeal of the Whites: Civil War în South Russia, 1919-1920* (University of California Press, Berkeley, 1977), pp. 166-188. Potrivit surselor diplomatice franceze, refugiaţii erau în majoritate evrei săraci, scăpaţi de pogromuri. QD 55/119-120, 2 februarie 1921.

892 Filderman, „My Life", pp. 118, 125; *Curierul israelit,* 9 octombrie 1921; AIU/VIII/C/56, octombrie, [f.d.], 1921 şi 11 noiembrie 1921; AIU/VIII/B/77, 10 octombrie 1921 şi CA/RM/133/3, 11 decembrie 1924.

893[33] MIC/1921/273/11-12, 30 mai'1921 şi AIU/VIII/B/77, 10 noiembrie 1921.

refugiaţilor au ajuns să fie şi ele asociate în mintea publicului cu ameninţarea bolşevică. Un raport francez din 1921 asupra problemei sociale în România reflecta acest punct de vedere :

> Pare stabilit [...] că aceste organizaţii evreieşti din Basarabia au sprijin din afară. în Basarabia s-a format un comitet american de ajutorare a evreilor, ale cărui fonduri provin de la *Alliance Universelle* cu sediul la Londra. Americani recent naturalizaţi, cel mai adesea în uniformă, înarmaţi cu paşapoarte legale, străbat ţara distribuind fonduri de ajutorare şi broşuri [şi] facilitîndu-le în acelaşi timp israeliţilor ce vor să emigreze mijloacele de a o face. E posibil ca printre ei să fie unii care au fost într-adevăr delegaţi de către asociaţiile străine cu scop fdantropic. S-ar putea însă ca sub această acoperire să se ascundă militanţi comunişti care au găsit astfel calea de a acţiona în siguranţă şi fără primejdii. în orice caz, trebuie notat că autorităţile române privesc cu mare suspiciune comitetul american.[894]

Acelaşi raport sugera că lîngă Iaşi, în Moldova Vechiului Regat, unde universitatea era dominată de studenţi evrei, se afla un im-

894 QD 55/156-160, 28 mai 1921.

 portant centru de propagandă comunistă.[895] în vara anului 1922, Ministerul de Interne înfiinţa la Iaşi un Subdirectorat al Siguranţei Generale, justificîndu-l cu motivul că „elementele turbulente din Basarabia, în majoritatea lor evrei şi refugiaţi din Rusia, îşi desfăşoară activitatea subversivă în rîndul tineretului din şcolile laşului, în rîndul populaţiei internaţionale a portului Galaţi şi în general în oraşele şi tîrgurile locuite de evrei".[896] Potrivit acestui raport, pericolul subversiunii de stînga se răspîndea de la refugiaţii evrei din Basarabia la tineretul laşului.

în România postbelică, în special în nord-estul Basarabiei şi al Moldovei, zona cea mai apropiată de Rusia comunistă şi cu o populaţie evreiască mai numeroasă decît a celorlalte provincii, a apărut o identificare între evrei şi bolşevism.[897] Antisemitismul şi anticomunismul au devenit repere ale versiunii extremiste a ideologiei naţionale.

Codreanu şi mişcarea studenţească

■ Ideologia lui Comeliu Zelea Codreanu, studentul care a devenit *Căpitanul* Legiunii Arhanghelului Mihail (Garda de Fier), a fost modelată de identificarea evreilor cu bolşevismul şi de reacţia la ceea ce se poate numi „anii roşii" ai României. în *Pentru legionari* (1936), carte care pentru liderul Gărzii de Fier reprezenta ceea ce *Mein Kampf* era pentru Hitler, Codreanu descria impresia pe care i-a lăsat-o laşul la sfârşitul războiului: „La fiecare 3-4 zile, pe străzile laşului, mari demonstraţii comuniste. Cele 10-15 000 de lucrători, înflămînziţi şi manevraţi de mîna criminală iudaică de la Moscova, parcurgeau străzile în cîntecul Internaţionalei, în strigăte de: « Jos Armata! », « Jos

895 *Ibid.*

896 *Monitorul oficial,* 11 august 1922, citat în *Paix et droit,* octombrie 1922.

897 Despre identificarea operată de mişcarea legionară între evrei şi comunism, vezi Leon Volovici, *Naţionalist Ideology and Anti-Semitism: The Case of Románián Intellectuals în the 1930s* (Oxford, Pergamon, 1991; trad. rom., Humanitás, Bucureşti, 1995), p. 64.

Regele! », purtînd placarde pe care se putea citi: « Trăiască revoluţia comunistă », « Trăiască Rusia Sovietică».”[898] Unul din motivele de

898 Comeliu Zelea Codreanu, *Pentru legionari,* voi. 1 (Editura „Totul pentru ţară”, Sibiu, 1936), p. 17. Cartea a fost tradusă mai tîrziu în mai multe limbi străine, inclusiv în franceză, engleză, germană, şi a apărut în numeroase ediţii în România şi în străinătate.

a nu respinge impresiile lui Codreanu este acela că ele sună ca o versiune amplificată a preocupărilor multor politicieni români din spectrul partidelor principale pentru securitatea socială, politică şi teritorială a ţării, în 1936, Codreanu susţinea că fusese înspăimîntat de fenomenele revoluţionare observate după război şi că autorităţile nu răspunseseră cu destulă vigoare la pericolele stîngii şi evreilor. Impresionat de posibilitatea unei invazii bolşevice, în 1917, la vîrsta de optsprezece ani, el convocase o întîlnire secretă a colegilor săi de liceu pentru a se pregăti în vederea acestei invazii:

> Convocaseră pe aceşti camarazi, pentru a discuta cu ei o problemă gravă, deşi viaţa noastră abia înmugurea. Ce facem dacă vin bolşevicii peste noi? Părerea mea, asupra căreia au căzut şi ceilalţi de acord, era aceasta: dacă armata bolşevică va trece Nistrul şi apoi Prutul ajungînd să încalce şi locurile noastre, noi să nu ne supunem, ci să ne retragem cu toţii în pădure înarmaţi. Aici să organizăm un centru de acţiune şi de rezistenţă românească, şi prin lovituri date cu măiestrie să zdruncinăm inamicul, să menţinem o stare de spirit de neaplecare, şi să întreţinem o scînteie de nădejde în mijlocul massei româneşti din sate şi oraşe. Am depus cu toţii jurămînt în mijlocul pădurii seculare. Era această pădure un colţ al acelui vestit codru al Tigheciului, pe cărările căruia, în decursul istoriei Moldovei, mulţi duşmani îşi găsiseră moartea.[899]

Planurile adolescentului nu s-au realizat niciodată. Cînd s-a sfîrşit războiul, Codreanu a devenit student în drept la Universitatea din Iaşi. Venind în oraş în septembrie 1919, el a fost impresionat de ascensiunea stîngii nu doar în mediile muncitoreşti, ci şi în universitate. Faptul că laşul a fost pentru scurtă vreme un mediu prielnic stîngii la sfîrşitul războiului era urmarea cîtorva factori: apropierea de scena unei revoluţii socialiste încununate de succes, marele număr de refugiaţi în urma războiului civil din Rusia, precum şi

899 *Ihid.,* p. 9.

faptul că laşul – capitală temporală a României în timpul ocupaţiei germane din 1916-1918 – a devenit refugiul supraaglomerat pentru guvern, întreprinderi, sindicate şi organizaţii socialiste. Eforturile acestora din urmă au crescut pe măsură ce se apropia sfîrşitul războiului. Socialiştii din Iaşi încercau să facă din oraş un centru al propagandei regionale capabil să coordoneze acţiunile şi să furnizeze altor oraşe şi satelor Moldovei broşuri, carnete de partid, oratori, experienţă electorală şi sprijin juridic şi financiar. O conferinţă regională a sindicatelor şi organizaţiilor socialiste din întreaga Moldovă, ţinută la Iaşi la 27 şi 28 septembrie 1919, a dovedit succesul strădaniilor socialiştilor ieşeni: la două conferinţe anterioare fuseseră reprezentate „circa 20 de cercuri anemice din toată Moldova", în vreme ce „azi capitala Moldovei numără singură peste 20 de organizaţii puternice numericeşte" – spunea un socialist care participase la conferinţă. „Cu un an în urmă delegaţii abia încercau să găsească o cale pentru a redeştepta frînturi din mişcarea de dinainte de război. La această nouă conferinţă delegaţii muncitorilor din Moldova au propus pe ordinea de zi intensificarea propagandei în rîndul maselor neorganizate şi întărirea organizaţiilor existente." Autorul aprecia pozitiv şi tineretul oraşului, comentînd că „laşul, un oraş cultural cu liceeni şi studenţi care încep să fie «infectaţi » de socialism şi îi răspîndesc în toate oraşele, ar putea deveni focarul cultural al Moldovei".[900]

Reacţia lui Codreanu la contaminarea „roşie" a laşului a fost, după cum aflăm de la camarazii lui de mai tîrziu din Garda de Fier, una de „mare dezamăgire":

> în loc să afle tineri universitari mobilizaţi împotriva comunismului, tineri care să gîndească şi să simtă ca el, Codreanu a aflat o masă de indivizi din care marea majoritate lunecaseră deja spre stînga.

900 Vezi doc. 108, „Conferinţa regională a organizaţiilor sindicale şi socialiste din Moldova ţinută la Iaşi în zilele de 27 şi 28 septembrie 1919", în Institutul de Studii Istorice, *Documente din istoria mişcării muncitoreşti,* pp. 247, 249-250. Vezi şi doc. 36 şi 71.

> Teoriile marxiste erau la modă, propagate de profesorii înşişi de la catedrele lor. Intelectualii uitaseră deja sutele de mii de soldaţi căzuţi pe cîmpul de onoare şi fraternizau cu duşmanul de moarte al poporului român. Pentru aceşti intelectuali pervertiţi, doctrina marxistă reprezenta ultimul cuvînt al ştiinţei şi progresului. Oricine vorbea de Patrie, Biserică şi Rege era batjocorit, socotit anacronic şi retrograd.[901]

După război, studenţii se aflau atît în tabăra democratică cît şi în cea naţionalistă, dar grupul de stînga sau democratic a fost la început mai puternic.[902] Ion Moţa, lider naţionalist al studenţilor de la Universitatea din Cluj care a devenit un apropiat al lui Co- dreanu, scria că în 1920-1921 „o mare parte a studenţimii [...] făcea politică marxisto-comunistă".[903] Majoritatea societăţilor studenţeşti erau conduse de comunişti.[904]

Reflectînd temerile autorităţilor române cu privire la refu- giaţii evrei din Basarabia, Codreanu se vedea pe sine şi pe puţinii naţionalişti din universitate drept „copleşit de massa imensă a studenţilor jidani [...] din Basarabia, toţi agenţi şi propagatori ai comunismului".[905] în 1921, ziarul studenţesc moderat *Viaţa studenţească* estima că cele patru universităţi româneşti erau frecventate de 4 500 de studenţi basarabeni. Trei sferturi dintre aceştia se aflau la Iaşi.[906] Basarabenii reprezentau astfel o prezenţă importantă în sine, în plus erau în majoritate de stînga. într-un articol din *Viaţa universitară,* săptămînalul Uniunii Studenţilor Independenţi, cu orientare de stînga, profesorul Grigore T. Popa de la Universitatea din Bucureşti descria

---

901 Horia Sima, *Histoire du mouvement légionnaire* (Editura Dacia, Rio de Janeiro, [1972]), p. 18.

902 în România interbelică, „democratic" era un nume codificat pentru cei cu înclinaţii socialiste.

903 Moţa, *Cranii,* p. 187.

904 Sima, *Histoire,* p. 18.

905 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 15-16.

906 „Studenţimea basarabeană", *Viaţa studenţească,* 16-30 iunie 1921, p. 3. Totu, *Din istoria studenţimii,* p. 11, atribuie acestui periodic „un caracter burghezo-democratic".

tensiunile dintre basarabeni şi naţionalişti:

> Să nu vă pară curios că primele serii de studenţi veniţi din Basarabia au fost primiţi de „naţionaliştii" ieşeni cu ură şi brutalităţi. Starea de spirit meşter alimentată făcea dintr-un basarabean, un *străin.* [...] Limba neaoşă, apucăturile lente moldoveneşti, bunătatea sufletească – caracteristică basarabenilor idealişti – nu puteau fi motive de înfrăţire [...] fiindcă la mijloc era socialismul. Toţi basarabenii erau socialişti, adică doritori de dreptate socială şi de înălţare a omului în ochii oamenilor. [...] Pentru asta ochii alor noştri priveau duşmănoşi către cei cu vorba lată şi cu şepci ruseşti în cap.[907]

Iar *Viaţa studenţească* nota ironia faptului că basarabenii sînt priviţi ca „bolşevici" sau „ultra-revoluţionari" în România, deşi

907 Grigore T. Popa, „Pentru studenţii basarabeni", *Viaţa universitară,* 20 septembrie 1925.

revoluţionarii ruşi îi consideraseră reacţionari, socotind Basarabia „Vandeea" Rusiei, prin comparaţie cu cea mai regalistă regiune a Franţei în timpul Revoluţiei franceze. Modernii însă îi priveau pe basarabeni drept constituţionalişti care căutau în România drepturile civile ce le fuseseră negate înainte de Rusia ţaristă.[908]

Motivul prezenţei la Universitatea din Iaşi a unui mare număr de basarabeni era acela că Ministerul Instrucţiunii şi cîţiva membri ai corpului profesoral favorizau o politică generoasă de admitere a studenţilor basarabeni, indicînd că universitatea „are datoria naţională să-şi deschidă larg porţile tineretului basarabean dornic de cultură românească". Dacă n-ar fi fost admişi, continua argumentarea, aceşti studenţi ar fi ajuns în universităţile ruseşti.[909] Din motive geografice, Universitatea din Iaşi a primit valul cel mai mare de studenţi basarabeni. Administraţia universităţii a apelat la Ministerul Instrucţiunii pentru fonduri destinate primirii noilor veniţi. în apelul său din 1918 privind sprijinul financiar, rectorul susţinea că cei opt sute de nou veniţi din Basarabia (ca şi din Transilvania) nu reprezentau doar o problemă locală: după ce au fost despărţiri timp de o sută de ani de fraţii lor din Moldova, ei erau parte dintr-o „chestie mare naţională, care priveşte Statul Român".[910] Universitatea nu-şi putea permite să hrănească decît douăzeci şi cinci de studenţi din cei opt sute, iar rectorul se temea că fără sprijin ministerial „studenţii basarabeni vor fi nevoiţi să plece la Universităţile din Ucraina, unde, se zice, că Statul a făcut sacrificii mari ca să-i poată atrage". Drept răspuns la aceste cereri, statul român a finanţat la început căminele şi cantinele pentru studenţii din Basarabia (ca şi pentru contingentele mai mici din Bucovina, Ardeal şi Macedonia).[911]

---

908 „Studenţimea basarabeană", *Viaţa studenţească,* 16-30 iunie 1921.

909 MIC/1918/193/11, 22 august 1918 şi MIC/1918/193/15, 6 august 1918.

910 MIC/1918/188/3, 24 AUGUST 1918.

911 *Ibid.* Socialiştii din Basarabia susţineau şi ei că „conştiinţa lor de români îi opreşte să ceară lumină în altă

Eforturile de a deschide porţile universităţilor şi de a le face accesibile din punct de vedere financiar tinerilor din noile teritorii a provocat însă animozitatea celor din Vechiul Regat care

parte decît în ţara românească". Citat de Marin C. Stănescu, *Depun mărturie în faţa istoriei: Timotei Marin militant ţi publicist comunist (1897-1937)* (Editura Junimea, Iaşi, 1977), p. 16.

nu beneficiau de nici un tratament preferenţial.[912] Considerente etnice şi politice au sporit ostilitatea faţă de basarabeni. Din cei 4 062 de studenţi basarabeni înscrişi la Universitatea din Iaşi din 1918 pînă în 1930, doar 1 306 – sau o treime – erau etnici români. Cei 1 794 de evrei reprezentau 44,2% dintre studenţii basarabeni, ruşii reprezentau 11,3%, bulgarii 4,5%, iar ucrainenii 4%. Alte naţionalităţi din Basarabia erau şi ele reprezentate în număr mai mic în populaţia studenţească a laşului.[913] Universitatea din Iaşi avea un număr neobişnuit de mare de studenţi din teritoriile recent anexate. Din cei 4 656 de studenţi înregistraţi la universitate în 1921-1922, peste jumătate proveneau din Basarabia, Bucovina şi Transilvania[914].

Aşa cum am văzut, grupul studenţilor basarabeni s-a aflat de la început în mare măsură sub influenţa stîngii. în cadrul organizaţiei studenţilor basarabeni din Iaşi, lupta pentru putere s-a sfîrşit cu triumful conducerii socialiste la sfîrşitul anului 1919.[915] Comuniştii basarabeni se opuseseră să fie socotiţi parte a mişcării comuniste româneşti, căci aceasta însemna acceptarea anexării provinciei de către România. în 1920 ei şi-au schimbat însă tactica şi au deschis sedii la Iaşi şi Cernăuţi.[916] în 1921, oficiali ai Ministerului de Război au descoperit un „cuib bolşevic" la Iaşi, atenţionînd Ministerul Instrucţiunii despre activităţile antiromâneşti ale studenţilor basarabeni: întîlniri şi afişe agitatoare împotriva amestecului poliţiei în activităţile politice din universitate.[917]

912 MIC/1918/188/2, 6 septembrie 1918.

913 Calculat după Onisifor Ghibu, „Basarabia în statistica Universităţii din Iaşi", Extras din *Arhiva pentru Ştiinţa şi Reforma Socială,* voi. 10 (Monitorul Oficial, Impr. naţională, Bucureşti, 1932), p. 22.

914 Arhiva Universităţii „Al. I. Cuza", 2/1922/539-540, citat în Stănescu, *Depun mărturie,* p. 14.

915 Stănescu, *Depun mărturie,* p. 15

916 *Ibid.,* şi Karchmar, „Comunism în Romania", p. 155.

917 MIC/1921/273/3, 5, 6. Afişe semnate de Cercul Studenţilor Basarabeni de la Universitatea din Iaşi chemau la o

în 1921, o dată cu aprobarea sprijinului financiar de către Ministerul Instrucţiunii, basarabenii s-au organizat oficial în „Cercul studenţilor basarabeni”.[918] Ministerul a trimis preşedintelui cercului o notă în care îşi exprima sprijinul pentru înfiinţarea organizaţiilor de studenţi români în noile teritorii „în vederea rolului frumos şi greu ce-l va avea pentru organizarea României Mari”.[919]

în timp ce ministerul şi administraţiile universităţilor voiau să-i ajute pe basarabeni să-şi depăşească identitatea regională prin intermediul cercului studenţesc şi prin alte mijloace[920], societatea studenţească a basarabenilor a acţionat probabil în direcţie opusă, în vederea menţinerii unui separatism regional întărit de tendinţele predominante de stînga. Existau, fireşte, diferenţe de opinie în cadrul grupului, dar dreapta a fost incapabilă la început să se afirme cu succes. Un articol din *Scânteia* din iunie 1923 vorbea despre eşuata „încercare a unui grupuleţ de studenţi de a imprima Cercului nostru un colorit specific de antisemitism”.[921] Studenţii antisemiţi basarabeni îi

---

grevă de protest de trei zile în 28-30 martie, aparent ca răspuns la arestarea liderilor comunişti ai studenţilor. Ministerul de Război dorea o verificare temeinică a certificatelor şi documentelor personale ale studenţilor basarabeni, probabil pentru a-i găsi şi exmatricula pe cei periculoşi sau aflaţi în afara legii. Vezi Stănescu, *Depun mărturie,* pp. 22-24 şi MIC/1921/263/17, 18, f.d.

918 MIC/1921/263/13, 29 martie 1921 şi MIC/1921/263/17, 18, f.d.

919 MIC/1921/263/14, f.d.

920 MIC/1922/479/13, 31 martie 1922. Traian Bratu, rectorul Universităţii din Iaşi, a propus trimiterea studenţilor basarabeni la ţară pentru petrecerea verii în familii de ţărani, pentru a-i pune „în contact cu massa de ţărani români, cei mai înaintaţi în ale culturei, stăpîniţi de sentimentele naţionale cele mai superioare şi cu simţul politic cel mai sănătos”.

921 *Scânteia,* 7 iunie 1921. (Acest periodic nu trebuie confundat cu organul Partidului Comunist Român cu acelaşi nume.) *Scânteia* purta sub titlul „Organ pentru apărarea intereselor intelectualilor”. S-a publicat la Iaşi între februarie

deplîngeau pe colegii lor de stînga, socotindu-i tovarăşi de drum ai dezastrului din Rusia, de la care „noi şi poporul creştin al Basarabiei ne întoarcem capul cu oroare". Potrivit acestui grup antibolşevic, stîngiştii „care vorbesc în numele Basarabiei sînt o minoritate".[922] Chiar şi aşa, studenţii de stînga au rămas la conducere pînă în 1922.

Probabil datorită faptului că universitatea părea atît de înclinată către stînga în primii ani de după război, cea dintîi experienţă politică organizată a lui Codreanu a avut loc într-o organizaţie naţionalistă muncitorească efemeră numită Garda Conştiinţei Naţionale. Aceasta s-a înfiinţat la Iaşi în vara anului 1919. Activitatea Gărzii de spargere a grevelor organizate de socialişti a culminat în primăvara anului 1920. Măsurile de reprimare a muncitorilor luate de guvernul Averescu la puţin timp după aceea par s-o fi făcut inutilă.[923]

În 1920-1921, Codreanu şi-a îndreptat atenţia către politica în rîndul studenţilor, avînd de înfruntat la început o competiţie dificilă. La Iaşi şi Bucureşti relaţiile dintre grupurile etnice şi diversele tabere politice erau cordiale, iar dezbaterile politice nu se radicalizaseră în aşa măsură încît un punct de vedere să devină hegemonie şi toate celelalte nelegitime. Potrivit lui Horia Sima, la Iaşi nu existau decît vreo patruzeci de studenţi naţionalişti, spre deosebire de „marea majoritate a celorlalţi dominată de organizaţiile comuniste". Şi chiar dacă comuniştii nu erau atît de puternici pe cît relatează memoriile gardiste, pluralismul era pesemne deajuns pentru a-i îngrijora pe

---

şi octombrie 1923, fiind editat de Timotei Marin, student comunist basarabean. Vezi Stănescu, *Depun mărturie,* p. 51. Totu, *Din istoria studenţimii române,* p. 11, susţine că ziarul a apărut între mai şi octombrie 1923.

922 *Cuvântul laşului* 1, nr. 6. (Ziarul a început să apară în 1923.)

923 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 18-30; Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier,* p. 35; Pop, *Caracterul naţional,* pp. 42-43 şi Sima, *Histoire,* pp. 19-20.

Codreanu şi pe asociaţii săi.[924] Codreanu scrie despre această perioadă a activităţii sale:

> înaintarea acestor idei antiromâneşti, susţinută de o massă compactă de profesori şi studenţi şi încurajată de toţi duşmanii României întregite, nu mai găsea în lumea studenţească nici o rezistenţă românească. Cîţiva cari mai încercam să rămînem pe poziţie eram învăluiţi într-o atmosferă de dispreţ şi duşmănie. Colegii de alte păreri, cei cu „libertatea de conştiinţă" şi cu principiul tuturor libertăţilor, scuipau în urma noastră, cînd treceam pe stradă sau pe sălile facultăţilor şi deveniseră agresivi, din ce în ce mai agresivi. întruniri peste întruniri cu mii de studenţi, în care se propaga bolşevismul, se ataca Armata, Justiţia, Biserica, Coroana.[925]

Incapabil să asigure un sprijin de masă pentru cauza naţionalismului, Codreanu a apelat la acţiuni eroice, de unul singur. însoţit cînd şi cînd de cîţiva tovarăşi, a perturbat redeschiderea cursurilor în toamnă (fiind revoltat de omiterea ceremoniei religioase oficiale); a perturbat reprezentarea pieselor evreieşti; a dis-

924 Sima, *Histoire,* p. 21; Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 15-16 şi I. Reichman-Şomuz, „înainte şi după începerea agitaţiilor studenţeşti din România", *Toladot* 4 (iulie 1975), pp. 11-14.

925 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 16.

 trus birourile publicaţiilor democratice şi evreieşti şi s-a încăierat cu editorii ziarelor liberale evreieşti pe care-i socotea răspunzători pentru favorizarea duşmanilor naţiei.[926] împreună cu cîţiva adepţi, Codreanu a confiscat şi a ars şepcile de tip rusesc ale studenţilor basarabeni, pe care socotea că aceştia le poartă „ostentativ, ca să afirme bolşevismul".[927] Societatea studenţească oficială a repudiat aceste acţiuni. în mai 1921 comportamentul său nu reprezenta încă nimic altceva decît şicane pe care principala organizaţie a studenţilor ieşeni credea că le poate controla cu ajutorul administraţiei. Scrisoarea conducerii centrului, adresată rectorului, încerca să obţină sprijinul acestuia împotriva lui Codreanu:

> Purtarea lui a găsit imitatori şi acum d-l Codreanu are vreo 10-15 ciraci, care se remarcă prin gălăgia ce o fac în adunările studenţeşti, dar nici unul nu este impulsiv ca d-l Codreanu.
> D-l Codreanu este acel ce a provocat toate scandalurile şi neînţelegerile din viaţa noastră studenţească, desbinînd pe studenţii din Regat şi pe cei din Basarabia, silindu-i prin insultele sale să părăsească adunările noastre, de cîte ori veniseră la întruniri. Faţă de toate acestea, Domnul Rector, vă rugăm să daţi sancţiunile cele mai severe, pentru purificarea vieţii studenţeşti.[928]

Ca răspuns la stăruinţele studenţilor, la plîngerea unui ziarist molestat de Codreanu şi pe baza acţiunilor sale de subminare înregistrate, Universitatea din Iaşi l-a eliminat la 2 iunie 1921.[929] Decizie care n-a avut însă nici o urmare, căci Codreanu a primit sprijinul deplin al

926 *Ibid.,* pp. 26-39; MIC/1921/176/6, 30 mai 1921; MIC/1921/176/7,
31 mai 1921; MIC/1921/8-9, 2 iunie 1921 şi Neagoe, *Triumful,* pp. 93-101.

927 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 44.

928 MIC/1921/176/7, 31 mai 1921.

929 M1C/1921/176/8-9, 2 iunie 1921 şi Neagoe, *Triumful,* pp. 100-101.

Facultăţii de Drept unde era înscris şi unde decan era faimosul lider antisemit A. C. Cuza. Codreanu a primit şi sprijinul indirect al ministrului instrucţiunii, Constantin Ange- lescu, care a ezitat să pună în practică decizia senatului Universităţii din Iaşi de a-l elimina. într-un memoriu din noiembrie 1922 adresat Ministerului Instrucţiunii, Traian Bratu, rectorul Universităţii din Iaşi, scria că ministerul a lăsat „soluţionarea chestiunii pe seama Universităţii. De altfel D-l prof. A. C. Cuza şi-a

atins scopul: fostul student Zellea-Codreanu [sic], cu toată pedeapsa eliminării dată în mod legal în Iunie 1921, a rămas student pînă în Iunie 1922, şi-a trecut toate examenele şi acum îşi continuă studiile în Germania, probabil ca licenţiat al facultăţii noastre de drept."[930]

În timpul ultimului său an petrecut la Facultatea de Drept, Codreanu s-a afirmat decisiv ca lider naţionalist al studenţilor. Trăgînd foloasele notorietăţii create de eliminarea şi de reprimirea sa la Facultatea de Drept, a fost ales preşedinte al Asociaţiei Studenţilor în Drept.[931] El s-a folosit de această poziţie pentru a iniţia un grup de studiu săptămînal preocupat de „problema jidănească în lumina ştiinţei".[932] Grupul a atras mulţi studenţi de la Facultatea de Drept şi chiar de la alte facultăţi. Întrucît Facultatea de Drept era oricum cea mai frecventată din universitate, poziţia lui Codreanu era strategică. Seminariile din afara programei pe care le organiza nu s-au desfăşurat în gol. Ele erau clădite pe cursurile antisemite ale lui A. C. Cuza care preda economie politică şi ale cărui prelegeri erau foarte populare.[933] Societatea studenţească oficială pe universitate, dominată iniţial de mişcarea de stînga, a început să piardă din influenţă în favoarea organizaţiei conduse de Codreanu. La 21 mai 1922 Codreanu a întemeiat Asociaţia Studenţilor Creştini, care pare să fi înlocuit Asociaţia Generală a Studenţilor de la Iaşi.[934] în virtutea numelui său, noua asociaţie i-a exclus pe evrei

930 MIC/1921/176/1, 19 iunie 1921; MIC/1921/176/3-5, 11 iunie 1921; MIC/1921/176/10-14, 8 iunie 1921; Sima, *Histoire,* p. 21; MIC/1922/476/59, 29 ianuarie 1922; pentru citat vezi MIC/1922/476/30, 15 noiembrie 1922.

931 Neagoe, *Triumful,* p. 110.

932 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 48.

933 Sima, *Histoire,* p. 24 şi Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 49-50.

934 Neagoe, *Triumful,* p. 113. Vezi şi Codreanu, *Pentru legionari,,* p. 60. Data pe care o dă el este 20 mai. în acelaşi timp, Codreanu şi discipolii săi au dizolvat Asociaţia Generală a Studenţilor din Iaşi, organizaţie de stînga cu care era în relaţii de adversitate.

ca şi pe mulţi studenţi de stînga, izolînd ambele grupuri şi reducînd influenţa comunistă în rîndul studenţilor de la Universitatea din Iaşi.[935]

Nu era nimic nou în teoriile antisemite ale lui Cuza, pe care acesta le dezvoltase la începutul secolului şi pe baza cărora înte- meiase Partidul Naţional Democrat împreună cu Nicolae lorga

935 Sima, *Histoire,* p. 21.

în 1910.[936] Iniţial, Codreanu a îmbrăţişat în întregime această tradiţie antisemită, aşa cum îi fusese ea transmisă mai cu seamă de către A. C. Cuza. Cu toate acestea, la început, imediat după război, atît Codreanu cît şi mentorul său au fost periferici faţă de politica desfăşurată în universitate.[937] Reactualizarea acestor teorii, la început cu dificultate, în chip de crez aflat la baza protestelor de masă ale studenţilor şi de motto al tinerei generaţii, a fost posibilă graţie reprimării avîntului luat de mişcarea de stînga, graţie dezbaterilor asupra constituţiei care au precedat adoptarea acesteia în 1923 şi legitimităţii mai largi oferite indirect de politicile de construire a naţiunii promovate de politicienii din prima linie.

Generaţia de la 1922 şi Liga Apărării Naţional Creştine

Izbucnirea masivă a protestelor studenţilor naţionalişti la sfîr- şitul anului 1922 a coincis cu dezbaterile parlamentare asupra proiectului liberal de constituţie şi au precedat organizarea Ligii Apărării Naţional Creştine (LANC) sub conducerea lui A. C. Cuza. Cele trei evenimente sînt strîns legate.

---

936 Privitor la antisemitismul de dinaintea primului război mondial din România şi la colaborarea dintre Cuza şi lorga, vezi William Oldson, *The Historical and Nationalistic Thought of Nicolae lorga* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1973), pp. 84-88; William Oldson, *A Providential Anti-Semitism: Nationalism and Polity în Nineteenth-Century Romania* (American Philosophical Society, Philadelphia, 1991), mai ales pp. 132-138; Radu loanid, *The Sword of the Archangel* (East European Monographs, Boulder, Colo., 1990), pp. 28-35; Volovici, *ideologia naţionalistă,* pp. 18-41 şi Petre Ţurlea, *Nicolae lorga în viaţa politică a României* (Editura enciclopedică, Bucureşti, 1991), pp. 64-69.

937 Deşi mi-am concentrat demersul asupra laşului – punctul de pornire al lui Codreanu –, şi Bucureştiul a reprezentat, vreme de cîţiva ani după război, un teren neprielnic pentru naţionalismul universitar radical. Vezi Reichman-Şomuz, „înainte şi după", pp. 11-14.

în ianuarie 1922, A. C. Cuza, fostul asociat politic al lui Nicolae lorga în cadrul Partidului Naţional Democrat, şi Nicolae Paulescu, profesor de fiziologie la Facultatea de Medicină din Bucureşti, întemeiaseră Uniunea Naţional Creştină. Aceasta se opunea clauzelor privind protecţia minorităţilor din Tratatul de la Saint-Germain, a căror includere în constituţia românească tocmai se dezbatea[938]. Ţelul său era rezolvarea problemei evreieşti. Prioritatea imediată era un vot rapid asupra constituţiei, înainte ca „agitaţia străină" să se mobilizeze pentru a face din ea un document clar privind emanciparea evreilor.[939] Cererile uniunii erau păstrarea Articolului 7 din vechea constituţie, refuzîndu-se astfel emanciparea evreilor; expulzarea evreilor veni ţi în România după 1914; aplicarea unui *numerus clausus* în şcoli, universităţi, comerţ, industrie şi în profesiunile liberale; excluderea evreilor din învăţămîntul de stat; excluderea lor din armată şi obligarea lor la plata în schimb a unor taxe suplimentare; interzicerea participării evreilor pe listele de candidaţi la diverse funcţii şi înfiinţarea circumscripţiilor electorale

938 Partidul Naţional Democrat se divizase în facţiuni la începutul primului război mondial. în timp ce Cuza a aderat la o federaţie unionistă de partide care se opuneau guvernului liberal datorită ezitării acestuia de a se alătura imediat conflictului, lorga a susţinut guvernul în această criză. Cam în acelaşi timp, cei doi au intrat în divergenţă şi cu privire la chestiunea evreiască, lorga devenind mult mai moderat în atitudini, ba promiţînd chiar modificarea clauzelor antisemite ale statutului Partidului Naţional Democrat pentru a permite înscrierea evreilor. Vezi Ţurlea, *Nicolae lorga,* pp. 96-99 şi „Lettre de Bucarest: Les Elections roumaines et les juifs", *Paix et droit,* martie 1922, p. 4. Privitor la opiniile lui lorga dintre cele două războaie, vezi Volovici, *Ideologia naţionalistă,* pp. 32-35. Un corespondent de la *Paix et droit* vorbea despre lorga în următorii termeni: „istoricul, ieri antisemit, dar astăzi revenit la sentimente mai bune", *Paix et droit,* februarie 1922, p. 7. Vezi şi QD 29/6, 20 mai 1924.

939 *Apărarea naţională,* 1 aprilie 1922; Pop, *Caracterul antinaţional,* p. 43 şi M. Schweig, *Arme ruginite: Conferinţă* (Institutul de arte grafice Emi- nescu, Bucureşti, 1923), p. 6.

evreieşti.[940]

Apărarea naţională, ziarul uniunii, a cărui apariţie a început în aprilie 1922, era citit cu aviditate de grupul lui Codreanu de la Universitatea din Iaşi. Dar Cuza şi mişcarea naţionalistă studenţească nu s-au unit oficial într-o organizaţie politică pînă la 4 martie 1923, data formării LANC.[941] Aceasta din urmă s-a constituit

940 „Roumanie: Le programme de l'Union Nationale Chrétienne", *Paix et droit,* februarie 1923, p. 11. Deşi legislaţia postbelică emancipase deja majoritatea evreilor din România, circa 30% erau încă lipsiţi de drepturi. Vezi „En Roumanie : La Constitution roumaine et Ia question juive", *Paix et droit,* februarie 1922, pp. 5-6.

941 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 51 şi Sima, *Histoire,* p. 25.

 după cotitura din mişcarea politică studenţească din decembrie 1922 şi după ce a devenit evident că mişcarea naţionalistă a studenţilor se transformase într-o forţă de care trebuie ţinut seama; LANC era aşadar în mare măsură produsul mişcării studenţeşti.

Pînă la sfîrşitul anului 1922, Cuza şi studenţii naţionalişti speraseră că vor putea forţa universitatea să-i excludă pe studenţii evrei, sau măcar să le limiteze numărul, făcînd astfel din universitate un exemplu embrionar al programului mai larg al Uniunii Naţional Creştine. Uniunea şi-a extins mult activitatea în agitata iarnă 1922-1923, sperînd să utilizeze mişcarea studenţească pentru a determina guvernul să dea curs cîtorva dintre cererile de excludere ale ambelor grupuri. Văzînd că speranţele nu se materializează, Codreanu şi-a convins adepţii că trebuie să creeze o organizaţie politică ce urma să nu mai fie limitată la universităţi, avînd însă aceleaşi obiective cu mişcarea studenţească, ba chiar mai mult. Organizaţia urma să obţină sprijinul maselor pentru programul studenţilor. Opinia publică urma apoi să silească Parlamentul să ratifice *numerus clausus,* limitînd numărul studenţilor evrei din universităţi. Cuza a devenit liderul oficial al LANC, iar studenţii erau avangarda ei.[942]

Cuza îşi privea rolul drept unul care dă „îndrumare teoretică acestei mişcări" şi afirma că liga e antisemită fiindcă „jidanii" au nesocotit principiul naţionalităţii locuind în mijlocul altor popoare, fiindcă erau duşmani ai creştinătăţii şi fiindcă prin numărul lor prea mare în România puseseră stăpînire pe oraşe, distruseseră clasa mijlocie autohtonă şi doreau să devină clasă conducătoare „cum se vede din năvălirea lor în mare număr în Universităţi". Astfel, LANC „şi-a propus ca primul ei obiectiv: *eliminarea jidanilor* din toate ramurile de activitate, în primul rînd din universităţi". Profesor de drept, Cuza rămînea echivoc cu privire la temeiurile legale ale poziţiei sale. Declarînd că recunoaşte legile în vigoare în România care garantau

942 Sima, *Histoire,* p. 25.

drepturi egale cetăţenilor evrei, el spunea că statul român „a fost siluit” prin Tratatul de la Saint-Germain şi avea, prin urmare, dreptul să revizuiască aceste legi.[943]

943 Alexandru C. Cuza, *Mişcările studenţeşti şi cauzele lor* (Declaraţie făcută înaintea comisiunei de anchetă) (Bucureşti, 1925), pp. 9-11.

Experienţa formativă a mişcării naţionaliste studenţeşti şi, prin extensie, a mişcării fasciste către care a evoluat aceasta, a avut loc în 1922. În toate universităţile au izbucnit proteste de masă. Studenţii cereau excluderea evreilor din universităţi sau măcar limitarea numărului lor în raport cu ponderea în ansamblul populaţiei. Ca şi în alte locuri ale Europei Centrale şi de Est, aceste cerinţe au devenit cunoscute ca „numerus clausus". Studenţii naţionalişti erau însă preocupaţi nu doar de echilibrul etnic din universităţi, ci şi de acela al societăţii în general. Şi, întrucît universităţile produceau pătura conducătoare[944], ele reprezentau prima ţintă.

Incidentele antisemite provocate în cea mai mare parte de tineri s-au înmulţit în vara şi toamna anului 1922. Abuzurile s-au îndreptat mai întîi împotriva teatrelor din Moldova unde se jucau piese evreieşti. în memoriile sale, Codreanu descria conflictul din jurul teatrelor din România:

> Vara anului 1922 n-a trecut în linişte. Pe scena teatrelor naţionale sau comunale din oraşele moldovene încep să se joace în idiş piese jidăneşti de către trupa „Kanapof". Tineretul nostru a considerat aceasta ca o primejdie, pentru că a văzut un început de înstrăinare a acestei instituţii menite să facă educaţie naţională poporului român. Expropriaţi în comerţ, expropriaţi în industrie, expropriaţi în bogăţiile solului şi subsolului românesc, expropriaţi în presă, ne vom vedea într-o bună zi expropriaţi şi de scenele teatrelor naţionale. Teatrul, alături de şcoală şi de biserică, poate înălţa o naţie decăzută, la conştiinţa drepturilor şi misiunii ei istorice. El poate pregăti şi înălţa la luptă desrobitoare o naţie. De acum ni se va lua şi această redută.[945]

După Codreanu, studenţii şi elevii de liceu au luat

944 Sima, *Histoire,* pp. 21-23 şi „Situaţia la Cernăuţi", *Cuvântul studenţesc,* 30 mai 1923. Studenţii naţionalişti de la Cernăuţi spuneau că vor „numerus proportionalis" nu numai în universităţi, ci în toate ramurile activităţii sociale.

945 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 67-68.

asupra lor sarcina de a interveni deoarece părinţii lor erau inexplicabil absenţi din avanposturile naţiunii. în toamnă au izbucnit demonstraţii antievreieşti legate de sărbătorirea pe plan naţional şi local a încoronării Regelui Ferdinand ca monarh al României Mari. Tulburătorii ordinii erau în majoritate elevi de liceu şi studenţi, încurajaţi ocazional de profesori şi administratori de şcoală. Activităţile

 acestea au fost suficient de grave pentru a suscita reacţia ministrului instrucţiunii publice.[946]

Curînd universităţile au devenit şi ele centre de tulburări antisemite. în noiembrie 1922 demonstraţiile în incinta universităţilor deveniseră frecvente.[947] La începutul lui decembrie mişcarea studenţească de dreapta devenise o ameninţare necontrolabilă pentru liniştea şi ordinea din ţară. Prima mare izbucnire de protest a studenţilor naţionalişti a fost numită de veteranii ei „o explozie spontană" şi „un spasm al naţiunii bolnave". în acel timp Codreanu absolvise facultatea şi îşi continua studiile de drept în Germania.[948] îşi punea mari speranţe în caracterul spontan al tulburărilor:

> Eram încă la Jena, cînd într-o bună zi, am fost surprins de vestea că întreaga studenţime română de la toate universităţile s-a ridicat la luptă. Această nebănuită de nimeni manifestare colectivă a tinereţii româneşti a fost o izbucnire vulcanică pornită din adîncurile naţiei. [...] întreaga studenţime română este în picioare, caîntr-un ceas de mare răspîntie [...]. Un mare moment de electrizare colectivă, fără pregătire prealabilă, fără discuţii pro şi contra, fără decizii luate în comitete, fără ca cel puţin cei din Cluj să se cunoască cu cei din Iaşi, Cernăuţi, Bucureşti. Un mare moment de iluminaţie colectivă [...] ca lumina unui fulger în mijlocul unei nopţi întunecoase, în care o tinerime întreagă îşi vedea

946 CA/RM, 38, f.d.; Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 67-69; „Lettre de Bucarest: Troubles antisémites" şi „Une circulaire du ministre de l'instruction publique", *Paix et droit,* noiembrie 1922, pp. 6-8.

947 MIC/1922/479/57, 6 noiembrie 1922. Ministrul educaţiei a fost îngrijorat pînă într-atît încît să ceară rectorului Universităţii din laşi să facă o investigaţie şi să-i adreseze un raport privind demonstraţiile antisemite. Vezi şi Neagoe, *Triumful,* p. 171 şi Zsombor de Szasz, *The Minorities în Roumanian Transylvania* (Richards Press, Londra, 1927), p. 336.

948 Sima, *Histoire,* p. 22; Codreanu, *Pentru legionari,* p. 77; Moţa, *Cranii,* pp. 230-231 şi Neagoe, *Triumfiil,* pp. 119, 178.

linia de viaţă a ei şi a neamului.[949]

Ion Moţa sublinia şi el caracterul instinctiv al momentului:

> Nu noi, studentul cutare sau celălalt, am dat naştere „mişcării". Ea s-a născut spontan din sufletul massei studenţeşti, suprapus sufletului naţiunii. Fără nici un fel de prealabilă organizare sau premeditare. Şi dovadă că n-a pornit de la cîteva spirite izolate,

949 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 77.

> care ar putea fi bolnave şi decăzute, e faptul că, cu iuţeală de fulger, ea a fost recunoscută de întreaga tinerime universitară, cu neînsemnate excepţii, ca fiind oglindirea propriului proces sufletesc. Cei ce critică aşadar acest trecut, nu fac decît să protesteze împotriva unui fenomen social organic al unei naţiuni suferinde: critică un spasm, critică o generaţie care tocmai din sănătate de simţire şi cugetare n-a înţeles să se rupă de trupul naţiunii ci a primit pulsaţiile ei de viaţă şi pentru viaţă.[950]

În mod surprinzător, valul tulburărilor studenţeşti n-a început la Iaşi, unde era profesor Cuza şi unde terenul fusese bine pregătit, ci în capitala Transilvaniei. Incidentul nemijlocit care a aprins protestele naţionale a avut loc la Facultatea de Medicină din Cluj.[951] Studenţii etnici români au pretins ca studenţii evrei, colegii lor, să furnizeze cadavre evreieşti pentru disecţie.[952] Cererea a ajuns în scurt timp să simbolizeze simţul nedreptăţii sociale şi naţionale suferite de studenţimea română. Evocînd atmosfera de la Cluj din 1922, Ion Moţa avea să scrie mai tîrziu:

> Mizerie, umezeală, criză de locuinţe, căminuri supraocupate, pentru Români. Huzureală veselă, înmulţire îngrozitoare, lipsă de grijă, pentru străinii deveniţi sfidători. Prin colţuri de stradă se auzeau că în anul acela, la medicină, în anul I, Jidanii sînt de patru ori mai numeroşi decît Românii. [...] Şi, ca şi cum n-ar fi destul cu noroaiele, frigul, lipsa de

950 Moţa, *Cranii,* p. 231.

951 Neagoe, *Triumful,* pp. 178-179. în monografia sa ulterioară, *Viaţa universitară clujeană interbelică,* în care tratează în detaliu despre Universitatea din Cluj, Neagoe nu analizează situaţia din cercurile studenţeşti de la Cluj în ajunul tulburărilor. El scrie laconic: „Din păcate, tihna vieţii studenţeşti avea să fie tulburată în acest an şcolar. Universitatea din Cluj n-a fost nici ea ferită – aidoma Universităţilor din Praga, Budapesta, Viena, Berlin, a celorlalte din ţara noastră – de sterilele mişcări antisemite din anul 1922/1923", vol 1, p. 207.

952 Szasz, *Minorities,* p. 290.

> adăpost şi tot restul mizeriilor materiale şi mai ales al mizeriilor morale şi al neliniştilor din sufletele noastre curate de Români, veni într-o zi să ne gîtuiască vestea sinuciderii unei studente, o olteancă adusă de dragostea pentru Ardei la Universitatea din Cluj. [...] Bursă n-avea, nici loc în cămin, nici rude. Căci doar a lăsat slovă scrisă că-şi curmă viaţa nemaiputînd îndura viaţa. Cînd am urcat Feleacu cu convoiul mortuar (era întreaga Universitate la înmormîntare), deasupra capetelor noastre triumfau, în aceeaşi blestemată atmosferă, toate duhurile de spaimă ale coşmarurilor. Ne biruiseră din nou şi mai crud.
>
> N-au mai trecut decît puţine zile şi, după noui zadarnice plîngeri, ironizate, fiorul primei veşti ne sgudui pe toţi: medicinştii au rupt lanţul gîtuitor, au isgonit pe studenţii jidani din sala de disecţie![953]

La 10 decembrie 1922, studenţi delegaţi din toate cele patru centre universitare din România s-au strîns la Bucureşti pentru a formula o listă de cereri unificată pe care au imprimat-o decla- rînd grevă generală în universităţi.[954] Lista publicată în presă începea cu hotărîrea de a nu abandona ţelul *numerus clausus* care, în opinia studenţilor, „servea înaltele interese ale patriei". Naţionaliştii stăruiau ca studenţii evrei de la medicină să furnizeze cadavre de evrei pentru disecţie; ei cereau sancţiuni severe împotriva presei evreieşti care insultase religia ortodoxă şi statul român. Cereau de asemenea expulzarea evreilor veniţi în provinciile anexate de România după august 1919; în nici un caz acestora nu trebuia să li se acorde naturalizarea. în viitor, evreii străini trebuiau opriţi să intre în România şi trebuia să li se interzică evreilor să-şi schimbe numele.[955]

Chestiunea evreiască nu era la fel de importantă în

953 Moţa, *Cranii,* pp. 228-229.

954 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 79.

955 „Les désordres juifs en Roumanie", *Paix et droit,* februarie 1923.

diferitele centre universitare, astfel încît a fost necesară o activitate ideologică concertată pentru a face din ea elementul unificator al mişcării studenţeşti naţionale. Deşi în nord-estul României (în Moldova, unde îşi aveau sediul Cuza şi Codreanu, ca şi în Basarabia şi Bucovina) exista o numeroasă populaţie evreiască în oraşe şi o tradiţie de antisemitism, în alte provincii numărul evreilor era mai mic, iar antisemitismul politic mai puţin important.[956] în 1923 Codreanu se simţea contrariat de „materialismul" conducerii studenţilor de la Bucureşti şi Cluj. în loc să facă din problema evreiască punctul central al programului lor, aceşti activişti i se opuneau şi îngropau cererea vizînd *numerus clausus* printre cereri de ameliorare a căminelor, laboratoarelor, cantinelor şi alte măsuri de îmbunătăţire a condiţiilor din universităţi. Dată fiind probabilitatea ca guvernul să accepte toate cererile exceptînd soluţionarea problemei evreieşti, Codreanu se temea că mişcarea studenţească ar putea fi cooptată. Apropiaţii săi de la Iaşi s-au deplasat la Bucureşti şi la Cluj pentru a le arăta colegilor lor gravitatea chestiunii evreieşti.[957] Aşadar, acolo unde tradiţiile antisemite erau mai superficiale, promisiunile privind securitatea economică într-o societate deplin românizată aveau un ecou mai mare în rîndul studenţilor decît antisemitismul în sine.[958]

Sub conducerea lui Codreanu şi avîndu-l pe Cuza drept mentor, tactica studenţilor a alternat grevele cu interzicerea accesului studenţilor evrei la cursuri şi examene prin intimidare şi violenţă. Universităţile încercau să-şi menţină funcţionarea normală în măsura posibilului; acolo unde normalitatea nu putea fi asigurată, ele s-au închis pînă la calmarea spiritelor. întregul an şcolar 1922-1923 a fost declarat pierdut pentru învăţămînt. Dar la Iaşi cel puţin, administraţia

956 Eugen Weber, „The Men of the Archangel", *Journal of Contemporary History* 1, nr. 1 (1966), pp. 115-116.

957 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 113-117.

958 Lucreţiu Pătrăşcanu, *Suh trei dictaturi* (Forum, Bucureşti, 1944), pp. 203-206.

universităţii a dat înapoi, acceptînd mai tîrziu să recunoască participarea studenţilor la cursuri în anul 1922-1923 cu condiţia trecerii examenelor.[959]

De atunci înainte, în întreaga perioadă interbelică, studenţii naţionalişti au sărbătorit – adesea violent – data de 10 decembrie ca pe un simbol al luptei neîntrerupte a generaţiei de la 1922 pentru atingerea ţelurilor sale originare. Ziarul naţional-ţărănist *România* a numit sărbătorirea anuală a lui 10 decembrie „sărbătoarea geamurilor sparte" datorită vandalismelor săvîrşite cu regularitate cu acest prilej în mahalalele evreieşti.[960] *Numerus clausus* a rămas în centrul cererilor studenţeşti, dar, dat fiind că după 1923 constituţia şi naturalizarea nu mai erau la ordinea zilei, revendicările reflectau schimbarea situaţiei. Printre alte cereri,

959 Neagoe, *Triumful,* pp. 180, 210-212, 249, 255. Pamfil Şeicaru sus-- ţinea că guvernul trebuia condamnat pentru reprimarea studenţilor. „Numerus clausus", *Hiena,* 14-21 februarie 1923, p. 2.

960 Citat în „Roumanie: Nouveaux désordres", *Paix et droit,* decembrie 1926, p. 6.

 studenţii propuneau acum examene de limbă pentru a testa cunoştinţele „străinilor" în privinţa limbii române, exercitînd presiuni pentru ca statul să încurajeze elementul autohton în cultura română şi să asigure preponderenţa etnicilor români în toate domeniile activităţii publice.[961] Ziua de 10 decembrie – şi, o dată cu această zi, întregul proiect de românizare a învăţămîntu- lui, economiei, oraşelor şi politicii româneşti – a fost recunoscută ca sărbătoare oficială, în ciuda violenţelor şi ilegalităţilor sale, în timpul cît Goga a fost ministru de interne în 1926.[962]

Deşi n-a reprimat cu hotărîre mişcarea studenţească, administraţia universităţilor din România nu a cedat totuşi în chip manifest în faţa cererilor naţionaliste. Cuza şi mişcarea studenţilor au transferat aşadar lupta în arena politică transformînd Uniunea Naţional Creştină în Liga Apărării Naţional Creştine (LANC) în martie 1923. Astfel ei au provocat escaladarea conflictului desfăşurat în jurul lui *numerus clausus* în universităţi exact în momentul cînd parlamentul României dezbătea noua constituţie ce avea să consfinţească emanciparea evreilor impusă de Puterile Aliate la Conferinţa de Pace de la Paris.[963] Naturalizarea automată şi deplină a tuturor evreilor din România Mare era o condiţie a Tratatului de la Saint-Germain, semnat în mod silit de conducătorii României în 1919. în acest context, publicaţia studenţilor *Cuvîntul studenţesc* cerea o constituţie românească, nu evreiască.[964] LANC, formată chiar în preajma momentului în care liberalii au prezentat proiectul în

961 Pentru o listă a cererilor studenţeşti înaintată în februarie 1926 vezi „Roumanie: les désordres dans les Universités", *Paix et droit,* martie 1926, pp. 10-11.

962 Dragne şi Petculescu, *Frontul studenţesc democrat,* p. 16.

963 Carol lancu, „L'Emancipation des Juifs de Roumanie devant la Conférence de Paix de Paris (1919)", *Shvut* 16 (1993), în special pe 278.

964 „Les désordres antijuifs en Roumanie", *Paix et droit,* februarie 1923, p. 5.

Parlament[965], a protestat de asemenea „cu deosebită vehemenţă” împotriva drepturilor civile şi politice pe care constituţia urma să le acorde evreilor români. Aşa cum scria un istoric despre constituţia din 1923, „L.A.N.C.

965 Eufrosina Popescu, *Din istoria politică a României: Constituţia din 1923* (Editura Politică, Bucureşti, 1983), p. 129; M. Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism în Hungary and Rumania* (Hoover Institution Press, Stanford, Calif., 1970), p. 261.

a aţîţat mai ales studenţimea, care s-a dedat la acte huliganice antisemite în oraşele Bucureşti, Iaşi, Cluj, Oradea etc. Pe adresa Parlamentului şi a primului ministru soseau din partea organizaţiilor judeţene ale L.A.N.C. memorii prin care se protesta împotriva încetăţenirii evreilor, potrivit prevederilor tratatelor de pace."[966]

„Turburelul" şi „Ideia naţională în marş": Puncte de vedere asupra noii generaţii

Noua constituţie a României a fost votată în cele două camere ale parlamentului la 26 şi 27 martie 1923. Ea includea prevederile emancipării evreilor impuse de Puterile Aliate la Paris. în ciuda acestui recul, ţelurile generale ale generaţiei de la 1922 – respectiv dobîndirea sprijinului pentru programul naţionalist, antisemit şi antidemocratic integral – au fost acceptate în timp. Curentul principal al opiniei publice s-a dovedit a sprijini noua generaţie aşa cum a reuşit ea să fie definită de naţionaliştii lui Codreanu. Acest sprijin se materializează în faptul că lupta studenţilor era socotită de foarte mulţi ca o luptă justificată şi dreaptă dată fiind „copleşitoarea" şi injusta proporţie a evreilor în învăţămîntul superior şi în profesiunile urbane. Chiar şi persoane care erau împotriva formei violente luate de lupta studenţilor puteau simpatiza cu motivele şi cu programul ei, acordîndu-i astfel legitimitate. Drepturile la libera expresie ale mişcării studenţeşti incendiare, pe care guvernul încerca din cînd în cînd să le controleze şi cenzureze, erau adesea apărate de patrioţi din spectrul politic principal.[967] Deşi asemenea poziţii pot fi inter-

966 Popescu, *Din istoria,* p. 129. Vezi şi p. 191.

967 Partidul Ţărănesc, de pildă, partid de centru-stînga cu orientare democratică şi populistă, a protestat împotriva suprimării publicaţiilor studenţeşti, a adunărilor şi a demonstraţiilor lor în primăvara anului 1923. Relatare din *Cuvântul nostru,* 18 februarie 1923.

pretate ca libertate, iar nu neapărat bazate pe simpatie politică, achitarea repetată de către juraţii instanţelor de judecată a crimelor politice comise de naţionalişti este încă o dovadă a sprijinului larg de care se bucurau obiectivele radicale ale studenţilor naţionalişti.

Mai mult, încurajarea mişcării studenţeşti venea adesea din partea naţionaliştilor de frunte care erau actori importanţi ai lumii academice a României. Nu trebuie să ne referim decît la fervenţii antisemiţi radicali Cuza, Şumuleanu, Găvănescul şi Pau- lescu, sau la subtilul filozof Nae Ionescu, recunoscut în anii ’30 drept mentor al noii generaţii. Deşi adepţi ai totalitarismului precum Nae Ionescu au avut un impact considerabil[968], sprijinul moderat acordat studenţilor de către personalităţi mai puţin strălucitoare şi mai puţin implicate politic este pesemne mai semnificativ pentru aprecierea acceptării generale a mişcării în anii ’20. Universitari ca Petru Bogdan, Florian Ştefănescu-Goangă, Sextil Puşcariu, Nicolae Şerban, Dimitrie Onciul şi Simion Mân- drescu, alături de alţi oameni de ştiinţă, cercetători în ştiinţe sociale şi umanişti care i-au încurajat pe studenţi, erau stîlpi ai lumii academice din România.

Aceasta nu înseamnă că sprijinul pentru naţionalismul extremist era unanim. Nici vorbă de aşa ceva. Multe personalităţi publice şi mulţi savanţi erau indignaţi de cererile de excludere formulate de mişcarea studenţească şi luptau împotriva lor, cel puţin la începutul anilor ’20. O anchetă neoficială în revista *Hiena* din 1923 relata răspunsurile a nouă intelectuali privitoare la problema lui *numerus clausus,* la puţin timp după ce agitaţia a atins culmea spre sfîrşitul anului 1922. Dintre intervievaţi doar doi erau evrei – Wilhelm Filderman şi Aureliu Weiss –, dar toţi au conchis fără

968 Vezi Ileana Vrancea, *Confruntări în critica deceniilor IV-VII (E. Lovi- nescu şi posteritatea lui critică)* (Editura Cartea românească, Bucureşti, 1975), pp. 114—123 şi Livezeanu, „Excerpts”, pp. 298-299.

înconjur că cererile studenţilor de a se limita accesul evreilor în universităţi şi profesiuni liberale erau inacceptabile, deşi îşi manifestau în grade diverse simpatia pentru mizeria studenţilor, pe care cei mai mulţi intervievaţi o socoteau a sta la originea cererilor lor.[969]

Printre cei anchetaţi de Pamfil Şeicaru în *Hiena* se numără Profesorul Nicolae lorga, care fusese un mentor al studenţilor naţionalişti, dar care se ridicase pe faţă împotriva mişcării studenţeşti radicalizate de după război. În primăvara anului 1923, lorga şi-a părăsit catedra de la Universitatea din Bucureşti în

969 „O anchetă în lumea intelectualilor: Numerus Clausus", *Hiena,* 14-21 februarie 1923.

semn de protest împotriva cererii studenţilor vizînd *numerus clausus.* Lupta sa împotriva tineretului naţionalist şi a Gărzii de Fier a continuat într-adevăr pînă la sfîrşitul vieţii sale din noiembrie 1940, cînd lorga a murit în mîinile Gărzii de Fier, în timpul scurtei participări a acesteia la guvernare. Profesorul Cantacuzino, care ocupa catedra de drept internaţional la Facultatea de Drept din Bucureşti, a demisionat împreună cu lorga. Profesorul Constantin Bacaloglu de la Facultatea de Medicină din Iaşi a respins cererea studenţilor de a-i elimina pe studenţii evrei pe motiv că se atentează la autonomia clinicii sale. C. I. Parhon, decanul Facultăţii de Medicină, s-a opus şi el studenţilor cuzişti. Traian Bratu, fost multă vreme rector al Universităţii din Iaşi, a condus bătălia pierdută dinainte împotriva încercării lui A. C. Cuza de a face din Facultatea de Drept de la Iaşi o redută rebelă a anti-semitismului ; el s-a opus obiectivului de excludere promovat de mişcarea studenţească, aidoma multor altora din administraţia Universităţii ieşene. Ca şi lorga, Bratu şi-a atras mînia extremiştilor, iar în 1937 şi-a pierdut urechea stîngă cu prilejul unui atac al tinerilor naţionalişti care voiseră să-l asasineze. în cel puţin trei ocazii, Senatul şi Consiliul Universităţii din Iaşi l-au acuzat pe Cuza că este autorul moral al mişcărilor studenţeşti, în primăvara anului 1927 treizeci şi şase de profesori au adresat un protest Ministerului Instrucţiei Publice. Ei deplîngeau lipsa măsurilor de reinstaurare a legii şi semnalau dificultatea de a menţine calitatea învăţămîntului în aceste condiţii.[970]

970 Cuza, *Mişcările studenţeşti,* pp. 3-6; „Les Universités et les étudiants juifs", *Paix et droit,* martie 1923, pp. 5-6; „Roumanie: Un appel à l'union", *Paix et droit,* martie 1924, p. 9; „Roumanie: Les désordres dans les universités" *Paix et droit,* martie 1926, pp. 10-11 ; „Le Mémoire des professeurs de Jassy", *Paix et droit,* mai 1927, pp. 10-11 şi Emilian Bold, „Universitatea din Iaşi în epoca contemporană (1918-1985): Implicarea în viaţa politică", în Gheorghe Platon şi Vasile Cristian, ed., *Istoria Universităţii din Iaşi* (Editura Junimea, Iaşi, 1985), p. 196.

în ansamblu însă, sprijinul pentru mişcarea studenţească (cîte- odată explicit, dar mai adesea implicit, adică sub forma unor presupoziţii împărtăşite) a fost substanţial, covîrşitor credeau unii, atît în cercurile academice cît şi în alte zone, şi s-a accentuat pe măsură ce primul deceniu postbelic se apropia de sfîrşit. Petru Bogdan, chimist la Universitatea din Iaşi şi ulterior deţinător al

 unor importante poziţii administrative, se opunea agitaţiei prilejuite de *numerus clausus*. I-a acordat însă legitimitate prin comentariile privind numărul scăzut al studenţilor etnici români, mai ales la facultăţile de drept, medicină şi farmacie, şi prin recomandările unui program de acţiune care să afirme majoritatea românească:

> Ca român îmi dau seama [...] că trebuie să se facă toate sforţările şi toate sacrificiile pentru ca elementul românesc să fie reprezentat în măsura numărului şi a importanţei sale în stat. [...] Problema aceasta a fost minunat pricepută de domnul S. Mehedinţi, care a creat şcolile secundare la sate. Din nenorocire n-a fost înţeles şi nici urmat. Dacă s-ar fi dezvoltat şcolile la sate am avea acum un număr cu mult mai mare de studenţi români. Dar natural, statul trebuie să facă sacrificii, organizînd învăţă- mîntul primar, secundar şi cel superior pentru a ajunge la acest rezultat. Iată care ar fi formula şi programul pe care ar trebui să-l îmbrăţişăm cu toţii, noi şi studenţii.[971]

În 1923, Nicolae Şerban, profesor de literatură franceză la Universitatea din Iaşi, sugera că doleanţele mişcării studenţeşti sînt justificate, citînd „copleşitoarea" proporţie a evreilor în mai multe instituţii de învăţămînt, iar Florian Ştefănescu-Goangă, profesor de psihologie la Universitatea din Cluj, îşi exprima indignarea faţă de proporţia ridicată a evreilor în cîteva licee şi facultăţi.[972]

În martie 1923, lingvistul Sextil Puşcariu, profesor de filologie şi fost rector al Universităţii din Cluj, declara în ziarul clujean *Conştiinţa românească* că mişcarea studenţească este o reacţie „spontană şi sănătoasă a instinctului de conservare naţională"; el aplauda strîngerea laolaltă a 15 000 de tineri pentru o singură cauză, fără urmă de regionalism şi manifestînd o coeziune rară în România.[973] Vorbind la o conferinţă a Cercului Studenţilor Bucovineni, Puşcariu a spus că *numerus clausus* e de interes pentru toţi aceia ce vor binele ţării, explicînd ce înseamnă cele două cuvinte

971 Citat în Neagoe, *Triumful,* p. 214.

972 Notă din ziarul bucureştean *Universul* reprodusă în *Cuvîntul nostru,* 18 februarie 1923.

973 *Cuvântul nostru,* 25 martie 1923.

latineşti în România: „în ţara noastră dobîndită cu atîtea jertfe nu mai avem aer să respirăm; cotropirea elementului străin ne înăbuşă, ne sugrumă.”[974]

974 *Ibid.*

Necrologul din *Cuvântul nostru* pentru Dimitrie Onciul, decan al Facultăţii de Litere din Bucureşti şi preşedinte al Academiei Române, elogia sprijinul ardent acordat de savant mişcării studenţeşti. El le spusese studenţilor: „Voi sînteţi ca turburelul, ca vinul cel nou, care fierbe şi e firesc entuziasmul vostru, voi fierbeţi idealuri mari pe cari vi le aprobăm şi vă vom aproba şi mai mult de va fi nevoe."[975]

Chiar şi cei care recunoşteau că problemele universitare sînt complexe priveau uneori mişcarea studenţească drept o reacţie naturală şi sănătoasă chiar dacă simplistă. Simion Mândrescu, profesor de literatură germană, explica că la baza mişcării se afla îngrijorarea legitimă a studenţilor pentru viitorul cultural al ţării: „Dacă nu am avut cu ce popula liceele pregătitoare pentru Universităţi, apoi de sine înţeles că nu am avut cu ce popula Universităţile, şcolile superioare nou create şi a trebuit să le populeze minorităţile cu un trecut mai fericit ca al nostru, iar popularea celei din Iaşi să o facă *o singură minoritate* [z. *e.* evreii]."[976]

într-un interviu acordat în 1927 ziarului *Cuvîntul studenţesc,* profesorul clujean de drept loan Cătuneanu, antisemit bine cunoscut, spunea că *numerus clausus* e o cerere justă dată fiind enorma „chestiune jidănească". El susţinea mai dbparte că *numerus clausus* nu fusese invocat împotriva minorităţilor creştine deoarece acestea se adaptau într-un mod firesc şi se aştepta identificarea lor în timp cu interesele statului român. Pentru Cătuneanu, care era de acord cu Codreanu că numai o soluţie etnică radicală a problemei evreieşti era acceptabilă, în discuţie nu se afla ameliorarea materială

975 *Ibid.* Onciul făcea probabil şi un joc de cuvinte bazat pe apropierea turburel/tulburări, acesta din urmă fiind utilizat adesea pentru descrierea în presă a violentelor demonstraţii studenţeşti. Mişcarea studenţească a primit sprijin şi din partea Uniunii Naţionale a Foştilor Combatanţi, organizaţie a veteranilor.

976 *Ibid.,* 6 mai 1923.

a soartei studenţilor.[977]

Reflectînd asupra unor asemenea afirmaţii şi asupra lipsei unei opoziţii articulate faţă de studenţii naţionalişti, un ziarist scria în organul liberal *Viitorul* la 5 mai 1923 că era inutil să se încerce ascunderea faptului că „majoritatea celor însărcinaţi cu educarea opiniei publice, inconştient sau din lipsă de judecată,

977 *Cuvântul studenţesc,* 10 decembrie 1927.

 se abţin să-i dezaprobe pe turbulenţi. Un sentiment naţional, poate legitim, dar orb şi orbit, îi face să simpatizeze cu studenţii în spiritul de răzbunare pentru concurenţa economică a evreilor."[978] Cîţiva ani mai tîrziu, ziaristul Mihail Sevastos de la *Viaţa Românească* îşi exprima indignarea faţă de activitatea antisemită pe care o vedea ca pe o constantă a vieţii publice româneşti, cu deosebire în universităţi:

> N-au fost pogromuri în România; dar au fost devastate magazine, tipografii, edituri, sinagogi. Evreii au fost bătuţi pe străzi şi în pieţe publice şi au fost aruncaţi din trenuri. S-a tras în ei cu revolverul. Lupta a avut loc mai ales în universităţi unde studenţii i-au dat afară pe colegii lor israeliţi cu forţa. [...] Numiţi aceste lucruri cum vreţi. [...] Cît despre noi, le găsim monstruoase. Iar aici studenţii sînt aceia care joacă rolul pe care în Rusia l-a avut drojdia societăţii, în vreme ce lumea noastră intelectuală stă cu braţele încrucişate, fiind terorizată de presa sectelor şi a agenţi- lor provocatori.[979]

Unul dintre sprijinitorii cei mai elocvenţi şi mai prestigioşi ai studenţilor naţionalişti a fost poetul transilvănean Octavian Goga. Pînă la moartea sa, în 1938, Goga a fost cel mai mare poet în viaţă al României. în decurs de mai puţin de două decenii, cariera lui politică l-a purtat prin Partidul Naţional din Transilvania, Partidul Poporului al lui Averescu, Partidul Naţional Agrarian şi Partidul Naţional Creştin. Ca politician, amintirea sa e legată de participarea alături de A. C. Cuza la „guvernul Go- ga-Cuza" care a durat patruzeci şi patru de zile, între decembrie 1937 şi februarie 1938, dar a fost şi ministru de interne în 1920-1921 şi în 1926-1927. Potrivit lui Paul Shapiro, abia după 1932 Goga „s-a îndreptat tot mai mult către naţionalismul extremist şi antisemitism, către «imuabilul », profesor Cuza". E interesant deci de luat în considerare punctul de vedere al lui Goga cu privire

978 Citât În „Lettre de Bucarest", *Paix et droit,* mai 1923, p. 8.

979 Citât în „Le gouvernement et les juifs", *Paix et droit,* februarie 1927, p. 10.

la mişcarea studenţească din anii ’20, cînd, în calitate de membru marcant al Partidului Poporului, era solid ancorat în rîndurile curentului politic naţionalist principal.[980]

980 Paul A. Shapiro, „Prelude to Dictatorship în Romania: The National Christian Party, December 1937-February 1938”, *Canadian-American Slavic Studies 8* (primăvara 1974), pp. 46-49. Alţii consideră că activitatea politică a lui Goga a fost caracterizată prin moderaţie pînă mai tîrziu. Vasile Curticăpeanu datează cotitura lui Goga către „forţele reacţiunii interne şi internaţionale” în anii 1936-1938. Vezi ,,L’Action d’Octavian Goga potir l’unité politique roumaine”, *Revue roumaine d’histoire* 9, nr. 1 (1970), p. 106.

Începînd din 1922, Goga a condus revista clujeană *Ţara noastră,* publicînd frecvent în paginile ei. în 1927 i-a apărut un volum cu titlul *Mustul care fierbe.*[981] Era o culegere de eseuri din *Ţara noastră* şi se deschidea cu o caldă dedicaţie adresată noii generaţii:

> Sînt pagini smulse din sbuciumul cotidian, crîmpeie din risipirea de suflet pe care o cer problemele noastre de existenţă. Toate se reduc la un principiu fundamental de viaţă, la ideia naţională, misterul de procreaţie a acestui neam şi singura lui formulă pentru ziua de mîine. Astăzi, cînd totul este încă în prefacere, cînd societatea noastră neînchegată e mustul care fierbe, numai acest crez poate ţine în picioare.
>
> E un fenomen de sănătate a neamului că noua generaţie intelectuală afirmă această dogmă şi porneşte la drum cu lozincile ei. E o garanţie că din fierberea actuală vor ieşi biruitoare adevărurile noastre organice şi că drojdia se va duce la fund.
>
> Cu nădejdea marilor premeniri închin cartea mea tinerei generaţii.[982]

Faptul că Goga şi-a închinat cartea tinerei generaţii arată măsura în care îi împărtăşea obsesiile, cu deosebire primejdia de a pierde cultura, arta, literatura şi presa românească în faţa invaziei intelectualităţii evreieşti – fie că aceasta e numită sau doar presupusă –, ca şi pierderea recunoscută a oraşelor româneşti în faţa aceluiaşi spirit străin. Ei îi elogia pe studenţi pentru că, instinctiv, „aţi sesizat o primejdie şi v-aţi pus de-a curmezişul ei. Nu vă văd ca pe nişte suflete înguste refractare la ideile de progres, ci ca pe o expresiune nefăţărită a unui neam întreg. Zece mii de băieţi, smulşi din mijlocul poporului, reprezentînd toate clasele sociale [...] nu pot însemna un caz de demenţă colectivă. Că aveţi şi lozinci greşite, se poate, dar inspiraţia d-voastră e din

---

981 Octavian Goga, *Mustul care fierbe* (Imprimeria statului, Bucureşti, 1927).

982 Goga, *Mustul,* p. 7.

ogaşa normală a trecutului nostru, sînteţi ideia naţională în marş, noul popas pentru ziua de mîine."[983]

Esenţial pentru Goga era faptul că „patrimoniul literar şi artistic" al poporului era comoara sa supremă, care nu admitea astfel pluralismul. Evident mai liberal din punct de vedere politic decît Cuza, Codreanu şi adepţii lor, Goga apăra totuşi „prerogativele sîngelui" proprii naţiunii sale şi deplîngea „orice infiltraţie inoportună" în cultura românească[984]:

> Dacă în viaţa politică, noi care avem o concepţie de toleranţă civilizată nu vom contesta niciodată drepturile asigurate prin legămintele noastre internaţionale, dacă pe seama tuturor minorităţilor etnice stăm pe baza absolutei egalităţi cetăţeneşti, unitatea noastră de suflet vrem s-o menţinem ferită de promiscuităţi dizolvante. Iată de ce stăm la poarta moştenirii de veacuri în postură de priveghere şi vrem să marcăm bine graniţile noastre intelectuale pe acest petec de pămînt, pe deplin conştienţi că în ziua cînd tolerăm invaziile sufleteşti, bătălia noastră este iremediabil pierdută.[985]

Ca şi purtătorii de cuvînt ai studenţilor naţionalişti, Goga descria şi o adevărată invazie străină, aluzie clară la locuitorii evrei din noile teritorii ale României:

> Dăm impresia că sîntem un trup deşirat şi bolnav şi pe trupurile bolnave, d-voastră ştiţi foarte bine, aşa a fost totdeauna: se ivesc de obicei paraziţii. Uitaţi-vă împrejur, din toate părţile globului călători după noroc, ca într-o nouă Californie, descind pe acest pămînt binecuvîntat cu care nu au nimic în comun decît exploatarea lui. Din toate părţile graniţele ne sînt invadate de musafiri cu privire scrutătoare, semănători de corupţie şi blesteme, făcînd să crească spuma incertă a oraşelor şi trezind o dîră de

983 „Ideia Naţională: Conferinţă în faţa studenţilor universitari din Cluj", în *ibid.,* pp. 38-39.

984 *Ibid.,* p. 37

985 *Ibid.* pp. 37-38.

penibilă descurajare în sufletul neprihănit al ţăranilor noştri. Acest val de străinism creşte necontenit ca o coloană de cuceritori.[986]

986 *Ibid.,* pp. 29-30.

în mod bizar, în ciuda poziţiei sale ferme asupra drepturilor exclusive ale poporului român la cultura şi la oraşele sale, Goga a respins toate acuzaţiile de antisemitism. Răspunsul său dintr-un articol din 1924 este interesant deoarece demonstrează felul în care un om ce nu se socotea pe sine antisemit ca atare nutrea totuşi un naţionalism care nu era altceva decît un viguros sprijin acordat antisemitismului radical al noii generaţii. Goga definea dogma centrală a revistei *Ţara noastră* drept încercarea de a realiza o unitate indisolubilă a românilor pe calea „crezului naţional" constînd din „ideea cohesiunii noastre de rasă, sentimentul precis al diferenţierii etnice care introdus în toate conştiinţele s-a afirmat pretutindeni ca cel mai puternic element alcătuitor de stat. în această religie, de care se leagă însăşi existenţa sau prăbuşirea politică a românismului în perioada actuală [...] noi ne-am hotărît să creştem prozeliţi fanatici."[987]

Ţara noastră era deci organul ce milita pentru „crezul naţional" prin care Goga a cerut pentru întîia dată o presă românească animată de un spirit naţional „în această epocă de adolescenţă fragilă a României unite". Conducerea acestei prese nu putea fi lăsată pe mîna evreilor, chiar asimilaţi, pe care Goga îi demasca nu- mindu-i cu numele lor evreieşti, refuzîndu-le pseudonimele de scriitori români. în al doilea rînd, *Ţara noastră* a demonstrat „primejdia clişeelor internaţionale furişate în artă şi literatură prin intermedierea unor oaspeţi grăbiţi", aluzie clară la „străinii" de stînga, adică la evrei. în al treilea rînd, Goga şi revista sa s-au concentrat asupra străinilor care invadaseră ţara în număr foarte mare, schimbînd demografia şi tulburînd economia; de aici cererea ca evreii care nu erau cetăţeni români potrivit tratatului de pace să fie siliţi să părăsească ţara. Acoperind mai multe stereotipuri antisemite, Goga se răfuia şi cu investitorii străini din Transilvania, cu intermediarii acţiunilor bancare şi cu

987 „Răspuns unor provocări", *Ţara noastră, 4* mai 1924.

politicienii prizonieri ai marii finanţe. în sfîrşit, el a recunoscut faptul că lua apărarea mişcării studenţeşti din România, al cărei scop era expulzarea evreilor, şi a cerut protejarea „generaţiei noastre intelectuale de mîine”. în pofida tuturor acestor cereri şi locuri comune antievreieşti, Goga conchidea cu tăgăduirea explicită a oricărui antisemitism: „Antisemitismul ca doctrină, cu concepţia

 lui bine determinată, cu ideologia bine cunoscută, prin care se precizează raporturile politice, sociale şi economice ale evreilor în viaţa de stat conform unor speciale indicaţiuni, atitudinea militantă creştină în opoziţie cu tendinţele de universală expansiune a ju- daismului, n-au văzut lumina nici măcar în două rînduri ale acestei publicaţii. Totul s-a restrîns aici [...] la apărarea ideii naţionale şi la înlăturarea obstacolelor principale care-i căzdeau în cale."[988]

Influenţa sprijinului acordat de Goga poziţiei naţionaliste extreme a noii generaţii a fost întărită de imensul său prestigiu literar şi de popularitatea sa. Semnificaţia opiniilor unui om poate fi totuşi pusă sub semnul întrebării, chiar dacă e vorba de poetul încununat cu lauri al României. Dovezile largii aprobări publice a mişcării studenţeşti includ însă şi o listă apreciabilă de achitări judiciare pentru crime comise de tineri naţionalişti fanatici, membri sau simpatizanţi ai LANC înfiinţată de Cuza şi, după 1927, ai Legiunii Arhanghelului Mihail, cunoscută mai tîrziu drept Garda de Fier. Achitările au dat naţionaliştilor radicali un semnal că ideologia lor era larg respectată iar actele lor violente erau tolerate, chiar admirate. Observatorii străini notau mesajul distructiv pe care îl transmitea indulgenţa autorităţilor judiciare faţă de aceşti criminali. în „Memorandum privind mişcarea antisemită din România" (1925), Lucien Wolf arăta larga răspîndire a propagandei antisemite şi suferinţele pricinuite astfel evreilor români: „în mai multe oraşe au avut loc demonstraţii urmate de distrugeri ale proprietăţilor. [...] Evreii care călătoresc cu trenul sînt atacaţi şi siliţi să coboare; evreii sînt daţi afară din cafenele şi din teatre şi sînt atacaţi pe stradă; şcolarii evrei sînt atacaţi în şcoli şi studenţii sînt atacaţi în universităţi, sinagogile au fost profanate. Infractorii nu sînt niciodată pedepsiţi. Anul trecut cîţiva studenţi au plănuit să omoare mai mulţi evrei. Au fost arestaţi şi şi-au mărturisit intenţia, dar au fost totuşi achitaţi."[989]

---

988 *mjbid.*

989 The Joint Foreign Commitee of the Board of Deputies

Complotul studenţesc la care face referire Lucien Wolf viza asasinarea unor rabini, bancheri şi ziarişti evrei, ca şi a unor politicieni români care în ochii complotiştilor se vînduseră sprijinind de pildă naturalizarea evreilor. Ideea de a menţine rezistenţa studenţească după impasul descurajant al agitaţiei privind *numerus clausus* fusese a lui Ion Moţa. Conspiraţia teroristă a fost urzită şi descoperită în 1923. În închisoare, în ajunul procesului, Moţa l-a asasinat pe tînărul care trădase. Moţa a rămas în închisoare, dar ceilalţi, inclusiv Codreanu, au fost achitaţi la 29 martie 1924. Verdictul s-a bazat în esenţă pe aspecte procedurale, dar atmosfera creată în jurul procesului a fost fără îndoială importantă prin urmări.[990] Horia Sima descrie presiunea exercitată de studenţii adunaţi la Bucureşti la sfîrşitul lui martie 1924 din toate cele patru universităţi româneşti pentru a-i sprijini pe inculpaţi:

> Miile de studenţi concentraţi în Bucureşti au ţinut capitala într-o continuă efervescenţă, reuşind să cîştige opinia publică de partea cauzei.
>
> În ziua procesului tribunalul era păzit de un puternic cordon de jandarmi, încercuiţi la rîndul lor de zeci de mii de oameni care intonau cîntece patriotice şi cereau achitarea studenţilor.
>
> Procesul a avut loc într-o atmosferă care a reuşit să descumpănească cercurile guvernamentale. Rolurile s-au răsturnat: nu mai era vorba de procesul studenţilor, ci de al clasei conducătoare. STUDENŢII ACUZAŢI AU DEVENIT ACUZATORII GUVERNULUI, DEPOZITARII CONŞTIINŢEI NAŢIONALE. Opinia publică îi identificase pe adevăraţii

---

of British Jews and the Anglo-Jewish Association, *The Jewish Minority în Roumania : Correspondence with the Roumanian Governement respecting the Grievances of the Jews. Presented to the Board of Deputies of British Jews and the Council of the Anglo-Jewish Association, June 1927,* ed. a 2-a (Joint Foreign Commitee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, Londra, 1928), p. 5.

990 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 168-174, 187-192 şi Sima, *Histoire,* pp. 28-32.

> vinovaţi în rîndurile guvernului.
> Presiunea opiniei publice a neutralizat dispozitivul de intimidare al guvernului, ca şi influenţa presei controlate de evrei. Juriul a dat un verdict de achitare în aplauzele întregii asistenţe.[991]

în urma marilor demonstraţii studenţeşti, şase luni mai tîrziu, Ion Moţa – care nu era doar un complotist, ci şi un asasin – a fost achitat şi el. Apărarea lui Moţa s-a bazat pe argumentul că trădarea naţionaliştilor merită într-adevăr să fie pedepsită. Juriul a fost evident de acord.[992]

991 Sima, *Histoire,* pp. 31-32.
992 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 212.

La 25 octombrie 1924, încurajat de aceste verdicte, Codreanu îl asasina pe prefectul de poliţie al laşului C. G. Manciu, adversar urît şi temut al mişcării studenţeşti, care folosise metode brutale, inclusiv tortura, pentru reprimarea acesteia. Codreanu a rănit de asemenea alţi doi ofiţeri de poliţie.[993] O ediţie specială a ziarului studenţesc *Cuvântul laşului* publica următorul text semnat de Asociaţia Studenţilor Creştini:

> *Români!* Acela ce de mai bine de un an de zile, pentru *argintii lui Iuda* a batjocorit şi lovit tot ce-i românesc şi-a primit pedeapsa. Gestul colegului nostru Constantin Zelea Codreanu *este al nostru al tuturor.* Apărîndu-şi onoarea el a apărat onoarea întregii stu- denţimi. Studenţimea şi naţia recunoscătoare îi strigă într-un glas: Să trăiască Comeliu Zelea Codreanu![994]

Deşi atît crima cît şi arestarea avuseseră loc la Iaşi, cazul urma să fie judecat la Focşani, unde guvernul stăpînea mai bine situaţia. Focşaniul avea o numeroasă populaţie evreiască, circa şase sute de familii din aproximativ treizeci de mii de locuitori.[995] Codreanu, care a fost transferat la închisoarea din Focşani, socotea oraşul ostil, „cea mai puternică citadelă liberală din ţară [...] era singurul loc din ţară unde mişcarea naţională nu prinsese".[996] Populaţia locală a trecut însă curînd de

---

993 Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier,* p. 52; Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 203-235; Sima, *Histoire,* pp. 35-37 şi „Lettre de Bucarest: L'Assassinat du Prefet de Jassy", *Paix et droit,* noiembrie 1924, p. 9. Corespondentul de la *Paix et droit* scria că „asasinatul era în general prevăzut şi aşteptat" după achitarea complotiştilor împotriva notabililor evrei şi a miniştrilor români în primăvara precedentă.

994 *Cuvântul laşului,* voi. 2, ediţie specială, 27 octombrie 1924. Articolul continua susţinînd că violenţa lui Manciu împotriva studenţilor şi imposibilitatea de a-l aduce în faţa justiţiei justifică fapta lui Codreanu din punct de vedere legal.

995 „En Roumanie: Apologie d'un assassinat. Exces de Focshani", *Paix et droit,* aprilie 1925, pp. 3-4 şi *Enciclopedia României,* voi. 2 (Imprimeria naţională, Bucureşti, 1938), p. 623.

996 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 239.

partea lui. O dată cu schimbarea atmosferei, magazinele evreieşti au fost devastate, trupe de la Bucureşti fiind trimise pentru a restabili ordinea.[997] A devenit probabil ca atmosfera încărcată de la Focşani din ajunul procesului să influenţeze juriul în sensul unui verdict favorabil pentru asasin. La 17 martie 1925, procesul a fost amînat imediat după începerea sa, iar şedinţele au fost transferate într-un loc mai puţin prejudiciabil. Răzmeriţe de protest au izbucnit imediat, fiind descrise de oficialităţi locale drept „douăzeci şi patru de ore de teroare".[998] Dinu Dumbravă, reporter la două ziare de centru-stînga, scria: „Călătorul care soseşte noaptea cu trenurile are senzaţia clară că a intrat într-un oraş devastat de o armată duşmană, sau că revoluţia nebunească s-a abătut asupra oraşului Focşani."[999] Stricăciunile au fost aparent provocate de circa 100 de studenţi şi alţi 200—300 de vagabonzi, dar terenul fusese pregătit de propaganda antisemită din şcolile oraşului.[1000]

Spiritul naţionalist creştea la Focşani; chiar şi după tulburări, în pofida ordinelor de confiscare a manifestelor incendiare, în vitrina unei librării locale a fost expus „la loc de onoare" un portret al lui Codreanu alături de o ediţie specială a ziarului naţionalist studenţesc *Cuvîntul studenţesc* „în care se aţîţa pur şi simplu la crimă, în numele neamului românesc şi se afirma că întreaga studenţime e solidară cu pedepsirea lui Manciu".[1001] Un localnic vorbea despre răzmeriţele de la Focşani şi despre procesul lui Codreanu, care

997 *Ibid.,* şi *Paix et droit,* martie 1925, p. 10.

998 Dinu Dumbravă, *Fără ură! Pregătirea şi dezlănţuirea evenimentelor din Focşani în zilele de 17 şi 18 martie 1925. Cercetări. Documente. Mărturisiri,* Anchetă întreprinsă după evenimente ca trimis special al ziarelor *Dimineaţa* şi *Adevărul* (Editura Adevărul, Bucureşti, [1925?]), p. 6 şi „En Roumanie", pp. 3-4.

999 Dumbravă, *Fără ură,* p. 7.

1000 *Ibid.,* p. 6. Profesorii de muzică, de pildă, îi învăţaseră pe elevi antisemitul „Imn al Studenţilor".

1001 *Ibid.,* p. 8

trebuia să fie reluat în mai, în metafore ameninţătoare: „Ceea ce s-a făcut după procesul [amînat] al lui Codreanu a fost doar o repetiţie, o lecţie spre aducere-aminte. A fost doar logodna; nunta va fi în mai! Toţi evreii trebuie spîn- zuraţi, spînzuraţi sau alungaţi cu pietre!”[1002]

Potrivit investigaţiilor lui Dumbravă asupra exceselor din Focşani, poliţia n-a intervenit cu prea mare eficienţă, aparent datorită ordinelor de a nu interveni.[1003] De fapt, aceste ordine sînt

1002 *Ibid.,* p. 22. Căsătoria reală a Iui Codreanu avea să aibă Ioc la Focşani în vara anului 1925. Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 251, 255—256.

1003 Dumbravă, *Fără ură,* p. 6; vezi şi „En Roumanie: Apologie”, pp. 3-4.

 stranii. Liberalii recunoscuseră că reacţia lor iniţială faţă de studenţii militanţi fusese lentă şi că era nevoie de hotărîre în pedepsirea lor.[1004] Politicienii liberali care au vrut să mute procesul într-un loc mai calm, mai puţin primejdios, unde să se poată obţine o condamnare a lui Codreanu, ordonaseră, în chip straniu, poliţiei să închidă ochii la violenţele simpatizanţilor acestuia frustraţi de amînarea procesului. Paralizia forţelor de ordine indică poate nu o simplă complicitate, ci victoria taberei naţionaliste radicale asupra opiniei publice. E probabil că guvernul liberal, pierzîndu-şi încrederea în capacitatea de a controla violenţa socială şi de a obţine un verdict de vinovăţie împotriva lui Codreanu la Focşani, a decis amînarea şi mutarea procesului într-un loc mai puţin angajat politic. S-ar putea ca liberalii să fi vrut să evite reprimarea armată a mulţimii naţionaliste ridicate în sprijinul lui Codreanu şi pentru a-şi păstra propriile certificate de naţionalism.

Turnu Severin a fost ales să găzduiască reluarea procesului. Oraşul, ca şi întreagă zonă înconjurătoare, avea o populaţie evreiască relativ mică, numărînd circa 500 de persoane (180 de familii, din care două treimi sefarde) din 25 000 de locuitori.[1005] Nu se înregistraseră aici agitaţii antisemite violente, chiar dacă existau de-sigur cîţiva antisemiţi – cîţiva tineri negustori şi băieţi de prăvălie, „fireşte, un grup de studenţi" şi cîţiva profesori. Săptămînalul de orientare liberală a dat şi el frîu liber unor atacuri antisemite ocazionale. Dar mişcarea antisemită nu prinsese rădăcini în rîndul populaţiei largi. Prefectul de poliţie al judeţului şi şeful local al Partidului Liberal au promis să colaboreze la menţinerea ordinii înainte şi în timpul procesului, iar autorităţile locale „garantaseră" guvernului condamnarea acuzatului. în ciuda prognozei optimiste privind condamnarea lui Codreanu la Turnu Severin,

1004 Liderul liberal Brătianu spunea că fusese o vreme cînd „ezitase" în privinţa tinerilor naţionalişti, care păreau mai degrabă ridicoli decît pri- mejdioşi. „Roumanie: Désordres universitaires", *Paix et droit,* decembrie 1924, p. 11.

1005 Sabetay S. Sabetay, „Procesul Codreanu la Tumu Severin", *Toladot* 4 (martie 1975), pp. 17-18.

naţionaliştii radicali au mobilizat şi aici cu succes opinia publică, creînd o atmosferă de simpatie pentru acuzat.[1006]

1006 *Ibid,* şi Sima, *Histoire,* p. 38.

în amintirile sale privind procesul de la Turnu Severin, Sa- betay Sabetay, fost locuitor al oraşului, descrie schimbarea survenită în starea de spirit a oraşului şi verdictul de achitare al juriului care a decurs de aici.[1007] Relatarea care urmează se bazează pe amintirile lui Sabetay. Schimbarea atmosferei de la Turnu Severin se datorează în mare măsură pelerinajului a sute – mai tîrziu mii – de sprijinitori ai lui Codreanu, mai cu seamă studenţi. Sub influenţa lor, negustorii antisemiţi locali au pus portretul lui Codreanu în vitrine. Adunări zilnice, în care se angajau grupuri din ce în ce mai largi ale populaţiei locale, au fost organizate sub diverse pretexte de sprijinitorii lui Codreanu. Oraşul a devenit astfel un „cartier general antisemit."[1008] Evreii din oraş n-au avut în cele din urmă de suferit violenţe numai datorită patrulelor sporite şi măsurilor de apărare. Comunitatea evreiască se simţea din ce în ce mai mult asediată: evreii ieşeau din casă cît mai puţin posibil; magazinele evreieşti ţineau obloanele lăsate şi închideau seara mai devreme decît în mod obişnuit; în sinagogi rugăciunile se rosteau în şoaptă; în casele evreieşti şi în sinagogi se ţinea lumina stinsă. Tensiunea creştea pe măsură ce procesul se apropia. „Totul prevestea parcă un pogrom."[1009] în ajunul procesului, întreg oraşul era îmbrăcat în culorile naţionale, oamenii purtau ostentiv svastici, iar zidurile erau acoperite cu manifeste incendiare. în provincie se trimiseseră cu miile cărţi poştale cu Codreanu în costum naţional, iar drumul pe care se presupunea că va veni la tribunal era acoperit cu flori.[1010]

Procesul a durat şase zile. El s-a desfăşurat la teatru, în centrul oraşului. Săptămînalul local *Tribuna* a apărut zilnic şi uneori de două ori pe zi pentru a relata evenimentul. în ziua cînd trebuia pronunţată sentinţa, negustorii evrei au acceptat să-şi închidă magazinele pentru a evita devastările. Asociaţia Avocaţilor Români a hotărît să nu permită membrilor săi s-o reprezinte pe

1007 Sabetay, „Procesul".
1008 *Ibid.,* p. 20.
1009 *Ibid.,* p. 19.
1010 „Lettre de Bucarest", *Paix et droit,* iunie 1925.

văduva lui Manciu.[1011] Potrivit lui Sabetay, „această decizie a făcut o deosebită impresie nu numai în Tumu Severin dar şi în toată ţara [sic]. Era fără îndoială un avertisment şi o indicaţie pentru juraţi."[1012]

Codreanu avea un sprijin considerabil din partea întregii naţiuni în momentul procesului. Cîteva din ziarele cu largă circulaţie, precum *Universul,* au făcut campanie în favoarea lui. Deşi acuzarea a reuşit să aibă un avocat, starea de spirit în care a fost judecat procesul a avut fără îndoială impact. Comeliu Zelea Codreanu a avut ultimul cuvînt al apărării la 26 mai – şi n-a făcut dovadă de căinţă. Părînd că aşteaptă admiraţie pentru caracterul naţionalist al faptei sale, el a spus: „Domnilor Juraţi, noi am luptat şi tot ce am făcut, am făcut numai din credinţă şi dragoste pentru ţară. Ne luăm angajamentul de a lupta pînă la capăt. Acesta este ultimul meu cuvînt."[1013] Grăitoare este şi atitudinea procurorului şi pledoaria sa către juraţi: „Cu o lacrimă de regret în ochi", Titu Constantinescu a cerut juraţilor condamnarea acuzatului, susţinînd că nimeni nu are dreptul să-şi facă singur dreptate. Dar şi-a atenuat concluzia menţionînd circumstanţele atenuante ale crimei. A explicat că „anarhia a pătruns în universităţi datorită marelui număr de străini", adăugind: „Ca toată lumea, susţin şi eu: România în primul rînd pentru români."[1014] Achitarea de către juraţi, care purtau toţi svastica la rever, n-a fost o surpriză. Inculpatul a fost purtat în triumf din sala de judecată, acoperit de flori, şi a intrat ca un erou în Iaşi. La Tumu Severin a fost înălţat steagul pe clădirile oficiale ca în zilele de sărbătoare. Mari demonstraţii au salutat triumful lui Codreanu la Iaşi, Bucureşti şi în alte oraşe. Poliţia şi-a desfăşurat toate forţele în ţară pentru a proteja cartierele evreieşti

1011 Sabetay, „Procesul", p. 19.

1012[152] *ibid.*

1013 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 248.

1014 „Lettre de Bucarest", p. 6. Vezi şi Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier,* pp. 52-53.

în timpul celebrărilor.[1015]

Pînă de curînd, istoricii români au încercat să explice ascensiunea fascismului în România pe baza unui model marxist ortodox şi rigid, susţinînd în general că politicienii burghezi erau complicii criminalilor fascişti şi că, invers, naţionalismul şi antisemitismul fasciştilor erau instigate de clasa capitaliştilor în cîrdăşie cu guvernele burgheze pentru a abate clasele de jos de la formarea unei conştiinţe de clasă.[1016] într-un studiu din 1980, pentru a da doar un exemplu din multele existente în literatură, Gheorghe Zaharia şi Mihai Fătu subliniază mai întîi caracterul *de import* al ideologiilor de extremă dreapta din România, re- cunoscînd totuşi existenţa unor „factori interni care au creat climatul prielnic germinării, apariţiei şi evoluţiei organizaţiilor fasciste. [...] Dintre aceşti factori, pe un loc de prim rang se situează efortul vîrfurilor burgheziei de a stăvili mişcarea revoluţionară a proletariatului şi a celorlalte mase muncitoare din România împotriva exploatării şi asupririi, pentru drepturi şi libertăţi democratice."[1017] Asemenea argumente erau menite să explice marea influenţă a naţionaliştilor radicali asupra curentelor politice principale ale vieţii politice din România, ca şi

1015 „Lettre de Bucarest", p. 6 şi „Roumanie: L'agitation antijuive", *Paix et droit,* iunie 1925, p. 7. Potrivit lui Sabetay, membrii juriului au purtat insigna lui Codreanu ascunsă în dosul reverului în tot timpul procesului, scoţînd-o după declararea sentinţei. Vezi Sabetay, „Procesul", p. 20.

1016 Vezi Pătrăşcanu, *Sub trei dictaturi-,* Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier* şi loan Scurtu, *Viaţa politică.* În 1944, cînd Pătrăşcanu şi-a scris cartea, interpretarea marxistă era încă nouă, el fiind printre primii care au privit empiric – şi critic – dreapta românească, împotriva căreia tocmai începuse să se îndrepte curentul de opinie.

1017 Gheorghe Zaharia şi Mihai Fătu, „România", în Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., *Regimurile fasciste şi totalitare din Europa,* voi. 2 (Editura politică, f.o., 1980), p. 248. Se mai găsesc explicaţii de tipul „fascismul ca diversiune a luptei de clasă" şi-în scrierile cercetătorilor români care publică mai recent în Occident. Vezi loanid, *Sword of the Archangel.*

fenomene precum indulgenţa poliţiei şi sistemului judiciar faţă de crimele fasciste.[1018] La prima vedere, procesul asasinării lui Manciu pare să fie un caz ilustrativ. Examinat însă mai îndeaproape, argumentul „complicităţii burgheziei" descrie în cel mai bun caz doar defectul insuficientei intransigenţe a liberalilor, şi nicidecum mecanismele sau motivaţiile posibile ale strategiei liberale.

într-un raport adresat Ministerului francez al Afacerilor Externe la 31 mai 1925, ambasadorul Franţei la Bucureşti scria că guvernul Brătianu încercase să-l supună pe Codreanu unui proces corect, dar că opinia publică, mai ales cea din rîndul intelectualilor din România, a dus la verdictul de achitare.[1019] Diplomatul francez pare să aibă întru totul dreptate. Evident, dacă guvernul ar fi dorit să-l achite pe Codreanu, nu s-ar fi obosit să mute procesul la Tumu Severin. Liberalii nu erau bucuroşi că pierduseră controlul des-

1018 Vezi, de pildă, Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier,* pp. 52-53.

1019 QD 26/207-208, 31 mai 1925.

 făşurării procesului la Focşani. Apare limpede că ei încercau să-l condamne pe Codreanu, motiv pentru care au mutat procesul de la Focşani, unde achitarea părea iminentă, la Tumu Severin, unde sperau să aibă o atmosferă neutră şi să obţină condamnarea. Indulgenţa poliţiei sub conducerea înaltelor autorităţi din Focşani în timpul răzmeriţelor din martie, ca şi slaba pledoarie a acuzării ce i-a urmat par mai degrabă rezultatul imensei presiuni a opiniei publice în favoarea naţionalismului radical decît al complicităţii deliberate a liberalilor. Aceştia nu puteau adopta o poziţie total intransigentă împotriva lui Codreanu fără a risca sinuciderea politică, deoarece liderul ieşean reuşise să apară drept un marcant exponent al naţionaliştilor. Pe scurt, nu liberalii îi utilizau pe radicali ca diversiune, ci mai degrabă erau ei înşişi manipulaţi.

Această explicaţie dă seama de capitalul politic naţionalist pe care Codreanu şi organizaţiile din care făcea parte – LANC şi mai tîrziu Legiunea Arhanghelului Mihail şi Garda de Fier – erau capabili să-l pună în joc în eforturile de recrutare a membrilor şi de dobîndire a unui sprijin social mai larg pentru crimele comise „în numele naţiunii."[1020] Ea dă seama de asemenea de tratamentul blînd de care s-au bucurat studenţii naţionalişti din partea naţionaliştilor din curentele politice de centru şi din partea instituţiilor statului, chiar şi atunci cînd agitaţia prilejuită de *numerus clausus* a atins proporţii criminale.[1021] Reprimarea

---

1020 în afara exemplelor analizate aici, criminalii fascişti au fost în repetate rînduri achitaţi în România: Neculai Totu pentru uciderea lui David Fallik în 1926; Gheorghe Beza după tentativa de asasinat a subsecretarului de stat liberal în 1930; legionarii implicaţi în incendierea de la Borşa din 1930; Emil Siancu pentru asasinarea Iui Mauriciu Tischler în 1933. Chiar şi după asasinarea primului ministru liberal I. G. Duca în 1933, autorii morali au fost achitaţi, condamnaţi fiind doar asasinii de fapt. Vezi Fătu şi Spălăţelu, *Garda de fier,* pp. 66-68, 98, 104-105.

1021 Vezi „Le pogrome roumain", *Paix et droit,* decembrie 1927, pp. l-2, în care e descris un congres

violentă a Gărzii de Fier în anii ’30, inclusiv asasinarea lui Codreanu în noiembrie 1938, a fost reversul medaliei. Întrucît societatea civilă românească şi sistemul său judiciar erau incapabile să-i margina- lizeze pe naţionaliştii radicali, singura cale rămasă la dispoziţia forţelor politice la putere pentru a se asigura împotriva ameninţărilor extremiste era forţa brută.

studenţesc antisemit desfăşurat la Oradea în decembrie 1927.

Spre o lume întemeiată pe credinţă

După sporirea capitalului politic prin acţiunile sale eroice şi prin procesele judiciare de la începutul şi de la mijlocul anilor ’20, Codreanu a continuat să-şi consolideze baza organizaţională. împreună cu un mic grup de discipoli s-a desprins de LANC şi a întemeiat Liga Arhanghelului Mihail în 1927. în anii ’30 influenţa lui Codreanu a început să pătrundă dincolo de tînăra generaţie, în chiar inima României – în ţărănime.

în mai 1927 tinerii săi camarazi i-au cerut lui Codreanu să se întoarcă de îndată de la Grenoble, unde studia în vederea obţinerii unei licenţe superioare în drept. Urgenta cerere se datora luptelor devastatoare din rîndul activiştilor mai în vîrstă ai LANC. în calitatea sa de lider necontestat al tinerei generaţii de naţionalişti, Codreanu avusese sarcina organizării naţionale a LANC din 1923. Revenind din străinătate în 1927, el a încercat în mod semnificativ să reducă daunele aduse mişcării naţionaliste protejînd tînăra generaţie de disputele facţionaliste ce-i afectau pe vîrstnici. La adunat laolaltă pe tinerii activişti cei mai loiali şi la 24 iunie a întemeiat Legiunea Arhanghelului Mihail (LAM).[1022]

Spre mîndria lui Codreanu, legiunea a fost la început lipsită şi de bani, şi de program, sfidînd astfel atît materialismul cît şi convenţiile.

> Ne vom deosebi fundamental de toate celelalte organizaţii politice, plus cuzismul. Toţi cred că ţara moare din lipsă de programe bune. Şi de aceea îşi alcătuiesc cîte un program perfect închegat şi pleacă cu el să adune oameni. [...] Ţara aceasta piere din lipsă de *oameni,* nu din lipsă de programe. Aceasta este părerea noastră. Că deci, nu programe trebuie să creiem, ci *oameni, oameni noui.* Pentru că aşa cum sînt astăzi oamenii *crescuţi de politicianism* şi *infectaţi* de influenţa iudaică, vor compromite cele mai strălucite programe.[1023]

în loc de programe, legionarii aveau „puterile lui Dumnezeu înfipte în suflet”. Codreanu descria legiunea

1022 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 266-297.
1023 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 305-306.

din prima sa perioadă de existenţă ca fiind caracterizată de credinţa pătimaşă în Dumnezeu, de nestrămutată încredere în misiunea ei, dragostea membrilor unul pentru celălalt şi de cîntecele pe care le cîntă.[1024] în ciuda conotaţiilor „blînde" ale acestui portret, Codreanu şi-a dedicat aproape întreaga energie creării unui cadru organizatoric puternic, a cărui unitate era *cuibul* alcătuit din trei pînă la treisprezece membri „sub comanda unui singur om". Analog cuibului exista pentru femei *cetăţuia. Frăţiile de cruce* erau celule pentru tinerii de pînă la nouăsprezece ani, *lax frăţiorii de cruce* grupau tinerii sub paisprezece ani. Structura orgaziţională bazată pe cuiburi a dat posibilitatea celor cîţiva indivizi izolaţi care au întemeiat legiunea să recruteze alţi membri. Iniţiatorul fiecărui cuib devenea liderul său. Ca şi în alte mişcări fasciste, se socotea că în legiune conducerea apare în mod organic. în timp, s-a dezvoltat o reţea ierarhică de celule, organizată pe sate, judeţe, regiuni şi provincii.[1025] [1026] în ianuarie 1929, după o adunare naţională a şefilor de cuib, Codreanu a conchis că sistemul funcţionează, că organizaţia ia amploare, că într-adevăr *„prinde cu deosebire în rîndurile tineretului".™* Primii ani ai legiunii au fost dedicaţi construirii organizaţiei, insuflării spiritului legionar, iniţierii unei publicaţii regulate, *Pămîntul strămoşesc,* şi creării unei baze de abonaţi ai acesteia. O altă latură a legiunii a fost reprezentată de proiectele de construcţie executate în tabere de muncă şi lungi marşuri.[1027] Munca şi marşurile severe erau ocazii de a cunoaşte ţara strămoşească, de a clădi solidaritatea şi de a-i obişnui pe legionari cu disciplina militară. în 1929 Codreanu a hotărît să adîn- cească mişcarea „păşind în mase", punînd legiunea să facă agitaţie în lumea satelor. Potrivit chiar spuselor sale, prima adunare publică din Tîrgu Bereşti, un „viespar de jidănime" din judeţul Covurlui, a durat doar cinci minute; Codreanu şi alţi doi legionari au ţinut scurte discursuri. Momentul de vîrf al

1024 *Ibid.,* pp. 403-404, 409-411.

1025 *Cărticica şefului de cuib,* (f.e., f.d.), p. 5 şi Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 336-337, 340.

1026 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 350-351.

1027 Sima, *Histoire,* pp. 79-81.

evenimentului a fost vizitarea călare a satelor din jurul tîrgului. Codreanu a împrumutat un cal şi a umblat călare prin zonă însoţit de discipoli de-ai săi pe jos. în fiecare loc spunea cîteva cuvinte mulţimii adunate în jurul bisericii.

Lumea s-a adunat toată: bărbaţi, femei şi copii. Le-am vorbit pu-

ţine cuvinte şi nu am desfăşurat nici un program politic. „Să ne

> unim cu toţii, bărbaţi şi femei, să ne croim nouă şi neamului nostru altă soartă. Se apropie ceasul de înviere şi mîntuire românească. Cel ce va crede, cel ce va lupta şi suferi, va fi răsplătit şi binecuvîntat de neamul acesta. Vremuri noui bat la porţile noastre! O lume, cu sufletul sterp şi uscat, moare şi alta se naşte: a acelora cu sufletul plin de credinţă. în lumea aceasta nouă, fiecare îşi va avea locul său, nu după şcoala, nu după inteligenţa, nu după ştiinţa, ci în primul rînd după credinţa şi după caracterul său.[1028]

Pe măsură ce mergea din loc în loc prin judeţul Covurlui, Co- dreanu aduna în jurul lui alţi oameni călări. în cele din urmă au improvizat o uniformă punîndu-şi pene de curcan la pălării. Cum zvonul despre grupul celor cu pană la pălărie se răspîndea, sătenii din întreaga zonă îi aşteptau sosirea cu mare nerăbdare. La sfîr- şitul zilei, peste trei mii de oameni se înapoiau la Tîrgu Bereşti, încheind primul turneu propagandistic al legiunii.[1029]

în iarna aceea (1929-1930) legionarii au făcut şi alte asemenea turnee prin părţi îndepărtate ale Transilvaniei şi Basarabiei. Deşi aparent nu discutau programe, ei veneau cu o mulţime de promisiuni de salvare a sufletelor românilor după secole de nedreptate. Erau mulţumiţi de calda primire a ţăranilor şi de nepolitizarea oamenilor simpli din acest zone periferice. Nu aflau aici „partide, nici vrajbă, nici ciocniri de interese, nici oarba neunire, nici luptele între fraţi, ci *unitate şi armonie".* Structura lipsită de diferenţiere politică a societăţii rurale corespundea viziunii monolitice a LAM privitoare la naţiunea română etnic omogenă, nedivizată între variate opinii şi apartenenţe. La Cahul, în vestul Basarabiei, cel mai mare turneu a adus laolaltă trei mii de legionari şi douăzeci de mii de ţărani. Sătenii l-au

1028 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 365-336.

1029 *Ibid.,* pp. 366-367. Pentru o altă descriere a activităţii desfăşurate de legiune la ţară, vezi Nagy-Talavera, *The Green Shirts and the Others,* pp. 246-247. Autorul îşi aminteşte propriile impresii despre Codreanu din timpul unui turneu de propagandă prin munţii Transilvaniei în 1937.

auzit pe Codreanu promiţînd că legiunea nu-i va uita „în robia jidănească", că vor fi iarăşi stăpîni în ţara lor şi că în lupta de acum ţărănimea trebuia doar să aibă încredere că va fi răsplătită cu dreptate şi glorie.[1030]

1030 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 368-375. Despre puterea legiunii în special în zonele rurale sărace şi izolate, vezi Eugen Weber, „The Men of the Archangel", *Journal qfContemporary History* 1, nr. 1 (1966), pp. 110-117.

Succesul de la Cahul l-a determinat pe Codreanu să închipuie un marş eroic prin întreaga Basarabie. Ca modalitate de a înfrunta autorităţile, care se opuneau acestui proiect, Codreanu şi discipolii săi au hotărît să formeze o nouă organizaţie în primăvara anului 1930 pentru „combaterea comunismului jidănesc". Garda de Fier urma să includă Legiunea Arhanghelului Mihail, ca şi alte grupuri de tineri, indiferent de afilierea lor la alte partide. Intenţia de a înrola întreg tineretul României într-o mişcare largă cu un crez naţionalist anticomunist nu s-a realizat pe deplin, LAM devenind oficial singurul membru al propusei Gărzi de Fier. Numele de Garda de Fier a prins însă, devenind apelativul preferat al organizaţiei lui Codreanu.[1031]

în 1930 au avut loc tulburări antisemite în Maramureş, Bucovina şi Basarabia. Potrivit lui Armin Heinen, tensiunile antisemite considerabile din nordul României din acea vreme dădeau motive pentru temerea că ar putea izbucni „adevărate pogromuri".[1032] Spre deosebire de „tulburările" antisemite precedente, care apăruseră mai cu seamă în centrele universitare şi la congresele studenţeşti de la Bucureşti, Iaşi, Cluj şi Oradea, de această dată agitaţiile au izbucnit în majoritate în zone rurale puţin cunoscute în jurul tîrgurilor şi satelor Borşa, Balancea, Putna, Vama, Tîrgul Bereşti şi Bălţi, pentru a da cîteva exemple, zone în care, aşadar, activiştii LAM pregătiseră deja adesea terenul în turnee de propagandă anterioare. Agitaţia a cuprins mii de ţărani aţîţaţi de propagandişti ai LANC sau LAM.[1033]

Unul dintre episoadele cele mai izbitoare a avut loc la Borşa, cea mai mare comună din Maramureş, cu o populaţie de douăsprezece mii de locuitori, din care

1031 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 377 şi Sima, *Histoire,* pp. 85-86.

1032 Heinen, *Die Légion „Erzengel Michael"',* p. 200.

1033 „En Roumanie: La propagande de haine", *Paix et droit,* februarie 1930 şi „En Roumanie: L'élection de Couza – Troubles antijuifs", *Paix et droit,* mai 1930.

patru mii evrei. Ca şi în alte locuri din Maramureş, evreii ocupau centrul tîrgului, casele lor fiind înşirate de-a lungul străzii principale. Un reporter al ziarului *Cuvântul,* Gheorghe Vomicu, remarca: „în Borşa, cum te sco- bori din gară, şi pînă la satul numit Şesul Poenei, către Prislop, pe distanţă de cca 10 km, numai evrei vezi în dreapta şi în stînga drumului.”[1034] în timp ce cîţiva evrei bogaţi deţineau suprafeţe împădurite în Maramureş, alţii lucrau ca muncitori forestieri alături de ţăranii români.[1035]

în vara anului 1930, un foc a mistuit toate casele, cu excepţia cîtorva, de-a lungul unui kilometru aproape, pe strada principală. Au fost distruse o sută douăzeci şi opt de case şi 67 de anexe, fără pierderi de vieţi omeneşti. Pe lîngă casele evreieşti au ars şi patru case româneşti şi patru germane. Focul a izbucnit aparent în timpul zilei. Ţărani români i-au spus lui Vornicu că nu erau nebuni pînă într-atît încît să dea foc „ziua namiaza mare. Chiar de ar fi fost un nebun între noi – ar fi avut atîta minte să o facă noaptea.”[1036] O primă investigaţie guvernamentală a evenimentelor de la Borşa a conchis că focul era urmarea hazardului, iar o a doua că pricina lui era misterioasă.[1037]

Potrivit unui articol din *Paix et droit,* în mai 1930 circa o mie de ţărani înarmaţi cu ciomege şi topoare s-au răsculat împotriva evreilor oraşului, au dat foc cartierului evreiesc, obligîndu-i pe evreii din Borşa să

1034 Gheorghe Vornicu, „O anchetă în Maramureş: Borşa şi necazurile ei”, *Cuvântul,* 6 august 1930. Potrivit articolului „En Roumanie: Une vague de pogromes”, *Paix et droit,* septembrie 1930, p. 3, Borşa avea 15 000 de locuitori, majoritatea dintre ei fiind evrei.

1035 Eugen Relgis, „întoarcerea...”, *Adam* 3, nr. 48 (1931), p. 8.

1036 Vornicu, „Borşa şi necazurile ei”. O sursă evreiască arată că au fost arse 140 de case, din care aproximativ 10 aparţineau neevreilor, iar restul evreilor. Vezi „En Roumanie: Une vague de pogromes”, p. 3. Altă sursă evreiască menţionează 167 de case arse în Borşa. Vezi AIU/IIB/18, 18 aprilie 1931.

1037 „En Roumanie: Une vague de pogromes”, p. 4.

fugă în pădurea din apropiere. Un alt articol apărut patru luni mai tîrziu în aceeaşi publicaţie stabileşte data incendierii la 18 iulie.[1038] Ambele surse sînt de acord că instigatorul revoltei a fost studentul agitator „cuzist”[1039] Dănilă. Acesta venise pentru prima oară în zonă în martie, trimis de asociaţia antievre- iască Cultul Patriei, iar tovarăşii săi erau preoţi, învăţători şi stu- denţi. Dănilă a ţinut conferinţe culturale cu mesaj antisemit. El s-a întors la Borşa la începutul lui mai şi a condus acţiuni agresive

1038 „En Roumanie: L’Election de Couza – Troubles antijuifs”, *Paix et dorit,* mai 1930 şi „En Roumanie: Une vague de pogromes”, *Paix et droit,* septembrie 1930, p. 4.

1039 în ciuda despărţirii dintre Codreanu şi Cuza, termenul „cuzist” a continuat să fie utilizat pentru a descrie agresiunile antisemite de orice fel.

 menite să-i alunge pe evrei din zonă. îi incitase pe ţărani să-i arunce pe evrei în Tisa; de asemenea cîţiva evrei au fost botezaţi cu forţa în alt rîu. Agitatorii chemau la incendierea cartierului evreiesc ca unică măsură de a scăpa de evrei din oraş. Comunitatea evreiească din Borşa, veche de două sute de ani, a apelat la autorităţi pentru ocrotire. Dănilă i-a atras pe ţăranii foarte săraci spunîndu-le că evreii pot rămîne numai dacă anulează datoriile creştinilor, îşi abandonează pămînturile şi făgăduiesc să nu mai angajeze servitori creştini.[1040]

Incidentul a fost înveşmîntat în ritualul mistic ce amintea de stilul lui Codreanu din turneele sale de propagandă la ţară. Au fost trase clopotele bisericilor pentru a-i strînge pe răzvrătiţi, care au înconjurat biserica de şapte ori; „în mîinile lui Dănilă" au fost depuse jurăminte religioase, asemănătoare celor făcute cu prilejul aderării la LAM. într-o perioadă de tensiuni politice, cînd pînă şi intelectualii îl aşteptau pe Regele Carol să revină din exil pentru a salva România de o democraţie imperfectă, Dănilă a pretins de-a dreptul că e Carol revenit să salveze populaţia creştină de jugul evreiesc.[1041] Sau cel puţina aşa circula zvonul. Un ţăran i-a spus lui Vornicu: „Domnule, se spune între noi că Dănilă nu ar fi fost decît împăratul nost Carol cel nou, îmbrăcat ca toţi domnii şi care înainte de a merge la Bucureşti a umblat prin ţară să vadă ce-i, şi a venit şi pe la noi."[1042]

în cel de-al treilea raport al seriei sale de investigaţii, Vomicu spunea că Dănilă venise la Borşa „cu autorizaţie în regulă să ţie o conferinţă culturală, ca şi în alte sate, la şcoală. Dar pe cînd Dănilă ţinea conferinţa, evreii au

1040 „En Roumanie: L'élection de Couza – Troubles antijuifs" şi „En Roumanie: Une vague de pogromes", p. 4.

1041 Un oarecare I. Dănilă era un apropiat al lui Codreanu. Heinen, *Die Légion „Erzengel Michael",* p. 204; „En Roumanie: L'élection de Couza" şi „En Roumanie: Une vague de pogromes", pp. 3-4.

1042 Gheorghe Vomicu, „Semne rele prin satele maramureşene", *Cuvântul,* 26 august 1930.

asediat şcoala, au spart geamurile şi au stricat uşa şi pereţii.”[1043] Deşi autorităţile au intervenit atunci pentru a menţine liniştea, creştinii din Borşa au vrut să ţină o adunare cu preoţi şi steaguri pentru a celebra o sărbătoare naţională

1043 Gheorghe Vomicu, „O anchetă în Maramureş: Cum s-a ajuns la mişcările din Borşa”, *Cuvântul,* 7 august 1930.

cîteva zile mai tîrziu. Ca răspuns la apelurile evreilor, autorităţile au interzis adunarea. Atunci însă, ţăranii „cari erau fără lucru" au cerut preoţilor să ţină o slujbă de o săptămînă, pe care au şi început-o. Autorităţile au încercat să-i facă pe ţărani să părăsească biserica şi i-au potolit trimiţînd cinci vagoane cu grîu. Din acestea, două trebuiau să fie distribuite evreilor, ceea ce a făcut din nou să crească tensiunea.[1044]

Episodul de la Borşa este descris întru cîtva diferit de Co- dreanu în *Pentru legionari.* Potrivit lui, doi preoţi şi un ţăran din Maramureş veniseră să-l vadă la Iaşi la începutul lui iunie 1930, cu misiunea de a-l implora, pe el şi pe studenţii săi, să ajute parohiile lor aflate într-o disperată strîmtoare. Memoriile delegărilor către oficialităţile guvernamentale rămăseseră fără răspuns. Co- dreanu a răspuns trimiţînd patru legionari la Borşa pentru a recruta membri în LAM şi i-a asigurat că nu sînt singuri. Ţăranii maramureşeni s-au înrolat atunci cu miile în Garda de Fier.[1045] Data specificată de Codreanu pentru vizita delegaţiei din Maramureş – iunie 1930 – se coroborează cu cel de-al doilea articol din *Paix et droit,* care datează incendierea de la Borşa în 18 iulie 1930. Prima menţiune a incendierilor de Ia Borşa în *Paix et droit* nu numai că sugerează luna mai ca dată, dar numărul însuşi al publicaţiei a apărut în mai, indicînd poate că au avut loc mai multe incidente din ce în ce mai grave. Un alt articol, care relatează procesul participanţilor la evenimentele de la Borşa, confirmă că tulburările şi intimidările au început în prima parte a lunii mai culminînd la mijlocul lui iulie. La 16 iulie, cînd cartierul evreiesc a ars, jandarmii au găsit în Borşa „patru studenţi străini de oraş, care, contrar regulilor poliţiei nu-şi declaraseră autorităţilor prezenţa."[1046]

La 17 noiembrie, la Satu-Mare, într-o atmosferă ce sugera starea de asediu, au fost judecaţi optzeci şi trei

1044 *Ibid.*
1045 Codreanu, *Pentru legionari,* pp. 379-380.
1046 „En Roumanie", *Paix et droit,* decembrie 1930, p. 4.

de oameni, din care optsprezece evrei, acuzaţi că „au provocat dezordini". între neevreii judecaţi, în prim-plan se aflau Dănilă şi preoţii Andrei Berindei şi Ion Dumitrescu. O prestigioasă echipă de avocaţi antisemiţi cuprinzîndu-i pe Ion Moţa, Corneliu Zelea Codreanu şi pe profesorul de drept Ion Cătuneanu le-au asigurat apărarea. Procesul s-a încheiat cu o amendă de cinci mii de lei pentru Dănilă şi în rest cu achitarea generală, descrisă de unele ziare ca fiind „diplomatică" deopotrivă pentru „incendiatori şi pentru victime."[1047]

Deşi a recunoscut că la Borşa fusese provocat un incendiu, Codreanu a aruncat răspunderea ultimă pe umerii evreilor înşişi. Aceştia, susţinea el, se simţeau ameninţaţi de succesul eforturilor de organizare ale legiunii şi au acţionat în mod disperat: „Jidanii şi-au dat seama de primejdia unei renaşteri româneşti şi au început a provoca. Văzînd că sistemul nu le reuşeşte, atunci au recurs la un mijloc infernal. Au dat foc Borşei, aruncînd vina asupra Românilor. Ziarele jidăneşti au început imediat să ţipe. Să ceară măsuri energice contra Românilor, cari vor să facă pogromuri." Evreii i-au acuzat şi i-au alungat cu pietre pe cei doi preoţi prinşi de autorităţi şi aruncaţi în închisoare. Cei patru legionari şi cîţiva ţărani au fost de asemenea arestaţi.[1048]

După primele încercări încuhunate de succes de a mobiliza masele, Codreanu a îndreptat progresiv Garda de Fier către lupta electorală. Punctul de cotitură a survenit în 1930. Criza economică crease o situaţie deznădăjduită ţăranilor, iar aceştia erau de aceea receptivi la soluţii apocaliptice. Momentul era copt şi din punct de vedere politic pentru o schimbare spectaculoasă. Naţional-ţărăniştii fuseseră aleşi în urmă cu doi ani cu o zdrobitoare majoritate de voturi pe baza unui program de reforme, dar, firește, nu reuşiseră să-şi ţină promisiunile într-un timp atît de scurt. Ţăranii erau dezamăgiţi, ca şi intelectualii opoziţionişti. într-un prim pas pe o pantă ideologică abruptă, mulţi membri ai

1047 *Ibid.*
1048 Codreanu, *Pentru legionari,* p. 380.

opoziţiei antiburgheze necomuniste s-au adunat cu frenezie în jurul Regelui Carol revenit din exil. Intelectualii etnici români dispreţuiau din ce în ce mai mult politica tradiţională a partidelor ca demodată şi coruptă, optînd în schimb pentru soluţii utopice, populiste şi chiar revoluţionare.[1049] Politica mesianică a lui Codreanu a mers pe căi paralele. La mijlocul şi la sfîrşitul anilor ’30, Garda de Fier şi LANC au repurtat victorii electorale semnificative, mulţi membri ai elitei intelectuale a României urmînd cu sufletul şi mintea porunca *Căpitanului.*

1049 Irina Livezeanu, „A Jew from the Danube: *Cuvântul,* the Rise of the Right, and Mihail Sebastian”, *Shvut* 16 (1993), pp. 306-310.

CONCLUZII

După 1918 România a cuprins patru regiuni multă vreme despărţite una de alta. Oricum am evalua împărţirile impuse de istorie pământurilor româneşti de către imperiile est-europene, aceste împărţiri au avut efecte durabile asupra tendinţelor demografice, culturale şi lingvistice ale diferitelor provincii, ca şi asupra componenţei sociale şi a elitelor din regiunile recent unite în România Mare. Unirea din 1918 a însemnat apariţia unui stat profund scindat, efectele neaşteptate ale secolelor de separare politică ridicînd mari dificultăţi în faţa lui şi în faţa sentimentului identităţii naţionale din rîndul populaţiei sale. Caracterul fragil, segmentat al acestui stat unificat a fost surprinzător pentru naţionaliştii români, nepregătiţi în perioada antebelică, a naţionalismului iredentist, să facă faţă caracterului multinaţional şi divizat în regiuni al ţării lor.

Am încercat, în această carte, să leg ideologia etnică naţionalistă, care a dominat progresiv România după unirea din 1918, de procesele concrete de construire a naţiunii sprijinite de guvernul român, cărora grupuri sociale şi elite locale neguvemamentale le-au imprimat o dinamică independentă şi întru cîtva imprevizibilă. Departe de a fi ultimul act al procesiunii întregirii naţionale, anexarea de către Regat în 1918 a teritoriilor aflate de multă vreme sub stăpînire străină poate fi privită drept o ridicare a cortinei în drama României Mari, al cărei conflict s-a învîrtit în jurul integrării sociale, politice şi culturale a ţării mărite. Personajele principale ale „piesei” au fost elitele româneşti din vechile şi din noile teritorii, „noua generaţie”, mult mai puţin legată de identitatea regională decît predecesoarele ei şi care aspira să devină elita etnic

pură, necontestată a ţării, precum şi vechile elite din noile teritorii, alcătuite în general din neromâni: ruşi, maghiari, germani şi evrei.

În Basarabia rusească, în Bucovina austriacă şi în Transilvania ungurească dinainte de 1918 românii fuseseră în mare parte 348 CULTURĂ ŞI NAŢIONALISM ÎN ROMÂNIA MARE populaţia rurală săracă. Slab reprezentaţi în rîndul elitei instruite, ei aveau doar o influenţă redusă asupra sferei urbane şi cultivate a vieţii sociale. Într-adevăr, amprenta lăsată de români asupra peisajului urban al noilor provincii era mai slabă chiar decît prezenţa lor numerică efectivă. Lipsa de relevanţă în mediile urbane şi culturale a românilor se explică prin cîţiva factori. Orăşenii români din noile provincii erau cuprinşi esenţialmente în trei categorii: mai întîi erau românii cu un statut înalt – doctori, preoţi, întreprinzători, învăţători, profesori, avocaţi şi ziarişti –, care însă funcţionau îndeosebi în cadrul comunităţii româneşti, fiind astfel „ghetoizaţi". Ca să parafrazăm un articol din 1924 privitor la avocaţii români din Transilvania, aceştia se consideraseră înainte de război emisarii satelor româneşti în lumea urbană străină, privită drept ostilă românilor.[1050] Dacă avocaţii români aveau un asemenea rol de mediere, chiar dacă întotdeauna limitat la comunitatea românească, majoritatea profesorilor, ziariştilor, preoţilor ortodocşi şi uniţi români aveau şi mai puţine contacte cu comunitatea neromânească. Ei funcţionaseră în calitate de „liber profesionişti" români în limitele propriei lor comunităţi.

în al doilea rînd, un mare număr dintre orăşenii români din clasa săracă lucrau în slujbe mărunte, de servitori şi muncitori necalificaţi. Lipsa unui statut şi stinghereala lor în mediul urban contribuia la perpetuarea imaginii de ţărani pe care şi-o făceau despre ei înşişi, în ciuda faptului că trăiau la oraş. Menţineau legături mai strînse cu satul lor de baştină. Faptul că „ţărănia", sau statutul scăzut al românilor în oraşele din Bucovina, Basarabia şi Transilvania, era doar un accident istoric e mai presus de îndoială. Asemenea stratificări etnice au loc în majoritatea so-

1050 „Criza avocaturii în Ardeal", *Ţara noastră,* 3 februarie 1924.

cietăţilor multietnice. în oraşele Vechiului Regat, datorită împărţirii slujbelor pe criterii etnice, unguroaicele ocupau în mod caracteristic poziţii de slujnice sau de doici, de pildă, în vreme ce mulţi evrei lucrau ca tinichigii, fierari şi alte îndeletniciri manuale. Cu toate acestea, statutul social inferior al românilor din regiunile recent alipite reprezenta o realitate tranzitorie dureroasă în perioada imediat postbelică.[1051]

1051 Vezi University College, Londra, Mocatta Library, Moses Gaster Archive, „Memoirs”, p. 59. Ii sînt recunoscătoare lui Victor Eskenasy pentru sublinierea acestui punct şi pentru referinţa de mai sus.

în sfîrşit, erau români care îşi asimilaseră limbile şi culturile urbane neromâneşti ale diasporei româneşti, ceea ce făcea să prospere şi să-şi ridice statutul social în sistemele maghiar, austriac şi rusesc. Succesul lor era plătit însă cu pierderea identităţii lor etnice originare. Aşa cum am văzut, elitele româneşti deznaţionalizate au continuat să reprezinte o problemă însemnată în perioada interbelică. Caracterul şters al comunităţilor urbane româneşti din noile zone era agravat şi de cultura străină ce impregna instituţiile culturale majore moştenite de România Mare – şcoli, universităţi, mijloace de informare, teatre ş.a.m.d.

Statul birocratic supradimensionat al României, în alianţă cu intelectualitatea naţionalistă ale cărei posturi le asigura, au încercat să compenseze slăbiciunea societăţii civile urbane a etnicilor români cu o politică culturală activă, intervenţionistă. Ei au urmărit să transforme infrastructura educaţională a ţării favorizîndu-i pe români pe seama neromânilor deţinători de privilegii în trecut, dezvoltînd elita etnică românească a ţării, înlăturînd elitele neromâneşti şi românizînd instituţiile şi oraşele ţării întregite. Promovarea românilor în dauna neromânilor era justificată din punctul lor de vedere. E necesar să ne amintim însă că guvernele României nu puteau urmări acest proiect pe faţă, căci Tratatul de Protecţie a Minorităţilor, adoptat în ciuda puternicei opoziţii a României, fusese condiţia extinderii sale postbelice. Aşa se face că nici o legislaţie privind *mimerus clausus* nu s-a aplicat oficial în România pînă la guvenrul Goga-Cuza din 1938.[1052]

Printre cele mai importante instrumente de integrare şi mobilizare culturală se afla cultura românească înaltă oferită cu o puternică încărcătură de naţionalism în şcoli şi alte instituţii. în perioada interbelică, aceste instrumente erau privite drept arma cea mai eficace din arsenalul unui *Kulturkampf* naţional. Reprezentanţii

1052 Paul A. Shapiro, „Prelude to Dictatorship în Romania: The National Christian Party în Power, December 1937-February 1938", *Canadian-American Slavic Studies* 8 (primăvara 1974), pp. 51-52 şi 71-72.

statului şi alţi naţionalişti independenţi erau în ansamblu de acord asupra importanţei şcolilor pentru securitatea şi consolidarea naţiunii. Cu ocazia unei conferinţe ţinute în 1921 la un cerc cultural, un vorbitor a exprimat limpede acest punct de vedere : „în şcoală toţi se deprind a simţi la fel, a avea aceleaşi sentimente de rasă, de neam şi de sînge, căci o naţiune se menţine

 întîi prin şcoală şi apoi prin arme. Şcoala e chemată să formeze conştiinţa unitară naţională şi să întărească naţiunea."[1053] în acest spirit, expansiunea educaţională masivă era justificată prin referirea la „deşteptarea" ţăranilor, proces echivalent cu întărirea naţiunii. Ţăranii români erau chemaţi să participe la viaţa publică, să-şi părăsească viaţa „latentă" din trecut şi să dăruiască statului fiinţa lor etnică. Funcţia şcolilor era aceea de a-i pregăti pentru rolul public, naţional pe care-l aveau de jucat. Mai mult chiar decît şcolile primare şi secundare, antrenate în formarea şi omogenizarea naţiunii, instituţiile de învăţămînt superior aveau misiunea nemijlocită de a crea elita naţională; universităţile au fost rapid politizate devenind focare de conflict naţional.

în şcoli, universităţi şi în alte aşezăminte culturale, românizarea a luat forme variate, în funcţie de contextul etnic, regional şi social local. între aceste forme se numără cele afirmative: extinderea reţelei de învăţămînt de toate nivelurile astfel încît aceasta să poată instrui mai mulţi români, favorizarea profesorilor şi elevilor români, construirea de cămine pentru a da posibilitatea tinerilor ţărani români să frecventeze şcolile secundare urbane într-un mediu protejat din punct de vedere etnic şi transferarea şcolilor secundare în mediul rural. Formele negative – din punctul de vedere al neromânilor – includ reciclarea celor care nu vorbeau româna şi descurajarea folosirii altor limbi în învăţămînt, oprirea dezvoltării libere a şcolilor şi cluburilor neromâneşti şi încercarea de a-i opri pe studenţii minoritari să urmeze în număr prea mare universităţile româneşti. Această politică de construire a naţiunii române era devastatoare pentru elitele neromâneşti, inclusiv pentru mulţi evrei asimilaţi care trăiau în regiune de generaţii şi care voiau să fie socotiţi în primul rînd români.

„Noua generaţie" a privit critic înlocuirea cam la întîmplare a elitelor urmărită de notabilităţi locale şi de funcţionari de la Bucureşti. Obiecţiile lor nu veneau

1053CS/1921/330/47-48.

dintr-un dezacord de principiu faţă de această direcţie; dimpotrivă, ei socoteau că politica desfăşurată în surdină de politicienii conservatori, de funcţionarii locali şi de ministerele de la Bucureşti nu era destul de rapidă şi de hotărîtă. în cursul anilor ’20, studenţii români de la instituţiile

de învăţământ superior din România Mare au aderat în număr tot mai mare la ideologia naţionalistă militantă. „Noua generaţie" a României – cum a ajuns să fie cunoscut grupul tinerilor naţionalişti – constituia embrionul unei societăţi civile urbane a etnicilor români, ce lipsise în mare parte pînă atunci, reprezentînd prin urmare o legătură preţioasă între stat şi societatea rurală. în înregul ei, generaţia aceasta alcătuia o elită naţională în formare – cei mai mulţi veniseră recent în universităţi de la ţară – şi aveau concepţii panromâneşti, antiregionaliste. Se socoteau ei înşişi, şi erau recunoscuţi de societatea în ansamblu, drept avangarda naţiunii. Istoricul britanic C. A. Macartney comenta în 1937 atracţia exercitată de partidele de extremă dreapta asupra tinerei generaţii din România şi asupra panromânismului ei în următoarele cuvinte:

> Aceste [...] grupuri care-şi împart între ele adeziunea majorităţii tinerilor români, sînt toate „fasciste". [...] Toate sînt puternic naţionaliste şi [...] nici unul nu pare să facă [...] vreo deosebire între un fel de român şi altul [...]. Între intelectualii din România, adevărata linie de separaţie nu este regională, ci una care desparte noua generaţie de cea veche. Tinerii din toată ţara se luptă pentru o nouă Românie, mai naţională, mai unită decît cea veche.[1054]

Studenţii români naţionalişti îndeplineau un număr de cerinţe importante apărute o dată cu procesul accelerat de construire a statului şi a naţiunii. Tinerii naţionalişti radicali au devenit cei mai angajaţi constructori voluntari ai naţiunii. Deşi erau cei mai severi critici ai partidelor politice aflate la putere şi ai forţelor naţionaliste mai moderate asociate acestora, „noua generaţie" era de fapt aliata statului în activitatea de naţionalizare.

1054 Cariile A. Macartney, *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences, 1919-1937* (Oxford University Press, Londra, 1965), p. 283. Prima ediţie a cărţii a apărut în 1937.

în acelaşi timp, curentul principal al opiniei publice ca şi cel de centru-dreapta căutau salvarea naţională la tînăra generaţie, tot aşa cum idealizau ţărănimea română. De fapt, cele două întruchipări ale naţiunii – ţărănimea şi tineretul – erau legate în scrierile ideologilor de dreapta. Nichifor Crainic, figură politică şi literară de dreapta de mare influenţă, editor al revistei ortodo- xiste *Gândirea* şi profesor de teologie la Facultăţile de Teologie

 de la Chişinău şi Bucureşti[1055], încerca să explice alegerea ideologiei religioase, monarhiste şi naţionaliste de către tineretul român:

> Dacă ar fi să căutăm explicaţia acestui fapt cu adevărat minunat al orientării spontane şi autonome a tinerimii noastre, mie unuia mi se pare uşor de găsit: ea stă în moştenirea pe care aceşti tineri o aduc de acasă. în marea majoritate, studenţii noştri, şi în special cei care dau tonul [...] vieţii colective, sínt copii de ţară. Sínt feciori de ţărani sau, cînd sínt tîrgoveţi, sínt nepoţi de ţărani. Prin sufletul lor, în pofida tuturor ispitelor culturii superioare şi civilizaţiei orăşeneşti, irumpe sănătatea morală a poporului nostru. Patrimoniul acesta misterios e suportul întregii lor vieţi colective de azi. Nu e greu să descoperim, printr-o analiză sumară, caracterul ţărănesc al acestui patrimoniu.[1056]

Una din temele prezenţei cărţi a fost procesul contopirii teritoriilor anterior separate în cadrul României Mari. O alta, strîns legată de cea dintîi, a fost caracterul ideologiei naţionaliste care a sprijinit proiectul naţional de integrare şi totodată s-a transformat şi a devenit mai pregnantă în acest proces. Cercetînd ideologia naţionalistă românească din perioada interbelică, am abordat-o în contextul ei politic şi cultural nemijlocit, deşi am lucrat cu o definiţie largă a ideologiei. Am încercat să înţeleg condiţiile concrete ale unei forme extrem de generale a naţionalismului etnic aşa cum s-a dezvoltat acesta în România după Marea Unire. Stilul, codurile şi urmările discursului naţionalist sínt exprimate în corespondenţa unor figuri minore, adesea anonime, care discută despre lipsa

---

1055 Vezi Heith Hitchins, *„Gândirea*: Naţionalism în a Spiritual Guise", în *Social Change în Remania, 1860-1940: A Debate on Developement în a European Nation,* ed. Kenneth Jowitt (Institute of Internaţional Studies, Berkeley, 1978), pp. 148-156 şi Lucian Predescu, *Enciclopedia Cugetarea* (Editura Cugetarea-Georgescu Delafras, Bucureşti, 1939-1940), p. 231.

1056 Nichifor Crainic, „Tineretul şi creştinismul", în *Puncte cardinale în haos,* ed. a 2-a (Editura Cugetarea, Bucureşti, f. d.), pp. 20-21.

resurselor şi despre lipsa unor ambiţioase planuri de naţionalizare, în corespondenţa dintre funcţionari provinciali, învăţători şi funcţionari ministeriali şi în discursurile din parlament sau din sălile tribunalelor, în apărarea agitatorilor şi asasinilor. Sursele amintite dezvăluie perspectivele şi presiunile care i-au împins pe funcţionarii de la centru, pe membrii elitei provinciale şi pe tinerii revoltaţi către noi forme de ideologie.

Ideologia românească s-a transformat după primul război mondial ca răspuns la realităţile demografice, culturale şi sociale apărute prin Marea Unire. Majoritatea naţionaliştilor împărtăşeau dezideratul unui stat românesc unitar, omogen, cuprinzîndu-i pe toţi românii şi numai pe ei. Acest vis naţionalist intra însă în conflict cu realităţile multietnice, multiculturale şi multiregionale ale României Mari. Statul român cu centrul la Bucureşti deţinea puterea politică şi coercitivă, dar, în provinciile proaspăt anexate, era lipsit de putere în societatea civilă reprezentată de mediul urban şi de cultura urbană. Elitele urbane şi instituţiile culturale rămase de pe urma structurilor sociale şi politice anterioare erau la început în afara sferei de influenţă a statului român şi ca atare potrivnice acestuia. Ele blocau totodată calea aspiraţiilor tinerilor etnici români care veneau din mediul rural înconjurător. Dată fiind distribuţia etnică a elitelor urbane din România Mare, cei ce construiau naţiunea au ales o „definiţie" ideologică a naţiunii române ca naţiune fundamental rurală. Oraşele şi locuitorii lor erau prin urmare realităţi suspecte şi străine. Astfel, definiţia ţărănistă a naţiunii, alături de mobilizarea păturilor rurale ale populaţiei şi de încercarea de a minimaliza impactul cultural al activităţii neromânilor, au părut soluţia logică a problemei societăţii şi culturii urbane străine.

Constructorii statului român s-au concentrat asupra educaţiei ca mijloc esenţial de dezvoltare a elitelor româneşti, deoarece socoteau că împreună cu fiii şi fiicele ţăranilor români vor putea cuceri direct oraşele şi fortăreţele culturale. Pentru ţărani, şcolile de toate nivelurile reprezentau calea către dobîndirea cetăţeniei depline şi, o dată cu aceasta, către dobîndirea unui statut social mai înalt, a unei slujbe în administraţie, a unui nivel de viaţă mai ridicat şi a unei puteri mai mari. Propăşind în lumea urbană a culturii înalte dominată anterior de străini, ţăranul român putea aduce România Mare mai aproape de idealul naţiunii-stat. Românii, mai cu seamă cei din noua generaţie, priveau cucerirea oraşelor şi dobîndirea poziţiilor de elită ca o misiune

naţională. Dacă aceste victorii erau şi în interes personal, cu atît mai bine.

Atitudinile românilor faţă de minorităţile naţionale se deosebeau în funcţie de diverşi factori, inclusiv în funcţie de gradul de urbanizare. Ucrainenii şi secuii, de pildă, erau predominant rurali, fiind aşadar socotiţi mai uşor de asimilat de către „naţiunea ţărănească" română decît maghiarii, germanii şi evreii, mai urbanizaţi.

Evreii, pe lîngă faptul că reprezentau grupul etnic cel mai urbanizat, erau şi de altă religie; ei erau aşadar socotiţi cel mai puţin asimilabili dintre toţi, deşi printre evreii instruiţi din mediul urban al Vechiului Regat asimilarea la cultura română era foarte răspîndită. Emanciparea postbelică a evreilor a dat o soluţie legală mult dezbătutei „chestiuni evreieşti", însă mulţi naţionalişti socoteau că emanciparea impusă este ea însăşi o problemă, con- siderînd nelegitime drepturile civile şi politice primite de evrei. Dorinţa de contopire a evreilor cu societatea românească nu era nici ea salutată de intelectualii români preocupaţi de menţinerea purităţii culturii româneşti. Octavian Goga – publicist, patriot, politician şi poet încununat cu lauri – este, aşa cum am văzut, un caz grăitor. Nichifor Crainic împărtăşea sentimentele lui Goga. Într-un eseu intitulat „Spiritul autohton", în care îi chema pe români să-şi recapete sentimentul că sînt stăpîni în ţara lor, Crainic aducea argumente în favoarea mişcării antisemite, făcînd cu grijă deosebirea între evrei şi celelalte minorităţi etnice din România:

> Perspectiva iudaismului în ţara noastră e desrădăcinarea neamului nostiu din patria lui. Sub raportul acesta, e necesară o dis- tincţiune limpede între minoritarii creştini şi între Evrei. În corpul nostru etnic, minoritarii sînt insule localizate, uneori cu tendinţe centrifugale, dar cu foarte reduse tendinţe de expansiune lăuntrică. Evreii însă reprezintă forţa de infiltraţie generală şi un asalt multiplu la îngenuncherea noastră.[1057]

Naţionalştii români sperau că elitele urbane străine, al căror important simbol erau evreii, vor putea fi dislocate de valul ţăranilor români instruiţi, purtători ai culturii lor ancestrale. Spre deosebire de ţăranii străini, socotiţi asimilabili într-o asemenea cultură, elementele urbane străine, purtători ai unei culturi cîndva dominante, nu puteau fi acceptate de naţiunea română

1057 Nichifor Crainic, „Spiritul autohton", în *Ortodoxie şi etnocraţie* (Editura Cugetarea, Bucureşti, 1936), pp. 183-184.

în această perspectivă. Urbanizarea caracteristică şi timpurie a evreilor şi identificarea lor cu regimurile şi elitele urbane anterioare îi făcea să fie cel mai puţin acceptabili dintre toţi – în pofida faptului că din punct de vedere politic erau mai puţin primejdioşi decît minorităţile maghiară, ucraineană şi germană, care puteau oricînd deveni iredentiste. Caracterul central al antisemitismului ca ele-

ment al naţionalismului românesc interbelic era legat de „economia" evreului înţeles ca simbol a tot ce nu e românesc. Evreii erau proporţional mai urbanizaţi decît românii şi, de fapt, decît orice alt grup conlocuitor. Mai mult, evreii asimilaţi din noile teritorii erau asociaţi cu dominaţia politică şi culturală a puterilor străine de la care fuseseră recuperate aceste ţinuturi, într-o vreme în care naţiunea română se imagina ca o naţie de ţărani, creştin ortodoxă, iar puterea României Mari se afirma împotriva imperiilor multinaţionale eşuate.

Ideologia naţionalistă extremă a tinerei generaţii a avut o legitimitate esenţială în România interbelică tocmai fiindcă se potrivea atît de bine cu obiectivele celor mai mulţi politicieni din marile partide: construirea unei naţiuni de „adevăraţi" români. Radicalii din noua generaţie şi predecesorii lor mai moderaţi, mai conservatori împărtăşeau şi ideea utilizării statului în beneficiul naţiunii române, nu în beneficiul unei societăţi de cetăţeni egali, precum şi ţelul de a crea o elită etnic românească suficient de numeroasă pentru a administra statul extins şi suficient de pură pentru a o face în chip românesc. în plus, ambele tipuri şi generaţii de naţionalişti foloseau un idiom care – simplu ornament demagogic în campaniile electorale pentru naţionaliştii moderaţi de la putere – era pentru Codreanu şi discipolii lui un adevărat crez. Din toate aceste motive naţionalismul celor aflaţi la putere nici nu i-a suprimat şi nici nu i-a marginalizat pe naţionaliştii radicali.

Pe de altă parte, naţionalismul radical şi-a atras şi sprijinul grupurilor nemulţumite de politica de stat şi de abuzurile politice asociate partidelor aflate la putere la Bucureşti. Aşadar, radicalii au profitat atît de alianţa lor de facto cu statul cît şi de opoziţia lor de principiu faţă de acesta. Politicienii şi intelectualii naţionalişti transilvăneni sînt exemple de patrioţi români al căror patriotism militant nu era lesne satisfăcut de politica statului făcută la Bucureşti. Sensibilităţile regionale ale unora dintre transilvănenii din vechea generaţie au fost

ultragiate de măsurile de centralizare rapidă, şi aceşti disidenţi care se socoteau purişti naţionalişti au reacţionat intolerant faţă de practicile corupte pe care le considerau provenite îndeosebi din Vechiul Regat. Astfel, „pactul electoral de neagresiune extrem de neverosimil" din 1937 dintre Partidul Naţional Ţărănesc al lui luliu Maniu şi Garda de Fier a lui Codreanu nu a fost poate un acord atît de neverosimil pe cît

 pare la prima vedere, căci ambele grupări se opuneau din răsputeri puterii şi corupţiei Partidului Naţional Liberal.[1058]

Intelectualii transilvăneni grupaţi în jurul revistei lui Octavian Goga *Ţara noastră* erau şi ei nişte patrioţi mîhniţi. Aşa cum am arătat în secţiunea concluzivă a capitolului 4, nemulţumirea lor izvora din insuficienta intervenţie a statului în obiectivul românizării provinciei lor. Aidoma alianţei electorale dintre naţional-ţărănişti şi Garda de Fier, metamorfoza politică a lui Goga şi asocierea sa în final cu A. C. Cuza putea aproape fi prezisă în lumina doleanţelor exprimate în anii ’20 în revista editată de el şi a sprijinului dat de la început mişcării naţionaliste studenţeşti.

Construirea naţiunii, naţionalism, fascism

În corespondenţa mai multor oficiali şi clerici români din iama 1923-1924, se comenta zvonul potrivit căruia învăţători şi preoţi, din Transilvania îndeosebi, propagau fascismul. Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române de la Bucureşti a răspuns la o anchetă a Ministerului Instrucţiunii care fusese şi ea cerută de Ministerul de Război. Primatul a cerut să i se dea cîteva exemple concrete, exprimîndu-şi însă şi perplexitatea în legătură cu fascismul:

> Unii vorbesc de bine asupra lui, alţii îl arată ca o organizaţie anarhică. Cei dintîi speră că fascismul ar lucra pentru salvarea fiinţei româneşti în contra streinismului corupt; deci ar apăra interesele neamului. Cei de-al doilea spun că este organ de distrugere a ordinii şi legalităţii în statul nostru şi uzează de mijloace revoluţionare; deci o organizaţie dăunătoare neamului nostru.[1059]

Fără să se declare favorabil fascismului, Patriarhul a arătat că dacă fascismul ar fi într-adevăr o formă legală

1058 Shapiro, „Prelude to Dictatorship”, p. 56. Vezi şi Stephen Fischer-Galaţi, „Fascism în Romania”, în *Native Fascism în the Successor States, 1918-1945,* ed. Peter Sugar (ABC Clio, Santa Barbara, Calif., 1971), p. 116.

1059 MIC/1924/211/51-54, 18 decembrie 1923 şi 25 februarie 1924.

de apărare a poporului român, biserica n-ar prea avea motive să i se opună.[1060] Formulînd această întrebare naivă privind caracterul bun sau rău al fascismului din România, documentul exprimă caracteristicile esenţiale ale paradoxului fascist în contextul românesc. Mai întîi,

1060 MIC/1924/211/53, 25 februarie 1924.

el sugerează că, deşi Legiunea Arhanghelului Mihail a lui Co- dreanu n-a fost întemeiată oficial decît în 1927, o mişcare naţionalistă extremistă, pe care unii o etichetau ca fiind fascistă, îşi făcea deja simţită prezenţa în prima jumătate a deceniului al doilea. Cu toate că denumirea deriva evident din mişcarea victorioasă a lui Mussolini, punctul de vedere revizionist adoptat de il Duce nu recomanda mişcarea drept un model pentru naţionaliştii români. Fascismul italian era problematic pentru naţionaliştii români şi datorită faptului că iniţial era lipsit de componenta antisemită, atît de importantă în contextul românesc.[1061] Fascismul la putere al lui Mussolini a putut sugera numele şi i-a putut inspira pe naţionaliştii români, dar fenomenul în sine era indigen. în mod semnificativ, fascismul românesc era deja identificat ca atare la începutul anilor ’20, cu o jumătate de deceniu înainte de orice manifestare activă a fascismului italian în estul Europei şi cu un deceniu înainte de venirea la putere a lui Hitler şi de manifestarea politicii agresive a regimului nazist în zonă.

Nu vreau să spun că circumstanţele externe n-au avut *nici* un efect asupra ascensiunii fascismului românesc. Experienţa României în deceniile interbelice n-a fost nici pe departe unică; întreaga Europă centrală şi de est a fost supusă unor importante tendinţe şi presiuni comune în anii ’20 şi ’30. O deplasare marcată

1061 Potrivit lui Jerzy Borejsza, pînă în 1929 Italia Fascistă „era doar un exemplu pasiv”. Vezi capitolul său „Italian Fascism and East-Central Europe: Problems of Typology and Links”, în *Dictatorships în East-Central Europe, 1918-1939: Anthologies,* ed. Janusz Zamowski (Zaktad Naradowy im. Ossoliriskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wroclaw, 1983), p. 157 şi Borejsza, „Italian Fascism and East-Central Europe, 1922-1943”, în *Poland at the 14th International Congress of Historical Sciences în San Francisco: Studies în Comparative History* (Zaklad Naradowy im. Ossoliriskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wroclaw, 1975), p. 278. Privitor la influenţa fascismului italian în România, vezi Theodor Armon, „Fascismul Italian şi Garda de Fier”, *Toladot* 1 (ianuarie-martie 1972), pp. 13-16.

spre dreapta a spectrului politic a fost caracteristică întregii regiuni. Sistemul democratic proiectat de diplomaţii occidentali la Versailles şi sprijinit pe nou createle naţiuni-state din Europa centrală şi de est s-a poticnit de însuşi conceptul de naţiune, ca şi de modalitatea prin care statele nou constituite şi-au stabilit suveranitatea în practică, dincolo de definiţia formală din tratate care le acorda recunoaşterea internaţională. în cele din urmă,

căderea întregii regiuni sub standardele democratice se leagă limpede în anumite privinţe de forţe politice şi economice aflate dincolo de frontierele acestor ţări relativ mici, vulnerabile şi noi.

Nu putem ignora cîţiva factori ţinînd de „marile puteri" care au jucat un rol important în ascensiunea autoritarismului şi fascismului în Europa centrală şi de est. Chiar dacă anumite state, inclusiv România, erau indiscutabil beneficiare ale rînduielilor postbelice, noile graniţe ale „sistemului de la Versailles", rolul Aliaţilor în impunerea lor şi obligaţia de a asigura protecţia minorităţilor în cadrul acestor frontiere au generat resentimente în statele succesoare. în ţările perdante, starea de spirit se concentra, aşa cum e de aşteptat, asupra pierderilor de teritorii, de populaţie şi de resurse. Totuşi, chiar şi în rîndul învingătorilor exista ostilitate faţă de aranjamentele de la Versailles. în România, ca şi în Polonia, ostilitatea era îndreptată împotriva Tratatelor de Protecţie a Minorităţilor, simbol al ingerinţei puterilor occidentale în afacerile interne ale naţiunii suverane. Mai mult, relativul izolaţionism al statelor democratice nord-atlantice a afectat negativ dezvoltarea economică a statelor est-europene, deopotrivă prin încurajarea strategiilor economice autarhice şi prin calea liberă lăsată pătrunderii eventuale a germanilor.

Un alt factor care a influenţat deriva spre dreapta în Europa de est în perioada interbelică a fost înfiinţarea statului sovietic şi ameninţarea reală şi potenţială pe care acesta o reprezenta pentru noile state mai mici şi mai fragile aflate dincolo de graniţele de apus. Aceste state au fost concepute, măcar în parte, de către puterile de la Versailles ca un cordon sanitar împotriva extinderii comuniste. în statele est-europene, teama de ameninţarea şi de exemplul sovietic a dus la reprimarea stîngii şi, în egală măsură, a liberalilor şi a minorităţilor naţionale – evrei şi ucraineni – socotite probolşevice. Revoluţia bolşevică din Rusia a făcut ca puterea instalată în Ungaria să vadă în experimentul bolşevic autohton de scurtă durată, din 1919, o ameninţare mult

mai mare probabil decît a fost ea cu adevărat. Teroarea albă instaurată după regimul Bela Kun a avut şi componente antiliberale şi antisemite. Ecuaţia liberalism-comunism a devenit unul dintre indicatorii ideologici ai dreptei în toate ţările est-europene în perioada interbelică. în Ungaria, ca şi în alte părţi, evreii trebuiau să alcătuiască cel de-al treilea termen al ecuaţiei naţionaliste (în ciuda unui exemplar *modus vivendi* elaborat de societatea

ungară în raport cu evreii în secolul al XIX-lea). Dinamica ideologică pusă în mişcare imediat după sfîrşitul primului război mondial a împins minorităţile naţionale către partidele marxiste de orientare internaţionalistă sau către un separatism naţionalist propriu, întrucît partidele politice din centrul spectrului politic împărtăşeau presupoziţiile integral naţionaliste, refuzînd astfel să accepte minorităţile.

Factorii „externi" au jucat deci un rol în soarta democraţiilor din Europa centrală şi de est din perioada interbelică. Ei nu explică însă în măsură suficientă puternica atracţie exercitată de dreapta radicală chiar de la începutul perioadei interbelice. Problemele interne au fost cel puţin la fel de importante ca şi cele internaţionale pentru impulsionarea mutaţiei către politica autoritară şi mai cu seamă pentru proliferarea mişcărilor fasciste autohtone în Europa de est. Sînt de acord cu generaţia precedentă de cercetători occidentali în privinţa faptului că statele est-euro- pene erau capabile prin ele însele să genereze condiţiile de apariţie a mişcărilor fasciste şi chiar să determine apariţia mişcărilor înseşi: „Existenţa fascismului în Italia şi Germania n-a făcut decît să înlesnească apariţia mişcării [...] în statele succesoare, nicidecum să le creeze."[1062]

Am combătut deja mai vechea interpretare a fascismului care îl priveşte ca pe o derivaţie a luptei de clasă marxiste. în această perspectivă, capitaliştii disperaţi au deturnat mişcarea proletară incipientă prin intermediul unui fals radicalism fascist. Accept că a existat o cîrdăşie între fascişti şi politicienii aflaţi la putere în perioada interbelică, dar aceasta se baza pe politica de construire a naţiunii. Dovezile pe care le-am adus arată că atît naţionaliştii din curentul politic de centru cît şi cei radicali socoteau naţionalismul integral drept o soluţie ideologică şi politică adecvată pentru

1062 Peter Sugar, Concluzii la volumul *Native Fascism în the Successor States* (ed. Sugar), p. 156.

problemele integrării fragmentelor disparate ale României Mari. Pe baza cazului românesc, aş susţine în chip mai general că în Europa de est cauzele interne ale tendinţelor naţionaliste şi fasciste de dreapta îşi aveau temeiul în revoluţiile naţionale de după primul război mondial – revoluţii care au avut' drept urmare rapida construire a naţiunii, restructurarea elitelor

potrivit noilor criterii etnice şi nevoia resimţită de a redefini integral naţiunea în acord cu aceste noi criterii.

Ideologia în cauză a avut importante antecedente în naţionalismul intelectual din România secolului precedent şi în filonul gîndirii europene de la sfârşitul secolului, care au anticipat şi legitimat sinteza desăvîrşită a fascismului din anii ’20. Aşa cum scria Zeev Sternhell despre vastul fundal intelectual european al fascismului din Germania, Franţa, Italia, Spania, Elveţia, Belgia şi din estul Europei (unde atrage în mod special atenţia asupra României): „Dat fiind numărul celor care scriu despre acest subiect [revolta împotriva democraţiei liberale, individualismului şi societăţii burgheze], se poate pune întrebarea dacă prolificitatea lor nu explică într-o oarecare măsură neatenţia cu care a fost primit Hitler; autorul lui *Mein Kampf* nu are de spus nimic care să nu mai fi fost spus, şi nu de către oameni aflaţi la limita nebuniei, ci mai degrabă de către intelectualii de prestigiu ai zilei.”[1063] Se poate face mai departe o analiză paralelă a lui Codreanu şi a precursorilor săi. Şi totuşi sinteza fascistă reală n-a avut loc decît în urma Marelui Război. Războiul, Revoluţia rusă, Tratatul de la Versailles şi variantele sale est-europene au redesenat harta Europei şi i-au afectat organizarea socială în chipuri atît de variate şi de complexe, încît noua ordine s-a văzut în curînd confruntată cu o criză multiplă căreia radicalismul de dreapta părea să-i ofere o soluţie inedită. Aşa cum demonstrează cazul României, respectiva criză nu afecta mai puţin statele care, după dezastrul războiului, ieşiseră victorioase şi îşi lărgiseră teritoriul.

În România, ca şi aiurea, tînăra generaţie a fost în mare măsură răspunzătoare de popularizarea radicalismului de dreapta. Cum scria Sternhell, „această mişcare [fascismul], care se socotea o mişcare

1063 Zeev Stemhell, „Fascist Ideology”, în *Fascism: A Reader’s Guide,* ed. Walter Laqueur (University of California Press, Berkeley, 1976). p. 324.

a oamenilor noi, a fost fără îndoială una a oamenilor tineri".[1064] S-a dovedit cu documente că un mare număr de

1064 *Ibid.,* p. 342. Vezi ?i Andrzej Micewski, „Polish Youth în the Thirties", *Journal of Contemporary History* 4 (1969), p. 155-168; George L. Mosse, „Introduction: The Genesis of Fascism", *Journal of Contemporary History* 1, nr. 1 (1966), pp. 17-19 şi Szymon Rudnicki, „From « Numerus Clausus » to « Numerus Nullus »„, în *From „Shtetl" to Socialism: Studies from POUN,* ed. Antony Polonsky (Littman Library of Jewish Civilization, Londra, 1993), pp. 359-381.

tineri din estul Europei au fost atraşi de exemplele ideologice şi politice ale Italiei lui Mussolini şi ale Germaniei lui Hitler, ca şi de mişcările pe care aceştia se bazau. Mişcările în cauză păreau să sfideze cu succes tradiţiile pluralismului democratic din Europa, care păreau epuizate şi greoaie încă înainte de război. Însă atracţia acestor „noi" idei şi mişcări fasciste radicale, devenite celebre prin ascensiunea lui Mussolini la putere, se datora presiunii unor factori postbelici interni. Pentru România cel puţin, puternicul determinism autohton al mişcărilor fasciste a fost larg recunoscut – exceptînd istoriografia perioadei comuniste. Sînt de acord cu Geoff Eley care a caracterizat cele mai importante mişcări fasciste din estul Europei, Garda de Fier şi Crucea cu Săgeţi din Ungaria, drept „mişcări autohtone cu puternice similitudini ideologice, sociologice şi de stil, dar născute independent de sprijinul italian sau german".[1065] Reformulînd ceea ce, sper, este acum evident, ascensiunea naţionalismului radical în Europa de est postbelică a fost supradeterminată. Ea a fost influenţată de împrejurările economice şi politice internaţionale. A fost de asemenea alimentată de tradiţiile intelectuale europene şi autohtone care i-au înlesnit larga acceptare. Totodată însă, şi-a avut rădăcinile în mediul străbătut de crize al politicii naţionale dintre cele două războaie. Iar în cazul României, factorii interni nemijlocit determinanţi ies în evidenţă din cercetarea de faţă privitoare la construirea naţiunii şi la politica culturală. Lozincile fasciste, radical naţionaliste, au dat rod prin convergenţă cu ţelurile şi politica de construire a naţiunii desfăşurată sub egida naţionaliştilor aparţinînd politicienilor din partidele de guvemă- mînt. Fără Marea Unire şi mobilizarea căreia aceasta i-a dat naştere, criza identităţii naţionale n-ar fi fost poate resimţită, în orice caz nu la dimensiunile arătate în această carte. Nevoia de românizare a elitelor

1065 Geoff Eley, „What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of a Capitalist State?", *Politics and Society* 12, nr. 2 (1983) p. 55.

multietnice ale României ar fi fost subiect de dezbatere; gîndirea antiraţionalistă specifică sfîrşitului de secol în forma sa autohtonă populist-ortodoxă ar fi făcut valuri fără să domine în rîndul „noii generaţii”; iar presiunile externe ale puterii naziste în ascensiune ar fi avut efecte diplomatice şi militare fără să inspire emulaţia activă, populară a tineretului României.

România Mare şi societatea civilă

în urma revoluţiilor din anul 1989 din Europa centrală şi de est, şi în mai mică măsură în perioada ce le-a precedat, conceptul de „societate civilă" s-a bucurat de o atenţie deosebită. înaintea acelui an fast, observatorii au notat existenţa unei societăţi civile în reţeaua de organizaţii disidente, care nu se aflau sub controlul statului, în Polonia, Ungaria şi Cehoslovacia, organizaţii privite ca mesageri ai democraţiei bazate pe economia de piaţă şi pe parlamentarismul de tip occidental. Exemple fundamentale ale unor asemenea grupuri au fost sindicatul independent Solidaritatea şi Biserica Catolică în Polonia. Alte exemple cuprindeau întreprinderile private din Ungaria şi Carta 77 din Cehoslovacia. Deşi Cehoslovacia a fost după 1968 un stat la fel de represiv ca şi cele aflate la răsărit şi la sud, puterea n-a reuşit să împiedice grupuri mici dar hotărîte de gînditori independenţi să creeze un domeniu social şi ideologic independent de stat, o arenă a opoziţiei pe care aceşti gînditori încercau continuu s-o extindă „trăind în adevăr". în Balcani, regimurile comuniste au reuşit în general mai bine să împiedice apariţia unei activităţi sociale independente.

Puţine grupuri cu adevărat independente de stat existau în Balcani, pesemne şi mai puţine în România decît oriunde în altă parte, exceptînd Albania. Deşi toate democraţiile postcomuniste se luptă cu dificultăţi economice, politice şi culturale, societatea românească pare mai puţin pregătită decît majoritatea celorlalte ţări să se angajeze pe calea schimbărilor necesare. Mulţi analişti sînt într-adevăr înclinaţi să vadă în regimul Frontului Salvării Naţionale doar o întruchipare cosmetizată a predecesorului său dinainte de 1989. Cartea de faţă nu lasă loc unei analize a României de după Ceauşescu, ea poate oferi însă o perspectivă utilă asupra – între altele – tradiţiei istorice de lungă durată care apasă asupra României contemporane şi din care provin unele obstacole în calea către o societate civilă

vitală.

Este desigur firesc ca românii de astăzi, tineri sau bătrîni, să-şi reprezinte anii interbelici ca pe o epocă de aur. în comparaţie cu anii comunismului aşa a şi fost, în multe privinţe. Cei născuţi după al doilea război mondial şi-au proiectat cele mai scumpe nădejdi asupra trecutului precomunist, în timp ce generaţia vîrstnică îşi aminteşte de fapt abundenţa de bunuri agricole şi de consum şi numeroasele şi importantele drepturi şi libertăţi:

oamenii puteau călători atunci atît cît le permitea buzunarul; în loc de un singur partid existau mai multe; scriitorii publicau opere necenzurate; alegerile pluripartite reprezentau norma. Luate împreună, aceste aspecte sugerează că înainte de sovie- tizare România avea o societate civilă viguroasă – subiect al multor dezbateri şi aspiraţii contemporane.

Rămîne totuşi întrebarea cît de proeminente erau aceste trăsături şi dacă nu cumva alte elemente mai puţin promiţătoare nu afectau sănătatea acestei societăţi româneşti. O evaluare corectă a perioadei interbelice ar trebui să cerceteze formele uneori disfuncţionale ale parlamentarismului practicat în România. Şi ceea ce e pesemne mai rău decît această „boală" e „tratamentul" preconizat de un important grup de intelectuali opoziţionişti. în loc să se străduiască să perfecţioneze sistemul partidelor, mulţi au pus la îndoială însăşi legitimitatea acestuia, cerînd desfiinţarea unei structuri socotite de ei a imita în chip superficial Occidentul corupt şi aflat în agonie. Referindu-se la experimentele îndrăzneţe ale fascismului în Italia şi ale comunismului în Uniunea Sovietică, Nae lonescu, mentorul recunoscut al „noii generaţii" din România, chema la monarhism, la revoluţia de sus în jos, ba chiar la statul cu un singur partid. Discipolii săi din noua generaţie l-au ascultat şi l-au urmat. Cîţiva dintre cei mai mari şi mai strălucitori dintre ei s-au urcat pe creasta valului antidemocratic (mulţumindu-se de atunci încoace cu trecerea sub tăcere a naţionalismului lor radical de atunci). Filozoful Emil Cioran era entuziasmat de Hitler în 1934 şi a fost răsplătit în 1941 cu un post diplomatic la Paris de către guvernul legionar al lui Horia Sima. Numirea sa a fost confirmată de guvernul Generalului Antonescu. Istoricul religiilor Mircea Eliade a avut o carieră cu un curs similar, cu numiri oficiale la Londra, Lisabona şi Madrid începînd din 1940.[1066]

1066 Vezi Emil Cioran, „Impresii din München: Hitler în conştiinţa germană", *Vremea,* 15 iulie 1934; Mihail Sebastian, *Jurnal, 1935-1944* (Editura Humanitas, Bucureşti, 1996), pp. 130, 132, 286-287, 306 şi Mac Linscott Ricketts,

în anii ’30. lui Nae Ionescu şi discipolilor săi nu le repugna atît comunismul cît democraţia şi pluralismul politic de tip occi-

Mircea Eliade: The Romanian Roots, 1907-1945, vol. 2 (East European Monographs, Boulder, Colo., 1988), p. 922 şi cap. 22, „Nationalism and the Primacy of the Spiritual”.

 dental. Soluţia politică preferată a lui Ionescu se baza pe idealul unui stat pur românesc în acord cu etnia majoritară. în opinia sa, cuvîntul „român" avea sensuri unice, deosebite: românii aparţineau în mod necesar credinţei ortodoxe răsăritene, iar destinul lor era determinat de ascendenţa lor ţărănească. Pentru a sublinia legăturile organice ce-i uneau pe români, după 1930 el a folosit din ce în ce mai des grafia *rumân* în loc de român în coloanele ziarului său *Cuvântul,* ziar independent de opoziţie care s-a orientat hotărît către Garda de Fier în anii '30. Utilizat în anii '30, *rumân,* termen medieval pentru ţăran iobag, sugera că aceia care nu au trăit experienţa ancestrală a ţăranului român nu pot fi parte a comunităţii politice româneşti.[1067] Astfel, prin argumentele şi semantica sa, Nae Ionescu evoca statul românesc ideal: ţărănesc, pur din punct de vedere etnic, ortodox răsăritean şi autarhic din punct de vedere economic.

Unul din pericolele ce ameninţau societatea civilă autonomă a României interbelice venea din formularea unor asemenea ideologii. O altă ameninţare o reprezenta politica de unificare însăşi, respectiv aceea îndreptată către naţionalizarea şi omogenizarea unei ţări de o asemenea diversitate. Remodelarca statului naţional România Mare în imaginea unitară a unui stat-naţiune, salutată de patrioţii români şi autorizată implicit de idealurile wilsoniene ale autodeterminării, avea propria logică atunci cînd distrugea tradiţiile anterioare ale societăţii civile. Deşi pentru statul român încercarea de a înlocui elitele neromâneşti din noile teritorii cu elite mai fiabile, româneşti din punct de vedere etnic, a avut poate rostul ei, procesul acesta a eliminat inevitabil din corpul politic românesc un imens rezervor de experienţă „civică". în loc să fie asimilate în societatea în formare a României Mari, aceste elite, cu cunoştinţele şi tradiţiile lor, au fost în mare măsură

1067 Vezi Daniel Chirot, *Social Change în a Peripheral Society: The Formation of a Balkan Colony* (Academic Press, New York, 1976), p. 51.

excluse. Neromânii din noile teritorii erau prezenţi în număr disproporţionat de mare în cadrul elitelor şi al oraşelor; astfel, un important grup de neromâni eliminaţi de naţionalismul populist interbelic reprezenta vechea burghezie, mai experimentată.

Etimologia cuvîntului „civil” din societate civilă este relevantă aici. Cuvîntul latinesc *civitas* a dat modernul „cetate”, precum şi, din aceeaşi rădăcină, *civis* (individul liber, egal cu ceilalţi,

frate cu ei), „cetăţean”; sînt tocmai conceptele cosmopolite cu care se confrunta România cu cetăţenii ei români de origine neromână. Deşi le-a acordat acestora, cu rezerve, calitatea formală de cetăţean, statul şi oponenţii lui radicali s-au unit în încercarea de a-i coborî pe aceşti „străini” la statutul de nonelite, pentru a-i înlocui cu etnici români instruiţi, proveniţi din ţărani cărora le lipsea astfel o tradiţie urbană – civică – anterioară. în acelaşi timp, intelectualii naţionalişti, de acord cu Nae lonescu, puneau sub semnul întrebării însăşi relevanţa experienţei „civice” în cadrul României. în remodelarea profundă a elitelor sale din perioada interbelică, România Mare a dat o lovitură societăţii civile pe care unii români încearcă acum s-o reconstruiască. Deşi e adevărat că cea mai mare lovitură a fost dată de comunism, transformarea naţionalistă din perioada interbelică era şi ea potrivnică proiectului pluralist.

NOTĂ PRIVITOARE LA SURSE

Acest studiu se bazează pe o serie de arhive, periodice şi alte surse publicate. Documentele din arhiva Ministerului Invăţămîn- tului de la Arhivele Statului din Bucureşti au reprezentat cea mai importantă sursă pentru Partea întîi. Această arhivă cuprinde corespondenţă între profesori, administratori şi minister; petiţii din partea părinţilor; ca şi rapoarte şi corespondenţă privind studenţii şi elevii de liceu din România. Arhiva Casei Şcoalelor, aflată de asemenea la Arhivele Statului din Bucureşti, a fost utilă în documentarea asupra primilor ani ai activităţii culturale interbelice, deoarece această instituţie a furnizat material educativ instituţiilor culturale noi sau aflate în dificultate. Documentele ministrului liberal al instrucţiunii, Constantin Angelescu, care fac parte din Colecţia de manuscrise a Bibliotecii Academiei din Bucureşti, au suplimentat materialele din Arhivele Statului. Arhiva Angelescu conţine rapoarte de inspecţie şi discuţii pe diferite teme de învăţămînt.

Publicaţiile Ministerului Instrucţiunii privind legislaţia învăţămîntului din perioada interbelică şi volumele publicate ale lui Constantin Angelescu, Dimitrie Guşti, P. P. Negulescu şi Şi- mion Mehedinţi au fost deosebit de utile pentru capitolul 1.

Documentele din arhiva Onisifor Ghibu, precum şi voluminoasele memorii, jurnale, articole şi cărţi scrise de Ghibu au reprezentat un substanţial izvor pentru evoluţiile din Transilvania, Basarabia şi din învăţămînt în general, de-a lungul întregului studiu.

Rapoartele franceze de la Ministère des Affaires Etrangères (Archives Diplomatiques, Paris, Quai d'Orsay, Série Z, Roumanie) şi de la Ministère de la

Guerre (Direction de l'Armée de Terre, Vincennes) au oferit o altă perspectivă asupra evoluţiilor din România, deosebit de utilă avînd în vedere legăturile culturale de lungă durată dintre Franţa şi România, precum şi inte-

resele franceze în România Mare ca o cale de creştere a influenţei Franţei în Europa centrală şi de est.

Sursele din arhivele evreieşti au fost de ajutor pentru documentarea privitoare la diferite aspecte ale vieţii evreilor în România şi ale antisemitismului românesc. Am consultat documentele lui Lucien Wolf la YIVO Institute for Jewis Research de la New York; memoriile lui Wilhelm Filderman (şi alte documente) la Yad Vashem, documente privitoare la comunitatea evreiască din România la Central Archives for the History of the Jewish People – ambele aflate la Ierusalim; şi publicaţiile şi arhivele de la Aliance Israélite Universelle de la Paris.

Bibliografia este împărţită pe secţiuni : arhive, lucrări de referinţă, surse primare publicate, memorii şi jurnale, periodice, articole şi comunicări, cărţi şi teze de doctorat. Anumite surse sînt însă greu de clasificat. Unele memorii, de pildă, au apărut ca articole în reviste ştiinţifice, în timp ce altele fac parte din arhive. Unele volume de istorie au fost scrise de personalităţi politice, fiind ca atare polemice şi memorialistice. În cazuri de asemenea suprapuneri, am decis oarecum arbitrar plasarea sursei, fără a o cuprinde de două ori. Am alcătuit însă o listă cuprinzătoare a periodicelor utilizate, semnalînd separat şi articolele mai importante.

Arhive

Alliance Israélite Universelle, Archives Roumanie, Paris (AIU). Arhiva Onisifor Ghibu

Arhivele Statului, Fond Casa Şcoalelor, Bucureşti (CS)

Arhivele Statului, Fond Ministerul instrucţiunii şi cultelor, Bucureşti (MIC)

Biblioteca Academiei Române (înainte Biblioteca Academiei R.S.R.), Colecţia de manuscrise, Arhiva Constantin Ange- lescu, Bucureşti (AA)

Central Archives for the History of the Jewish People, Ierusalim (CA)

Ministère de la guerre, Direction de l'armée de terre, Vincennes (V)

Ministere des affaires étrangères, Archives diplomatiques, Serie Z, Roumanie Paris, Quai d'Orsay (QD)

Yad Vashem Archives, Ierusalim (YV)

Y. I. V. O. Institute for Jewish Research, Archives, New York (YIVO)

Lucrările de referinţă

Enciclopedia României. 4 vol. Imprimeria naţională, Bucureşti, 1938-1943.

Institutul central de statistică. *Anuarul statistic al României, 1937 şi 1938.* M. O., Imprimeria naţională, Bucureşti, 1939. (ICS) . *Recensământul General al Populaţiei României din 29 Decemvrie 1930.* M. O., Imprimeria naţională, 1938.

Kubijovyc, Volodymyr, ed. *Ukraine : A Concise Encyclopaedia,* vol. I. University of Toronto Press,

Toronto, 1963.
Predescu, Lucian. *Enciclopedia Cugetarea.* Editura Cugetarea-Geor- gescu Delafras, Bucureşti [1939-1940].

Surse primare publicate

Anuarul Universităţii Mihăilene din Iaşi, 1930-1935. Editura Universităţii Mihăilene, Iaşi, 1936.

Anuarul Universităţii Regele Ferdinand 1 Cluj pe anul şcolar 1931 / 1932. Institut de arte grafice Ardealul, Cluj, 1932.

Ardeleanu, Ion, et. al., eds. *1918 la Români: Desăvîrşirea unităţii naţional-statale a poporului român. Documente externe 1879-1916.* Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1983-1986.

„Bukovina". În Great Britain, Foreign Office. Historical Section. *Peace Handbooks*. Vol. 19, HMSO, Londra, 1920.

Bureau der K. K. Statistischen Zentralkommission. *Statistik der Unterrichtsanstalten în den im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern für das Jahr 1909H910.* K. K. Hof- und Staatsdruckerei, Viena, 1913.

Cărticica şefului de cuib a 6-a ed. N. p., 1940.

Cuza, Alexandru C. *Mişcările studenţeşti şi cauzele lor.* (Declaraţia făcută înaintea comisiunei de anchetă.) Bucureşti, 1925.

Documente privind istoria României. Războiul pentru independenţă, 1877-1878, vol. I. Editura Academiei, Bucureşti, 1954.

Dumbravă, Dinu. *Fără ură! Pregătirea şi dezlănţuirea evenimentelor din Focşani în zilele de 17* şi *18 martie 1925. Cercetări. Documente. Mărturisiri.* Anchetă întreprinsă după evenimente ca trimis special al ziarelor *Dimineaţa* şi *Adevărul.* Editura Adevărul, Bucureşti, [1925?].

Ghibu Onisifor. *Pentru o pedagogie românească: Antologie de scrieri pedagogice.* Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1977.

----. *Prolegomena la o educaţie românească.* Editura Cultura românească, Bucureşti 1941.

Goga, Octavian. *Mustul care fierbe.* Imprimeria Statului, Bucureşti, [1927],

Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., *Documente din istoria mişcării muncitoreşti din România, 1916-1921.* Editura Politică, Bucureşti, 1966.

Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association. *The Jewish Minority în Roumania: Correspondence with the Roumanian Government respecting the Grievances of the Jews.* 2d ed. Presented to the Board of Deputies of British Jews and the Council of the Anglo-Jewish Association, June 1927. Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, Londra, 1928.

----. *The Jewish Minority în Romania : Further Correspondence with the Roumanian Government respecting the Grievances of the Jews.* Presented to the Board of Deputies of British Jews and the Council of the Anglo-Jewis Association, April 1928. The Joint Foreign Committee of the Board of Deputies of British Jews and the Anglo-Jewish Association, Londra, 1928.

K. K. Statistischen Zentralkommission, *Bewegung der Bevölkerung der im Reichsrate Vertretenen Königreiche und Länder im Jahre 1910.* K. K. Hofund Staatsdruckerei, Viena, 1912.

Moţa, Ion I. *Cranii de lemn : Articole.* Ediţia Monumentul MM, Colecţia Omul Nou, München, 1970.

Preşedinţia Consiliului de Miniştri. *Pe Marginea prăpastiei: 21-23 Ianuarie* 1941. Monitorul oficial şi Imprimeriile Statului, Bucureşti, 1942.

„Texts of the Ukraine 'Peace'." În *The Inquiry Handbooks.* Vol. 19. 1918. Reprint. Scholarly Resources, Wilmington, Del. [1974]. Troinitskii, Nikolai Aleksandrovich, ed. „Prilozhenie k obshchemu svodu dannykh pervoi vseobshchei perepisi naseleniia 1897g. Po imperii, Kartogrammy i diagrammy." *Pervaia*

vseobshcliaia perepis' naseleniia rossiskoi imperii 1897 g. Vol. 3. Izda- tel'stvo Tsentral'nago statisticheskago komiteta Ministerstva vnutrennikh diel., St. Petersburg, 1905.

Memorii şi jurnale

Codreanu, Comeliu Zelea. *For My Legionaries : The Iron Guard.* Translation of *Pentru legionari.* Liberty Bell Publications, Reedy W. Va„ 1990.

----. *Pentru legionari,* 1936. Vol. I. a 6-a ed. Editura Legiunea Arhanghelului Mihail, N. p., 1979.

Filderman, Wilhelm. „My Life." Ms. Yad Vashem Archives, Ierusalim.

Gaster, Moses. „Memoirs", Ms. Moses Gaster Archive. Mocatta Library. University College, Londra.

Ghibu, Onisifor. „Amintiri în legătură cu fondarea Universităţii româneşti din Cluj", (I) fragment din *Pe baricadele vieţii,* capit. „Alma Mater Napocensis – 1919". Ms. 1956. Transcris de Octavian Ghibu în 1979. Arhiva O. Ghibu.

----. „Amintiri în legătură cu fondarea Universităţii româneşti din Cluj", (II) fragment din „Din amintirile unui pedagog militant". (Text stabilit în 1968 de către Octavian O. Ghibu pe bază de înregistrări.) Arhiva O. Ghibu.

----. „în viitoarea revoluţiei ruseşti: însemnări zilnice ale unui ardelean, martor ocular – şi mai mult decît atît – al revoluţiei ruseşti în anii 1917-1918, începînd cu ziua de 12 martie şi pînă în ziua de 6 august 1917. Ms. Arhiva O. Ghibu.

----. *Pe baricadele vieţii: Anii mei de învăţătură.* Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1981.

----. *Pe baricadele vieţii IV: În Basarabia revoluţionară (1917-1918) Amintiri.* Ms. Arhiva O. Ghibu.

lorga, Nicolae, *Memorii.* Editura Naţionala S. Ciornei, Bucureşti, 1939.

Nistor, Ion L, ed. *Amintiri răzleţe din timpul Unirii.* Institutul Glasul Bucovinei, Cernăuţi, 1938.

Puşcariu, Sextil. *Memorii.* Editura Minerva, Bucureşti, 1978.

Reichman-Şomuz, I. „înainte şi după începerea agitaţiilor studenţeşti din România". *Toladot,* iulie, 1975.

Sabetay, S. Sabetay. „Procesul Codreanu la Turnu Severin". *Toladot,* martie 1975.

Sébastian, Mihail. *Jurnal,* Humanitas, Bucureşti, 1996.

Voinea, Şerban. „Memorii". în *Şerban Voinea 1894-1969: Contribution à l'histoire de la social-démocratie roumaine,* editat de Paul H. Stahl. Sociétés européennes 6. Paris, 1990.

Yavetz, Zvi. „An Eyewitness Note: Reflections on the Rumanian Iron Guard". *Journal of Contemporary History 26* (1991).

Legislaţie

Board of Education. *Draft of Act concerning Private Teaching.* Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1927.

Hamangiu, Constantin. *Codul General al României: Legi uzuale.* Voi. 9-10. Alcalay, Bucureşti, 1919-1922.

Ministerul instrucţiunii. *Lege pentru învăţământul primar al statului şi învăţământului normal-primar.* Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1925.

----. *Proect de lege asupra învăţământului secundar teoretic.* Editura Cartea Românească, Bucureşti, 1928.

Periodice

Adam
Adevărul
Anuar pedagogic
Apărarea naţională
Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială
Armenian Review
Austrian History Yearbook
Buletinul Oficial al Ministerului Instrucţiunii, Cultelor şi Artelor
Canadian-American Slavic Studies
Canadian Review of Studies în Nationalism
Convorbiri literare
Cross Currents : A Yearbook of Central European Culture
Curierul Israelit
Cuvântul
Cuvântul laşului
Cuvântul nostru
Cuvântul studenţesc
Dialectical Anthropology
Glasul minorităţilor
Hiena
History of Political Thought
Lupta
Monitorul Oficial
Nationalities Papers
Paix et droit
Patria
Politics and Society
Revue de Transylvanie
Revue d'histoire moderne et contemporaine
Revue Roumaine d'histoire
România mare
Romanian Jewish Studies
Scânteia : Organ pentru apărarea intereselor intelectualilor
Şcoala şi Vieata: Revista Asociaţiei generale a învăţătorilor din România
Shvut: Jewish Problems în Eastern Europe
Slavic Review
Soviet Studies
Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia
Studii : Revista de istorie
Ţara noastră
Toladot
Transilvania : Organul Societăţii culturale Astra
Universul
Viaţa studenţească
Viaţa universitară

Articole şi comunicări

Adamescu, Gheorghe. „Biografia lui Spiru Haret", în Spiru C. Haret, *Operele,* voi. I. Editura Cartea Românească, Bucureşti, [1912?]

Angelescu, Constantin. „Treizeci de ani de la moartea lui Spiru Haret". în *Comemorarea lui Spiru Haret de*

către Academia de ştiinţe din România, în şedinţa din 19 ianuarie 1943. Publicaţiile Academiei de Ştiinţe din România, seria a 3-a, Memorii şi monografii, nr. I.

Armon, Theodor. „Fascismul Italian şi Garda de Fier." *Toladot,* ianuarie-martie 1972; 13-16.

Băncilă Vasile. „învăţământul secundar (Consideraţii generale.)" în *Un an de activitate la Ministerul instrucţiei cultelor şi artelor, 1932-1933,* ed. Dimitrie Guşti. Tip. Bucovina, Bucureşti, 1934.

Barbu, Zev. „Rumania", în *Fascism în Europe,* ed. S. J. Woolf. Methuen, Londra, 1981.

Beck, Erich. „Das Buchenlanddeutschtum în Zahlen", în *Buchenland: Hundertfünfzig Jahre Deutschtum în der Bukovina,* ed. Franz Lang. Verlag des Sudostdeutschen Kulturwerks, München, 1961.

Berlescu, D. „Universitatea din Iaşi de la 1860 pînă la 1918". în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi 1860-1960,* voi. I. Universitatea Al. I. Cuza, Studii, Iaşi, 1960.

Bihl, Wolfdieter. „Die Ruthenen". în *Die Habsburgermonarchie 1848-1918,* ed. Adam Wandruszka and Peter Urbanitsch, vol. 3. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1980.

Bocu, Sever. „Semănători de idei". *România mare,* 21 septembrie, 1917.

Boga, L. T. „Populaţia (Etnografie şi statistică)", în *Basarabia: Monografie,* ed. Ştefan Ciobanu. Imprimeria Statului, Chişinău, 1925.

Bogza, Geo. „Basarabia", *Vremea,* 15 iulie, 1934.

Boilă, Romul. „Consiliul Dirigent", în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul, 1918-1928,* voi. I, Cultura Naţională, Bucureşti, 1929.

Borejsza, Jerzy „Italian Fascism and East-Central Europe. Problems of Typology and Links", în *Dictatorships în East-Cen- trai Europe, 1918-1939 : Anthologies,* ed. Janusz Zarnowski. Wrocîaw : Zaklad Narodowy im. Ossoliriskich Wydaw- nictwo

Polskiej Akademii Nauk, 1983.

----. „Italian Fascism and East-Central Europe, 1922-1943". *Poiană at the 14th International Congress of Historical Sciences în San Francisco: Studies în Comparative History.* Wroclaw: Zakîad Narodowy im. Ossoliriskich Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1975.

Brandmarker, Berthold. „David Fallik" , în *Geschichte der Juden în der Bukowina,* ed. Hugo Gold, vol. II. Olamenu, Tel Aviv, 1962.

Brandsch, Heinz. *Pedagogi Români contemporani.* Biblioteca învăţătorilor, nr. 8. Editura revistei Satul şi Şcoala, Cluj, 1937.

Castellan, Georges. „The Germans of Romania", *Journal of Contemporary History 6* (1971).

Cihodaru, C. „învăţământul în Moldova în sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din Iaşi", în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi, 1860-1960,* vol. I.

Ciobanu, Ştefan. *Oraşele.* în *Basarabia: Monografie,* editat de Ştefan Ciobanu. Imprimeria Statului, Chişinău, 1925.

Cioran, Emil. „Impresii din München : Hitler în conştiinţa germană". *Vremea,* 15 iulie, 1934.

Ciuciura, Theodore. „Romanian Views on Bassarabia and Bukovina: A Ukrainian Perspective", *Nationalities Papers* 13 (Spring 1985).

„Criza avocaturii în Ardeal". *Ţara noastră,* 3 februarie, 1924. Curticăpeanu, Vasile. „L'Action d'Octavian Goga pour l'unité politique roumaine", *Revue Roumaine d'histoire 9,* nr. 1 (1970).

Dima, Nicholas. „Bucovina, Romania, and the Ukraine", în *The Tragic Plight of a Border Area : Bassarabia and Bucovina,* ed. Maria Manoliu-Manea. Humboldt State University Press, Los Angeles, 1983.

Durandin, Catherine. „Une image de l'ideologie nationale roumaine: La voie de l'état nation paysan", comunicare prezenta' tă la Table ronde internationale de C.N.R.S. : La Réinvention du paysan par l'état en Europe centrale et balkanique. Paris, 9-12 decembrie,

1981.

----. „Les intellectuels et la paysannerie roumaine de la fin du XIX é siècle aux années 1930", *Revue d'histoire moderne et contemporaine* 26 (1979).

Eley, Geoff. „Naţionalism and Social History", *Social History 6* (ianuarie, 1981).

----. „What Produces Fascism: Preindustrial Traditions or a Crisis of a Capitalist State?", *Politics and Society* 12 (1983).

Fagan, Gus. Introduction to Christian Rakovsky, *Selected Writings on Opposition în the USSR, 1923-1930.* Allison and Busby, Londra, 1980.

Fischer-Galati, Stephen. „Fascism în Romania", în *Native Fascism în the Successor States, 1918-1945,* ed. Peter Sugar, ABC Clio, Santa Barbara, California, 1971.

----. „Romanian Naţionalism, în *Naţionalism în Eastern Europe,* ed. Peter Sugar şi Ivo Lederer. University of Washington Press, Seattle, 1969.

Gabrea, losif I. „Statistica şi politica şcolară", *Buletinul Oficial al Ministerului instrucţiunii, cultelor şi artelor,* seria a 2-a, nr. 1 (aprilie, 1932).

Galea, Aurel, „Consiliul Dirigent: Organizarea, atribuţiile şi cauzele desfiinţării sale", *Studii: Revista de istorie 26* (1973).

George, Alexandru. „Studiu Introductiv", în Eugen Lovinescu, *Opere,* ed. Maria Simionescu şi Alexandru George, voi. 1. Minerva, Bucureşti, 1982.

Georgescu, Titu, şi Ion Ilincioiu. „Intelectualitatea şi răscoala ţăranilor", în *Marea răscoală a ţăranilor din 1907,* ed. Andrei Oţetea şi Ion Popescu-Puţuri. Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967.

Ghibu, Onisifor. „Basarabia în statistica Universităţii din Iaşi" (Extras din *Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială* 10). M.O., Imprimeria naţională, Bucureşti, 1932.

----. „Naţionalizarea învăţământului românesc în Bucovina." *1 Anuar pedagogic (1913),* Sibiu, 1912

[sic],

----. „Şcoala românească în anul 1912." *1 Anuar pedagogic (1913),* Sibiu, 1912 [sic],

Ghidionescu, Vladimir. „Spiru Haret: Resumatul unei conferinţe ţinută la Cluj în Decembrie 1932." *Cuget clar* 6 (ianua- rie-februarie 1933).

Goga, Octavian. „Ideia naţională: Conferinţă ţinută în faţa studenţilor universitari din Cluj", în *Mustul care fierbe.* Imprimeria statului, Bucureşti, [1927].

----. „Răspuns unor provocări." *Ţara noastră,* 4 mai, 1924.

Hitchins, Keith. „Die Rumänen." În *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918,* ed. Adam Wandruszka şi Peter Urbanisch. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1980.

----. *„Gîndirea:* Naţionalism în a Spiritual Guise", în *Social Change în Romania, 1860-1940 : A Debate on Development în a European Nation,* ed. Kenneth Jowitt. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1978.

----. „The Russian Revolution and the Rumanian Socialist Movement, 1917-1918." *Slavic Review* 27 (iunie 1968)

lacobescu, Teodor. „Celui mai bun învăţător, închinare ! *„ Şcoala şi vieaţa : Revista Asociaţiei generale a învăţătorilor din România* 10, nr. l-3. Omagiu lui D. V. Ţoni. (septembrie-no- iembrie 1939)

lancu, Carol. „L'Émancipation des Juifs de Roumanie devant la Conférence de Paix de Paris (1919)." *Shvut: Jewish Problems în Eastern Europe* 16 (1993).

lancu, Gheorghe şi Gelu Neamţu. „Contribuţii documentare cu privire la organizarea şi inaugurarea universităţii româneşti din Cluj (1919-1920)." *Studia Universitatis Babeş Bolyai, Historia* 30 (1985).

lonaşcu, Ion. „Academia domnească şi Colegiul Sf. Sava

din Bucureşti", în *Istoria Universităţii din Bucureşti,* ed. Ion Ionaşcu, vol. I. Tip. Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 1977. Ionescu, Gheorghe T. „Contribuţii la istoricul Universităţii din Bucureşti după 1918." *Studii: Revista de istorie* 17 (1964). Janos, Andrew C. „Modemization and Decay în Historical Perspective: The Case of Romania." în *Social Change în Romania, 1860-1940 : A Debate on Development în a European Nation,* ed. Kenneth Jowitt. Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1978.

Karchmar, Lucien. „Communism în Romania, 1918-1921." în *The Effects ofWorld War I: The Class War after the Great War; The Rise of Communist Parties în East Central Europe, 1918-1921,* ed. Ivo Banac. East European Monographs, Boulder, Colo., 1983.

Kiriţescu, Constantin. „Haret, pedagog şi reformator şcolar." în *Comemorarea lui Spiru Haret de către Academia de ştiinţe din România în şedinţa din 19 ianuarie 1943.* Publicaţiile Academiei de ştiinţe din România, seria a 3-a, Memorii şi monografii, nr. I.

----. „Problema « educaţiei dirijate » în legătură cu suprapopulata universitară şi şomajul intelectual." *Arhiva pentru ştiinţa şi reforma socială* 14 (1936).

Kristof, Ladis K. D. „Russian Colonialism and Bessarabia: A Confrontation of Cultures." *Nationalities Papers* 2 (toamna 1974).

Lavi, Theodor. „Activitatea Parlamentară a lui Michael Landau." *Toladot,* mai 1977.

Livezeanu, Irina. „Excepts from a Troubled Book: An Episode în Romanian Literature." *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture* 3 (1984).

----. „A Jew from the Danube: Cuvîntul, the Rise of the Right, and Mihail Sebastian." *Shvut: Jewish Problems în Eastern Europe* 16 (1993).

----. „Moldavia, 1917-1990: Nationalism and Internationalism Then and Now." *Armenian Review* 43 (vară-toamnă 1990).

----. „Urbanization în a Low Key and Linguistic Change în Soviet Moldavia." Part. I. *Soviet Studies* 33 (iulie

1981).
McArhur, Marilyn. „The Saxon Germans : Political Fate of an Ethnic Identity." *Dialectical Antropology* I, nr. 4 (septembrie 1976).
Manuilă, Sabin. „Aspects démographiques de la Transylvanie." *La Transylvanie.* (1938).
Marian, Liviu. „Cultura şi şcoala." în *Basarabia: Monografie,* ed. Ştefan Ciobanu. Imprimeria statului, Chişinău, 1925.
Martonne, Emmanuel de. „En Bessarabie." *Journal des débats,* 19 iulie 1919.
Mehedinţi, Simion. „Numerus clausus." *Ideea europeană,* 17 august 1919.
----. „Numerus clausus pentru români." *Convorbiri literare* 55 (februarie 1923).
Micewski, Andrzej. „Polish Youth în the Thirties." *Journal of Contempory History* 4 (1969).
Michelson, Paul E. „Romania." în *Nationalism în the Balkans: An Annotated Bibliography,* ed. Gale Stokes. Garland, New York, 1984.
----. „Unity and Continuity în Romanian History." *Canadian Review of Studies în Nationalism* 8 (1981).
Mosse, George L. „Introduction: The Genesis of Fascism." *Journal of Contemporary History* I (1966).
Moţa, Ion. „Sensul naţionalismului nostru", în *Cranii de lemn: Articole.* Ediţia Monumentul MM, München, 1970. Colecţia Omul Nou.
Natanson, Ephraim. „Romanian Governments and the Legal Status of Jews between the Two World Wars." *Romanian Jewish Studies* I (primăvara 1987).
Nemoianu, Petre. „Emanciparea economică a Ardealului." *Ţara noastră,* 27 ianuarie 1924.
----. „Intelectualii ardeleni după unire." *Ţara noastră,* 18 octombrie 1925.
Oţetea, Andrei. „Istoriografia răscoalei", în *Marea răscoală a ţăranilor din 1907,* ed. Andrei Oţetea şi Ion Popescu-Puţuri.
. Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1967.

Petrie, Aron. „Cu privire la periodizarea fascismului în România", în *Împotriva fascismului: Sesiunea ştiinţifică privind analiza critică şi demascarea fascismului în România. Bucureşti, 4-5 martie 1971*. Editura politică, Bucureşti, 1971.
Plamenatz, John. „Two Types of Naţionalism", în *Naţionalism: The Nature and Evolution of an Idea,* ed. Eugene Kamenka. Edward Arnold, Londra, 1976.
Popa, Grigore T. „Pentru studenţii basarabeni." *Viaţa universitară,* 20 septembrie 1925.
Popa Mircea şi Gheorghe Şora. „Studiu introductiv", în Vasile Goldiş, *Scrieri social-politice şi literare,* ed. Mircea Popa şi Gheorghe Şora. Editura Facla, N.p., 1976.
Popa, Vasile „Aspecte din activitatea lui Onisifor Ghibu la Consiliul Dirigent", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia* 31, nr. I (1986).
Popovici, Valerian. „Învăţămîntul în limba naţională pînă la 1860", în *Contribuţii la istoria dezvoltării Universităţii din Iaşi, 1860-1960,* voi. I. Universitatea Al. I. Cuza, Iaşi, Studii. Bucureşti, 1960.
Puşcaş, Vasile. „însemnătatea şi semnificaţia înfiinţării universităţii româneşti din Cluj şi opinia internaţională", *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Historia.* 25, nr. I (1980).
Relgis, Eugen. „întoarcerea..." *Adam* 3, nr. 48 (1931).
Riedl, Franz Hieronymus. „Die Universität Czernowitz, 1875-1920: Ein Blick auf ihr Wesen und Ihre Entwicklung Beziehun- gen zu Ost- und Mitteldeutschland", *Milteldeutsche Vorträge* 2 (1971).
Rogers, Kenneth. „Moldavian, Romanian, and the Question of a National Language", în *The Tragic Plight of a Border Area: Bassarabia and Bucovina,* ed. Maria Manoliu-Manea, Humboldt State University Press, Los Angeles, 1983.
Rudnicki, Szymon. „From « Numerus clausus » to « Numerus Nullus».", în *From „Shtetl" to Socialism:*

Studies from POLIN, ed. Antony Polonsky. Littman Library of Jewish Civilization, Londra, 1993.

Shafir, Michael. „« Romania's Marx » and the National Question: Constantin Dobrogeanu-Gherea." *History of Political Thought* 5 (vara 1984).

Shapiro, Paul A. „Prelude to Dictatorship în Romania: The National Christian Party în Power, decembrie 1937-februarie 1938." *Canadian-American Slavic Studies* 8 (primăvara 1974). . „Romania's Past as Challenge for the Future: A Developmental Approach to Interwar Politics", în *Romania în the 1980s,* ed. Daniel N. Nelson. Westview, Boulder, Colo., 1981.

Silviu, George. „Tragedia învăţământului secundar", *Lupta* 22 (octombrie 1927).

Starr, Joshua. „Jewish Citizenship în Rumania." *Jewish Social Studies* 3 (ianuarie 1941).

Sternberg, Hermann. „Zur Geschichte der Juden în Czemowitz", în *Geschichte der Juden în der Bukowina,* ed. Hugo Gold, vol. 2. Olamenu, Tel Aviv, 1962.

Stemhell, Zeev. „Fascist Ideology", în *Fascism: A Reader's Guide,* ed. Walter Laqueur. University of California Press, Berkeley, 1978.

„Studenţimea basarabeană." *Viaţa studenţească,* 16—30 iunie 1921. Sugar, Peter. Coclusion to *Native Fascism în the Successor States, 1918-1945,* ed. Peter Sugar. ABC Clio, Santa Barbara, Calif.,
1971.

Szporluk, Roman. „War by Other Means." *Slavic Review* 44 (primăvara 1985).

Taşcă, Gheorghe. „Haret ca economist social", în *Comemorarea lui Spiru Haret de către Academia de Ştiinţe din România în şedinţa din 19 ianuarie <1943.* Publicaţiile Academiei de ştiinţe din România, seria a 3-a. Memorii şi monografii, nr. I.

Tomescu, D. „Administraţia în Ardeal, după desfiinţarea Consiliului Dirigent", în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul,* vol. I. Cultura naţională,

Bucureşti, 1929.
Turczynski, Emanuel. „The National Movement în the Greek Orthodox Church în the Habsburg Monarchy." *Austrian History Yearbook* 3, pt. 3 (1967).
Vago, Bela. „The Destruction of the Jews of Transylvania", în *Hungarian Jewish Studies,* ed. Randolph L. Braham, vol. I. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1966.
----. „Fascism în Eastern Europe", în *Fascism: A Reader's Guide,* ed. Walter Laqueur. University of California Press, Berkeley, 1976.
Vornicu, Gheorghe. „O Anchetăîn Maramureş: Borşa şi necazurile ei." *Cuvântul,* 6 august 1930.
----. „O Anchetă în Maramureş: Cum s-a ajuns la mişcările din Borşa." *Cuvântul,* 7 august 1930.
----. „Semne rele prin satele maramureşene." *Cuvântul,* 26 august, 1930.
Weber, Eugen. „The Men of the Archangel." *Journal of Contemporary History* I, nr. I (1966).
----. „Romania", în *The European Right: A Historical Profile,* ed. Hans Rogger şi Eugen Weber. University of California Press, Berkeley, 1965.
Zaharia, Gheorghe şi Mihai Fătu. „Romania", în *Regimurile fasciste şi totalitare din Europa,* ed. Ion Popescu-Puţuri et al., voi. 2. Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C. C. al P.C.R. Editura militară, Bucureşti, 1980.

Cărţi şi Teze de doctorat

Akademische Senate, *Die K. K. Franz-Josephs-Universität în Czernowitz im Ersten Vierteljahrhundert ihres Bestandes : Festschrift.* Bukowinaer Vereinsdruckerei, Cernăuţi, 1900. Anderson, Benedict. *Imagined Communities : Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Verso, Londra, 1983.
Angelescu, Constantin. *Activité du Ministère de*

l'instruction, 1922-1926. Editura Cartea românească, Bucureşti, 1928.

----. *Evoluţia învăţămîntului primar şi secundar în ultimii 20 de ani.* Imprimeriile Curentul, Bucureşti, n.d.

Bălăci, Alexandru şi Ion lonaşcu, ed. *Bucharest University, 1864—1964.* Graphic Arts Printing Works, Bucureşti, 1964.

Bălan, Ion Dodu. *Octavian Goga.* Editura Minerva, Bucureşti,
1971.

Bâldescu, Emil. *Spiru Haret în ştiinţă, filozofie, politică, pedagogie, învăţămînt.* Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti,
1972.

Berindei, Dan. *Epoca Unirii.* Editura Academiei R. S. R., Bucureşti, 1979.

Bibioteca centrală pedagogică. *Onisifor Ghibu: 100 de ani de la naştere.* Bucureşti, 1984.

Bloom, William. *Personal Identity, Naţional Identity, and Internaţional Relations.* Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Bodea, Cornelia şi Virgil Cândea. *Transylvania în the History of the Romanians.* East European Monographs, Boulder, Colo., 1982.

Bogdan-Duică, Gheorghe. *Românii şi ovreii.* Institutul de arte grafice Tip. românească, Bucureşti, 1913.

Bratu, Traian. *Politica naţională faţă de minorităţi: Note şi obser- vaţiuni.* Cultura naţională, [Bucureşti], [1923].

Brysiakin, S. K. *Kultura Bessarabii, 1918-1940.* Shtiintsa, Chi- şinău, 1978.

Cadzow, John F., Andrew Ludanyi şi Louis Elteto, ed. *Transylvania: The Roots of Ethnic Conflict.* Kent State University Press, Kent, Ohio, 1983.

Călinescu, George. *Istoria literaturii române de la origini pînă în prezent,* ed. a 2-a. Editura Minerva, Bucureşti, 1982.

Carsten, Francis L. *The Rise of Fascism.* University of

California Press, Berkeley, 1971.
Chirot, Daniel. *Social Change în a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony.* Academic Press, New York, 1976.
Cienciala, Anna şi Titus Komamicki. *From Versailles to Locarno: Keys to Polish Foreign Policy, 1919-1925.* University Press of Kansas, Lawrence, 1984.
Ciobanu, Ştefan. *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă.* Asociaţia [sic] uniunea culturală bisericească, Chisinău, 1923.
----, ed. *Basarabia: Monografie.* Imprimeria statului, Chişinău, 1925.
Clark, Charles Upson. *Bessarabia: Russia and Roumania on the Black Sea.* Dodd, Mead, New York, 1927.
Constantinescu, Miron, ed. *Din istoria Transilvaniei.* Vol. 2. Editura Academiei R. S. R., [Bucureşti], 1961.
Conte, Francis. *Christian Rakovski (1873-1941): A Political Biography.* Trad, de A. P. M. Bradley. East European Monographs, Boulder, Colo., 1989.
Cornish, Louis C., şi Comisia Anglo-Americană din 1924. *The Religious Minorities în Transylvania.* Beacon, Press, Boston, 1925.
Craig, John E. *Scholarship and Nation Building: The Universities of Strasbourg and Alsatian Society, 1870-1939.* University of Chicago Press, Chicago, 1984.
Crainic, Nichifor. *Ortodoxie şi etnocraţie.* Editura Cugetarea, Bucureşti, [1936].
----. *Puncte cardinale în haos,* ed. a 2-a. Editura Cugetarea, Bucureşti, n.d.
Deutsch, Karl. *Nationalism and Social Communication.* MIT Press, Cambridge, Mass., 1953.
Dobrinescu, Valeriu Florin. „Studenţimea ieşeană în viaţa social-politică a României contemporane (1918-1947).” Teză de doctorat, Facultatea de istorie-filozofie, Universitatea Al. I. Cuza, Iaşi, 1975.
Dobrogeanu-Gherea, Constantin. *Neoiobăgia,* ed. a 2-a, Viaţa românească, Bucureşti, f.d.

Dragne, Florea şi Constantin Petculescu. *Frontul Studenţesc Democrat: Pagini din lupta antifascistă a studenţimii române.* Editura politică, Bucureşti, 1977.

Eidelberg, Philip Gabriel. *The Great Romanian Peasant Revolt of 1907: Origins of a Modern Jacquerie.* Leida Brill, 1974.

Fătu, Mihai şi Ion Spălăţelu. *Garda defier: Organizaţie teroristă de tip fascist.* Editura politică, Bucureşti, 1971.

Filipescu, C. şi Eugeniu N. Giurgea. *Consideraţiuni generale, agricole, economice şi statistice.* Institutul de arte grafice România nouă, Chişinău, 1919.

Forter, Norman L. şi Demeter B. Rostovsky. *The Roumanian Handbook.* Simpkin Marshall, Londra, 1931.

Frunză, Victor. *Istoria Partidului Comunist Român.* Vol. I. Nord, Arhus, 1984.

Gabrea, Iosif I. *Şcoala românească: Structura şi politica ei 1921-1932.* Tip. Bucovina, Bucureşti, n.d.

Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism.* Cornell University Press, Ithaca, 1983.

----. *Thought and Change.* University of Chicago Press, Chicago, 1965.

Georgescu, Vlad. *Istoria ideilor politice româneşti.* Ion Dumitru Verlag, München, 1987.

----. *The Romanians: A History.* Ohio State University Press, Columbus, 1991.

Gerschenkron, Alexander. *Economic Backwardness în Historical*

Perspective. Belknap Press, Cambridge, Mass., 1962.

Gherner, H. şi Beno Wachtel. *Evreii ieşeni în documente şi fapte.* Iaşi, 1939.

Ghibu, Onisifor. *Ardealul în Basarabia – O Pagină de istorie contimporană.* Institutul de arte grafice Ardealul, Cluj, 1928. . *Călătorind prin Basarabia: Impresiile unui român ardelean.*

Tip. Eparhială, Chişinău, 1923.

----. *La a douăzecea aniversare a Universităţii Daciei*

Superioare.
Institutul de arte grafice Ardealul, Cluj, 1939.
----. *Nu din partea aceea.* Editura Eminescu, Bucureşti, 1985. . *Pentru o pedagogie românească: Antologie de scrieri pedago*
gice. Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1977.
----. *Puncte cardinale pentru o concepţie românească a educaţiei.*
Institutul de arte grafice Dacia Traiană, Sibiu, 1944.
----. *Universitatea românească a Daciei Superioare: Cu prilejul împlinirei a 5 ani de activitate.* Tip. Viaţa, Cluj, 1924.
----. *Viaţa şi organizaţia bisericească şi şcolară în Transilvania şi*
Ungaria. Institutul de arte grafice N. Stroilă, Bucureşti, 1915. Gillard, Marcel. *La Roumanie nouvelle.* Alean, Paris, 1922. Giurgea, Eugenia N. *Din Trecutul şi Prezentul Basarabiei.* Institu
tul de arte grafice Bucovina-I. E. Torouţiu, Bucureşti, 1928. Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Harvard
University Press, Cambridge, Mass., 1992.
Gusti, Dimitrie, ed. *Un an de activitate la Ministerul instrucţiei cultelor şi artelor, 1932-1933.* Tip. Bucovina, Bucureşti, 1934.
Heinen, Armin. *Die Legion „Erzengel Michael" în Rumänien: Soziale Bewegung und politische Organisation.* Oldenburg Verlag, München, 1986.
Hitchins, Keith. *Orthodoxy and Nationality : Andreiu Şaguna and the Rumanians of Transylvania, 1846-1873.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1977.
----. *The Rumanian National Movement în Transylvania, 1780-1849.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1969.
----. *Studies on Romanian National Consciousness.* Nagard Publishers, Roma, 1983.
Hobsbawm, Eric J. *The Age of Capital, 1848-1875.* New American Library, New York, 1979.

lancu, Carol. *L'Emancipation des juifs de Roumanie (1912-1919).* Centre de recherche et d'études juives et hébraïques, Montpellier, 1992.

----. *Les Juifs en Roumanie (1866-1919): De l'exclusion a l'émancipation.* Éditions de l'Université de Provence, [Aix-en-Provence], 1978.

lancu, Gheorghe. *Contribuţia Consiliului Dirigent la consolidarea statului naţional unitar român (1918-1920).* Editura Dacia, Cluj, 1985.

Illyés, Elemér. *National Minorities în Romania : Change în Transylvania.* East European Monographs, Boulder, Colo., 1982.

Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C. C. al P. C. R. *File din istoria U. T. C.,* ed. a 2-a. Editura politică, Bucureşti, 1980.

loanid, Radu. *The Sword of the Archangel.* East European Monographs, Boulder, Colo., 1990.

lonescu, Ghiţă. *Communism în Rumania, 1944-1962.* Oxford University Press, Londra, 1964.

lorga, Nicolae. *Histoire des roumains de Bucovine à partir de l'annexion autrichienne, 1775-1914.* Impr. de l'État, Iaşi, 1917.

----. *Histoire des roumains et de la romanité orientale.* Vol. 10, *Les Réalisateurs de l'unité nationale.* L'Académie roumaine, Bucureşti, 1945.

Ivănescu, George. *Istoria limbii romane.* Editura Junimea, Iaşi, 1980.

Janos, Andrew. *The Politics of Backwardness în Hungary, 1825-1945.* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1982.

Jarausch, Konrad H. *Students, Society, and Politics în Imperial Germany: The Rise of Academic Illiberalism.* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1982.

----, ed. *The Transformation of Higher Learning, ¡860-1930: Expansion, Diversification, Social Opening, and Professionalization în England, Germany, Russia, and the United States.* University of Chicago

Press, Chicago, 1983.
Jăszi, Oscar. *The Dissolution of the Habsburg Monarchy.* University of Chicago Press, Chicago, 1961.
Jelavich, Barbara. *History of the Balkans: Twentieth Century.* Vol. 2. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
Jewsbury, George. *The Russian Annexation of Bessarabia, 1774-1828: A Study of Imperial Expansion.* Colo.: East European Monographs, Boulder, 1976.
Johnson, Owen V. *Slovakia, 1918-1938: Education and the Making of a Nation.* Colo.: East European Monographs, Boulder, 1985.
Kaba, John. *Politico-Economic Review of Basarabia.* F. p., 1919. Kann, Robert A. *A History of the Habsburg Empire, 1526-1918.*
University of California Press, Berkeley, 1974.
----, and Zdenek V. David. *The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526—1918.* University of Washington Press, Seattle, 1984.
Kenez, Peter. *The Defeat of the Whites: Civil War în South Russia, 1919-1920.* University of California Press, Berkeley, 1977.
Lacea, Constantin. *La Bucovine.* Dubois et Bauer, Paris, 1919. Ludo, I. *În jurul unei obsesii.* Editura Adam, Bucureşti, 1936.
McCagg, William O., Jr. *A History of Habsburg Jews, 1670-1918.* Indian University Press, Bloomington, 1989.
Macartney, Carlile A. *Hungary and Her Successors: The Treaty of Trianon and Its Consequences.* Oxford University Press, Londra, 1937.
----, and Alan W. Palmer. *Independent Eastern Europe.* Macmillan—St. Martin's, Londra, 1962.
Manoliu-Manea, Maria, ed. *The Tragic Plight of a Border Area: Bassarabia and Bucovina.* Humboldt State University Press, Los Angeles, 1983.
Martonne, Emmanuel de. *What I Have Seen în Bessarabia.* Impr. des arts et des sports, Paris, 1919.

Mehedinţi, Simion. *What Is Transylvania?* Romanian Historical Studies, Miami Beach, Fla., 1986.

Mendelsohn, Ezra. *The Jews of East Central Europe between the World Wars.* Indiana University Press, Bloomington, 1983.

Michelson, Paul. *Conflict and Crisis: Románián Political Development, 1861-1871.* Garland, New York, 1987.

Micu, Dumitru. *Gîndirea şi gîndirismul,* Editura Minerva, Bucureşti, 1975.

Ministerul învăţămîntului. *Istoria învăţămîntului din România.* Editura didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1971.

Morariu, Aurel. *Bucovina, 1774-1914.* P. Suru, Bucureşti, [1914]?

Muşat, Mircea şi Ion Ardeleanu. *De la statul geto-dac la statul român unitar.* Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1983.

----. *Front Ancient Dacia to Modern Rontania.* Editura ştiinţifică şi enciclopedică, Bucureşti, 1985.

----. *Political Lifo în Rontania, 1918-1921.* Editura Academiei R.S.R., Bucureşti, 1982.

Nagy-Talavera, Nicholas M. *The Green Shirts and the Others: A History of Fascism în Hungary and Rumania.* Hoover Institution Press, Stanford, Calif., 1970.

Neagoe, Stelian. *Triumful raţiunii împotriva violenţei (Viaţa universitară ieşeană interbelică).* Editura Junimea, laşi, 1977.

----. *Viaţa universitară clujeană interbelică (Triumful raţiunii împotriva violenţei).* Editura Dacia, Cluj, 1980.

Negulescu, Petre P. *Reforma învăţămîntului,* ed. a 2-a. Editura Casei şcoalelor, Bucureşti, 1927.

Nistor, Ion. *Bessarabia and Bukovina.* Rumanian Academy Rumanian Studies, nr. 3. [Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului imprimeria naţională], Bucureşti, 1939.

----. *Istoria Basarabiei,* ed. a 3-a. Glasul Bucovinei,

Cernăuţi, 1923.
----. *Istoria Bucovinei.* Humanitás, Bucureşti, 1991.
----. *Originea şi dezvoltarea Universităţii din Cernăuţi,* Biblioteca Astrei Basarabene Nr. 4., Tip Eparhială Cartea românească, Chişinău, 1927.
——. *Problema ucraineană în lumina istoriei.* Institutul de arte grafice şi Editura Glasul Bucovinei, Cernăuţi, 1934.
----. *Românii şi rutenii în Bucovina: Studiu istoric şi statistic.* Ediţiunea Academiei Române, Librăriile Socec, Bucureşti, 1915.
----. *The Union of Bucovina with Rumania.* Editions Bucovina— I. E. Torouţiu, Bucureşti. 1940
Nowosiwsky, Iwan M. *Bukovinian Ukrainians : A Historical Background and Their Self-Determination în 1918,* trad, de Walter Dushhyck. Association of Bukovinian Ukrainians, New York, 1970.
Oldson, William. *The Historical and Nationalistic Thought ofNico- lae lorga.* Colo.: East European Monographs, Boulder, 1973.
----. *A Providential Anti-Semitism: Nationalism and Polity în Nineteenth-Century Romania.* American Philosophical Society, Philadelphia, 1991.
Omea, Z. *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea.* Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.
Oţetea, Andrei, ed. *The History of The Romanian People.* Twayne, New York, [1974],
----, şi Ion Popescu-Puţuri, ed. *Marea răscoală a ţăranilor din 1907.* Editura Academiei R. S. R., Bucureşti, 1967.
Paikert, G. C. *The Danube Swabians.* Martinus Nÿhoff, The Hague, 1967.
Pascu, Ştefan. *The Making of the Romanian Unitary National State: 1918.* Editura Academiei R. S. R., Bucureşti, 1989.
Pătrăşcanu, Lucreţiu. *Sub trei dictaturi.* Forum, Bucureşti, 1945. Pelivan, Ion. *Bessarabia under the Russian Rule.* Impr. J. Charpentier, Paris, 1920.

----. *The Union of Bessarabia with Her Mother-Country Rouma- nia.* Impr. des arts et des sports, Paris, 1919.

Petrescu, Constantin-Titel. *Socialismul în România 1835 – 6 septembrie 1940.* Biblioteca socialistă, Bucureşti, [194-].

Platon, Gheorghe, şi Vasile Cristian, eds. *Istoria Universităţii din Iaşi.* Editura Junimea, Iaşi, 1985.

Pop, Gheorghe T. *Caracterul antinaţional şi antipopular al activităţii Partidului Naţional Creştin.* Editura Dacia, Cluj, 1978.

Popa-Lisseanu, Gheorghe. *Sicules et Roumains : Un procès de dénationalisation.* Socec, Bucureşti, 1933.

Popeangă, Vasile. *Aradul, centru politic al luptei naţionale din perioada dualismului (1867-1918).* Editura Facla, Timişoara, 1978.

Popescu, Eufrosina. *Din istoria politică a României: Constituţia din 1923.* Editura politică, Bucureşti, 1983.

Popescu-Puţuri, Ion şi Augustin Deac. *Unirea Transilvaniei cu România: 1 decembrie 19/8.* Editura politică, Bucureşti, 1970.

Popescu-Spineni, Marin *Instituţii de înaltă cultură.* Datina românească, Vălenii-de-Munte, 1932.

Popovici, Andrei. *The Political Status of Bessarabia.* School of Foreign Service, Georgetown University, Washington, D.C., 1931.

Prokopowitch, Erich. *Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-.Iosephs-Universität în Czernowitz (Bukowina-Buchenland).* Ed. Piepersche Buchdruckerei und Verlaganstalt, Clausthal-Zellerfeld, 1955.

Reshetar, John S., Jr. *The Ukrainian Revolution, 1917-1920: A Study în Nationalism.* Princeton University Press, Princeton, N.J., 1982.

Rezzori, Gregor von. *Memoirs of an Anti-Semite : A Novel în Five Stories.* Viking, New York, 1981.

Ricketts, Mac Linscott. *Mircea Eliade; The Romanian*

Roots, 1907-1945. Colo.: East European Monographs, Boulder, 1988.

Roberts, Henry L. *Rumania: Political Problems of an Agrarian State.* Yale University Press, New Haven, Conn., 1951.

Rothschild, Joseph. *East Central Europe between the Two World Wars.* University of Washington Press, Seattle, 1977.

Roumanian University of Cluj, Study and Research Center for Transylvania. *Transylvania.* Boivin, Paris, 1946.

Rusu, Ion I. *Românii şi secuii.* Editura ştiinţifică, Bucureşti, 1990. Şandru, Dumitru. *Populaţia rurală a României între cele două războaie mondiale.* Editura Academiei R. S. R., Iaşi, 1980.

Schwarzfeld, Elias. *Chestia şcoalelor Israelite şi a progresului israelii în România.* Imprimerie de l'Orient, Bucureşti, 1878.

Schweig, M. *Arme Ruginite : Conferinţă.* Institutul de arte grafice Eminescu, Bucureşti, 1923.

Scurtu, loan. *Viaţa politică din România 1918-1944.* Editura Albatros, Bucureşti, 1982.

Sebastian, Mihail. *De două mii de ani.* Roman. Fundaţia regală pentru literatură şi artă, ed. a 2-a, Bucureşti, 1946.

Şeicaru, Pamfil. *Istoria Partidelor Naţional, Ţărănist şi Naţional Ţărănist.* Vol. I. Editura Carpaţii, Madrid, 1963.

Seton-Watson, Hugh, and Christopher Seton-Watson. *The Making of a New Europe: R.* W. *Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary.* Methuen, Londra. 1981.

Seton-Watson, R. W. *A History of the Roumanians from Roman Times to the Completion of Unity.* Cambridge University Press, Cambridge, 1934.

----. *Racial Problems în Hungary.* Howard Fertig, New York, 1972. Retipărire a ediţiei din 1908.

Shafir, Michael. *Romania: Politics, Economics, and*

Society. Colo.: Lynne Rienner, Boulder, 1985.
Sima, Horia. *Histoire du mouvement legionnaire.* Editura Dacia, Rio de Janeiro, 1972.
Sirka, Ann. *The Nationality Question în Austrian Education: The Case of Ukrainians în Galicia, 1867-1914.* Peter D. Lang, Frankfurt, 1980.
Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations.* Blackwell, Oxford, 1986.
----. *Nationalism în the Twentieth Century.* New York University Press, New York, 1979.
Spector, Sherman D. *Rumania at the Peace Conference: A Study of the Diplomacy of Ioan 1. C. Brătianu.* Bookman, New York, 1962.
Stănescu, Marin C. *Depun mărturie în faţa istoriei: Timotei Marin militant şi publicist comunist (1897-1937).* Editura Junimea, Iaşi, 1977.
Subtelny, Orest. *Ukraine : A History.* Unversity of Toronto Press, Toronto, 1988.
Szasz, Zsombor de. *The Minorities în Roumanian Transylvania.* Richards Press, Londra, 1927.
Taylor, Alan J. P. *The Habsburg Monarchy, 1908-1918: A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary.* Harper and Row, New York, 1965.
Torouţiu, Hie E. *Românii şi clasa intelectuală din Bucovina: Notiţe statistice.* Editura societăţii academice Junimea, Cernăuţi, 1911.
Totu, Maria, et al. *Din istoria studenţimii române: Presa studenţească (1851-1978).* Universitatea din Bucureşti, Facultatea de istorie-filozofie, Bucureşti, 1979.
Ţurlea, Petre. *Nicolae lorga în viaţa politică a României.* Editura enciclopedică, Bucureşti, 1991.
Vedinaş, Traian. *Onisifar Ghibu educator şi memorialist.* Dacia, Cluj, 1983.
Verax [Radu Rosetti]. *La Roumanie et Ies juifs.* Socec, Bucureşti, 1903.
Verdery, Katherine. *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics în Ceauşescu's*

Romania. University of California Press, Berkeley, 1991 (trad. rom. Humanitas, Bucureşti, 1994).

----. *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change.* University of California Press, Berkeley, 1983.

Vitenco, A. *Situation ethnographique en Bucovine,* p., f.d.

Volovici, Leon. *Nationalist Ideology and Antisemitism: The Case of Romanian Intellectuals în the 1930s.* Pergamon Press, Oxford, 1991 (trad. rom. Humanitas, Bucureşti, 1995).

Vrancea, Ileana. *Confruntări în critica deceniilor IV-VII (E. Lovi- nescu şi posteritatea lui critică).* Editura Cartea românească, Bucureşti, 1975.

Wagner, Rudolf. *Vom Moldauwappen zum Doppeladler: Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina.* Hofmann-Verlag, Augsburg, 1991.

Weber, Eugen. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914.* Stanford University Press, Stanford, Calif., 1977.

Wheeler-Bennett, John W. *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace, March 1918.* Norton, New York, 1971.

Winogradsky, [Aleksandr Nikolaevitch]. *La Guerre sur le front oriental.* Charles-Lavauzelle, Paris, 1926.

Wohl, Robert. *The Generation of 1914.* Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1979.

Xenopol, Alexandru D. *Istoria românilor din Dacia Traiană,* ed. a 3-a. Vol. 9. Editura Cartea românească, Bucureşti, 1925.

Zamfirescu, Ion, ed. *Monografia Liceului „Gh. Lazăr" din Bucureşti, 1860-1935, cu prilejul împlinirii a 75 de ani dela înfiinţarea lui.* Luceafărul, Bucureşti, 1935.

CI'PRINS

PREFAŢĂ LA EDIŢIA ROMÂNEASCĂ **5**
INTRODUCERE..... **9**

PARTEA ÎNTÎI

CONFRUNTĂRI CULTURALE:
UNIFICARE, ROMÂNIZARE, REGIONALISM

1. Statul în ofensivă culturală..... 41
2. Bucovina: o moştenire austriacă în România Mare 64
3. Basarabia: naţionalism într-o provincie arhaică ... 111
4. Transilvania: regionalism şi dezbinare etnică 157
5. Perspectiva Bucureştiului: străini şi evrei 225

PARTEA A DOUA

NAŢIONALISMUL STUDENŢESC

6. Universităţile: laboratoare pentru elita naţională ... 251
7. Generaţia de la 1922: de la mişcarea studenţească la Garda de Fier 289

CONCLUZII 347

NOTĂ PRIVITOARE LASURSE 366
BIBLIOGRAFIE.....368

Redactor
VLAD ZOGRAFI

Apărut 1998
BUCUREŞTI – ROMÂNIA

MULTIPRINT"

Tlpogr alia MUiriPRINr laşi
Bd. Tudor Vladimirescu 87
ei *A.* Ieşi 6600, tel: 032 230060
tel/tax 032 211225.211252

austriacă.[1068] Eudoxiu Hurmuzaki, de pildă, îşi exprima sentimentele în Dietă în 1863 în felul următor:

> De cînd Bucovina a încetat să fie parte a vastului imperiu oriental [şi] [...] a intrat în marele Imperiu Central-European [...] situaţia ei materială şi spirituală s-a schimbat considerabil în favoarea sa; civilizaţia apuseană s-a revărsat în chip benefic asupra ei; libertatea şi egalitatea, legea şi ordinea au pătruns adînc în toate relaţiile sale; [principiul] egalităţii s-a extins nu doar la indivizi, ci şi la clase şi la stări, la naţiuni şi religii.[1069]

Cu toate acestea, la mijlocul secolului al XIX-lea, în rîndul românilor din Bucovina lua naştere o mişcare naţională condusă de descendenţii familiei Hurmuzaki.[1070] În timpul Revoluţiei de la 1848 cîţiva naţionalişti au chemat la unirea tuturor românilor într-un teritoriu autonom al coroanei habsburgice, iar alţii la unirea românilor din Transilvania, Moldova şi Valahia în cadrul unui Imperiu habsburgic federalizat. Ideea i-a alarmat pe ucraineni care preferau să păstreze administraţia Bucovinei ca parte a Galiţiei cu numeroasa ei populaţie ucraineană.[1071] Autorităţile habsburgice, tot mai preocupate de creşterea naţionalismului în rîndul românilor din cadrul monarhiei (mai cu seamă al celor din Transilvania), au încercat să-i aţîţe pe ucrainenii bucovineni împotriva lor. Prin urmare, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea ucrainenii au dobîndit mai multe drepturi şi şcoli, iar în contextul mişcării naţionale ucrainene din Rusia şi din Galiţia şi-au format o

1068 *Ibid.,* pp. 273, 275, 287-289, 438-440 şi Theodore Ciuciura, „Ro- manian Views on Bessarabia and Bukovina: A Ukrainian Perspective", *Nationalities Papers* 13 (primăvara 1985), pp. 109-110.

1069 *Stenographische Protokolle des Bukowinaer Landtaga,* I. Diet (Wahlperiode), 2. Session; ianuarie 12, 1863, p. 4, citat în Ciuciura, „Romanian Views", p. 110.

1070 Keith Hitchins, „Die Rumänen", în *Die Habsburgermonarchie, 1848-1918,* ed. Adam Wandruszka şi Peter Urbanitsch (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena, 1980), p. 615.

1071 *Ibid.,* p. 616 şi Kann şi David, *Peoples,* pp. 417, 438-439. La fei ca în Galiţia şi Transcarpatia, ucrainenii din Bucovina nu s-au alăturat insurgenţilor – polonezi, unguri, români – devenind aliaţi de fapt ai imperiului. Vezi Subtelny, *Ukraine,* pp. 247 – 251.

conştiinţă naţională mai puternică.[1072]

1072 Kann şi David, *Peoples,* pp. 419-420 şi Subtelny, *Ukraine,* p. 334.

O dată înfăptuită politic unitatea naţională în 1918, învătamintului românesc i se atribuie sarcina unificării culturale a provinciilor recent alipite la Vechiul Regat.

Studiul Irinei Livezeanu, ae la Universitatea din Pittsburgh, urmă

reşte – fără idei preconcepute, pe baza unei documentări bogate şi riguroase – rolul jucat de invăţământ în procesai construirii naţiunii române, în tensiunile culturale cu> traduceau tensiuni interetnice, cartea caută germenii de la 1922, manifestaţi în viata universitară derivei naţionaliste a generaţii

Dificilă de importanţa ei metodologică şi documentara, punind în evidentă ezitările partidelor democratica din epoca interbelică.

Interesantă şi reflecţie pe cei care astăzi iau decizii În privinţa învăţă- mîntului românesc.

Alte apariţii 1998
în seria ***Istorie***

ARTHUR GOULD LEE Coroana contra secera şi ciocanul
KEITH HITCH1NS Românii, 1774-1866
KEITH HITCHINS România, 1866-1947 *(ediţie nouă)*

în seria ***Teoria istoriei***

LUCIAN BOIA Jocul cu trecutul. Istoria între adevăr şi ficţiune

Pe copertă:
Nae lonescu şi generalii! Alexandru Cantacuzino, la Gara de Nord în februarie 1937, cu ocazia funerariilcr lui Moţa şi Marin.

ISBN 973-28 0865-9

[129] MIC/1924/408/53-55, 2 septembrie 1923. Chiar şi plîngerea lui

Petru- şevici din iulie 1927 menţiona că majoritatea profesorilor din învăţământul

[1] „Prilojenie k obşcemu svodu danîh pervoi vseobşcei perepisi naselenia 1897g. Po imperii, kartagrammî i diagrammî" în *Pervaia vseobşceaia perepis naselenia rossiskoi imperii I897g,* voi. 3 (St. Petersburg, Izdatelstvo

[11] *Ibid.;* Romul Boilă, „Consiliul Dirigent", în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul, 1918-1928,* voi. I (Cultura naţională, Bucureşti,' 1929), p. 90; lancu, *Contribuţia,* pp. 19, 254; Vasile Popa, „Aspecte din activitatea lui Onisifor Ghibu la Consiliul Dirigent", *Studia universitatis Babeş-Bolyai, Historia* 31, nr. 1 (1986), pp. 62-66. Ghibu a fost un scriitor extrem de prolific şi şi-a relatat cu scrupulozitate activităţile pedagogice şi

[135] Astfel, Directorul regional pentru învăţământ de la Timişoara i-a cerut ministrului învăţământului în martie 1923 să ordone tuturor şcolilor primare

[4] Ion lonaşcu, „Academia domnească şi Colegiul Sf. Sava din Bucureşti", în Ion lonaşcu, ed., *Istoria Universităţii din Bucureşti,* voi. 1 (Tip. Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 1977), p. 3; C. Cihodaru, „Învăţământul din Moldova

[22] Institutul de studii istorice şi social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R., *Documente din istoria mişcării muncitoreşti din România, 1916-1921* (Editura